

Міністерство освіти і науки України
Ministry of education and science of Ukraine
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

ISSN 2307-7778 (Print)

Наукові записки
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
Серія: Історія

Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk
National Pedagogical University.
Series: History

Тернопіль, 2019
Ternopil, 2019

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / головний редактор Іван Зуляк. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2019. Вип. 1. 230 с.

Рекомендовано до друку Вченою радою Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол № 13 від 25 червня 2019 р.).

Наказом МОН України збірник включено до Переліку наукових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з історичних наук (наказ МОН України від 13.07.2015 р. № 747).

Збірник розрахований на науковців, викладачів історії, аспірантів, докторантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичним минулим.

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях та не несе відповідальності за достовірність наведених даних і посилань.

Головний редактор: Зуляк І. С. – д.іст.н., проф.

Відповідальний редактор: Кліш А.Б. – к.іст.н., доц.

Редакційна колегія:

Андрій Киданюк – к.іст.н., доц. (Україна); **Іван Куцый** – д.іст.н., доц. (Україна); **Володимир Місько** – к.іст.н., доц. (Україна); **Ігор Райківський** – д.іст.н., проф. (Україна); **Ірина Скакальська** – д.іст.н., проф. (Україна); **Володимир Старка** – к.іст.н., доц. (Україна); **Олексій Сухий** – д.іст.н., проф. (Україна); **Василь Фугала** – д.іст.н., проф. (Україна); **Сильвестер Чопек** – д.габ. з іст., проф. (Польща); **Віталій Щербак** – д.іст.н., проф. (Україна).

Збірник індексується в міжнародних базах даних:

РІНЦ (договір № 106–03/2014 від 3 березня 2014 р.); Google Scholar

Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних науково-метричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації «Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія» Серія КВ № 15879-4351 від 12.10.2009 р.

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання <http://www.library.tnpu.edu.ua/index.php/naykovizap/195-istoria>

Засновник і видавець – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Адреса редакції: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, вул. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027.

тел.: (0352) 53-59-01, e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2019
© Автори статей, 2019

Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History [chief editor Ivan Zulyak]. Ternopil: Publishing House TNPU, 2019. Issue 1. 230 p.

Recommended for publication

***by Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University Academic Council
(protocol dd. 25.06.2019 No. 13)***

By a Decree of Ministry of Education and Science of Ukraine this collection of articles is entered into the List of scientific editions in which results of dissertational researches in competition for scientific degrees of doctor and candidate of science in historical disciplines may be published. (Decree of MES of Ukraine dd. 13.07.2015 No 747).

This collection is meant for scholars, history lecturers, aspirants, doctorants, students and all the readership interested in historical past.

Editorial board do not necessarily reflect the position expressed by the authors of articles, and are not responsible for the accuracy of the data and references.

Chief editor: Ivan Zulyak – PhD hab. (History), Professor

Executive editor: Andriy Klish – PhD (History), Assist. Professor

Editorial Board:

Andriy Kydanyuk – PhD (History), Assist. Professor (Ukraine); **Ivan Kutsyi** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Volodymyr Misko** – PhD (History), Assist. Professor (Ukraine); **Igor Raykivskiy** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Iryna Skakalskaya** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Volodymyr Starka** – PhD (History), Assist. Professor (Ukraine); **Oleksiy Sukhyi** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Vasyl' Futala** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine); **Sylwester Czopek** – PhD hab. (History), Professor (Poland); **Vitaliy Shcherbak** – PhD hab. (History), Professor (Ukraine)/

The collection is indexed in the international databases:

Russian Science Citation Index

(agreement № 106–03/2014 dd. 03.03.2014);

Google Scholar

The articles are equaled to publications in Ukrainian journals entered in international scientometric databases in accordance with the MES of Ukraine order dd. 17 november 2012 p. No. 1112 (amended by the MES of Ukraine order dd. 03.12.2012 No. 1380).

Print media registration certificate «Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History» series KV No. 15879-4351 dd.

12.10.2009

All electronic versions of articles in the collection are available on the official website edition <http://www.library.tnpu.edu.ua/index.php/navkovizap/195-istoria>

Founder and Publisher: Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.

Office address: Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Maxym Kryvonos Str., 2, Ternopil

46027. tel.: (0352) 53-59-01, e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

© Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, 2019

© Copyright by the contributors, 2019

Зміст

Тетяна ГАРЬКАВА

ПЕТРИКІВСЬКИЙ НАРОДНИЙ РОЗПИС: ШЛЯХ ДО ВИЗНАННЯ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.) 10

Оксана ГУЛИК, Сергій ГУЛИК

ГОЛОВНІ УБОРИ ЯК ЖІНОЧИЙ ОБЕРІГ 17

Олег КАЛУГІН

ПОЧАТКИ ВИКЛАДАННЯ АРХЕОЛОГІЇ ТА ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА У ХАРКІВСЬКОМУ ІМПЕРАТОРСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1805–1920 РР.)..... 25

Валентин ТЕРЕЩЕНКО

ВПЛИВ ФІСКАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ) 36

Юрій БІДУН

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЙОМУ УЧНІВ ДО КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ (КІНЕЦЬ 60-Х РР. ХІХ СТ.)..... 43

Марина МИХАЙЛЮК

ТВОРЧИСТЬ ОСВАЛЬДА ШПЕНГЛЕРА ТА ЙОГО СТАВЛЕННЯ..... 49
ДО ІДЕОЛОГІЇ ФАШИЗМУ І НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ 49

Микола МОСКАЛЮК

БОРОШНОМЕЛЬНА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. 60

Іван ЗУЛЯК, Андрій КЛІШ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ВИЩОГО ГАЛИЦЬКОГО ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. 67

Олександр ПОЧИНОК

РОЛЬ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ ПОДІЛЛЯ У ЗАСНУВАННІ КАМЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ 74

Ігор САЛАМАХА

УЧАСТЬ «ГРОНА КОНСЕРВАТОРІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ» У ПРОВЕДЕННІ РЕСТАВРАЦІЙНИХ РОБІТ У ЛЬВОВІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. 83

Ірина СКАКАЛЬСЬКА

КРЕМЕНЕЧЧИНА У 1917–1920-Х РР. 89

Роман ЛЕХНЮК

ПРИЧИНИ НЕВДАЧ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА СТОРІНКАХ «СПОМИНІВ
З МОГО ЖИТТЯ» ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО..... 97

Ірина ЧУЯН

СТАНОВИЩЕ ОСВІТИ У СЕРЕДОВИЩІ ЧЕСЬКОЇ МЕНШИНИ РАДЯНСЬКОЇ
УКРАЇНИ (1920–1930-І РР.)..... 106

Сергій МІЛЮТІН

СПЕЦИФІКА РОБОТИ ОРГАНІВ ДПУ
(НА ПРИКЛАДІ АРХІВНО-СЛІДЧОЇ СПРАВИ № 255071)..... 113

Михайло КУНИЦЬКИЙ

ЗБОРИ В СИСТЕМІ ПОДАТКОВИХ ПЛАТЕЖІВ НА ТЕРЕНАХ
РАЙХСКОМІСАРИАТУ «УКРАЇНА» (1941–1944 РР.) 121

Аліна ІВАНЕНКО

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВОВИХ ВІДДІЛІВ ОРГАНІВ
МІСЦЕВОГО УПРАВЛІННЯ ПІВНІЧНО-СХІДНИХ РЕГІОНІВ ОКУПОВАНОЇ
УКРАЇНИ (1941–1943 РР.) 129

Володимир СТАРКА

АНТИРЕЛІГІЙНА КАМПАНІЯ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ СІЛЬСЬКІЙ ШКОЛІ
В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 1944–1953 РР..... 138

Тарас ДІДУХ

ОСОБЛИВОСТІ КОНФЕСІЙНОГО ЖИТТЯ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА
ТЕРИТОРІЇ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1958–1964 РР. 152

Олег МАЛЯРЧУК, Ігор ГНИП, Світлана ДАВИДОВИЧ, Оксана КОГУТ

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УРСР
(НА ПРИКЛАДІ ЛЬВІВСЬКОЇ ТА ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ)..... 160

Яна КУКУЛЕНКО

НАВЧАЛЬНА РОБОТА ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ
В РОКИ ПЕРЕБУДОВИ 173

Тетяна ЛАХМАНЮК

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПОЛІТИЧНИХ МІЖДЕРЖАВНИХ
ВІДНОСИН УКРАЇНИ ТА ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1991–2014 РР.)..... 181

Василь ФУТАЛА

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ В ТВОРЧІЙ ЛАБОРАТОРІЇ
СТЕПАНА ГЕЛЕЯ..... 190

Сергій КУШНАРЬОВ

«ГОРОД САЛТОВ РУБЛЕН ДУБОВОЙ НА КАМЕННОЙ ПОШВЕ...»: МІСТА
СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ В ПРИКАЗНІЙ ДОКУМЕНТАЦІЇ XVII СТ..... 202

РЕЦЕНЗІЇ**Микола МУШИНКА**

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: ТРЕМБЬЦЬКИЙ А. М. «РОДИННА ДИНАСТІЯ
СПІЦНЬСЬКИХ-ЧЕХІВСЬКИХ-СІЧИНСЬКИХ-ШАНДОРІВ:
ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ (XVIII–XXI СТ.)»: МОНОГРАФІЯ.
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: ФОП СТРИХАР А. М., 2019. 850 С..... 223

Іван КУЦІЙ

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЕТНОГЕНЕЗ В «СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ» НАУКОВО-
ІСТОРИЧНИХ ДИСКУРСАХ: ВІД НАРАТИВНИХ СТУДІЙ ДО
ІСТОРИОГРАФІЧНИХ РЕФЛЕКСІЙ [РЕЦЕНЗІЯ НА:] ІВАНГОРОДСЬКИЙ К. В.
ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У СУЧАСНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ
(УКРАЇНСЬКИЙ, БІЛОРУСЬКИЙ І РОСІЙСЬКИЙ ДИСКУРСИ):
[МОНОГРАФІЯ]. ЧЕРКАСИ, 2018. 422 С..... 226

CONTENTS

Tetiana HARKAVA

PETRYKIVKA FOLK DECORATIVE PAINTING: THE WAY TO RECOGNITION
(END OF 18TH – BEGINING OF 20TH CENTURY) 10

Oksana HULYK, Serhii HULYK

HEADWEAR AS A WOMEN’S GARMENT 17

Oleh KALUHIN

THE BEGINNING OF THE TEACHING OF ARCHEOLOGY AND HISTORY OF
THE PRIMARY SOCIETY IN THE KHARKIV EMPIRE UNIVERSITY (1805–1920)
..... 25

Valentyn TERESHCHENKO

THE INFLUENCE OF FISCAL POLICY ON THE SOCIO-ECONOMIC POSITION
OF HALYCHYNA LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY
(HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM)..... 36

Yuriy BIDUN

PECULIARITIES OF ADMISSION OF PUPILS TO THE KYIV SPIRITUAL
SEMINAR (END OF THE 60TH CENTURY 19TH CENTURY)..... 43

Maryna MYKHAILIUK

THE CREATIVE ACTIVITY OF OSWALD SPENGLER AND HIS ATTITUDE TO
IDEOLOGY FASCISM AND NATIONAL-SOCIALISM 49

Mykola MOSKALYUK

FLOUR-MILL INDUSTRY IN THE UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN
EMPIRE IN THE SECOND HALF OF 19TH – AT THE BEGINNING OF 20TH
CENTURIES 60

Ivan ZULYAK, Andriy KLISH

SOCIAL AND POLITICAL ORIENTATIONS OF THE GALICIAN GREEK
CATHOLIC HIGHER CLERGY AT THE BEGINNING OF 20TH CENTURY 67

Oleksandr POCHYNOK

THE ROLE OF THE REGIONAL ELITE OF PODILLYA AT THE FOUNDING OF
THE KAMIANETS-PODILSKYI UNIVERSITY 74

Ihor SALAMAKHA

PARTICIPATION OF THE «THE CORE GROUP PRESERVATIONISTS OF
EASTERN GALICIA» IN CONDUCTING RESTORATION WORKS IN LVIV AT
THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY 83

Irina SKAKALSKA

KREMENETS REGION IN 1917–1920..... 89

Roman LEKHNIUK

REASONS FOR FAILURES OF THE UKRAINIAN REVOLUTION ON THE PAGES OF OLEKSANDR BARVINSKYI'S «MEMOIRS OF MY LIFE»..... 97

Iryna CHUYAN

STATUS OF EDUCATION IN THE CZECH MINORITY ENVIRONMENT OF THE SOVIET UKRAINE (1920–1930S)..... 106

Serhiy MILYUTIN

THE SPECIFICS OF THE WORK OF THE STATE POLITICAL DIRECTORATE ON THE EXAMPLE OF ARCHIVAL INVESTIGATION № 255071..... 113

Mykhaylo KUNYTSKYY 121

FEES IN THE SYSTEM OF TAX PAYMENTS IN THE TERRITORY OF THE REICHSKOMMISSARIAT «UKRAINE»..... 121

Alina IVANENKO

FUNCTIONING PECULIARITIES OF THE LOCAL GOVERNING BODIES' LEGAL DEPARTMENTS IN THE NORTH-EAST REGIONS OF OCCUPIED UKRAINE (1941–1943)..... 129

Volodymyr STARKA

ANTI-RELIGIOUS CAMPAIGN IN THE WEST UKRAINIAN RURAL SCHOOL UNDER THE CONDITIONS OF SOCIAL TRANSFORMATIONS OF 1944–1953.. 138

Taras DIDUKH

THE PECULIARITIES OF CONFESSIONAL LIFE OF THE ROME-CATHOLIC CHURCH ON THE TERRITORY OF THE LVIV AREA IN 1958–1964..... 152

Oleh MALIARCHUK, Ihor HNYP, Svitlana DAVYDOVYCH, Oksana KOGUT

INDUSTRIALIZATION OF THE WESTERN REGION OF UKRAINIAN RSR: IN THE EXAMPLE OF LVIV AND IVAN-FRANKIVSK REGIONS 161

Yana KUKULENKO

EDUCATIONAL WORK OF TERNOPIL PEDAGOGICAL INSTITUTE IN THE YEARS OF RECONSTRUCTION 173

Tetyana LAKHMANYUK

BECOMING AND DEVELOPMENT OF SYSTEM OF POLITICAL INTERGOVERNMENTAL RELATIONS OF UKRAINE AND TURKISH REPUBLIC (1991–2014)..... 181

Vasyl' FUTALA

HISTORY OF THE UKRAINIAN COOPERATIVE MOVEMENT IN THE STEPAN GELEJ'S CREATIVE LABORATORY 190

Serhiy KUSHNAREV

«GOROD SALTOV RUBLEN DUBOVOY NA KAMENNOY PODOSHVE.»: THE CITIES OF SLOBODA UKRAINE IN MANDATIVE DOCUMENTATION OF THE 17TH CENTURY 202

REVIEWS**Mykola MUSHYNKA**

REVIEW OF THE BOOK: TREMBITSKY A. M. «FAMILY DYNASTY OF SITSIAN-CHEKHIVSKI-SICHINSKI-SHANDORIANS: PROSPOGRAPHIC PORTRAIT»: MONOGRAPHY. KHMELNYTSKY: FOP STRIKHAR AM, 2019. 850 S.....223

Ivan KUTSYI

THE ETHNOGENESIS OF SLAVS IN THE «EAST-SLAVIC» SCIENTIFIC-HISTORICAL DISCOURSES: FROM NARRATIVE STUDIES TO HISTORIOGRAPHIC REFLECTIONS [*REVIEW OF THE BOOK:*] KONSTIANTYN IVANGORODSKY. THE ETHNIC HISTORY OF EAST SLAVS IN THE CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY (UKRAINIAN, BYELORUSSIAN AND RUSSIAN DISCOURSES). CHERKASSY, 2018. 422 PP. 226

UDK 75.031.4(477.63) «17/19»

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.01

Тетяна ГАРЬКАВА

доцент кафедри образотворчого мистецтва і дизайну Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, пр. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49000 (tatynagarkava@gmail.com)

Tetiana HARKAVA

Associate Professor of the Department of Fine Arts and Design, Oles Honchar National University, Naharin av., 2, Dnipro, Ukraine, postal code 49000 (tatynagarkava@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4369-6496>**ПЕТРИКІВСЬКИЙ НАРОДНИЙ РОЗПИС:****ШЛЯХ ДО ВИЗНАННЯ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Анотація. Мета дослідження – дослідити умови виникнення, становлення і розвитку феномену петриківського декоративного розпису, окресливши історичні етапи генезису у визначених часових межах. **Методологія дослідження** ґрунтується на комплексному застосуванні загальнонаукових методів, в тому числі аналізу та синтезу, та історичних методів, зокрема історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного та історико-системного. Такий підхід до розв'язання означеної у меті проблеми дає можливість вивчення виникнення, формування та розвитку петриківського декоративного розпису у хронологічній послідовності; шляхом порівняння встановити схожість та відмінність видів декоративного розпису в Україні, систематизувати отримані результати наукового пошуку.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше означено основні етапи розвитку на виокремленому відрізку часу та історія виникнення розпису як невід'ємної складової українського декоративно-прикладного мистецтва. Відзначено фундаментальність національної основи та самобутність, унікальність петриківського декоративного розпису, провідну роль мистецтва у закладенні генетичної пам'яті щодо своїх витоків у триєдиності нашої давнини, сучасності та майбутнього, зумовлене конкретними історичними чинниками. Встановлено та обґрунтовано основні фактори – соціальні та економічні, – які зумовили всебічний підйом феномену петриківського розпису на теренах України. На основі документальних джерел простежено генезис декоративного петриківського розпису (у зазначених межах), починаючи від виокремлення його як частини декоративно-прикладного мистецтва. Розкрито особливу роль академіка Дмитра Івановича Яворницького у відкритті народного розпису, що спонукало значну зацікавленість й активні дослідження цього феномену серед мистецтвознавців та у науковому середовищі. **Висновки.** Поява, існування та збереження різнопланових документальних джерел на означеному в дослідженні відрізку часу дало можливість об'єктивно прослідкувати і проаналізувати генезис та визначити основні фактори впливу, які зумовили всебічний підйом феномену петриківського народного декоративного розпису. Завдяки застосованій методології означено початкові етапи його шляху до світового визнання і визначено завдання завершення періодизації розвитку петриківського розпису, що, маючи тяглість поступу, не тільки не зберігає, а, слідуючи історичним традиціям, відкриває для сучасників нові можливості та форми.

Ключові слова: українське декоративно-прикладне мистецтво, Петриківка, феномен народного розпису, генезис декоративного розпису, історичні чинники, етапи розвитку.

**PETRYKIVKA FOLK DECORATIVE PAINTING: THE WAY TO RECOGNITION
(END OF 18TH – BEGINNING OF 20TH CENTURY)**

Summary. *The purpose of the research:* to investigate the conditions of the origin, formation and development of the phenomenon of Petrykivka decorative painting, outlining the historical stages of genesis in certain time limits. **The research methodology** of the research is based on the integrated application of general scientific methods, such as analysis, synthesis, and historical ones: historical-genetic, historical-comparative, historical-typological and historical-systematic. Identified in the goal the proposed approach to the problem solution gives an opportunity to study the origin, formation and development of Petrykivka decorative painting in chronological order; to establish the similarities and differences in types of decorative painting in Ukraine via their comparison, and to systematize the results of scientific research. **The scientific novelty** of the paper is the following: for the first time the main stages of development on the distinct time period and the history of the emergence of painting as

*an integral part of the Ukrainian decorative arts and crafts are defined. The fundamental nature of the national basis and originality, the uniqueness of the Petrykivka decorative painting, the leading role of art in laying the genetic memory of its origin in the triune of our antiquity, the present and the future, is determined by specific historical factors. The main social and economical reasons, which exert influence on the comprehensive rise of Petrykivka decorative painting phenomenon across the entire territory of Ukraine, were established and substantiated. On the basis of documentary sources, the genesis of Petrykivka decorative painting (within the specified limits) has been traced, from the identification of it as a part of decorative and applied arts. The outstanding role of academician Дмитро Іванович Яворницький in laying the foundations of the folk painting that caused considerable interest and active research work of the phenomenon by art historians and in the scientific environment has been revealed. **Conclusions.** The emergence, existence and preservation of diverse documentary sources in the indicated period gave an opportunity to trace and analyze objectively the genesis and to identify the main influencing factors that have caused the comprehensive rise of the of the Petrykivka folk decorative painting phenomenon. Due to the methodology used, the initial stages of the world recognition are identified and the task of completing the periodization of the of the Petrykivka painting development are determined. Having the sustainability of progress it does not only preserve, thus follows historical traditions in opening new opportunities and forms for contemporaries.*

Key words: *Ukrainian decorative arts, Petrykivka decorative painting, Petrykivka, Petrykivka decorative painting phenomenon, the genesis of decorative painting, historical factors, stages of development.*

Постановка проблеми. У грудні 2013 р. петриківський народний розпис визнано світовою мистецькою спільнотою як феномен українського декоративного мистецтва – він занесений ЮНЕСКО до Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини людства.

Шлях розпису до такого визнання вимірюється сотнями років, а корені його – у глибині тисячоліть, постаючи перед нами у візерунках стінописів, посуду тощо трипільської культури.

Будучи невід’ємною складовою декоративно-прикладного мистецтва світу, петриківський декоративний розпис є глибоко народним. Народне мистецтво, жива народна культура, як канал зв’язку між поколіннями, є глибинним і всебічним способом «переливання» духовних цінностей, запорукою тяглості національної культури, колективною творчістю народу, важливою частиною етнічного процесу. Його своєрідність обумовлена особливістю розвитку України, природними умовами конкретного її краю.

Твори декоративно-прикладного мистецтва тією чи іншою мірою відображають культурний рівень українського народу відповідного історичного періоду, що, ґрунтуючись на духовних традиціях, морально-етичному світогляді, відтворюють естетичні, звичаєво-обрядові уподобання, закони та канони тієї чи іншої доби. Кожна історична епоха залишає у творах мистецтва свій особливий слід. Сформовані реалії історичного розвитку суспільства та його культури впливають на галузь декоративно-прикладного мистецтва, що має важливу роль в історії художньої діяльності людства.

Упродовж століть на обширній території нашої країни формувалися різноманітні школи декоративного розпису, що мали власні особливі стилі його виконання. Однак найбільше та найкраще зберігся і розвинувся в Україні петриківський розпис – українське декоративно-орнаментальне народне мистецтво, яке сформувалося та отримало розвиток на Дніпропетровщині, у селі Петриківка, завдяки відповідним соціальним і економічним умовам, що історично склалися у цьому окремому регіоні.

Аналіз досліджень і публікацій. Загальний інтерес до українського народного декоративно-прикладного мистецтва, що базується на духовних традиціях нації, висвітлюючи її естетичні вподобання, етнічно-моральні переконання і є складовою національної та світової культур, постійно зростає.

Відомі сучасні дослідники українського декоративного мистецтва Є. Антонович, К. Гончар, В. Карпанюк, П. Лисюк, Б. Тимків, В. Шпільчак. Значний інтерес привертає видана у 2018 р. праця Є. Антоновича та Р. Захарчук-Чугай «Українське народне декоративне мистецтво», яка дає відповідь на питання про історію та самотність українського народного декоративного мистецтва, особливості його розвитку в зарубіжжі (Antonovych, & Zakharчук-Chugay, 2018, p. 336). Л. Богайчук, З. Борисюк, Г. Ковальчук, М. Резніченко, Л. Паніна аналізують техніки виконання основних видів виробів народного декоративно-прикладного мистецтва.

Німецький історик мистецтва, естет Г. Земпер, створюючи на матеріалі історії культури Європи ряди форм виробів у ремеслах, що мали художні цінності, впровадив поняття «художнє ремесло», яке надалі переросло у «декоративно-прикладне мистецтво». Наукове вивчення декоративно-прикладного мистецтва почалося з другої половини ХІХ ст. з праць Ф. Вовка, А. Мілера, К. Широцького, В. Щербаківського, а на початку ХХ ст. його продовжив Ф. Вовк, В. Бабенко. М. Біляшівський виокремив у своїх дослідженнях використання орнаментальних народних мотивів у книгодрукуванні.

Петриківський декоративний розпис привернув увагу дослідників уже на початку ХХ ст. (В. Бабенко, Д. Яворницький).

Роботи радянських учених із дослідження «петриківки» (Н. Глухенька, П. Сензюк, О. Соломченко негрунтовні та визначаються тенденційністю та вузькою проблематичністю.

Нам невідомо про дослідження петриківського декоративного розпису зарубіжними вченими як істориками, так і мистецтвознавцями. Є приклади досліджень українського декоративно-прикладного мистецтва представниками української діаспори (І. Огієнко, М. Семчишин). Американські та канадійські українці зберігають і множать колекції творів українського народного декоративно-прикладного мистецтва у створених ними музеях. У виданих каталогах колекцій таких музеїв зазначено і зразки творів майстрів петриківського розпису (Antonovych, & Zakharчук-Chugay, 2018, p. 289).

Сучасні спроби дослідження петриківського декоративного розпису (М. Кириченко, Я. Запаско, Н. Ружицький та інші) обмежуються главою книги, викладом деяких положень, популяризацією шляхом видання альбомів репродукцій творів майстрів петриківського розпису, інколи супроводжуючи коротким життєписом найвідоміших із них.

У наших попередніх роботах із проблем дослідження петриківського народного розпису зроблено спроби розглянути історію, умови і розвиток петриківського розпису як складової декоративно-прикладного мистецтва України, визначити його особливості та самотність.

Мета статті. Застосувавши системний підхід, дослідити петриківський декоративний розпис, розглянути феномен системно, аналізуючи історію і умови його виникнення та розвитку, окресливши історичні етапи генезису у визначених часових межах.

Виклад основного матеріалу. Петриківський народний декоративний розпис, як складова декоративно-прикладного мистецтва, сягає своїм корінням – стінописом – Трипільля (V–II тис. до н. е). Створений високий рівень мистецтва орнаментального оздоблення зростав і розвивався. Свідченням цього є язичницькі й князівські будівлі, розписані пишним орнаментом з яскравими рисами національної самотності як на дереві, так і на мурованих стінах.

Перші відомості про українське народне декоративне мистецтво подають дорожні нотатки іноземців ХVІІ–ХVІІІ ст. Вітчизняна наука про народне мистецтво зародилася і розвивалася передусім як вивчення археологічних старожитностей, вивчення художніх пам'яток минулого, оскільки в поняття «археологія» вкладали

розширений зміст – її складовою частиною вважали і історію мистецтв (Mozdyr, & Fedoruk, 1999, p. 14). Наукові праці, у яких осмислено процес розвитку народного мистецтва, з'явилися наприкінці XIX ст. (Volkov, 1878).

До початку XX ст. петриківський декоративний розпис не виокремлювався дослідниками народного декоративного розпису, він розвивався як суто народне мистецтво, що прикрашало побут пересічної людини. Варто ствердити, що саме петриківський розпис як окремішний напрям та про його I етап розвитку на шляху до визнання, починаючи із кінця XVIII ст. Адже саме тоді зустрічаються у документах перші достовірні відомості про існування селища Петриківка. Це клопотання гетьмана Петра Калнишевського та військової старшини перед митрополитом київським від 20 лютого 1772 р. про відкриття у цьому селищі церкви (Тронко, 1969). Ці ж джерела зазначають, що у 1843 р. у Петриківці проживало 8082 особи. У селищі розвивалися різноманітні кустарні промисли, а саме: вироблення полотна, килимарство, виготовлення сільськогосподарських знарядь, начиння тощо та звісно ж декоративний розпис.

На цей час Петриківка вже була важливим торговельним центром Протогванської паланки. Тричі на рік тут відбувався ярмарок. Описуючи це явище, відома дослідниця О. Данченко (Danchenko, 1982, p. 37) зауважує, що понад усе славилася Петриківка своїми яскравими, життєдайними «мальовками», розписаними інструментами, посудом тощо.

У 1775 р. Петриківка стала казенною (державною) слободою і увійшла до складу Азовської губернії, а після її ліквідації – до складу Катеринославського намісництва. У 1802 р. село увійшло до складу Новомосковського повіту Катеринославської губернії (Тронко, 1969). Цей аспект і посприяв розвитку «вільного» народного мистецтва, а його поширенню слугував економічний аспект – Петриківка славилася своїми ярмарками як важливий торговельний центр.

Петриківський розпис зародився у вигляді хатнього малювання. Давня народна традиція – стінопис – втілювався на білому тлі стіни, що слугувала селянинові своєрідним «чистим полотном», на якому розгорталася його творча фантазія. Виникає своєрідний термін «мальована хата» – щедро декорована розписом, вирізняючись барвистістю та красою. Декорування виконувало ще й сакральну місію – культ природи, що існував в українців, поклоніння й обожнення з часів пізнього палеоліту втілювався у народному мистецтві, найпростіші орнаменти якого виконували роль оберегів. Ними прикрашали і прикрашають (закриваючи від злих духів) отвори у будинку (вікна, двері) та одязі (комір, манжети, поділ). Розписом прикрашали не тільки інтер'єр, а й екстер'єр помешкань, господарські будівлі, створюючи повний ансамбль. Кожен мотив, композиційне вирішення квіткового розпису не випадкові, тісно пов'язані із архітектонікою. Завдяки розвинутому почуттю краси сільських малювальниць, петриківські хати зачаровували своєю красою, а найголовніше – ця особливість сприяла зародженню й утвердженню локальної традиції малювання. Локальні регіональні особливості розписів досліджував К. Широцький упродовж 1904–1912 рр. Він відзначав відмінність, наприклад, подільських й подніпровських розписів. Так, якщо на Поділлі одна велика квітка могла заповнити весь комин або простінок, то на Катеринославщині заповнення великої площини досягалося ритмічним і багаторазовим повторенням дрібного мотиву. Звертає увагу те, що в одному орнаменті використовують і стилізовані його елементи, і такі, що точно передають природну форму.

Дослідники петриківського розпису зазначають, що у селі виокремлюють кращих малювальниць, яких поцінують і запрошують до декорування власних осель, що свідчило про те, що розпис перетворювався у промисел. Однак відомих малювальниць було небагато, а попит на хатній декоративний розпис зростав, тому й виникає у народному декоративному мистецтві новий етап розпису – малюнок

сходить зі стіни на папір – «кальовка». Малюнки на папері вазонів-букетів, квітів в овалі, прямокутні килимки, вузькі паперові «стюжки», вкриті орнаментальними фризами, наклеювали на виступи печі, стіни тощо, імітуючи стінопис і дотримуючись традиційних правил оздоблення хатнього інтер'єру. Якщо раніше створення стінописів пов'язувалося з погодою, датами, до яких прийнято, зазвичай, прикрашати оселю, то малювати на папері можна було у зручний для майстра час, пору року.

Петриківський розпис не виокремлювався дослідниками декоративно-прикладного мистецтва, а саме «отличительных черт южно-русской народной орнаментики» (Volkov, 1878). Поштовхом до ідентифікації феномену став XIII-й археологічний з'їзд, який відбувся у 1905 р. в Катеринославі та етнографічна виставка, що проводилася одночасно із роботою з'їзду. На виставці науковці представили етнографічні та археологічні матеріали, зібрані під час експедиції Катеринославщиною. За пропозицією Дмитра Яворницького, її проведено відомим етнографом, членом Харківського історико-філологічного товариства Василем Бабенком у восьми повітах Катеринославської губернії із зазначенням конкретних поселень, у тому числі Петриківки.

Після проведення наукового зібрання, Катеринославське губернське земство замовляє В. Бабенку створення етнографічного нарису народного побуту Катеринославського краю (Babenko, 1905) за результатами роботи експедиції. У нарисі значну увагу приділено матеріалам, зібраним у Новомосковському повіті, де добре збереглася обстановка і предмети українського побуту. Особливо зацікавили дослідника оселі селян, розписані петриківським розписом. В. Бабенко зазначав, що всередині хат піч, якщо не обведена стрічками різнокольорових фарб, то розписана ще й найрізноманітнішим рослинним і тваринним орнаментом – «квітками», «півнями», «пташками». Зовні хати прийнято під стріхою і по кутах теж розписувати рослинним орнаментом. Так само щедро розфарбовують фарбами і «квітками» ставні і лиштва (в оригіналі «наличники») (Babenko, 1905).

Фотографії і рисунки, зроблені В. Бабенком під час експедиції, стали надбанням Катеринославського музею Олександра Поля, але з часом були втрачені. Нині маємо можливість користуватися їх каталогом (у Дніпропетровському національному історичному музеї імені Д. Яворницького), який засвідчує художнє оформлення помешкань селян, у тому числі й Новомосковського повіту, де він вказував на розписані рослинним орнаментом піч, димар на хаті, перелічував зразки орнаментів, якими розписували хату зсередини та зовні.

Першим із науковців звернув увагу на декоративний настінний розпис відомий історик Д. Яворницький. Ще у 1904 р. у «Віснику Катеринославського земства» (Yavornytskyi, 1904) він захоплюється розписаними хатами Катеринославщини, пишучи, що вперше за двадцять років його подорожей Запорозжям зустрів такий звичай, який надзвичайно «здивував і зачарував». Побачене захопило і спонукало Д. Яворницького до колекціонування зразків народного розпису. Відомий український етнограф Федір Вовк, відвідавши Катеринославський музей напередодні Першої світової війни, був вражений побаченим. Декілька зразків колекції він вивіз до Петербурга для музею Олександра III, де він тоді працював (Lisnyi).

Упродовж 1911–1913 рр. за ініціативи академіка Д. Яворницького учениця Миколи Реріха, петербурзька художниця Євгенія Евенбах, народжена у Кременчуці, випускниця Катеринославської гімназії, здійснила дві експедиції селами Катеринославщини з метою копіювання настінних розписів. Найбільше вразило художницю знайомство з Тетяною Патою – малювальницею із села Петриківка, яке поклато початок професійному вивченню і колекціонуванню творів українських народних майстрів декоративного розпису (Matafonov, 1988, р. 10–13). Копії розписів коминів у селах Петриківка та Шульгінка разом із ранніми малюнками Т. Пати дослідниця вивезла до Петербурга, де їх продемонстрували на виставці «Товариства

заохочування художеств». Є. Євенбах також неодноразово виступала із доповідями про творчість петриківських майстрів декоративного розпису, популяризуючи українське народне мистецтво (Vazhan, 1970, p. 386).

Доказом плідної праці Д. Яворницького із майстрами петриківського розпису, пропаганди народного мистецтва у Дніпропетровському національному історичному музеї імені Д. Яворницького донині зберігаються дев'ять робіт Т. Пати, підписані Є. Євенбах із зазначенням часу їх створення – 1913 р., місцем створення – село Петриківка Новомосковського повіту Катеринославської губернії та автора «мальовок» – Т. Пати.

Дмитро Іванович часто бував у Петриківці. Поціновувач творчості петриківських майстрів, він був знайомий практично з усіма особами, що славилися своїми художніми малюнками, зібрав значну кількість зразків петриківського розпису, які стали частиною музейної експозиції.

На початку 1920-х рр. Д. Яворницький запросив Т. Пату розмалювати стіни етнографічного залу музею. Із цих малюнків відомий в Україні художник Василь Соляник скомпонував панно, фото якого у 1929 р. опубліковано у першому томі збірника Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею.

Роботи петриківських майстрів декоративного розпису мали у 1920-х рр. значний попит, що художнім ремеслом займалися цілими сім'ями, із самого малечку залучаючи до цього дітей. Одна із найстаріших майстринь з Петриківки Параска Павленко, мати двох заслужених майстрів народної творчості Віри Павленко та Галини Павленко-Черниченко, розповідала, що в той час коли робила «стьожки» для печі, то сама, розмічаючи орнамент на смужці паперу, малювала стебло й листочки, старша Віра виводила червоні квіти, менша Галя «затикувала» сині ягоди винограду, а трирічний син Василько теж не сидів без діла – клав стьожки на чернінь, щоб сохли (Danchenko, 1982, p. 37).

У 1930-ті рр. прийшла пора популярності та визнання петриківського розпису на рівні республіки. Місцевий учитель малювання та креслення, що мав добру художню освіту (Миргородське художнє училище та Одеський художній інститут), у колекції якого було понад 300 зразків розпису, Олександр Статива надіслав для Київського музею сто зразків розпису, після чого групу петриківчанок у складі Т. Пати, Н. Білокінь, П. Павленко, Я. Пилипенко запросили до столичної «Школи народного мистецтва» готувати першу республіканську виставку, яка потім експонувалася в Києві, Москві, Ленінграді (1936–1937 рр.). Участь у ній принесла всім учасникам дипломи, почесні звання, відкрила двері видавництва, музеїв (Harkava, 2017, p. 34).

Висновки та перспективи подальших розвідок. Поява, існування та збереження різнопланових документальних джерел на означеному в дослідженні відрізку часу дало можливість об'єктивно прослідкувати і проаналізувати генезис та визначити основні фактори впливу, які зумовили всебічний підйом феномену петриківського народного декоративного розпису. Завдяки застосованій методології означено початкові етапи його шляху до світового визнання і визначено завдання завершення періодизації розвитку петриківського розпису, що, маючи тяглиця поступу не тільки не зберігає, а, слідує історичним традиціям, відкриває для сучасників нові можливості та форми, є темою наших подальших досліджень.

Бібліографія

Антонович, Є. А., Захарчук-Чугай Р. В. (2018). Українське народне декоративне прикладне мистецтво: Підручник. Київ: Знання, 342 с.

Бабенко, В. А. (1905). Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 142 с.

Бажан, М. П. (голов. ред.). (1970) Мистецтво другої половини XIX – XX століття. В шести томах. Т. IV, кн 2. Київ. Жовтень, 436 с.

Волков, Ф. К. (1878). Отличительные черты южно-русской народной орнаментики. *Труды Третьего Археологического Съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874.* Киев, (Т.2).

Гарькава, Т. (2017) Петриківський декоративний розпис: Підручник. Наук. ред. Є. А. Антонович. Дніпро: Ліра, 220 с.

Данченко, О. С. (1982) Народні майстри. Київ. Рад. школа, 128 с.

Лісний, І. Історія петриківського розпису URL: <https://petrykivka.dp.ua/history> (дата звернення: 17. 01. 2019).

Матафонов, В. С. (1988). Евгения Константиновна Эвенбах. Ленинград. Художник РСФСР, 181 с.

Моздир, М., Федорук, О. (1999). Стінопис. *Українци: історико-етнографічна монографія у двох книгах.* Опішне: Українське народознавство, 544 с.

Тронько, П. Т. (гол. редкол.). (1969). Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Дніпропетровська обл. Київ. Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 958 с.

Яворницький, Д. П. (1904). Дорожные заметки. *Вестник Екатеринославского земства.*

References

Antonovych, Ye. A., & Zakharcuk-Chugay, R.V. (2018). *Ukrayinske narodne dekoratyvne prykladne mystetstvo* [Ukrainian Folk Decorative and Craft Arts]. Kyiv: Znannia, 342 p. [in Ukrainian].

Babenco, V.A. (1905). *Etnograficheskyi ocherk narodnogo byta Ekaterinoslavskogo kraja.* [Etnographic Sketch of Folk Life of Katerynoslavskyyi region]. Katerynoslav: Typographiya Hubernskogo Zemstva, 142 p. [in Russian].

Bazhan, M. P. (Ed.). (1970) *Mystetstvo druhoi polovyny XIX – XX stolittia.* [Fine Arts in the second half of XIX – XX centuries]. In 6 vol. – Vol. IV, Book 2. Kyiv: Zhovten, 436 p.

Volkov, F. K. (1878). *Otlichitelnye cherty yuzhno-russkoy narodnoy ornamentiki.* [Outstanding Features of South-Rus Folk Ornamet]. Works of the 3rd Archeological Congress in Russia, in Kyiv on August 1874. Kyiv. Vol. 2. [in Russian].

Harkava, T. (2017). *Petrykivskyyi Dekoratyvnyi Rozpys.* [Petrykivka Decorative Painting]. A Coursebook. Antonovych, Ye. A. (Ed.). Dnipro: Lira, 220 p. [in Ukrainian].

Danchenko, O. S. (1982). *Narodni maystry.* [Folk Masters]. Kyiv: Radianska shkola, 128 p. [in Ukrainian].

Lisnyi, I. *Istoriya petrykivskoho rozpysu* [History of Petrykivka Decorative Painting]. URL: <https://petrykivka.dp.ua/history> (дата звернення: 17. 01. 2019). [in Ukrainian].

Matafonov, V. S. (1988). Yevgeniya Konstantinovna Evenbakh. [Eugenia Konstantynivna Evenbakh]. Leningrad: Khudozhnik RSFSR, 181 p. [in Russian].

Mozdyr, M., & Fedoruk, O. (1999). *Stinopys.* [Screenwriting]. Ukrayintsi: istoryko-etnografichna monografiya: in 2 vol. Opishne: Ukrayinske narodoznavstvo, 544 p. [in Ukrainian].

Tronko, P. T. (Ed.). (1969). *Istoriya mist i sil Ukrayinskoyi RSR.* [History of Ukrainian cities and villages]: 26 volumes. Dnipropetrovsk region. Kyiv. Holov. Red. URE AH URSR, 958 p. [in Ukrainian].

Yavornytskyi, D.I. (1904). *Dorozhnye zametki.* [Travelling notes]. *Vestnik Yekaterinoslavskogo zemstva.* [in Russian].

UDK 391-055.2(091)

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.02

Оксана ГУЛИК*науковий співробітник відділу науково-просвітницької роботи Тернопільського обласного краєзнавчого музею, Площа Героїв Євромайдану, 3, Тернопіль, Україна (oksigul@ukr.net)***Сергій ГУЛИК***кандидат географічних наук, викладач кафедри географії та методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, Тернопіль, Україна, 46027 (ser_gul@ukr.net)***Oksana HULYK***researcher of the department of scientific and educational work of the Ternopil regional local history museum Square of Heroes of EuroMaidan, 3, Ternopil, Ukraine, (oksigul@ukr.net)***Serhii HULYK***PhD hab. (geography), lecturer of the department of geography and methods of its teaching Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, M. Kryvonos, 2, Ternopil, Ukraine, postal code 46027 (ser_gul@ukr.net)*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8415-8304>

ГОЛОВНІ УБОРИ ЯК ЖІНОЧИЙ ОБЕРІГ

Анотація. *Мета дослідження* – популяризувати давній український одяг серед широкого загалу. Звернено увагу на давні головні убори та їх роль і символічне значення у житті жінки. **Методологія дослідження:** у роботі застосовані загальнонаукові (аналіз, порівняння, узагальнення) та історико-етнографічні методи. **Наукова новизна** полягає у залученні фондів матеріалів Тернопільського обласного краєзнавчого музею таких як, хустка, намітка, віночок, надбрівник, стрічки-бинди та введені їх у науковий вжиток. Наголошено на необхідності поєднання майстер-класу із пов'язання хустки та намітки і застосування давніх народних звичаїв, традицій та обрядів. **Висновки.** З'ясовано, що такі елементи українського народного одягу, як намітка, хустка та віночок були невід'ємними атрибутами щоденного життя. Вони несли інформацію про родинний, матеріальний статус жінки, виконували роль оберегів. Акцентовано увагу на необхідності відродження українських традицій та звичаїв у сучасному суспільстві шляхом популяризації давнього одягу в музеях, проведення майстер-класів серед молоді.

Ключові слова: хустка, намітка, вінок, оберіг, символ, жінка, дівчина, головні убори, музейні фонди.

HEADWEAR AS A WOMEN'S GARMENT

Summary. *The purpose of the research* is to popularize the old Ukrainian clothing among the general population. Attention is drawn to ancient hats and their role and symbolic significance in the life of women. **Methodology of the research:** in the work applied general sciences (analysis, comparison, generalization) and historical and ethnographic methods. **The scientific novelty** is the attraction of the stock materials of the Ternopil Regional Museum of Local Lore such as a scarf, scarf, corolla, bastard, ribbon-bindi and put them into scientific circulation. The necessity of combining a master-class to tie a scarf and scarf and the use of ancient folk customs, traditions and ceremonies is emphasized. **Conclusions.** It was found out that such elements of Ukrainian folk clothes such as scarf, scarf and corolla were inalienable attributes of daily life. They provided information, in particular on the family, material status of a woman, as caretakers. The emphasis is on the need to revive Ukrainian traditions and customs in modern society by popularizing old clothes in museums, holding workshops among young people.

Key words: stitch, note, wreath, protector, symbol, woman, girl, hats, museum funds.

Постановка проблеми. У останні роки українці все частіше звертаються до свого минулого. Інтерес викликають давні історичні події, традиції та побут, значну увагу привертає також й український народний стрій. Яскравим прикладом відновлення та введення у повсякденне життя є, зокрема, вишиванка, яка перетворилася у модний тренд, а також віночки, якими дівчата усе частіше прикрашають голову тощо.

Детальніше зупинимося саме на українських головних уборах. Саме вони відіграють роль прикрас, елементів стилю, моди. У минулому традиційний головний

убір був невід'ємною складовою народного костюма, він єдиний завершував та надавав цілісності ансамблю одягу. Слід зауважити, що головні убори, виявилися найбільш стабільним елементом українського костюма, і зазнали найменших змін, тому саме у них найповніше збереглися архаїчні риси та давні традиції (Yukalchuk, 2019, p. 6).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема українського народного одягу викликала зацікавлення дослідників упродовж останніх десятиліть, результати їхньої праці були опубліковані у вигляді монографій та окремих статей. Проблемам появи головних уборів та їх символічному навантаженню присвячені роботи Г. Стельмашук (Stelmashuk, 1993), К. Матейко (Matejko, 1973, p. 7), Л. Гальчевської (Galchevska, 2008, p.156), Л. Іваневич (Ivanevych, 2015, p.852) та інших.

Найґрунтовнішим дослідженням є монографія Г. Стельмашук «Традиційні головні убори українців», у якій комплексно висвітлено процеси розвитку головних уборів від найдавніших часів – до початку ХХ ст. Авторка описала форми та види головних уборів, подала їх спільні та відмінні риси, притаманні різним регіонам. Особливу увагу приділила значенню символів та знаків в головних уборах (Stelmashuk, 1993). Надзвичайний інтерес викликали обрядові традиції, пов'язані із весіллям та роллю й місцем у них головних уборів. Цим питанням присвячені праці М. Юкальчук (Yukalchuk), Т. Косміна і З. Васіна (Kosmina, 1989).

Вчені-етнографи висловлюють різні думки з приводу появи жіночих головних уборів. Так, Д. Зеленін, формулює думку, що відкрите волосся було символом дівочтва. Виникнення головних уборів зумовлювалося двома чинниками: перший – біологічний, пов'язаний із необхідністю перев'язувати волосся мотузкою; другий – магічний, полягав у тому, що головний убір служив оберегом від нечистої сили та «злого ока» (Грусуук, Ignatenko, 2014, p. 24). Н. Гаген-Торн, яка досліджувала і написала статтю про символіку жіночого волосся, висловила думку, що головний убір символізує підневільне становище жінки. Оскільки жіноче волосся наділене великою магічною силою, то його слід прикривати, щоб воно зашкодило іншому роду (Gagen-Torn, 1933, p.78).

Цікавим є дослідження А. Байбуріна та А. Топоркова, у якому висвітлюється питання мотивації виконання обрядових дійств з волоссям. У монографії «У истоков этикета» вони пояснювали обов'язкове носіння головних уборів жінками тим, що з часу одруження вона потрапила під владу чоловіка. Волосся розпускалося в екстремальних випадках: під час гадання, ритуального оборювання поселення з метою захистити його від мору. Випадків, пов'язаних із тим, що жінка з непокритим розпущеним волоссям кидалася між воїнів і військові дії вмиг припинялися – було характерним для народів Кавказу (Грусуук, Ignatenko, 2014, p.27).

Стаття Г. Бондаренко вирізняється оригінальністю та новизною викладених у ній думок. Так, авторка стверджує, що в народній уяві існувало поняття про «силу» в природі, яка може переміщуватися у просторі і впливати на плодючість. На її думку, носієм цієї сили вважалася рослинність. Весільні традиції українців фіксують ритуал змачення волосся нареченої медом і маслом. Усе це може розглядатися як засіб посилення у нареченої енергії плодючості, бо мед виготовляють бджоли, які запліднюють рослини. Отже, за твердженням Г. Бондаренко, волосся у народній уяві пов'язують з культом рослинності та родючості.

Існує безліч класифікацій головних уборів, взявши за основу різні ознаки, за статтю їх поділяють на жіночі та чоловічі. Окремо виділяють дівочі головні убори, позаяк вони суттєво відрізнялися від жіночих.

Виклад основного матеріалу. Детальніше зупинимось на дівочих та жіночих головних уборах. Першим притаманна значна різноманітність і багатство кольорів, тоді як заміжні жінки носили простий убір. Характерна особливість дівочих уборів полягала у тому, що верх голови (маківка) завжди лишався відкритим. Звідси і форма

уборів мала вінкоподібний вигляд. Йдеться про один із головних уборів дівчат – віночки. За будь-якої пори року жінки та дівчата виготовляли різноманітні віночки, використовуючи для прикрас природні і штучні квіти; основним методом їх виготовлення було плетення. Тут значення мало майстерне володіння технікою, використання різноманітного матеріалу, вміння виявляти його природні якості. Для того, щоб віночки із живих квітів (ружа, калина, любисток, барвінок, волошки тощо) довго зберігалися свіжими, їх змочували спеціальними рослинними соками. Такі віночки виготовляли у весняно-літньо-осінні періоди. У зимовий – плели віночки із штучних паперових квітів. Крім того вони прикрашалися їх значною кількістю різнокольорових стрічок, які спускалися на плечі (Matejko, 1973, p. 6).

Існувало повір'я, що у віночку є чаклунська сила, яка знімає болі та береже волосся. Окрім того, плетений вінок був оберегом, символом повноліття, незайманості, чистоти та атрибутом нареченої. Також він був святковим головним убором дівчат. У XIX ст. найпоширенішими головними уборами була начільна пов'язка (надбрівник) – шовкова, парчева, срібляста чи золотиста, орнаментована квітковими мотивами стрічка, яку купували або вишивали власноручно. Існувало декілька способів носіння начільної стрічки: її пов'язували на чоло, закріплюючи на потилиці; коли ж дівчина заплітала волосся у дві коси, то стрічку клали посередині голови над чолом, можна було кінці стрічки вплітати в коси. У кінці XIX ст. дівчата біля вух прикріпляли прикраси до стрічки: це були квіти, китиці калини, вовняні вироби (кутасики) тощо. Тут можна провести порівняння між цими начільними уборами із давньоруськими – обручем зі скроневими підвісками – кільцями. У будні дівчата голову прикрашали орнаментованими та гладенькими стрічками. Орнаментовані стрічки – «бинди» з'явилися наприкінці XIX ст. Шовкові бинди, були заткані різнокольоровими квітами, пов'язувалися поверх волосся або ж у великій кількості прив'язувалися до вінка і опускалися на спину. Слід зауважити, що дівчата носили хустки, але переважно у зимовий період коли були сильні морози, щоб не застудитися. При цьому зав'язувалися «як молодиці» і обов'язково щоб волосся (косу) було видно, а ще поверх хустки могли одягнути віночок із квітів. А також й у літній період, коли надворі було жарко, щоб вберегтися від перегріву та від «запалу» замотувалися хустинами майже повністю (Vorlan, 1981, p. 60).

Перші відомості про головні убори заміжніх жінок зустрічаємо у пам'ятці XI ст. «Ізборнику Святослава», у якому згадується жіноча намітка. Намітка – це прямокутної форми тканина довжиною 4–5 м, шириною 40–60 см. Виготовлялася зі лляного, інколи конопляного домотканого полотна, прикрашена вишивкою. Невід'ємною частиною головного убору заміжніх жінок були очіпки та кибалка. Кибалка – цікавий у генетичному плані головний убір заміжніх жінок пішов певно від перев'язки, якою підбирали волосся довкола голови. Матеріал із якого виготовляли (вони були тверді і м'які): конопляного полотна чи скрученого шнурка, із в'язя сіна, чи прутика, який добре гнеться; накладали на голову і закручували волосся, а вже поверх цієї «зачіски» поверх одягали очіпок – із м'якої тканини або ажурного плетення до якого пришивалася проста тканина і на потилиці стягувався шнурком, а вже тоді намотувалася намітка або пов'язувалася хустка. Варто зазначити, що очіпок, який одягала наречена на весіллі, мав бути символом щастя для нової сім'ї (Matejko, 1973, p. 7).

Хустина, як головний убір, з'явилася у другій половині XVII ст., фактично витіснивши намітку. Якими ж були перші хустки? Насамперед, слід сказати, що давні хустки, як і весь практично одяг того часу, виготовляли із домотканого білого полотна. Хустини орнаментували виключно геометричним орнаментом, і кожна хустка мала свій неповторний візерунок. Цього мистецтва матері навчали своїх донечок із раннього дитинства. Під час вишивання майстрині загадували в хустку свої бажання, мрії, сподівання. Кожен елемент орнаменту ніс своє символічне значення.

Для прикладу: голуби на хустці – символ вірного кохання, червоні ружі – щоб життя було яскравим, а почуття чистими, барвінковий листок – щоб коханий вився як барвінок, за вишивальницею. Таку вишивану хустину, як знак любові та вірності, дарувала дівчина коханому. Шкода, що ці вишиті хустки-обереги рідко збереглися до наших часів. У XVIII ст. з'являються фабричні хустки, де їх тло було різних кольорів – червоне, вишневе, зелене, жовте тощо і виключно із рослинним орнаментом, який запозичили від південних слов'ян, а також турків та персів (Kravchenko).

Хустка і намітка була символом любові, вірності, скорботи, надійним оберегом, важливим ритуальним предметом і нарешті атрибутом заміжньої жінки. Із цими головними уборами пов'язано багато звичаїв, традицій і обрядів, вони супроводжували людину від народження – до смерті. Хустку та намітку традиційно використовували, коли народжувалася дитина – то було перше полотно (намітка), у яке обгортали дитя. Далі на хрестини приходили із хлібом та хусткою, де хліб – символ добробуту, а хустка – оберег дитини і матері від злих сил, а також нею покривали колисочку від злого «недоброго ока». Коли юнаків забирали до війська, матері обов'язково перев'язували їх хустиною. Вважалося, що ця хустка збереже від негараздів та гарантує щасливе повернення (Galchevska, 2008, p.158).

Роль хустини, намітки як оберегу з певною магичною силою чітко простежується на весіллі. Так, коли відбувалося сватання, то дівчина, на знак згоди вручала нареченому вишивану хустку. А під час вінчання руки молодим пов'язують хустиною – як символ міцної сім'ї. Усе весілля молоді повинні руки покривати хустинками. Вони не мали права вітатися відкритими руками, щоб зло не торкалося їх сім'ї. Ці хустинки у кінці весілля зав'язувалися одна з одною і з весільним одягом клялися у скриню і зберігалося як оберег сім'ї. На весіллі до наших часів збереглася традиція, коли свекруха тричі покривала хусткою наречену, що означало її перехід у статус заміжньої жінки. Це також означало, що вона ніколи вже не піде на вечорниці до дівчат, тому що стає заміжньою жінкою, господинею у домі. Хустина була невід'ємним атрибутом у весільному обряді (Kosmina, Vasina, 1989).

*Гусятинський район
(1960 рр.)*

*Козівський район
(1920–1930 рр.)*

*Лемківщина(1930–
1940 рр.)*

Борщівський район(1920 рр.)

За народними звичаєм, заміжнім жінкам заборонялося ходити з відкритою головою – «світити волоссям», бо це вважалося за велику ганьбу. У різних регіонах України щодо цього були свої повір'я. Наприклад, на Слобожанщині вважалося, що коли заміжня жінка вийде на вулицю із непокритою головою, то обов'язково буде

неврожайний рік, або погине худоба. Простоволоса (без головного убору) жінка, за іншими народними віруваннями, мала чародійну силу, як от відьма або чарівниця. На Закарпатті існувало повір'я: якщо жінка без хустки вийде на вулицю, то в неї із часом влучить грім. Залишити заміжню жінку без головного убору («опростоволосити») означало знеславити її заміжжя. Тому в Київській Русі були навіть судові процеси, де скинути головний убір або розв'язати пояс жінці означало зганьбити її, порушити подружжя. Коли чоловік хотів розлучитися із дружиною, то знімав із неї головний убір і тим самим назавжди розривав подружню спільність, що на той час було великою ганьбою. У випадку коли інший чоловік брав її за дружину це було справжнім «порятунком» для неї (Grycyuk, Ignatenko, 2014, p. 26).

*Інтерактивна зустріч «Благословенна Богом українська жінка»
(історичний факультет Тернопільського національного педагогічного університету
ім. В. Гнатюка, 6.03.2019 р.)*

Хусткою українки покривали волосся на голові, але у них завжди було відкрите обличчя, що свідчить про їх волелюбство. Хустка, як невід'ємний елемент одягу, підкреслювала буденність чи святковість, інформувала про родинний та матеріальний статус жінки. Хустка широко була розповсюджена на території України і мала свої регіональні особливості та способи пов'язання. Незважаючи на твердження, що хустина «давно вийшла із моди», констатуємо зростання інтересу до українського народного одягу, зокрема й головних уборів. Саме тому, у наш час постає гостра необхідність популяризації хусток, наміток, віночків особливо серед молоді.

Тернопільський обласний краєзнавчий музей, володіючи багатими фондами, у яких знаходиться тисячі експонатів предметів народного одягу, які є важливим джерелом для наукових студій надає можливість досліджувати (історикам, етнографам, краєзнавцям) наше минуле. Базуючись на музейних збірках, видано безліч наукових праць з якісними ілюстраціями давнього одягу. Тернопільський обласний краєзнавчий музей, популяризуючи свої експонати, долучився до Інтернет-проекту «Віртуальний простір борщівської сорочки», який пропагує борщівську вишиванку, подає детальні фотографії усіх її елементів і таким чином стає доступним

для широкого загалу та сприяє відтворенню цих виробів у наш час. У фондовій групі «Тканина» зберігаються намітки кінця XIX – початку XX ст., хустки, віночки, надбрівні прикраси, оздоблені стрічки тощо.

Ще одним напрямком роботи Тернопільського обласного краєзнавчого музею є проведення тематичних екскурсій, присвячених традиційному одягу регіону та організація майстер-класів із пов'язування наміток та хусток. Останні користуються значною популярністю серед молоді. До прикладу впродовж 2017–2019 рр. проведено більше десяти таких заходів, на яких були присутні студенти вишів Тернополя, школярі. Поряд з тим, пропагується етнокультурна Тернопілля серед зарубіжних гостей нашого міста. Так, у рамках міжнародної співпраці між Тернопільською Українською гімназією ім. І. Франка, Тернопільською загальноосвітньою школою ім. В. Левицького № 16 і містом Любомеж (Польща), був проведений майстер-клас із зав'язування намітки та хустки, репрезентації звичаїв та культури нашого краю у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї.

Майстер-клас із зав'язування хустки, намітки проводить науковий співробітник Тернопільського обласного краєзнавчого музею Оксана Гулик

Висновки. З'ясовано, що такі елементи українського народного одягу, як намітка, хустка та віночок, були невід'ємними атрибутами щоденного життя. Вони несли важливу інформацію про родинний, матеріальний статус жінки, виконували роль оберегів. Майстер-класи із демонстрації давніх головних уборів, дозволяють молоді доторкнутися до давньої історії, культури, традицій, відчути красу та оригінальність цих виробів.

Бібліографія

Боплан, Г. Л. (1981). Опис України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії разом із їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. *Жовтень*. 2. С. 54–88.

Гальчевська, Л. (2008). Традиційні головні убори українців Східного Поділля кінця XIX ст. – XX ст. Народний костюм як виразник національної ідентичності. Збірник наукових праць за ред. М. Селівачова. Київ: ТОВ «ХІК», 310 с.

Ганен-Торн, Н. И. (1933). Магическое значение волос и головного убора в свадебных обрядах Восточной Европы. *Советская Этнография*. 5/6. С. 76–88.

Грицюк, О., Ігнатенко, І. (2014). Символіка жіночого волосся в традиційних віруваннях та обрядах українців. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 44. С. 23–29.

Іваневич, Л. (2015). Регіонально-специфічні ознаки класифікації традиційних головних уборів українців Поділля (XIX – перша половина XX ст.). *Народознавчі зошити*. 4 (124). С. 850–860.

Косміна, Т. В., Васіна, З. О. (1989). Українське весільне вбрання. Етнографічні реконструкції: Листівки. URL: <https://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=315> (дата звернення: 04.04.2019)

Матейко, К. (1973). Головні убори українських селян до початку XX ст. *Народна творчість та етнографія*. (3), 5–15.

Кравченко, Я. Українські народні головні убори» – підсумок понад 20-річної праці вченого-дослідника Галини Стельмашук. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/etnorukotvori-zi-skrini> (дата звернення: 04.04.2019)

Стельмашук, Г. (1993). Традиційні головні убори українців. Київ: Наукова думка, 240 с. Тернопільський обласний краєзнавчий музей (ТОКМ). – Група «Тканина». – № 1498, №2821

ТОКМ. – Група «Тканина». – № 3043, №2408, №9396, №9395, №2637, № 806 № 7317, №1324, № 1343, № 2742, № 1921

ТОКМ. – Група «Тканина». – № 242, №243, №1019, №1020, №224, №3568

ТОКМ. – Група «Нумізмати́ка». – №5268

Юкальчук, М. І. Традиційні головні убори подільських українців та їх роль у весільній обрядовості URL: <https://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=315>(дата звернення: 04.04.2019)

References

Воплан, Н.Л. (1981). Opys Ukrainy, kilkokh provintsii korolivstva Polskoho, shcho tiahnetsia vid kondoniv Moskovii do hranytv Transilvanii razom iz yikhnyim zvychaiamy, sposobom zhyttia i vedennia voien [Description of Ukraine, several provinces of the Polish kingdom, extending from the borders of Muscovy to the borders of Transylvania, along with their customs, way of life and wars]. *Zhovten*. 2. Pp. 54–88 [in Ukrainian].

Halchevska, L. (2008). Tradytsiini holovni ubory ukrainsiv Skhidnoho Podillia kintsia XIX st. – XX st. Narodnyi kostium yak vyraznyk natsionalnoi identychnosti [Traditional Ukrainian hats of Eastern Podillya end of the 19 century – 20 century. Folk costume as a spokesman for national identity]. *Zbirnyk naukovykh prats za red. M. Selivachova*. Kyiv: TOV «KhIK», 310 p. [in Ukrainian]

Ganen-Torn, N.Y. (1933). Magiieskoe znachenie volos i golovnoho ubora v svadebnykh obriadakh Vostochnoi Evropy [The magical significance of hair and headgear in the wedding ceremonies of Eastern Europe]. *Sovetskaia Etnohrafiya*. (5/6). Pp.76–88 [in Russian].

Hrytsiuk, O., Ihnatenko, I. (2014). Symvolika zhinochoho volossia v tradytsiinykh viruvanniakh ta obriadakh ukrainsiv [Symbolism of female hair in traditional beliefs and ceremonies of Ukrainians]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. Vyp. 44. Pp. 23–29 [in Ukrainian].

Ivanevych, L. (2015). Rehionalno-spetsyfichni oznaky klasyfikatsii tradytsiinykh holovnykh uboriv ukrainsiv Podillia (XIX – persha polovyna XX st.) [Regional specific features of the classification of traditional headwear Ukrainians Podillia (19 – first half of the 20 century)]. *Narodoznavchi zoshyty*, 4 (124). Pp. 850–860 [in Ukrainian].

Kosmina, T. V., Vasina, Z. O. (1989). Ukrainske vesilne vbrannia. Etnohrafichni rekonstruktsii: Lystivky [Ukrainian wedding dress. Ethnographic Reconstructions: Postcards]. URL: <https://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=315> (data zvernennia: 04.04.2019) [in Ukrainian]

Mateiko, K. (1973). Holovni ubory ukrainskykh selian do pochatku XX st. [Headgear of Ukrainian peasants until the beginning of the twentieth century]. *Narodna tvorchist ta etnografiia*. (3). Pp. 5–15 [in Ukrainian].

Kravchenko, Ya. Ukrainski narodni holovni ubory – pidsumok ponad 20-rychnoi pratsi vchenoho-doslidnyka Halyny Stelmashchuk [Ukrainian folk hats – a summary of more than 20 years of research work by researcher Halyna Stelmashchuk]. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/etnorukotvori-zi-skrini> (data zvernennia: 04.04.2019) [in Ukrainian]

Stelmashchuk, H. (1993). Tradytsiini holovni ubory ukrainsiv [Traditional Ukrainian hats]. Kyiv: Naukova dumka, 240 p. [in Ukrainian]

Ternopil'skyi oblasnyi kraieznavchyi muzei (ТОКМ.). – Hrupa «Tkanyna». – № 1498, №2821

ТОКМ. – Hrupa «Tkanyna». – № 3043, №2408, №9396, №9395, №2637, № 806 № 7317, №1324, № 1343, № 2742, № 1921

ТОКМ. – Hrupa «Tkanyna». – № 242, №243, №1019, №1020, №224, №3568

ТОКМ. – Hrupa «Numizmatyka». – №5268

Yukalchuk, M. I. Tradytsiini holovni ubory podilskykh ukrainsiv ta yikh rol u vesilnii obriadovosti [Traditional headwear of Podillya Ukrainians and their role in wedding ceremonies]. URL: <https://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=315>(data zvernennia: 04.04.2019) [in Ukrainian]

UDC 902/904:378.4.016(477.54–25)(091)»1805/192»

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.03

Олег КАЛУГІН

аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, пл. Свободи, 4, Харків, Україна, 61022 (kalugin10oleg@gmail.com)

Oleh KALUHIN

PhD Student of the Department of Historiography, Source Studies and Archeology of the Historical Faculty of V.N. Karazin Kharkiv National University, Svobody Sq, 4, Kharkiv, Ukraine, postal code 61022 (kalugin10oleg@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8485-9060>

ПОЧАТКИ ВИКЛАДАННЯ АРХЕОЛОГІЇ ТА ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА У ХАРКІВСЬКОМУ ІМПЕРАТОРСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1805–1920 РР.)

Анотація. *Мета дослідження* – простежити початки викладання елементів археології та історії первісного суспільства та їх становлення як окремої дисципліни в університетських навчальних курсах упродовж 1805–1920 рр. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації авторської об'єктивності, а також на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-типологічний, історико-системний) методів. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в українській історіографії розглянуто зародження і розвиток історії первісного суспільства та археології в Харківському університеті як навчальних дисциплін в контексті освітнього процесу. **Висновки.** У XIX ст. спеціалізованої кафедри для викладання археології та історії первісного суспільства створено не було і таких окремих навчальних курсів не існувало. Зазначено, що яскраві зміни стосовно викладання археології прослідковуються у 80-х рр. XIX ст., що пов'язано з якісними нововведеннями у самій археологічній науці. Але у цей період спеціалізованих курсів з археології та первісної історії викладати так і не почали. Кардинальні зміни у вивченні археології та первісного суспільства у Харківському університеті привносить XII археологічний з'їзд, який був проведений у Харкові. Тільки на початку XX ст. в навчальних планах університету з'являється окремих курс археології, але і його не викладали належним чином, бо бракувало спеціалістів.

Ключові слова: навчальні дисципліни, археологія, історія первісного суспільства, університет.

THE BEGINNING OF THE TEACHING OF ARCHEOLOGY AND HISTORY OF THE PRIMARY SOCIETY IN THE KHARKIV EMPIRE UNIVERSITY (1805–1920)

Summary. *The purpose of research:* to trace investigates the generation and formation of teaching of archaeology and history of primitive society in the educational courses in one of the leading educational establishments of modern Ukraine – Kharkiv University from 1805 to 1920ss. **The research methodology** is based on the principles of historicism, a systematic approach, the author's objectivity, as well as the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-typological, historical-system) methods. **The scientific novelty** is the following: for the first time in Ukrainian historiography the origin and development of the history of primitive society and archeology at the Kharkiv University as educational disciplines in the context of the educational process are considered. **Conclusions.** It is mentioned that any of the specialized department for teaching of archaeology and history of primitive society was not created in the XIX century. Also there were not any separate educational courses taught but only their elements were traced in different lectures of teachers of university such as home and world histories, anthropology, art e.t.c. It was related to the slow selection and vagueness of these disciplines in the educational process of that time, and also with the «segregation» of these sciences that were accessible only to the aristocracy. It is marked that outstanding changes in relation to teaching of archaeology traced in the 80th of the XIX century and that was related to the quality innovations in archaeological science. But these changes were ceased by the university charter of 1884 that imposed some limitations to the study and research of antiquity at Russian universities. Primitive archaeology was especially suffered, because department of anthropology was forbidden. It is proved that there were not any of the

specialized courses from archaeology and primitive history taught in that period. But the amount of educational disciplines increases, where the presence of information from these sciences fragmentary traced in the lectures of teachers of historical and philological faculty of university. Essential changes in teaching of archaeology and primitive society at Kharkiv university are introduced by the XIIth Archaeological Congress that was conducted in Kharkiv. Only at the beginning of the XX century there was the separate course of archaeology appeared at university curricula but it was not taught properly because of the lack of specialists.

Key words: *educational disciplines, archeology, history of primitive society, university.*

Постановка проблеми. Історія виникнення і розвитку навчальних дисциплін має важливе значення для розуміння становлення освітнього процесу суспільства та його культури. Такі дисципліни, як археологія та історія первісного суспільства швидко і динамічно розвиваються у сучасному світі, маючи важливе значення для історичної освіти. Їх викладають у більшості вищих навчальних закладах України на історичних та деяких інших гуманітарних факультетах. Тому актуальним є вивчення історії викладання і дисциплінації археології та історії первісного суспільства на прикладі одного із найстаріших і провідних освітніх центрів нашої держави – Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Мета статті – простежити початки викладання елементів археології та історії первісного суспільства та їх становлення як окремої дисципліни в університетських навчальних курсах упродовж 1805–1920 рр.

Нижня хронологічна межа – це дата заснування і початок функціонування Харківського університету, а верхня – реорганізація Харківського університету, коли на базі історико-філологічного та фізико-математичного факультетів створено Академію теоретичних знань, а потім Харківський інститут народної освіти (Korolyvskiy, 1955, p. 221–222).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження опирається на діловодні джерела та джерела особового походження викладачів та студентів Харківського імператорського університету. У своїх працях цього питання торкалися такі харківські науковці, як Б. Шрамко та В. Міхеєв (Mukheev, 1991), В. Кадєєв (Kadeev, 1991), В. Скірда (Skyrda, 2015). Потрібно зазначити, що вони приділяли увагу розвитку археології та первісного суспільства як науки і не ставили за ціль розкрити навчальний процес, тобто по суті, взаємодію викладача зі студентом.

Виклад основного матеріалу. У 1804 р. засновано Харківський університет, при якому відкрили чотири факультети. Одним із них був словесний факультет (*facultas litteraria*), який об'єднував предмети сучасних історичного та філологічного факультетів. Спеціалізованої кафедри для викладання археології та історії первісного суспільства створено не було. Відсутність подібної кафедри пов'язана із певними історичними обставинами. Процес антикваріанізму (захоплення античними старожитностями та їх колекціонування), який став основою початку археологічних знань в Європі, на наших землях не отримав належного розвитку. Тільки після приєднання південних українських земель до Російської імперії з'являється можливість вивчати південь і Північне Причорномор'я, які були багаті на археологічні пам'ятки. У середовищі аристократії та інтелігенції поступово виникає інтерес до старожитностей, які почали колекціонувати, передусім, для розваги. Це ще не можна назвати було наукою, скоріш навпаки – руйнуванням культурного спадку. То була, так звана, «народна археологія» (Klein, 2014, p. 36–37). Тільки у 1807 р. з'являється перший довідник з археології О. Мілена «Руководство к изучению древностей», коли у Європі вже розроблено не один десяток праць з цієї тематики.

На початку XIX ст. традиційним стає ототожнення археології з історією мистецтва. Речові старожитності, які не відносили до мистецтва, частіше всього, ігнорували або інколи використовували як допоміжний матеріал для розкриття проблем на лекційних курсах та семінарах. Старожитності входили до мистецько-філологічного комплексу знань про класичний світ. Археологію ототожнювали із

курсами грецьких, римських та слов'янських старожитностей та історією мистецтва (Klein, 2014, p. 40).

Слід зазначити, що у XVIII ст. термін «археологія» практично не зустрічається. Його ототожнювали з поняттям «старожитності». Причому, у той час значення «старожитностей» було дещо ближче до сучасного, хоча під ними розуміли і праці стародавніх авторів (Tikhonov, 1996, p. 17).

На початку XIX ст. у вітчизняній термінології починає активно вживатися поняття «археологія», яке почали застосовувати і в університетах Російської імперії. Цей термін запозичено із німецьких університетів, де «археологію» трактували як вивчення стародавнього мистецтва, передусім, класичного (Formozov, 1975, p. 215).

У відповідності зі статутом Московського університету 1804 р., який був типовим для усіх університетів Російської імперії (для Харківського у тому числі), планувалося створити на факультеті словесності кафедру теорії витончених мистецтв і археології (Kantorovich, 2019, p. 24). Однак у підсумку існувала вона тільки у Московському університеті (Butiahyn, 1957, p. 33).

У Харківському університеті з перших років існування викладачі проводили археологічні дослідження, активно формувалася археологічна колекція. В університеті, одним із перших, створено кабінет рідкостей і мінц-кабінет, які в подальшому стали основою музею витончених мистецтв і старожитностей. Саме ці музеї забезпечували наочність і предметність навчального процесу, поступово ставали центрами зосередження культурних сил регіону, набуваючи універсального значення (Ananev, 2018, p. 269).

Однак окремого курсу археології та історії первісного суспільства у навчальному процесі не було. Тільки їх елементи прослідковувалися у різних лекціях викладачів університету. Кафедра, де викладачі частково торкалися аспектів, пов'язаних із зазначеними дисциплінами носила назву «кафедра старожитностей і мови латинської» (Khalanskiy, 2007, p. 5–6). На якій працювали екстраординарний професор Бернард Рейт (1770–1824 рр.), який читав «Стародавню історію», інспектор казеннокоштных студентів Гавриїл Успенський (1765–1820 рр.) – «Старожитності Російської імперії», а ординарний професор Яків Белен де Балю (1783–1815 рр.), який спеціалізувався на стародавніх класичних авторах, викладав курс «Грецької археології» (Obozrenie, 1811, p. 17–18). Німецький професор Х. Роммель (1781–1859 рр.) на кафедрі латинської словесності читав курс «Грецькі старожитності». Трохи пізніше, за власною ініціативою, професор проводить філологічний семінар, де, за його словами, «... преподавалась высшая грамматика, критика, герменевтика и археология» (Rommel, 1868, p. 55). Упродовж 1812–1813 рр. Х. Роммель викладав курс «Римські старожитності», де звертав головну увагу на римських авторів і матеріальну спадщину цієї держави. Подібним чином побудовано і лекції ад'юнкта С. Малиновича (1767–1815 рр.), який викладав курс «Старожитності грецькі» (Obozrenie, 1811, p. 17–18). Скоріше за все, усі ці курси носили літературно-філологічний та загальноісторичний характер і не мали відношення до археології в сучасному розумінні цього слова (Skyrda, 2015, p. 14).

Новий університетський устав 1835 р. встановив жорстку регламентацію у відношенні до викладацької діяльності професорського складу (Khalanskiy, 2007, p. 5–6). Професорів зобов'язували надавати свої навчальні програми деканам і робити звіти про їх виконання. Ця система позбавляла викладачів індивідуальності. Наприклад, курс «Римські старожитності», який читав П. Сокальський (1830–1896 рр.) у 1833 р. урізано і з нього вилучено пояснення різних термінологічних аспектів (Khalanskiy, 2007, p. 72). Дисципліни, у яких прослідковувалися елементи археології та історії первісного суспільства продовжували викладати. Зокрема, магістр історичних наук В. Цих (1805–1840 рр.) у 1834 р. читав для студентів морально-політичного та словесного відділень «Загальну давню історію» (Obozrenie, 1833, p.

14). Ад'юнкт С. Лук'янович (1809–1860 рр.) викладав студентам у 1840 р. курс «Римські старожитності» за власними записами (Obozrenie, 1840, р. 10). Ординарний професор А. Рославський-Петровський (1816–1871 рр.) у 1851 р. також читав курс «Стародавня історія» за власними записами (Obozrenie, 1850, р. 10).

Становлення викладання археології та історії первісного суспільства у Харківському університеті характеризує те, що деякі студенти філософського факультету (відділення словесності) для своїх науково-літературних праць (медальна тематика) вибирали теми, які стосувалися старожитностей і первісного світу. Впродовж 1842–1851 рр. представлено наступні теми: «Взгляд на развитие теории изящных искусств» (студент Михайлов), «Взгляд на древних славян» (студент Шведов), «О народных праздниках древних римлян» (студент Василевский) (Khalanskiy, 2007, р. 84).

З 1863 р. у Російській імперії для вищих навчальних закладів укладено новий статут, який постав у ході освітньої реформи Олександра II. Головним досягненням і перевагою для історико-філологічного факультету стала можливість самостійно формувати навчальний процес (Khalanskiy, 2007, р. 100). Відразу виникли труднощі, к пов'язані із відсутністю кваліфікованих кадрів. Наприклад, кафедра, де згодом розпочнуть викладати елементи археологічних знань, історії та теорії мистецтв, була вакантною до 1883 р. (Khalanskiy, 2007, р. 102). Тому викладали ці дисципліни фрагментарно і читали їх у комплексі з іншими навчальними курсами історико-філологічного факультету.

На проблеми викладання археології та первісного суспільства звертали увагу організатори і учасники археологічних з'їздів, які почали активно проводити у другій половині XIX ст. У 1869 р. в Москві розпочав роботу I-й археологічний з'їзд. На ньому із цікавими доповідями виступили М. Погодін та І. Срезневський. Перший відзначав, що викладання археології потрібно розпочати в університетах, а другий зауважував на необхідності визначення обсягу предметів, які входять до поняття «археологія» і що не варто під цим розуміти лише речові пам'ятки (Uvarov, 1871, р. 41). На II-му археологічному з'їзді, який відбувався у Петербурзі, І. Срезневський виступив із доповіддю, у якій зазначав що у жодному із російських університетів немає кафедри російських старожитностей (Trudy, 1876, р. 6).

Третій за рахунком археологічний з'їзд, який відбувся у Києві в 1874 р., мав важливе значення для становлення археології та історії первісного суспільства як навчальних дисциплін. На ньому виголошено дві доповіді. Перша доповідь – графом О. Уваровим на тему: «Что должна обнимать программа для преподавания русской археологии и в каком систематическом порядке должна быть распределена эта программа?». У цій доповіді запропоновано включити у навчальні програми університетів комплекс допоміжних дисциплін, які б дозволили збагатити археологію (палеографію, сфрагістику, геральдику, нумізматику, тощо) (Uvarov, 1878, р. 31). Другу доповідь зробив професор Дерптського університету О. Брікнер, який зазначав що археологія повинна стати частиною російської історії і, що її вдале викладання залежить від семінарів, практичних занять і розробки навчальних посібників (Trudy, 1878, р. 39).

Внаслідок появи нового статуту 1863 р. і перегляду концепції викладання археології та історії первісного суспільства в університетах Російської імперії у викладачів Харківського університету з'являється можливість більшу увагу звертати у своїх лекційних курсах на старожитності. Наприклад, це яскраво ілюструють конспекти ординарного професора О. Рославського-Петровського. У лекціях до курсу «Вступ до курсу історії цивілізацій...» він торкався тем, які стосувалися історії первісного суспільства та археології. Студенти отримували інформацію про палеонтологію й хвороби давніх тварин, антропологію первісних людей, аналізували вчення Ч. Дарвіна, оволодівали термінологічною базою з вивчення старожитностей

(Roslavskiy-Petrovskiy, 1865, p. 8, 16, 18, 30). У спогадах слухачів (студенти Де-Пуле і Пашков) зустрічаються суперечливі відгуки про лекції О. Рославського-Петровського. «Як професор і лектор» – зазначає Де-Пуле, – «Рославський не тільки не користувався популярністю, а потрапляв під критику за свій педантизм і дурне читання...яке походило на гарчання...». Але той же Де-Пуле вважав, що професор «благотворно впливав на студентів» (Khalanskiy, 2007, p. 271).

Аналіз навчального процесу на історико-філологічному факультеті упродовж 1870–1871 рр. засвідчив, що в університеті взагалі не викладали ті предмети, які містили відомості з археології та історії первісного суспільства (Obozrenie, 1870, p. 1–25). Тільки у 1874 р. професор М. Арістов (1834–1882 рр.) у курсі «Розбір пам'ятників вітчизняної історії» почав знайомити студентів із археологією (Review, 1874, p. 3, 5). У ході лекцій він розповідав про методику розкопок та археологічні джерела (кургани, городища, печери, стародавні церкви тощо). Детальніше професор зупинявся на двох питаннях: важливості вивчення речових пам'яток стародавності і, конкретно, курганів та городищ Харківської губернії (Sumtsov, 1894, p. 21). Дослідник історії археологічної науки Харківського університету В. Скірда зазначав, що М. Арістов у Харківському університеті був одним з перших університетських вчених Російської імперії, хто розпочав викладати археологію (Skurdy, 2015, p. 51). У спогадах професор М. Сумцов (1854–1922 рр.) згадував про вченого. Зазначав, що він був лектором красномовним і простим одночасно. Це доводить один із випадків, коли на лекцію до Миколи Яковича завітав один із попечителів. М. Арістов відразу змінив манеру доповіді та прочитав лекцію прекрасною літературною мовою, якої від нього слухачі ніколи не чули (Sumtsov, 1894, p. 24).

Також потрібно відзначити діяльність професора Ю. Морозова (1836–1900 рр.) та майбутнього академіка Д. Яворницького (1855–1940 рр.), які проводили археологічні дослідження та виступали із різноманітними доповідями (на археологічних з'їздах), які стосувалися старожитностей Харківської губернії (Skurdy, 2015, p. 53, 59). Але, на жаль, спеціалізованих курсів з цієї тематики вони в університеті не викладали.

Важливим елементом навчального процесу на історико-філологічному факультеті продовжувало бути виконання письмової роботи впродовж навчального року. Правила цих робіт для студентів розроблено у 1872 р. Теми студентам пропонували викладачі, а для заохочення та стимулювання пропонували «медальні теми». Наприклад, у 1880 р. три автори робіт на тему «Дані мови й народного життя, які розкривали участь давніх слов'ян у розвитку аріїв та первісно-суспільного племені» отримали золоту та дві срібні медалі. Це яскраво свідчить про зацікавленість студентів історією старожитностей, незважаючи на відсутність викладачів з цієї тематики (Khalanskiy, 2007, p. 121).

1880-ті рр. принесли з собою низку змін, які відбуваються в університетах Російської імперії у процесі викладання археології та історії первісного суспільства. Це пов'язано із якісними нововведеннями у цій науці. З'являються перші узагальнюючі праці з археології йті, які стосувалися методологічних проблем науки (Fogtsov, 1986, p. 68). Утім, новий університетський статут 1884 р. певною мірою обмежував вивчення і дослідження старожитностей в російських університетах. Викладання археології та історії первісного суспільства зазнало структуризації та диференціації в умовах, коли ще не сформувалася чітка концепція цих наукових дисциплін, що відбувалося на тлі обережності і обмеженості вирішення наукових завдань. Особливо постраждала первісна археологія, адже заборонено кафедру антропології із-за неприйняття вчення Ч. Дарвіна. Переклади праць з палеоліту з'явилися тільки на початку ХХ ст., а власні – тільки у 1920-х рр. (Klein, 2014, p. 53).

Багато археологів після вбивства імператора Олександра II зайняли позицію підтримки самодержавного устрою, адже більшість із них були аристократами. Графиня П. Уварова, голова Московського археологічного товариства,

висловлювалася так: «Археологія – наука для багатіів» (Klein, 2014, р. 52). Але це не загальмувало розвиток археології як навчальної дисципліни, адже капіталістичні відносини, які вимагали зміни усієї системи освіти сприяли збільшенню прошарку інтелігенції, за рахунок якої з'являлися нові кадри для університетів, які зайняли вакантні кафедри (Eumontova, 1985, р. 5).

З введенням у дію статуту 1884 р. у навчальних планах Харківського університету відбулися зміни. На історико-філологічному факультеті усі предмети поділили на дві загальні групи: класичну та історичну (Klein, 2014, р. 144). Класична група включала предмети філософського та філологічного циклу, а історична – предмети, які стосувалися російської і всесвітньої історії, географії, етнографії, грецьких і римських старожитностей та стародавнього світу (Khalanskiy, 2007, р. 144). З п'ятого семестру навчання встановлювалася спеціалізація за групами: стародавньо-класичній, слов'яно-руській та історичній (Khalanskiy, 2007, р. 147). Отже, для студентів відкрилося більше можливостей займатися старожитностями поглиблено.

Спеціалізованих курсів з археології та первісної історії викладати так і не почали. Однак збільшується кількість навчальних дисциплін, де фрагментарно прослідковувалася наявність відомостей з цих наук у лекціях викладачів факультету. Згідно з оглядом викладання предметів за 1886–1887 рр., Г. Шульц (1853–1908 рр.) читав «Грецькі старожитності» і проводив консультації чотири рази на тиждень. О. Потебня (1835–1891 рр.) викладав курс «Читання стародавніх руських пам'ятників», а у вівторок і п'ятницю вів у студентів практичні заняття (Obozrenie, 1886, р. 4–6). Окремо потрібно виділити курс лекцій з палеонтології професора О. Гурова (1843–1921 рр.). На лекціях він описував знахідки вимерлих тварин і піддавав аналізу кістяк давньої людини. Вчений згадував і археологічну періодизацію, у якій він розділяв людство на три головні доби: кам'яну, бронзову та залізну (Hurov, 1892, р. 20, 684–695).

Зміни прослідковуються і в огляді викладання лекцій та практичних занять за 1896–1897 рр., адже почався розподіл за кафедрами. Курси, у яких викладачі торкалися тем з археології та первісного суспільства викладали на кафедрах загальної історії, руської історії і кафедрі теорії та історії мистецтв. Доцент В. Лапін (1858–1900 рр.) викладав «Стародавню географію» одну годину на тиждень. Професор Д. Багалій (1857–1932 рр.) – «Загальний курс російської історії». Приват-доцент Є. Редін (1853–1908 рр.) – «Історію стародавнього мистецтва», за якою проводив консультації після лекцій (Obozrenie, 1886, р. 11–14). За цим курсом у 1888 р. розроблено програму випробувань. У ній йшлося про те, що студенти мали диференціювати і вміти трактувати такі поняття, як теорія мистецтв, археологія та історія мистецтв; знати, що таке розкопки і знахідки, хто такі реставратори та антикварії (Programmy, 1888, р. 183). Це доводить той факт, що на кафедрі теорії та історії мистецтв викладали не тільки відомості про мистецтво (Pavlova, 1998, р. 121–126), але й про археологію та археологічні розкопки.

Зміни у викладанні археології та первісного суспільства у Харківському університеті привносить XII-й археологічний з'їзд, проведений у Харкові (Skyrda, 2018, р. 37). Один із організаторів якого, Є. Редін виступив із доповіддю, у якій зазначав, що археологія завдяки своїй специфіці, краще висвітлює історію «окремих епох». Він ратував за збільшення загальнодоступних оглядів з археології та проведення публічних читань з цього предмета (Skyrda, 2015, р. 90). Після закінчення з'їзду переважну більшість експонатів, представлених на виставці, передано Музею витончених мистецтв та старожитностей. Це призвело до створення відділів археологічних та церковних старожитностей (Skyrda, 2015, р. 114), що з практичної точки зору позитивно вплинуло на проведення у студентів практичних занять із стародавньої історії.

Після проведення XII-го археологічного з'їзду інтенсивно проводять археологічні розкопки викладачі Харківського університету. Ці розкопки давали матеріал для наповнення навчальних курсів, які стосувалися археології. Але залишалася проблема, яка існувала і до проведення археологічного з'їзду – не вистачало викладацьких кадрів.

Згідно огляду лекцій за 1912–1913 рр. на кафедрі історії та теорії мистецтв з'являється повноцінний курс археології, але викладали його не для всіх студентів. Зазначалося, що на другому та третьому курсів цей курс буде введений тільки у тому разі, якщо буде призначений професор на дану кафедру. Викладав у той час археологію приват-доцент О. Успенський (1873–1938 рр.) (Obozrenie, 1912, p. 18).

З початком революційних подій 1917 р. навчання в університеті не припинилося, але викладачі та студентство сфокусувалися на перетвореннях у країні. Потрібно зазначити, що до реформування університету при ньому у 1919 р. активно функціонував археологічний музей (Skырda, 2015, p. 136). Директором якого був О. Федоровський (1885–1939 рр.) – особистість багатогранна та дуже талановита (Kaluhin, 2017, p. 169). Спектр його наукової діяльності був широким, але головну увагу він приділяв археології та розкопкам (Skырda, 2011, p. 263). З 1919 р. він проводив при музеї археологічні семінари, на яких знайомив студентів зі старожитностями Харківської губернії (Zaitsev, 1992, p. 105).

У 1920 р. настають «часи невизначеності» і «переродження» викладання археології та історії первісного суспільства у зв'язку з перетворенням Харківського університету на Харківський інститут народної освіти.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, упродовж 1805–1920 рр. у різних лекційних курсах Харківського імператорського університету викладали лише елементи археології та історії первісного суспільства. На початку ХХ ст. з'явився окремий курс археології, але його не викладали належним чином із-за відсутності спеціалістів. До того ж, навіть ті свідчення із археології та історії первісного суспільства, які надавали студентам викладачі Харківського університету у межах інших курсів, відставали від здобутків археологічної науки та первісної історії. Адже в Європі і навіть у Санкт-Петербурзі викладали окремі спеціалізовані навчальні дисципліни, проводилися практичні заняття для студентів і рівень методологічних розробок цих предметів був набагато вищим. Харківський університет відставав у цьому плані, але це поступово надолужуватиметься у радянську епоху.

Бібліографія

Ананьев В. Г., Бухарин М. Д. (2018). История искусства и археология в образовательном пространстве революционной России. *Вопросы образования*, 3, С. 268–286.

Бугагин, А. С., Салганов, Ю. А. (1957). *Университетское образование в СССР*. М.: Изд-во Московского университета, 293 с.

Гуров, А. В. (1892). *Палеонтология: Курс орд. профессора Харьковского университета*. Харьков, 699 с.

Зайцев, Б. П., Латышева, В. А. (1992). Археологический музей Харьковского университета. *Вестник Харьковского государственного университета*. (25), 103–110.

Кадетева, В. И. (1991). Древняя история и античная археология в Харьковском университете (1805–1990 гг.). *Вестник Харьковского университета: Историческая наука в Харьковском университете (К 185-летию ХГУ)*, (357), 50–69.

Канторович А. Р. (2019). К предьстории кафедры археологии исторического факультета МГУ. *У истоков советской археологии: организации и учреждения археологического профиля в новых реалиях: материалы международной научной конференции* (с. 24–26). Москва.

Калугін, О. В. (2017). Вплив професора О. С. Федоровського на розвиток науки в Україні в першій половині ХХ століття. *Каразінські читання: тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції* (с. 169). Харків.

Клейн, Л. С. (2014). *История российской археологии: учения, школы и личности. Общий обзор и дореволюционное время* (в 2 т., Т.1). СПб.: ЕВРАЗИЯ, 704 с.

Короливский, С. М. (1955). *Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет*. Харьков: Изд-во Харьковского университета, 386 с.

Михеев, В. К. (1991). Вклад ученых Харьковского университета в развитие археологии (1805 – 1990 гг.). *Вестник Харьковского университета: Историческая наука в Харьковском университете (К 185-летию ХГУ)*, (357), 104–130.

Обозрение преподавания от 17 августа 1833 года по 30 июня 1834 года в императорском Харьковском университете. (1833). Харьков: Университетская типография, 15 с.

Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1840–1841 гг. (1840). Харьков: Университетская типография, 19 с.

Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1850–1851 учебный год. (1850). Харьков: Университетская типография, 29 с.

Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1870–1871 учебный год. (1870). Харьков: Университетская типография, 25 с.

Обозрение преподавания предметов в императорском Харьковском университете, на 1874–1875 учебный год. (1874). Харьков: Университетская типография, 50 с.

Обозрение преподавания предметов и распределение лекций и практических занятий в императорском Харьковском университете на 1896–1897 академический год. (1896). Харьков: Университетская типография, 154 с.

Обозрение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1912–1913 академический год. (1912). Харьков: Типография “Печатник”, 20 с.

Обозрение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий в императорском Харьковском университете на первое полугодие 1886–1887 академического года. (1886). Харьков: Университетская типография, 78 с.

Обозрение публичных чтений от 17-го августа 1811 года на 30 июня 1812 года, которые имеют быть преподаваемы в императорском Харьковском университете. (1811). Харьков: Университетская типография, 21 с.

Павлова, О. Г. (1998). Викладання історії мистецтва у Харківському університеті в ХІХ – на початку ХХ століть. *Вісник Харківського державного університету.* (30), 121–126.

Программы испытаний для студентов Харьковского университета. (1888). Харьков: Типография Каплана и Бирюкова, 222 с.

Роммель, К., Балясный, Я. О. (1868). *Пять лет из истории Харьковского университета. Воспоминания профессора Роммеля о своем времени, о Харькове и Харьковском университете.* Харьков: Университетская типография, 111 с.

Рославский-Петровский, А. (1865) *Введение в курс истории цивилизаций читаемое в императорском Харьковском университете доктором исторических наук А. Рославским-Петровским.* Харьков: Университетская типография, 50 с.

Скирда, В. В. (2011). Вклад А. С. Федоровского в развитие археологии. *История археологии: личности и школы: материалы Международной научной конференции к 160-летию со дня рождения В. В. Хвойки* (с. 263–267). СПб.

Скирда, В. В. (2015). *Археологічна наука в Харківському університеті (1805–1920 рр.)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 164 с.

Скирда, І. М. (2018) *ХІІ археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 252 с.

Сумцов, Н. Ф. (1894). *Материалы для истории Харьковского университета.* Харьков: Типография Адольфа Дарре, 35 с.

Тихонов, И. Л. (1996). К вопросу об объеме и содержании термина «археология» в русской дореволюционной науке. *Традиции российской археологии. Археологические изыскания*, (33), 17–21.

Труды II Археологического съезда в Санкт-Петербурге (1876). (в 2 вып., вып. 1.). СПб.: Типография Императорской Академии наук, 202 с.

Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. (1878). (в 2 т., Т.2). К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, 361 с.

Уваров, А. С. (ред.). (1871). *Труды I Археологического съезда в Москве 1869.* (в 2 т., Т.2). Москва, 318 с.

Уваров, А. С. Что должна обнимать программа для преподавания русской археологии, и в каком систематическом порядке должна быть распределена эта программа. *Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года.* (1878). (в 2 т., Т.1, сс.). К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, 352 с.

Формозов, А. А. (1975). История термина «археология». *Вопросы истории*, 8, С. 214–218

Формозов, А. А. (1986). *Страницы истории русской археологии.* М.: Наука, 240 с.

Халанский, М. Г., Багалей Д. И. (ред.). (2007). *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905).* Харьков: Изд-во САГА, 2007, 408 с.

Эймонтова, Р. Г. (1985). *Русские университеты на грани двух эпох (от России крепостной к России капиталистической).* М.: Наука, 351 с.

References

Ananov V. G. Bukharin M. D. (2018). Istoriya iskusstva i arkheologiya v obrazovatelnom prostranstve revolyutsionnoy Rossii [Art history and archeology in the educational space of revolutionary Russia]. *Voprosy obrazovaniya – Educational Studies*, 3, 268–286. doi: 10.17323/1814–9545-2018-3-268-286 [in Russian].

Butiahyn, A. S. & Saltanov, Yu. A. (1957). *Universitetskoe obrazovanie v SSSR* [University education in the USSR]. М.: Изд-во Moskovskoho universyteta, 293 p. [in Russian].

Hurov, A. V. (1892). *Paleontolohiya: Kurs ord. professora Kharkovskoho universiteta* [Paleontology: The course of the professor of Kharkov University]. Kharkov, 699 p. [in Russian].

Zaitsev, B. P., Latysheva, V. A. (1992). Arkheologicheskyy muzei Kharkovskogo universiteta [Archaeological Museum of Kharkov University]. *Vestnik Kharkovskogo gosudarstvennoho universiteta.* (25), 103–110. [in Russian].

Kadeev, V. Y. (1991). Drevniya istoriya i antichnaya arkheologiya v Kharkovskom universitete (1805–1990 gg.) [Ancient history and ancient archeology at the University of Kharkov (1805–1990)]. *Vestnik Kharkovskogo universiteta: Istoricheskaya nauka v Kharkovskom universitete (K 185-letiyu KhHU),* (357), 50–69. [in Russian].

Kantorovich A. R. (2019). К предыстории кафедры археологии исторического факультета МГУ [To the background of the Department of Archeology, Faculty of History, Moscow State University]. Abstracts of Papers: U istokov sovetskoy arkheologii: organizatsii i uchrezhdeniya arkheologicheskogo profilya v novykh realiyakh (pp. 24–26). Москва. doi: 10.25681/IARAS.2019.978-5-94375-275-9 [in Russian].

Kaluhin, O. V. (2017). Vplyv profesora O. S. Fedorovskoho na rozvytok nauky v Ukraini v pershii polovyni XX stolittia [Influencing professor O. Fedorovsky on science developments in Ukraine in the first half of the XX century]. Abstracts of Papers'17: *Karazynski chytannia* (p. 169). Kharkiv. [in Ukrainian].

Klein, L. S. (2014). *Istoriya rossiyskoy arkheologii: ucheniya, shkoly i lichnosti. Obshchiy obzor i dorevolutsionnoye vremya* [History of Russian archeology: studies, schools and personalities] (Vol.1). SPb.: EVRAZYIA, 704 p. [in Russian].

Korolyvskiy, S. M. (1955). *Kharkovskiy gosudarstvennii universitet im. A. M. Gorkogo za 150 let* [Kharkiv State University. A. M. Gorky for 150 years]. Kharkov: Izd-vo Kharkovskogo unyversyteta, 386 p. [in Russian].

Mikheev, V. K. (1991). Vklad uchenikh Kharkovskogo universiteta v razvitiye arkheologii (1805–1990 gg.) [The contribution of scientists from Kharkov University to the development of archeology (1805–1990)]. *Vestnik Kharkovskogo universiteta: Istorycheskaya nauka v Kharkovskom universitete (K 185-letiyu KhHU),* (357), 104–130. [in Russian].

Obzrenie prepodavaniya ot 17 avgusta 1833 goda po 30 iyunya 1834 goda v imperatorskom Kharkovskom universitete [Review of teaching from August 17, 1833 to June 30, 1834 in the imperial Kharkov University]. (1833). Kharkov: Universitetskaya tipografiya, 15 p. [in Russian].

Obozrenie prepodavaniya predmetov v imperatorskom Kharkovskom universitete na 1840–1841 gg. [*Review of teaching subjects in the imperial Kharkov University for 1840–1841*]. (1840). Kharkov: Universitetskaya tipografiya, 19 p. [in Russian].

Obozrenie prepodavaniya predmetov v imperatorskom Kharkovskom universitete na 1850–1851 uchebnyy god. [*Review of teaching subjects in the imperial Kharkov University for 1850–1851*]. (1850). Kharkov: Universitetskaya tipografiya, 29 p. [in Russian].

Obozrenie prepodavaniya predmetov v imperatorskom Kharkovskom universitete na 1870–1871 uchebnyy god [*Review of teaching subjects in the imperial Kharkov University for 1870–1871*]. (1870). Kharkov: Universitetskaya tipografiya, 25 p. [in Russian].

Obozrenie prepodavaniya predmetov v imperatorskom Kharkovskom universitete na 1874–1875 uchebnyy god [*Review of teaching subjects in the imperial Kharkov University for 1874–1875*]. (1874). Kharkov: Universitetskaya tipografiya, 50 p. [in Russian].

Obozrenie prepodavaniya predmetov i raspredelenie lektsiy i prakticheskikh zanyatiy v imperatorskom Kharkovskom universitete na 1896–1897 akademicheskoy god [*Review of the teaching of subjects and the distribution of lectures and practical exercises in the imperial Kharkov University for the 1896–1897 academic year*]. (1896). Kharkov: Universitetskaya tipografiya, 154 p. [in Russian].

Obozrenie prepodavaniya predmetov i raspredeleniya lektsiy i prakticheskikh zanyatiy po istoriko-filologicheskomu fakultetu imperatorskogo Kharkovskogo universiteta na 1912–1913 akademicheskoy god [*Review of the teaching of subjects and the distribution of lectures and practical exercises in the imperial Kharkov University for the 1912–1913 academic year*]. (1912). Kharkov: Tipografiya “Pechatnyk”, 20 p. [in Russian].

Obozrenie prepodavaniya predmetov i raspredeleniya lektsiy i prakticheskikh zanyatiy v imperatorskom Kharkovskom universitete na pervoe polugodie 1886–1887 akademicheskogo goda [*Review of the teaching of subjects and the distribution of lectures and practical classes in the imperial Kharkov University in the first half of the 1886–1887 academic year*]. (1886). Kharkov: Universitetskaya tipografiya, 78 p. [in Russian].

Obozrenie publichnykh chteniy ot 17-go avgusta 1811 goda na 30 iyunya 1812 goda, kotorye imeyut byt prepodavaemy v imperatorskom Kharkovskom universitete [*Review of public readings of the 17th of August 1811 to June 30, 1812, which have to be taught at the imperial Kharkov University*]. (1811). Kharkov: Universitetskaya tipografiya, 21 p. [in Russian].

Pavlova, O. H. (1998). Vykladannia istorii mystetstva u Kharkivskomu universyteti v XIX – na pochatku XX stolit [Teaching of the history of art at the Kharkov University in the XIX – early XX centuries]. *Visnyk Kharkivskoho derzhavnogo universytetu*. (30), 121–126. [in Ukrainian]

Programmy ispytaniy dlya studentov Kharkovskogo universiteta [Test programs for students of Kharkov University]. (1888). Kharkov: Tipografiya Kaplana i Biryukova, 222 p. [in Russian].

Rommel, K., Balyasnyy, Ya. O. (1868). *Pyat let iz istorii Kharkovskogo universiteta. Vospominaniya professora Rommelya o svoem vremeni, o Kharkove i Kharkovskom universitete* [Five years from the history of Kharkov University. Memoirs of Professor Rommel about his time, about Kharkov and the Kharkov University]. Kharkov: Universitetskaya tipografiya, 111 p. [in Russian].

Roslavskiy-Petrovskiy, A. (1865) *Vvedenie v kurs istorii tsivilizatsiy chitannoe v imperatorskom Kharkovskom universitete doktorom istoricheskikh nauk A. Roslavskim-Petrovskim* [An introduction to the course of the history of civilizations was read at the Imperial Kharkiv University by the doctor of historical sciences A. Roslavsky-Petrovsky]. Kharkov: Universitetskaya tipografiya, 50 p. [in Russian].

Skyrda, V. V. (2011). Vklad A. S. Fedorovskogo v razvitie arkheologiy [Contribution of AS Fedorovsky to the development of archaeologists]. Abstracts of Papers: *Istoriya arkheologii: lichnosti i shkoly: materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii k 160-letiyu so dnya rozhdeniya V. V. Khvoyki* (pp. 263–267). SPb. [in Russian].

Skyrda, V. V. (2015). *Arkheolohichna nauka v Kharkivskomu universyteti (1805–1920 rr.)* [Archaeological Science at Kharkiv University]. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 164 p. [in Ukrainian]

Skyrda, I. M. (2018) *XII arkheolohichnyi z'ezd: peredumovy, prebih podii, istorychne znachennia* [XII archaeological congress: preconditions, overcoming events, historical significance]. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 252 p. [in Ukrainian].

Sumtsov, N. F. (1894). *Materialy dlya istorii Kharkovskogo universiteta [Materials for the history of Kharkov University]*. Kharkov: Tipografiya Adolfa Darre, 35 p. [in Russian].

Tikhonov, I. L. (1996). K voprosu ob obeme i soderzhanii termina «arkheologiya» v russkoy dorevolutsionnoy nauke. Traditsii rossiyskoy arkheologii [On the question of the volume and content of the term «archeology» in Russian pre-revolutionary science]. *Arkheologicheskie izyskaniya*, (33), 17–21. [in Russian].

Trudy II Arkheologicheskogo sezda v Sankt-Peterburge [Proceedings of the II Archaeological Congress in St. Petersburg]. (1876). (Vol.1). SPb.: Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, 202 p. [in Russian].

Trudy III Arkheologicheskogo sezda v Rossii, byvshego v Kieve v avguste 1874 goda [Proceedings of the Third Archaeological Congress in Russia, formerly in Kiev in August 1874.]. (1878). (Vol. 2). K.: Tipografiya Imperatorskogo Universiteta sv. Vladimira, 361 p. [in Russian].

Uvarov, A. S. (red.). (1871). *Trudy I Arkheologicheskogo sezda v Moskve 1869 [Proceedings of the I Archaeological Congress in Moscow, 1869]*. (Vol. 2). Moskva, 318 s. [in Russian].

Uvarov, A. S. (1878). Chto dolzhna obnimat programa dlya prepodovaniya russkoy arkheologii, i v kakom sistematicheskom poryadke dolzhna byt raspredelena eta programma [What should embrace the program for teaching Russian archeology, and in what systematic order this program should be distributed]. *Trudy III Arkheologicheskogo sezda v Rossii, byvshego v Kieve v avguste 1874 goda*. (Vol. 1, pp. 19–38). K.: Tipografiya Imperatorskogo Universiteta sv. Vladimira. [in Russian].

Formozov, A. A. (1975). *Istoriya termina «arkheologiya» [The history of the term «archeology»]*. Voprosy istorii – Questions of history, 8, 214–218. [in Russian].

Formozov, A. A. (1986). *Stranitsy istorii russkoy arkheologii [Pages of the history of Russian archeology]*. M.: Nauka, 240 p. [in Russian].

Khalanskiy, M. G., Bagaley D. I. (red.). (2007). *Istoriko-filologicheskii fakul'tet Kharkovskogo universiteta za pervye 100 let ego sushchestvovaniya (1805–1905)*. [Historical and philological faculty of the Kharkov university during the first 100 years of its existence (1805–1905)] Kharkov: Izd-vo SAGA, 2007, 408 p. [in Russian].

Eymontova, R. G. (1985). *Russkie universitety na grani dvukh epokh (ot Rossii krepostnoy k Rossii kapitalisticheskoy) [Russian universities on the verge of two epochs (from serf Russia to the capitalist Russia)]*. M.: Nauka, 351 p. [in Russian].

UDC 94 (477)

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.04

Валентин ТЕРЕЩЕНКО

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичної науки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, Тернопіль, Україна, 46027 (vdtereschenko@ukr.net)

Valentyn TERESHCHENKO

PhD (History), Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Archeology and special branches of historical science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, M. Kryvonos, 2, Ternopil, Ukraine, postal code 46027 (vdtereschenko@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2262-1134>

ВПЛИВ ФІСКАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Анотація. *Мета дослідження* – дослідити стан розробки в вітчизняній та іноземній історичній науці проблеми впливу фіскальної політики на соціально-економічне становище Галичини в складі Австро-Угорщини. **Методологія дослідження** базується на принципах науковості, об'єктивності й історизму. У дослідженні були використані такі загальноісторичні методи, як історико-генетичний, історико-порівняльний та системно-структурний. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в українській історичній науці зроблена спроба виявити і дослідити основні напрямки, течії та закономірності розвитку історіографії проблеми впливу фіскальної політики на соціально-економічне становище Галичини в складі Австро-Угорщини. **Висновки.** Організаційні та функціональні оцінки сільського господарства в Україні були і є пріоритетними напрямками науково-історичних досліджень, а історіографія ХІХ – початку ХХ ст. має десятки монографічних і дисертаційних праць, сотні статей. Більшість з них присвячена соціально-економічним відносинам в українському селі від давніх часів і до сьогодні, аграрним перетворенням, соціальним рухам. Метою дослідників було показати надважкий економічний стан селянства у цей час і поступові позитивні зрушення в їх житті в новітню добу. Щодо економічного становища селянства особливо в добу існування кріпосної системи вживались такі термін, як гноблення, закабалення українських селян поміщиками та органами влади. Науковці лише побіжно звертали увагу на засоби, які влада використовувала для здійснення гноблення, закабалення, експлуатації. Одним із таких засобів була податкова політика, згадка про яку в історіографії історії українського селянства була переважно констатуючого характеру

Ключові слова: Галичина, Австро-Угорщина, Австрійська імперія, податки, повинності, історіографія.

THE INFLUENCE OF FISCAL POLICY ON THE SOCIO-ECONOMIC POSITION OF HALYCHYNA LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY (HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM)

Abstract. *The purpose of the study* is to investigate the state of development in the domestic and foreign historical science of the problem of the impact of fiscal policy on the socio-economic situation in Halychyna within the Austro-Hungarian. **Methodology of the research** is based on the principles of scientific, objectivity and historicism. The research used the following historical historiographical methods, such as historical-genetic, historical-comparative and system-structural. **The scientific novelty** lies in the fact that for the first time in Ukrainian historical science an attempt was made to discover and investigate the main trends, trends and patterns of the development of historiography of the problem of the impact of fiscal policy on the socio-economic situation of the Halychyna in the Austro-Hungarian. **Conclusions.** Organizational and functional assessments of agriculture in Ukraine were and are the priority directions of scientific and historical research, and the historiography of the nineteenth and early twentieth centuries. has dozens of monographic and dissertations, hundreds of articles. Most of them are devoted to socio-economic relations in the Ukrainian countryside from ancient times to the present, agrarian transformations, social movements. The purpose of the researchers was to show the super-difficult economic condition of the peasantry in pre-revolutionary times and the gradual positive changes in their lives in the modern era. As to the

economic situation of the peasantry, especially in the era of the existence of the serf system, such terms were used as oppression, the enslavement of Ukrainian peasants by landlords and authorities. Scientists only casually drew attention to the means that the authorities used to carry out oppression, enslavement, exploitation. One such tool was a tax policy, the mention of which in the historiography of the history of the Ukrainian peasantry was predominantly anecdotal

Key words: *Halychyna, Austro-Hungarian, Austrian Empire, taxes, duties, historiography*

Постановка проблеми. Важливою функцією держави була і залишається система оподаткування. Вона формувалася, змінювалася, з часом відбувся перехід від простих – до більш досконалих форм. Пошуки шляхів її удосконалення сприяли появі теоретичних ідей з обґрунтуванням доцільності сплати податків, рівномірного розподілу податкового тягаря, встановлення соціальної справедливості в оподаткуванні тощо. Держава отримувала значні фінансові надходження до бюджету від земельної ренти, намагалась дотримуватися оптимуму між прямими і непрямими податками.

Розв'язанню проблем державотворення в Україні на сучасному етапі може сприяти вивчення й узагальнення набутого досвіду, об'єктивного і неупередженого аналізу позитивних і негативних моментів, пов'язаних з функціонуванням у попередні історичні періоди податкової системи. Ця проблема має важливе наукове і практичне значення. Творче використання досвіду минулого може запобігти допущенню зайвих помилок, а врахування історичних уроків гарантувати уникнення соціальних катаклізмів, зокрема через податкове перевантаження в аграрному секторі економіки.

Необхідність поглибленого вивчення різних аспектів податкової політики в українському селі кінця XVII – середини XX ст., коли воно було основним виробником сільськогосподарської продукції, а в економіці до початку XX ст. діяли ринкові механізми, має для сьогоднішнього практичне значення. До того ж рівень розвитку історичної науки вимагає уточнення і доповнення офіційної концепції висвітлення нашої історії, особливо в такому специфічному регіоні як Східна Галичина. Використання сучасних методів дослідження, введення до наукового обігу нових архівних матеріалів дозволяють через призму податкового навантаження значно ширше і об'єктивніше висвітлити економічне та соціальне становище селянства цього регіону кінця XVII – середини XX ст.

Оскільки галицькі землі впродовж багатьох століть, не з доброї волі українців, перебували у складі інших держав, з приходом кожної нової влади відбувалися певні зміни в оподаткуванні селян, запроваджувалися нові умови правової та управлінської системи, які були неминучі. Зміни податкової політики, як правило, відбувалися в інтересах пануючих верств нової влади, на тлі необхідності вирішення загальнодержавних потреб, які проявлялися у політичній, економічній, соціальній чи військовій площині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема податків і повинностей галицького селянства в період перебування краю в складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії довгий час не мала предметного дослідження. Окремі аспекти фіскальної політики австро-угорської влади висвітлено в узагальнюючих працях, присвячених переважно аграрній та соціально-економічній тематиці. Найновішим виданням, у якому предметно досліджується вказана проблема є монографія «Податки і повинності в галицькому селі (кінець XVIII – середина XX ст.)» (Koginenko, Tereshchenko, Starka, & Kydaniuk, 2016). Вона містить розділ «Особливості функціонування податкової системи і повинностей під час перебування Східної Галичини в складі Австро-Угорської імперії кінець XVII – початок XX ст.», у підготовці якого автор брав активну участь.

Оскільки ця стаття має історіографічний характер, основні здобутки радянської, сучасної вітчизняної, польської історіографії проаналізовано в основній частині публікації.

Мета статті – дослідити стан розробки в вітчизняній та іноземній історичній науці проблеми впливу фіскальної політики на соціально-економічне становище Галичини в складі Австро-Угорщини.

Виклад основного матеріалу. Історіографію проблеми умовно можна поділити на такі групи: 1) наукові, науково-практичні та публіцистичні публікації австро-угорського періоду; 2) радянська історіографія; 3) повоєнні польські праці; 4) сучасна вітчизняна історіографія.

Розглянемо кожен напрямок окремо. Для австро-угорського періоду характерна перевага праць юридичного або публіцистичного характеру, в яких в тій чи іншій мірі розглядалися питання фіскальної політики. Цінним джерелом інформації про австрійське податкове законодавство є «Катехізм галицьких підданих (кріпаків) про їх права і повинності щодо уряду, двору, та самих себе» (Bez avtora, 1832), польською мовою, виданий у Кракові в 1832 р. Метою видання було ознайомлення галицьких селян із нормативною базою державних податків та феодалних повинностей. Це видання також цікаве з точки зору відображення поміщицької ідеології (в перших розділах обґрунтовуються історичні передумови «підданства», стверджується про його загальносвітове поширення тощо).

У радянській історіографії особлива увага приділялася дослідженню соціально-економічних процесів XIX – XX ст., у тому числі радянські автори часто звертали увагу на питання податкового навантаження та феодалних повинностей. Дослідження цієї теми відповідало ідеологічним запитам – значне податкове навантаження і феодалні повинності можна переконливо та аргументовано оцінювати як прояв економічного гніту галицького селянства, підтверджувати фактами ідеологічну концепцію про «експлуаторські» та «експлуатовані класи». Тому особливо активно досліджувався феодалний гніт та феодална боротьба. Позитивом робіт цього періоду було залучення значного фактологічного матеріалу. Зокрема слід відзначити праці М. Герасименка (Herasymenko, 1959, р. 134–147.), Ф. Стеблія (Steblii, 1961, р. 58–59).

У 1954 р. вийшла монографія В. Осичинського «Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму» (Osechynskiy, 1954), написана в дусі тогочасної радянської історіографії. У ній автор зосередив увагу на з'ясуванні економічного становища населення Західної України. При цьому він звернув увагу на те, що соціальне становище українців у ту пору було більш складним, ніж інших етносів, що проживали на цій території. До конкретних прикладів щодо нашої проблеми можемо віднести його згадку про пропінанції, як податок, що склався після 1848 р. (Osechynskiy, 1954, р. 27) та про реквізиції майна та примус селян до праці на користь поміщиків. Практично поза увагою дослідників залишаються дослідження цієї проблеми на регіональному рівні, зокрема щодо галицького села.

У 1956 р. в збірнику наукових праць Львівського університету В. Осичинський опублікував статтю, у якій навів приклади податкового тиску на селян Галичини, яка перебувала на той час в складі Австро-Угорської імперії (Osechynskiy, 1956)

У 1963 р. опублікована монографія І. Бойка. Автор у четвертому розділі «Економіка західноукраїнських земель у період кризи фільварково-поміщицької системи (друга половина XVII – XVIII ст.)» та в наступних розділах констатує збільшення грошової і натуральної форми рент, зміни міграції – з Галичини на Поділля, як опосередковане свідчення посилення економічного гноблення селян (Voiko, 1963, р. 92).

Також історики радянської доби значну увагу приділяли дослідженню впливу податкового навантаження на становище галицького селянства у другій половині XIX ст. У цьому плані слід звернути увагу на узагальнюючу працю Г. Ковальчака (Kovalchak, 1988). Який розкрив економічний розвиток західноукраїнських земель від найдавніших часів – до 30-х рр. XX ст. У четвертому розділі є параграф, у якому

описується становище сільського господарства у XVIII ст. Автор зауважував, що скасування кріпосного права зробило селян вільними від феодалів, однак розвиток фільварків вимагав додаткових робочих рук і тому феодали застосовували примусовий і кабальний найом робочої сили (Kovalchak, 1988, p. 99).

У XIX ст. феодальні повинності селян зросли, хоча регламентовано повинності тяглих й піших селян. Однак ця теза не підкріплена автором ні фактичними, ні статистичними матеріалами (Kovalchak, 1988, p. 116). Цікавими є зауваження автора про становлення системи оподаткування селян, якою передбачалося врахування кількості землі у володінні кожного селянського двору. Рустикальний податок також був обтяжливою формою визиску з селянських господарств. Рекрутська повинність селян для австрійської армії також була обтяжливою формою, оскільки сільська молодь відривалася на 14 років від сільськогосподарських занять, селянські господарства на такий же період втрачали робочі руки.

Викуп землі селянами в результаті революції 1848 р. був таким, що передбачав 20-кратну вартість усіх феодальних повинностей. Г. Ковальчак стверджував, що це був додаток до прямих податків. Оренда землі, «ножиці цін» на промислові і сільськогосподарські товари також вели до визискування селянських господарств.

Цінний фактичний матеріал щодо становища Галичини у роки Першої світової війни представлений у дослідженні І. Компанійця (Kompaniets, 1960, p. 208).

Загалом для радянської історіографії Першої світової війни характерне тенденційне висвітлення політики сторін конфлікту: постійно акцентується увага на утиках з боку австрійської влади, тим часом діяльність російської адміністрації в Галичині оцінюється переважно позитивно.

Практично в усіх названих роботах, виходячи із ідеологічних мотивів, постійно акцентувалася увага виключно на негативних проявах державної фіскальної політики.

Позитивною рисою сучасної історіографії є відхід від ідеологічних, пропагандистських кліше попередньої епохи. Разом з тим слід відзначити недостатність предметних досліджень щодо селянських податків і повинностей у Галичині у XIX ст.

У повенній польській історіографії присутні цікаві дослідження, які торкаються феодальних повинностей галицького селянства. У роботі Р. Роздольського (Rozdolski, 1962) здійснено ґрунтовний аналіз земельної реформи Марії-Терезії та Йосипа II, досліджено також початок становлення австрійської податкової системи в Галичині. Селянські рухи в регіоні досліджував С. Кеневич (Kieniewicz, 1951).

У сучасній вітчизняній історичній науці зберігається інтерес до соціально-економічних процесів в Галичині у XIX – XX ст. Історики України активно включилися у розробку питань аграрних відносин на регіональному рівні, зокрема західноукраїнських земель. Окремі аспекти аграрної історії в контексті українсько-польських стосунків розкрито у праці О. Красівського (Krasivskyi, 2000). Львівські вчені Л. Зашкільняк та М. Крикун підготували фундаментальну працю з історії Польщі (Zashkilniak, Krykun, 2002). Ця праця цінна тим, що вона підготовлена на основі уважного опрацювання багатьох нових джерел. Стосовно нашої теми, то слід відзначити, що в Ч. II «Фільварково-панщина система» йдеться про втечі селян від феодалів, про грошовий чинш з кметного ланового господарства, визначений у 48 грошів, про ренту натурою (Zashkilniak, Krykun, 2002, p.109), про відпрацювання худобою на фільварковому полі, зростання норм панщини, яка сягала 4–5 днів на тиждень тощо. Слід мати на увазі, що автори не ставили за мету виділення українських селян із польського загалу.

В умовах Речі Посполитої панщина залишалася панівною формою феодальної ренти, норми виробітку і знаряддя праці, з якими селяни повинні були виходити на роботи, зокрема дорожні повинності, шарварки тощо (Zashkilniak, Krykun, 2002, p. 227). Названі автори, як і Г. Ковальчак звернули увагу на застосування примусового

найму малоземельних і безземельних селян на сільськогосподарські роботи. Польське селянство у цій монографії виступає як представник Польської держави. Українські селяни, які проживали у межах Польської держави, не були предметом їх дослідження.

Окремі аспекти впливу австрійських податків та феодалних повинностей на галицьке селянство висвітлено у двотомній «Історії селянства» за редакцією В. Смолія (Smolii, 2006).

Також дослідження податкової системи в українському селі в сучасній історичній науці фокусується довкола розробки нормативної бази та її запровадження в життя.

У 2004 р. вийшла монографія А. Соколовської «Податкова система держави: теорія і практика становлення» (Sokolovska, 2004), у якій авторка з'ясовує особливості становлення податкової системи, причини її низької ефективності. Окрім того у праці розкрито внутрішню логіку становлення податкової системи в умовах Австрійської, Російської, Польської і радянської державності, у процесі їх тривалої еволюції, розкриваються основні закони і закономірності її функціонування та розвитку. Поставлена мета зумовила і структуру книги. Перший розділ присвячено дослідженню теоретичних аспектів становлення податкових систем, визначенню змісту категорій, визначенню етапів еволюції, чинників, під впливом яких відбувалося формування податкових систем.

На думку А. Соколовської, в умовах абсолютистської монархії запровадження податків було виключним привілеєм правителя. Результат такого підходу залежав від освіченості правителя, його мудрості та поміркованості. Окрім того, оподаткування зазнавало впливу з боку платників, які, вдаючись до міграції чи протесту, змушували правителів утримувати рівень податкового тягаря у більш-менш прийнятних межах. З перетворенням податків на постійне джерело доходів держави ступінь результативності їх набуває першочергового значення, оскільки від цього залежав суспільний та економічний прогрес.

З розвитком демократичних форм правління, коли питання оподаткування вирішувалися у процесі голосування, податкові системи набували ознак прогнозованості й стабільності. Як зазначала А. Соколовська, «Шляхом поступового розвитку податки набували все більшого значення у фінансуванні господарств, і, нарешті за остання півтора століття створено цілісні податкові системи» (Sokolovska, 2004, p. 15).

Незважаючи на значну кількість праць із досліджуваної нами проблематики, більшість авторів зосереджують свою увагу на вивченні загальнодержавної системи оподаткування. За невеликим винятком, майже не було історичних праць, присвячених системі оподаткування в сільському господарстві України.

Упродовж 2000–2009 рр. серед українських науковців спостерігається активізація щодо досліджень податкової політики в історії Української держави, вийшла колективна праця «Історія оподаткування», у якій розглянуто еволюцію податкової системи у різні періоди історії України (Yaroshenko, Pavlenko, & Pavlenko, 2012).

Проблема податків та повинностей в галицькому селі знайшла опосередковане висвітлення в монографічних дослідженнях з історії України.

Позитивною рисою сучасної історіографії є відхід від ідеологічних, пропагандистських кліше попередньої епохи. Разом з тим слід відзначити недостатність предметних досліджень щодо селянських податків і повинностей в Галичині у XIX ст.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Організаційні та функціональні оцінки сільського господарства в Україні були і є пріоритетними напрямками науково-історичних досліджень, а історіографія XIX – початку XX ст. має десятки монографічних і дисертаційних праць, сотні статей. Більшість з них присвячена соціально-економічним відносинам в українському селі від давніх часів і до

сьогодення, аграрним перетворенням, соціальним рухам. Метою дослідників було показати надважкий економічний стан селянства у дореволюційні часи і поступові позитивні зрушення в їх житті в новітню добу. Щодо економічного становища селянства особливо в добу існування кріпосної системи вживались такі терміни як гноблення, закабалення українських селян поміщиками та органами влади. Науковці лише побіжно звертали увагу на засоби, які влада використовувала для здійснення гноблення, закабалення, експлуатації. Одним із таких засобів була податкова політика, згадка про яку в історіографії історії українського селянства була переважно констатуючого характеру.

Бібліографія

- Бойко, І. Д.** (1963). *Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст.* Львів: Вид-во АН УРСР, 327 с.
- Герасименко, М.** (1959). *Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства.* Київ: Вид-во АН УРСР, 254 с.
- Зашкільняк, Л. О., Крикун, М. Г.** (2002). *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів.* Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 752 с.
- Ковальчак, Г. І.** (1988). *Економічний розвиток західноукраїнських земель.* К.: Наукова думка, 251 с.
- Компанієць, І. І.** (1960). *Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900–1919 роки).* К.: Вид-во АН УРСР, 372 с.
- Коріненко, П. С., Терещенко, В. Д., Старка, В. В., Киданюк А. В.** (2016) *Податки і повинності в галицькому селі (кінець XVIII – середина XX ст.).* Тернопіль: [б. в.], 200 с.
- Красівський, О. Я.** (2000). *Галичина у першій чверті XX ст.: проблеми польсько-українських стосунків.* Львів: Видавництво ЛФУАДУ, 414 с.
- Осечинський, В. К.** (1954). *Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму* Л.: Книжково-журнальне видавництво, 186 с.
- Осечинський, В.** (1956). Колоніальне становище Галичини у складі Австро-Угорщини. *Наукові записки Львівського університету.* Серія історична, вип. 6. С. 62-63.
- Смолій, В. А.** (ред.). (2006). *Історія українського селянства.* (Нариси в 2-х томах., Т.1). Київ: Наукова думка, 620 с.
- Соколовська, А. М.** (2004). *Податкова система держави: теорія і практика становлення.* Київ: Знання прес, 454 с.
- Стеблій, Ф. І.** (1961). *Боротьба селян Східної Галичини проти феодалного гніту в першій половині XIX ст.* Київ: Наукова думка, 301 с.
- Ярошенко, Ф. О., Павленко, В. В., & Павленко, В. П.** (2012). *Історія податків та оподаткування в Україні.* Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 416 с.
- Bez autora** (1832). *Katechizm poddanych Galicyjskich o prawach i powinnościach ich względem Rzadu, Dworu siebie,* бм., 179 s.
- Kieniewicz, S.** (1951). *Ruch chlopski w Galicji w 1846 roku.* Wroclaw, 341c.
- Rozdolski, R.** (1962). *Stosunki poddaccze w bylej Galicji.* (w 2 t., T. 1.). Warszawa, 406 s.

References

- Boiko, I. D.** (1963). *Selianstvo Ukrainy v druhi polovyni XVI – pershii polovyni XVII st. [Peasantry of Ukraine in the second half of the XVI – the first half of the XVII century].* Lviv: Vyd-vo AN URSR, 327 p. [in Ukrainian]
- Herasyenko, M.** (1959). *Ahrarni vidnosyny v Halychyni v period kryzy panshchynnoho hospo-darstva [Agrarian relations in Galicia during the crisis of the barterist state].* Kyiv: Vyd-vo AN URSR, 254 p. [in Ukrainian]
- Zashkilniak, L. O., Krykun, M. H.** (2002). *Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dnyv [History of Poland: From ancient times to the present day].* Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet im. I. Franka, 752 p. [in Ukrainian]
- Kovalchak, H. I.** (1988). *Ekonomichniy rozvytok zakhidnoukrainskykh zemel [Economic development of West Ukrainian lands].* K.: Naukova dumka, 251 s. [in Ukrainian]
- Kompaniets, I. I.** (1960). *Stanovyshche i borotba trudiashchykh mas Halychyny, Bukovyny ta Zakarpattia na pochatku XX st. (1900–1919 roky) [The situation and struggle of the working masses*

of Galicia, Bukovina and Transcarpathia at the beginning of the XX century. (1900–1919)]. K.: Vyd-vo AN URSSR, 372 p. [in Ukrainian]

Korinenko, P. S., Tereshchenko, V. D., Starka, V. V., & Kydaniuk, A. V. (2016). *Podatky i povynnosti v halytskomu seli (kinets XVIII – seredyna XX st.) [Taxes and duties in the Galician village (the end of the 18th – the middle of the 20th century)]*. Ternopil: [b. v.], 200 p. [in Ukrainian]

Krasivskiy, O. Y. (2000). *Halychyna u pershii chverti XX st.: problemy polsko-ukrainskykh stosunkiv [Halychyna in the first quarter of the XX century: problems of Polish-Ukrainian relations]*. Lviv: Vydavnytstvo LFUADU, 414 p. [in Ukrainian]

Osechynskiy, V. K. (1954). *Halychyna pid hnitom Avstro-Uhorshchyny v epokhu imperializmu [Halychyna under the oppression of Austria-Hungary in the era of imperialism]*. L.: Knyzhkovo-zhurnalne vydavnytstvo, 186 p. [in Ukrainian]

Osechynskiy, V. (1956). Kolonialne stanovyshe Halychyny u skladi Avstro-Uhorshchyny. [The colonial position of Halychyna in the Austro-Hungarian Empire]. *Naukovi zapysky Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna*, vyp. 6. Pp. 62-63. [in Ukrainian]

Smolii, V.A. (ed.). (2006). *Istoriia ukrainskoho selianstva. (Narysy v 2-kh tomakh., T.1) [The history of the Ukrainian peasantry (Essays in 2 volumes, V.2)]*. Kyiv: Naukova dumka, 620 p.

Sokolovska, A. M. (2004). *Podatkova systema derzhavy: teoriia i praktyka stanovlenni [The tax system of the state: the theory and practice of formation]*. Kyiv: Znannia pres, 454 p. [in Ukrainian]

Steblii, F. I. (1961) *Borotba selian Skhidnoi Halychyny proty feodalnoho hnitu v pershii polovyni XIX st. [The struggle of the peasants of Eastern Galicia against feudal oppression in the first half of the 19th century]*. Kyiv: Naukova dumka, 301 p. [in Ukrainian]

Yaroshenko, F. O., Pavlenko, V. V., & Pavlenko, V. P. (2012). *Istoriia podatkov ta opodatkuvannia v Ukraini [History of Taxes and Taxation in Ukraine]*. Kyiv: DP «Vyd. dim «Personal», 416 p. [in Ukrainian]

Bez autora (1832). *Katechizm poddanych Galicyjskich o prawach i powinnosciach ich wzgledem Rządu, Dworu siebie [Catechism of Galician subjects about rights and duties with respect to the Government, Court and self]*, bm., 179 p. [in Polish]

Kieniewicz, S. (1951). *Ruch chlopski w Galicji w 1846 roku [Peasant movement in Galicia in 1846]*. Wrocław, 341 p. [in Polish]

Rozdolski, R. (1962). *Stosunki poddaczce w bylej Galicji. (w 2 t., T. 1.) [Relations of the subordinates in former Galicia]*. Warszawa, 406 p. [in Polish]

UDC 94:2-754(477-25)»1867/186.»

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.05

Юрій БІДУН

аспірант кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, вул. Освіти, 6а, Київ, Україна, 03037, (bidun1992@gmail.com)

Yuriy BIDUN

postgraduate student of the Department of History of Ukraine, Dragomanov National Pedagogical University, Osvita str., 6a, Kyiv, Ukraine, 03037, (bidun1992@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9155-8004>

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЙОМУ УЧНІВ ДО КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ (КІНЕЦЬ 60-Х РР. ХІХ СТ.)

Анотація. *Мета дослідження* – з'ясувати особливості прийому нових вихованців до Київської духовної семінарії наприкінці 60-х рр. ХІХ ст. *Методологія дослідження* базується на принципах історизму, системності та науковості. При написанні статті були, передусім, використані загальнонаукові методи, а саме аналіз, синтез, конкретизація та частково системний аналіз. При цьому, з огляду на те, що архівних джерел збереглося небагато, важливу роль при написанні цієї наукової розвідки відіграв індуктивний метод. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше в українській історіографії, на основі аналізу невідомих раніше архівних документів і матеріалів, визначено порядок вступу в семінарію з духовних училищ, з'ясовано якими були відхилення від семінарського статуту 1867 р., охарактеризовано спроби повторного вступу в навчально-виховний заклад і особливості прийому іноземців в Київську духовну семінарію. **Висновки.** Наприкінці 60-х рр. ХІХ ст. Київській духовній семінарії належало провідне місце в системі православної духовної освіти Російської імперії. Абсолютна більшість вихованців, якими поповнювалась семінарія, надходила з таких духовних училищ як Києво-Софійське, Києво-Подільське, Богуславське, Черкаське і Уманське. Траплялися непоодинокі випадки виключення учнів з семінарії і, як наслідок, багаторазові прохання про повторний прийом. Причиною і першого і другого була бідність і дуже низький рівень життя вступників. На відміну від місцевих учнів, багато вагомими підтримку від держави й церкви мали іноземці.

Ключові слова: церква, духовна освіта, священники, семінарії, Київська духовна семінарія

PECULIARITIES OF ADMISSION OF PUPILS TO THE KYIV SPIRITUAL SEMINAR (END OF THE 60TH CENTURY 19TH CENTURY)

Abstract. *The purpose of the research* is to find out the peculiarities of receiving new pupils in the Kyiv theological seminary in the late 1960's. *The methodology of the research* is based on the principles of historicism, systemicity and science. At writing the article, first of all, used general scientific methods, namely analysis, synthesis, specification and, in part, system analysis. At the same time, given the fact that there were few archival sources, the inductive method played an important role in the writing of this scientific intelligence. *The scientific novelty* is that for the first time in Ukrainian historiography, on the basis of the analysis of previously unknown archival documents and materials, the procedure for entering the seminary from the religious schools was determined, the deviations from the seminary statute of 1867 were determined, attempts were made to re-enter the educational system -the educational institution and the peculiarities of the reception of foreigners in the Kyiv theological seminary. **Conclusions** At the end of the 1960's. The Kyiv Seminary was the leading place in the Orthodox spiritual education of the Russian Empire. The absolute majority of students completing the seminary came from such religious schools as Kyiv-Sofiyivka, Kyiv-Podilskiy, Boguslavske, Cherkassy and Uman. There have been some cases of exclusion of students from the seminary and, as a result, repeated requests for recurrent admission. The reason for both the first and the second was poverty and very low living standards for the inmates. Unlike local students, foreigners were much more supportive of the state and the church.

Key words: church, spiritual education, priests, seminary, Kyiv theological seminary.

Постановка проблеми. Сьогодні актуальними залишаються проблеми розвитку духовної освіти в Україні у ХІХ ст. Зокрема, це пов'язано із поліконфесійними реаліями, а також з гострою релігійною боротьбою за вплив на сучасне українське суспільство. Навчання і виховання молодих священників, визначення їх ролі в

суспільстві – це питання, що були важливими не лише в минулому, а й не втрачають значущості і в наш час.

Метою цього дослідження є визначення особливостей прийому нових вихованців до Київської духовної семінарії в період утвердження нового семінарського статуту 1867 р. Завданнями публікації є аналіз засад і правил прийому до Київської духовної семінарії, характеристика умов, на яких здійснювався набір вихованців, і визначення того, чи можливим було поновлення на навчання у семінарії.

Аналіз останніх досліджень. Ця проблематика не була об'єктом спеціального вивчення вітчизняних науковців. Так чи інакше питання розвитку середньої духовної освіти у дослідженнях вивчали В. Борисенко, В. Рожко, С. Мешковська, В. Перерва, А. Сергієнко, Г. Степаненко, С. Федоренко, Н. Ципляк, Н. Шип та ін.

Виклад основного матеріалу. Система духовної освіти в Російській імперії після 1851 р. складалася з трьох рівнів: «училище – семінарія – академія». Передбачалося, що семінарії мали поповнюватися випускниками училищ. Наприкінці 60-х рр. XIX ст. Київській духовній семінарії підпорядковувались п'ять училищ: Києво-Софіївське, Києво-Подільське, Богуславське, Черкаське і Уманське. Зазвичай, саме з них семінарія і поповнювалася новими вихованцями.

Процедура прийому вступників у Київську духовну семінарію розпочиналася перед новим навчальним роком. У серпні випускники училищ подавали заяви («прошення») на можливість складання вступного іспиту. Вони писалися на ім'я ректора. Звертає на себе увагу, що більшість цих звернень надходили з найбільших духовних училищ м. Києва, а саме – із Києво-Софіївського та Києво-Подільського (CSHAUK, f. 712, d. 3, c. 53). До заяви на здачу вступних випробувань додавалися свідоцтво про закінчення духовного училища і, обов'язково, довідка про огляд лікаря. Якщо ж вступників приймали не після училища, то вимагалось свідоцтво з метричної книги.

Для вступників до Київської духовної семінарії одним із членів педагогічного зібрання створювався проект вступної програми. У 1869 р. його оформив викладач Петро Смирнов. У ній прописувалися вимоги і запитання, відповіді на які мали б знати бажаючі вступити до семінарії. Програмні вимоги не мали суперечити § 116–125 семінарського статуту 1867 р. Претенденти на вступ мали пройти іспит із предметів училищного курсу: а) священна історія, б) християнський катехізис, в) церковний статут, г) російська мова, д) церковнослов'янська мова, е) латинська мова, є) грецька мова, ж) географія, з) арифметика. Кожен предмет оцінювався від 3 – до 5 балів і, відповідно до результатів, на умовах конкурсу здійснювався прийом. У разі успішного складання іспитів вступник потрапляв у нижче відділення семінарії (CSHAUK, f. 712, d. 3, c. 1(1869), p. 19, 30–32).

Відповідно до § 123 семінарського статуту вступні екзамени мали проводитися перед початком нового навчального року. Проте педагогічне зібрання семінарського правління Київської духовної семінарії у 1869 р. ухвалило рішення проводити їх лише після 1 вересня (CSHAUK, f. 712, d. 3, c. 1(1869), p. 35–36).

Семінарський статут 1867 р. дозволяв приймати вступників у всі класи, крім останнього шостого (§ 120). За його умовами в перший клас мали право вступати учні віком від 14 – до 16 років, що чудово розумілися на предметах училищного курсу. Для вступників у другий, третій, четвертий класи ставилися вищі вимоги і вони повинні були бути вже старшого віку (§ 121). Для вивчення предметів старшого богословського напрямку п'ятого і шостого курсів приймалися студенти, які закінчили будь-який середній навчальний заклад, і яким було не менше 18 років. Однією із умов для них було те, що вони мали скласти вступний іспит, з тих богословських предметів, які не викладалися у закінчених ними світських навчальних закладах. Також у вищі класи дозволялося приймати дорослих осіб, вік яких не був

менше 28 років, якщо вони дуже добре розумілися у церковній літературі. Але їх приймали лише з особистого дозволу єпархіального першосвященника (§ 122).

У 1868 р. Київська духовна семінарія отримала окремий наказ Святого Синоду про дозвіл приймати у перший клас семінарій вихованців духовних училищ, яким більше 16 років (CSHAUK, f. 712, d. 3, c. 14). Тобто, умови вступу, прописані семінарським статутом 1867 р., у перші роки після його видання корегувалися вищим духовним керівництвом.

Головний стимул до вступу і навчання у Київській та інших семінаріях українських губерній полягав в тому, що частину учнівських витрат могла брати на себе держава. Левова частка заяв вступників мали на меті отримати казенне або напівказенне семінарське місце (CSHAUK, f. 712, d. 3, c. 18). Сироти і вкрай бідні випускники училищ, які відрізнялися успіхами у науках і доброю поведінкою, при наявності вільних місць, приймалися на казенне утримання. Ця теза ґрунтувалася на § 10 семінарського статуту 1867 р. і відіграла першочергову роль при виборі тих, кого збиралися прийняти на державне утримання. У зв'язку з цим звичними були скарги учнів на повну бідність чи багатодітність сімей, у яких вони жили.

У 1869 р. на навчання до Київської духовної семінарії планувалося прийняти 75 казеннокоштных і 55 напівказеннокоштных вихованців. Усі інші вступали на правах своєкоштных учнів, тобто зобов'язувалися утримувати себе самостійно. Їх точна кількість змінювалася щороку (CSHAUK, f. 712, d. 3, c. 18, p. 248–250). Семінарський статут передбачав, що кількість вихованців середніх духовних навчальних закладів встановлюється відповідно до потреб кожної єпархії (§ 7).

Багато учнівських прохань прийняти їх на казенний або хоча б на напівказенний кошт надходило до правління семінарії серед навчального року. Зазвичай, вони супроводжувалися відмовою, що ґрунтувалася на двох причинах. По-перше, учні, які їх писали, не відрізнялися відмінними успіхами у навчанні і хорошою поведінкою. По-друге, на той час були відсутні місця у гуртожитку (CSHAUK, f. 712, d. 3, c. 1, p. 54–55). На одному із засідань педагогічного зібрання правління Київської семінарії від 21 вересня 1868 р. розглядалися «прошення» 43-х учнів про переведення їх з напівказенного на казенне утримання, або – зі своєкоштного відразу на одне із вказаних. Правління семінарії, визначивши кількість наявних на той час напівказенних та казеннокоштных місць, задовольнило лише 13 заяв. При цьому лише один учень переводився на повне казенне утримання, а усі інші на половинне (CSHAUK, f. 712, d. 3, c. 1, p. 105–107).

Бувало, що учнів виключали із семінарії після річних іспитів, за власним бажанням або через незадовільні оцінки чи поведінку. Часто батьки чи опікуни просили в правління семінарії прийняти їх назад. У цьому випадку обов'язковими умовами для повернення залишалися відмінна успішність і хороша поведінка. Але навіть якщо і ці критерії були задовільними, то це не гарантувало поновлення. Варте уваги, що при розгляді подібних прохань більш прихильно ставилися до учнів, які, за власним бажанням, покинули навчально-виховні заклади. Більшість подібних звернень супроводжувалися відмовою. Правління семінарії посилалося на те, що у семінарському статуті не йдеться про право цього органу приймати на навчання відрахованих із семінарії вихованців.

Траплялися випадки, коли позивачі пробували обійти рішення семінарського правління і вирішити з користю для себе на більш високому рівні. У вересні 1868 р. митрополиту Київському і Галицькому адресувалися заяви відрахованих із Київської духовної семінарії чотирьох учнів про дозвіл «Його Високопреосвященства» просити в самого обер-прокурора Св. Синоду про повернення їх до семінарії. Оскільки за тогочасними нормами такі питання знаходилися у компетенції правління семінарії, то митрополит залишив прохання позивачів без відповіді (CSHAUK, f. 712, d. 3, c. 1, p. 111).

На ім'я митрополита приходили й інші не менш цікаві звернення. Так, 16 вересня 1868 р. ієромонах Києво-Михайлівського монастиря Євстратій просив прийняти відрахованого із Київської духовної семінарії І. Пашчевського, який приходився йому родичем. У цьому зверненні вказувалося, що ієромонах готовий пожертвувати справі освіти дівчат духовного звання 100 рублів срібла. Обіцяв надіслати ці кошти куди потрібно відразу на наступний день після поновлення І. Пашчевського у семінарії. Митрополитом це звернення залишено без конкретних дій (CSHAUK, f. 712, d. 3, c. 1, p. 113). На його рішення, очевидно, вплинуло й те, що І. Пашчевський самостійно просив повернути його на навчання (3 вересня 1868 р.), посилаючись на свої задовільні оцінки (3, 3, 2, 3 і т. д.). У відповідь на прохання, правління семінарії заяву відхилило, посилаючись на те, що його відраховано за незадовільну поведінку, ніж за низькі оцінки. Правлінням семінарії відзначено було й те, що навіть звернення написано грубим тоном (CSHAUK, f. 712, d. 3, c. 1, p. 120).

Траплялося й таке, що семінаристів виключали зовсім безпідставно. Прикладом цього є ситуація І. Загородського. Він пропускав заняття, оскільки перебував у співочому хорі митрополита і супроводжував його в Петербург. Визначивши, що оцінки цього учня були задовільними, правління семінарії прийняло його назад (CSHAUK, f. 712, d. 3, c. 1, p. 105–107).

Певні пільги, порівняно із іншими вступниками, мали іноземці православного віросповідання. Документи свідчать про те, що іноземці перебували під протекцією і заступництвом губернаторів. У зверненні обер-прокурора Св. Синоду від 27 травня 1868 р. йшлося про те, що й так було правилом, а саме «... оказывать возможное снисхождение» іноземцям при прийомі їх на навчання до семінарії (CSHAUK, f. 712, d. 3, c. 54, p. 2). Навіть, якщо вони не знали російської мови, що дещо суперечило семінарському статуту 1867 р., вище духовне керівництво вимагало поблажливого ставлення до іноземців (CSHAUK, f. 712, d. 3, c. 54, p. 48). І вони цим вміло користувалися. Наприклад, болгари і серби прохали прийняти їх ув ряди вихованців семінарії без здачі вступного іспиту, оскільки вони ще не знали російської мови (CSHAUK, f. 712, d. 3, c. 92, p. 17, 25; CSHAUK, f. 712, d. 3, c. 92, p. 115–116). Варто мати на увазі, що такі вступники, зазвичай, були відмінниками з усіх предметів у себе на батьківщині. Їх свідоцтва це підтверджували (CSHAUK, f. 712, d. 3, c. 92, p. 75).

Іноземці мали стимули вступати у семінарії Російської імперії. Пов'язувалося це з тим, що держава на їх утримання виділяла по 200 рублів срібла на кожну особу щороку. Значна сума на той час. Траплялися навіть випадки, коли іноземці змінювали віросповідання, щоб отримати право вступу на навчання до Київської духовної семінарії. Прикладом цього є справа А. Чапельського, сина греко-католицького священника, який у січні 1862 р. звільнився із шостого класу Дрогобицької гімназії. Посилаючись на те, що він вихований «... въ духѣ чисто русскомъ» і що в Австрійській імперії таких переслідують і ненавидять, в усьому догоджаючи полякам. А. Чапельський, прийнявши православ'я, переїхав до родича у Люблінську губернію. Там він учителював у початковій школі, підпорядкованій Холмській навчальній дирекції. У 1868 р. А. Чапельський подав документи на вступ до Київської духовної семінарії. Його збов'язали подати відомості про себе у поліцейське управління і здати вступні іспити, щоб визначити, у який клас його прийняти. У середині серпня 1868 р. семінарія отримала звернення обер-прокурора Св. Синоду про зарахування А. Чапельського на правах іноземця, однак на казенне утримання його не прийняли, оскільки не було вільних місць (CSHAUK, f. 712, d. 3, c. 17, p. 3–21).

Висновки. Отже, наприкінці 60-х рр. XIX ст. Київській духовній семінарії належало важливе місце у системі середньої духовної освіти Російської імперії. Більшість нових учнів семінарії були випускниками духовних училищ Київської єпархії, зокрема, міста Києва. Прийом нових вихованців здійснювався на основі нового семінарського статуту 1867 р. Проте зустрічаються незначні й тимчасові

відхилення, пов'язані із віком вступників і датою складання вступних іспитів. Значна кількість вступників мала на меті вступати до семінарії на казенне або напівказенне утримання. Пояснюється це їх низьким рівнем життя (тобто бідністю). Часто прохання учнів про переведення їх на навчання за рахунок семінарії поступали мінарії навіть посеред навчального року. Траплялися непоодинокі випадки, коли батьки чи опікуни відрахованих із Київської семінарії подавали прохання про їх поновлення. У більшості випадків вихованців не приймали на навчання. Серйозні пільги при вступі до Київської духовної семінарії мали іноземці православного віросповідання. Протекція і заступництво над ними прослідковується на усіх рівнях церковної і світської влади.

Бібліографія

- Борисенко, В. Й.** (1980). *Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х рр. XIX ст.* Київ: Наукова думка, 155 с.
Центральний державний історичний архів України у м. Києві.
- Мешковська, С. І.** (2007). *Світський компонент православної духовної освіти в Російській імперії (1857–1884 рр.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Харків, 21 с.
- Перерва, В. С.** (2014). *Церковні школи в Україні (кінець XVIII – XX ст.): забутий світ.* Біла Церква: Олександр Пшонківський, 574 с.
- Рожко, В. Є.** (2002). *Духовні православні освітні заклади Волині X–XX ст.* – Луцьк: Медіа, 280 с.
- Сергієнко, А. А.** (2011). *Церковні реформи в Російській імперії другої половини XIX ст.* (дис. . канд. іст. наук: спец. 07.00.02 – Всесвітня історія). Київ, 235 с.
- Степаненко, Г. В.** (2002). *Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Київ, 23 с.
- Федоренко, С. А.** (2008). *Освітня діяльність духовенства Полтавської єпархії (XIX – початок XX ст.)* (дис. . канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Черкаси, 278 с.
- Ципляк, Н. О.** (2012). *Чернігівська духовна семінарія у соціокультурному та громадському житті Північного Лівобережжя (кінець XVIII – початок XX ст.)* (автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Чернігів, 19 с.
- Шип, Н. А.** (2004). *Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.)*. Київ: УАЗТ, 100 с.

References

- Borysenko, V. Y.** (1980). *Borotba demokratychnykh syl za narodnu osvitu na Ukraini v 60–90-kh rr. XIX st.* [The struggle of democratic forces for people's education in Ukraine in the 60's and 90's of the XIX century]. Kyiv: Naukova dumka, 155 s. [in Ukrainian].
Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi [CSHAUK – Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv].
- Fedorenko, S. A.** (2008). *Osvitnia diialnist dukhovenstva Poltavskoi yeparkhii (XIX – pochatok XX st.)* [Educational activity of the clergy of the Poltava diocese (XIX – early XX centuries)] (*Candidate's thesis*). Cherkasy, 278 p. [in Ukrainian].
- Meshkovska, S. I.** (2007). *Svitskyi komponent pravoslavnoi dukhovnoi osvity v Rosiiskii imperii (1857–1884 rr.)* [The secular component of Orthodox spiritual education in the Russian Empire (1857–1884)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kharkiv, 21 p. [in Ukrainian].
- Pererva, V. S.** (2014). *Tserkovni shkoly v Ukraini (kinets XVIII–XX st.): zabutyi sviit* [Church Schools in Ukraine (end of the 18th–20th centuries): forgotten world]. Bila Tserkva: Oleksandr Pshonkivskiyi, 574 p. [in Ukrainian].
- Rozhko, V. Ye.** (2002). *Dukhovni pravoslavni osvichni zaklady Volyni X–XX st.* [Spiritual Orthodox Educational Institutions of Volhynia of the X–XX Centuries]. Lutsk: Media, 280 p. [in Ukrainian].
- Serhiienko, A. A.** (2011). *Tserkovni reformy v Rosiiskii imperii druhoi polovyny XIX st.* [Church reforms in the Russian empire of the second half of the XIX century] (*Candidate's thesis*). Kyiv, 235 p. [in Ukrainian].

Shyp, N. A. (2004). *Suspilno-politychne i dukhovne zhyttia ukraintsv u skladi Rossiiskoi imperii (XIX st.)* [Socio-political and spiritual life of Ukrainians in the Russian Empire (XIX century)]. Kyiv: UAZT, 100 s. [in Ukrainian]

Stepanenko, H. V. (2002). *Osvitnia diialnist pravoslavnoho dukhovenstva v Ukraini (XIX – pochatok XX st.)* [Educational activity of the Orthodox clergy in Ukraine (19 – early 20 centuries)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv, 23 p. [in Ukrainian].

Tsypliak, N. O. (2012). *Chernihivska dukhovna seminariia u sotsiokulturnomu ta hromadskomu zhytti Pivnichnoho Livoberezhzhia (kinets XVIII – pochatok XX st.)* [Chernihiv Seminary in the Socio-Cultural and Public Life of the Northern Left Bank (end of the 18th – early 20 century)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Chernihiv, 19 p. [in Ukrainian].

UDC 94(430):101.9 «XX» Шпенглер

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.06

Марина МИХАЙЛЮК

кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, Україна, 01001 (m.mykhayluk77@ukr.net)

Маруна МУКНАЙЛЮК

PhD (History), Researcher, M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Tryokhsviatytelska st., 4, Kyiv, Ukraine, postal code 01001 (m.mykhayluk77@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8357-4744>

ТВОРЧИСТЬ ОСВАЛЬДА ШПЕНГЛЕРА ТА ЙОГО СТАВЛЕННЯ ДО ІДЕОЛОГІЇ ФАШИЗМУ І НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ

Анотація. *Мета дослідження* – аналіз основних концептуальних засад творчості німецького філософа Освальда Шпенглера, його ставлення до ідеології та лідерів італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму; впливу думок філософа на формування державотворчої позиції націонал-соціалізму. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності, поміркованого нарративного конструктивізму, а також на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних методів. Одним із методів є біографічний, що дав змогу оцінити й визначити вплив О. Шпенглера на формування ідеології радикальних західноєвропейських націоналістичних рухів початку XX ст. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в українській історіографії, на основі аналізу творів О. Шпенглера та їх інтерпретації вітчизняними істориками, з'ясовано вплив філософа на формування ідеології німецького націонал-соціалізму. **Висновки.** Творчість О. Шпенглера деякий час позитивно сприймалася нацистами, адже він писав про поділ народів/націй на обраних та підлеглих. Вважав, що для соціалізму характерне поглинання індивідуальності та її розчинення в загальній людській масі. У соціалістичних ідеях панувала дисципліна, твердий державний порядок, сильна ієрархія влади. Публікації філософа посприяли обґрунтуванню окремих аспектів ідеології націонал-соціалізму: ідей «соціалізму», «вождизму», лідерства Німеччини серед європейських країн, історичної особливості німецької нації, її войовничий, завойовницький характер, поєднання пруського духу (націоналізму) із соціалізмом. Погляди О. Шпенглера відіграли значну роль у підготовці німецького суспільства до сприйняття нацистської ідеології і теоретики «нового режиму», попри складні стосунки філософа з націонал-соціалістами, належно оцінили його духовний спадок.

Ключові слова: пруський соціалізм, пруський дух, націоналізм, вождизм, лібералізм, фашизм, націонал-соціалізм.

THE CREATIVE ACTIVITY OF OSWALD SPENGLER AND HIS ATTITUDE TO IDEOLOGY FASCISM AND NATIONAL-SOCIALISM

Abstract. *The purpose of the research:* an analysis of the basic conceptual foundations of the creative work of the German philosopher Oswald Spengler, his attitude to ideology and the leaders of Italian fascism and German National-socialism; an analysis of the influence of the philosopher's thoughts on the formation of the state-building position of National-socialism. **The research methodology** is based on the principles of historicism, a systematic approach, a scientific approach, a verifying approach, the author's objectivity, a moderate narrative constructivism, as well as the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical methods. One of the methods is biographical, which made it possible to evaluate and determine the influence of O. Spengler on the formation of the ideology of radical Western European nationalist movements of the early XX century. **The scientific novelty** lies in the fact that for the first time in Ukrainian historiography, on the basis of the analysis of the works of O. Spengler and their interpretation by domestic historians, study out the influence of the philosopher on the formation of the ideology of German National-socialism. **Conclusions.** For some time, O. Spengler's creativity was positively perceived by the Nazis, because he wrote about the division of peoples / nations into elected and subordinate. He believed that socialism was characterized by the absorption of individuality and its dissolution in the general human mass. In socialist ideas dominated discipline, a solid state order, a

strong hierarchy of power. The publications of the philosopher contributed to the justification of certain aspects of the ideology of national-socialism: the ideas of «socialism», «Führer», Germany's leadership among European countries, the historical peculiarities of the German nation, its militant, aggressive character, the combination of the Prussian spirit (nationalism) and socialism. O. Spengler's views played a significant role in preparing German society for the perception of Nazi ideology and the theorists of the «new regime», despite the difficult relations of the philosopher with the National Socialists, appreciated his spiritual heritage.

Key words: *Prussian socialism, Prussian spirit, Nationalism, leadership, Liberalism, Fascism, National-Socialism.*

Постановка проблеми. Вивчення постаті німецького дипломованого філософа, історіософа, мислителя, культуролога, сучасника зародження і розвитку націонал-соціалістичного руху Освальда Арнольда Готфріда Шпенглера (1880–1936 рр.), його творчій спадок, а також вплив на нацистську ідеологію донині залишається актуальною і багатогранною темою, оскільки духовну спадщину філософа не можна недооцінювати. Насамперед, його творчість сприяє розумінню і переосмисленню суспільно-політичних процесів, що відбувалися в Європі наприкінці XIX – початку XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Літературно-філософський доробок Шпенглера детально аналізувався багатьма радянськими істориками (Meleshenko, 1965; Bogomolov, 1969; Blank, 1974; Bessonov, 1985; Galkin, 1989). У російській історіографії творчість філософа розглядалася з політологічних позицій, його ставлення до політичних процесів в Німеччині у проміжку часу між Першою світовою війною і приходом Гітлера до влади (Plenkov, 1997; 2004; Afanasev, 2007; Vershinin, 2007; Artamoshin, 2009).

Українські дослідники помітно менше приділяють увагу О.Шпенглеру, адже кількість публікацій та згадок про нього досить обмежена (Stepanova, 2013; Salata, 2017). Представники західної історіографії аналізують творчість філософа, як з позицій ставлення до нацизму, так і з точки зору «пророка занепаду», дослідника світової історії та політики, консервативного мислителя (Koktanek, 1968; 2015; Felken, 1988; Farrenkopf, 2001; Zonthaimer, 2009).

Метою статті є аналіз основних концептуальних засад творчості Освальда Шпенглера, його ставлення до ідеології та лідерів італійського фашизму і німецького націонал-соціалізму; впливу думок філософа на формування державотворчої позиції націонал-соціалізму.

Виклад основного матеріалу. Освальд Шпенглер – автор історико-філософських творів «Загибель Заходу» (1918 р.) (в російському перекладі «Закат Европы», 1923 р.), «Пруссаттво і соціалізм» (1920 р.), «Роки рішень. Німеччина та всесвітньо-історичний розвиток» (1933 р.) – вважається прихильником ідей Ніцше, Лянгбеєна і Дрізмаса. Від Ніцше запозичив песимізм і скептицизм, використання образів поета Йоганна Вольфганга фон Гете (трагедія «Фауст»), «волонтаризм» Артура Шопенгауера, становий поділ суспільства, такі поняття як «аристократія і плебс», «інстинкт», «стадний інстинкт», «вища людина», «неповноцінні», надаючи їм своєї інтерпретації. Як зазначав сам Шпенглер: у Гете він запозичив метод, а у Ніцше – постановку питань. Думка філософа про духовний занепад Європи не є новою, а запозиченням із творчості Лянгбеєна і Дрізмаса, які вбачали спасіння Європи в духовному відродженні Німеччини.

Шпенглер в плані розвинення теорії «філософії життя», до якої додав поняття «долі і мети людства», мав багато спільного з Ніцше й в приватному житті: слабе здоров'я (вроджена вада серця), складні стосунки із рідними (особливо із батьками, яких не надто поважав), самотність, відлюдькуватість, мовчазливість, несприйняття навколишнього світу, думки про самогубство. Помер філософ в Мюнхені, в ліжку під час сну. За словами сестри, в його домовину поклали книжки «Фауст» і «Так казав Заратустра», які завжди брав із собою у подорож (Artamoshin, 2009, p. 153).

Розвиваючи шопенгауерівську ідею «волюнтаризму» і ніцшеанське «прагнення до влади», філософ пише про те, що світ опирається волі. Люди поділяються на «хижих і домашніх тварин». «Хижа тварина» – це благородне створіння нового типу, якому невідома мораль, породжена слабкістю. Тому рекомендував в ім'я оздоровлення суспільства повністю згорнути соціальне законодавство і благодійність, ліквідувати суспільні установи, що полегшували життя слабким, хворим і неповноцінним, і тим самим гальмували природній процес звільнення суспільства від зайвого «тягаря» (Gaikin, 1989, р. 278–279). Що згодом частково й зробив нацистський режим. Поділяючи позицію Ніцше, філософ писав: «Сила, що підносить справжнього політика над усіма людьми – це незалежна воля до влади, вона сповнює також нову державу, дає їй новий закон» (Zonthaimer, 2009, р. 191).

Кожна людина, народ, раса, мають свою особливу «душу», що виникає по волі долі. Доля вирішує її участь: панування або покірність. Життя та історія підпорядковуються долі. Початок ХХ ст., для Шпенглера, став часом замирання і «зимового сну» європейської культури, коли «згасли душа, життєва сила, мислення, а мистецтво стало розкішшю». «Згасання душі» могло призвести до стирання всіх національних расових особливостей, до втрати народами своєї індивідуальності, до панування безликої й інертної маси, що погубить імперію, яка стане примітивно-деспотичною. Германська раса увібрала в себе усі позитивні риси «расової душі», що вціліли від минулих етапів розвитку європейської культури. У творчості філософа возвеличується Священна Римська імперія, германці, завойовницька політика німецьких імператорів, німецьке мистецтво, німецькі представники схоластики і містики. Слов'яни розглядаються як об'єкт завоювань, «аморфна» маса, як засіб для прояву лицарських рис германців, які в походах проти слов'янських народів зміцнили і створили лицарські ордени. Віра в долю країни нівелює можливість зміни світу шляхом революції «знизу».

Маси нездатні щось змінити в ході історичного процесу. Вони, волею історичної долі мусять передати владу і всі організаційні функції суспільного життя в руки вождів, майбутніх володарів світу – «цезарів». «Цезарі» германської раси здійснять «оздоровлення» світу або принаймні відстрочать загибель західної цивілізації. Відтак філософ був упевнений, що рано чи пізно прийде час переходу від парламентської демократії до військово-деспотичної диктатури (цезаризму), диктатури сильної, вольової людини (Blank, 1974, р. 34–36; Meleshenko, 1965, р. 91–97).

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. О. Шпенглер вважає «занепадом» культури та переходом в цивілізацію, основними рисами якої визначав науково-технічний прогрес і урбанізацію. Технічний прогрес поступово перемагає «природне надбання», тому духовна культура занепадає. Брутальність цивілізації стала однією з передумов занепаду культури. Хоча сам автор не вважав занепад катастрофою. Для нього занепад був початком майбутнього. Цивілізація – не смерть для культури, а початок чогось нового, драматизм нових форм життя, нових протиріч. Можна цілком погодитися із позицією Г. Степанової в тому, що Шпенглер розробив і запропонував суспільству нову модель пізнання світу – «переживання історії й культури» (Stepanova, 2013, р. 22, 42, 46–47).

На думку А. Бланка, історіософ з часом відходить від закономірності історичного процесу, його незмінності, а навпаки намагається закликати суспільство до радикальних змін в історії країни, перемогти «долю». А для цього потрібно відкинути будь-які моральні норми, відмежуватися від любові до ближнього (Blank, 1974, р. 370). Загалом антитеза «культура-цивілізація» була характерною для німецької думки. Історіософ писав про занепад і деградацію віку «цивілізації», що змінив вік «культури», тому його думки не втратили своєї актуальності й до тепер.

Шпенглер намагався «філософськи» обґрунтувати велику місію германців, які мали вивести Європу з періоду «занепаду», основи майбутнього нацистського

«вождизму», відкинувши революційний шлях зміни суспільного устрою, проповідував ніцшеанську мораль панів. Причину «Занепаду Європи» вбачав в панівній ролі «плебейства», «неорганічної маси» (міського плебсу) із його демократизмом, які принизили культуру дворянства, духовенства і заможних селян. Демократичний рух вважав чужим германській расовій свідомості. На думку З. Мелешенко, саме «Занепад Європи» став базовим твором для написання А. Розенбергом «Міфу ХХ ст.» (Meleshenko, 1965, p. 91).

Одним із головних лейтмотивів у творчості О. Шпенглера є роздуми про соціально-економічне і політичне становище Німеччини, історичну місію німецького народу. Події Першої світової війни лякали філософа, адже він вважав, що світ вступив в епоху світових війн, а історія держав – це суцільна історія війн, які є природнім, традиційним фактором на відміну від модерністського пацифізму. Водночас надія на світле майбутнє переборювала страх. У наступних своїх творах філософ дещо переглядає погляди на західну цивілізацію, що перебуває в «занепаді» і акцентує увагу на таких поняттях як «капіталізм», «лібералізм», «соціалізм», «фашизм», «пруський дух», «старопруський стиль», «становий поділ», «нація», «кельтсько-германська раса» тощо.

У брошурі «Пруссактво і соціалізм», випущеною російською мовою в 1922 р., дефініцію «соціалізм» Шпенглер розуміє як життєву форму, політичний, соціальний і господарський інстинкт реалістично налаштованих народів, ступінь цивілізації, а не культури, адже розвиток останньої закінчився в 1800 р. Однак в цьому інстинкті продовжує жити стара воля до влади і безкінечного, воля до необмеженого світового панування у військовому, господарському та інтелектуальному світі. Воля знаходить свій прояв у факті світової війни та ідеї світової революції, в рішучості сплавити неупорядковану масу людства в одне ціле за допомоги техніки і винаходів. Поняття «нація» Шпенглер трактує як неупорядковану масу, з якої багаті і бідні виокремлюються, не створюючи одного класу. І в той же час зазначає, що вся нація являє собою один єдиний клас, не обмежений строгістю німецьких станів (Shpengler, 1922, p. 22, 60, 62).

«Пруська державна ідея, як ідея відбору й служіння, германської вірнопідданності, як прообразу стосунків народу і вождя, відверте недооцінювання політичних можливостей народу, ігнорування всіх конституційних ідей, переоцінка впливу окремої особистості, глорифікація сили інстинкту, крові і раси – ось підсумок шпенглерівської державної ідеї», – вважає Курт Зонтгаймер (Zonthaimer, 2009, p. 191).

Радянські і російські науковці, вивчаючи «соціалістичні» погляди Шпенглера порізному інтерпретують його позицію. Так, А. Богомолів і О. Пленков зазначають, що О. Шпенглер ототожнює «соціалізм» з тоталітаризмом і авторитаризмом. У нього існує два «соціалізми»: один в «Занепаді Європи», інший – в «Пруссактві і соціалізмі». Перший не є системою милосердя, гуманності і піклування, а є системою волі до влади. Цей соціалізм як помираюче життя культури, як трагічний нігілізм, що опинився у безвиході. Інший соціалізм – це політичні форми волі до влади, серед яких виділяє: англійський лібералізм, французький ідеальний анархізм з деспотизмом генералів і президентів, і прусський державний націоналізм (Bogomolov, 1969, p. 159–161; Plenkov, 1997, p. 355).

З. Мелешенко вважає, що філософ ототожнював прусський дух із соціалізмом та ідеєю авторитаризму, втіленням яких стала держава Отто фон Бісмарка. Німецька інтелігенція і дрібні буржуа, а згодом і націонал-соціалісти оцінили вислови Шпенглера про «голос крові», «інстинкт солдата», «історичне призначення Німеччини», страх перед пануванням маси (Meleshenko, 1965, p. 101–102). А. Бланк переконаний, що Шпенглер робить усіх німців соціалістами, яким не притаманне капіталістичне світосприйняття, що належить англійцям, американцям і французам. Біржовики, маклери, спекулянти стоять на позиції «англосаксонської етики», адже

ними керує «єврейський інстинкт». Звідси виходить, що один капітал соціалізм інтегрує, а інший «паразитуючий» відкидає (Blank, 1974, p. 37).

Б. Бессонов пише, що німецький капіталізм був пронизаний соціалістичним духом, тому поняття є тотожними. Через це О. Шпенглер нападає на марксизм, який заважає розвитку пруського соціалізму. Для філософа не існує ніякого робітничого класу, а є лише нація, народ. У той же час переконаний, що О. Шпенглер поділяє народ на творчу еліту (сильний правлячий клас) і масу (стадне «ми»), радить правлячому класу рахуватися з думкою маси трудящих і відкрито не виступати проти демократичного устрою (Bessonov, 1985, p. 92–93).

Попри існування різних інтерпретацій думок німецького філософа, слід зауважити, що позиція радянських істориків виходить із комуністичного (ленінсько-марксистського) сприйняття капіталізму і соціалізму, що на практиці означає перекручування шпенглерівського розуміння суті пруського соціалізму. По-перше, такого поняття у нього не було, він давав визначення лише дефініції «соціалізм». По-друге, Шпенглер лише поєднав поняття «прусського духу» з тими ідеями, мріями, прагненнями, якими жило німецьке суспільство. З часом, він взагалі «соціалізму» став надавати іншого значення, що відображено в його більш пізніх творах.

Лише А. Галкін, цитуючи німецькомовні праці філософа, дає більш-менш обґрунтовану оцінку шпенглерівському «соціалізму», зазначаючи, що пруський соціалізм – це поєднання ніцшеанських ідей з феодалними утопіями середини XIX ст. Філософ звільнив німецький соціалізм від марксизму і зробив його суто пруським, адже старопрусський дух і соціалістичне світосприйняття є одним цілим. У суспільному відношенні соціалізм для О. Шпенглера – це логічний антипод лібералізму, оскільки основою ліберального суспільства є індивідуум, особистість. А соціалізм – це заперечення індивідуалізму, його поглинання суспільством, персоналізованим в особі державного керівництва. Якщо лібералізм – це анархія, то соціалізм – дисципліна, твердий державний порядок, ієрархія. Соціалістичним ідеалом О. Шпенглера є солдатська казарма, а символом істинного соціалізму – пруський фельдфебель. Філософ закликає використати популярність ідей соціалізму серед робітничого класу, повести його тим шляхом, яке вкаже правлячий клас, заставити його в ім'я соціалізму підкорятися чужому пануванню, помирати заради чужої перемоги і принести жертву задля досягнень пануючого стану. Згодом ця ідея О. Шпенглера буде взята на озброєння націонал-соціалізмом і доведена до культу фюрера і націонал-соціалістичною німецькою робітничою партією Німеччини (далі – НСДАП). О. Шпенглер намагається пояснити суть іншого поняття – «інтернаціоналізм». «Істинний інтернаціонал, – пише він, – можливий лише в результаті перемоги ідеї однієї раси над усіма іншими» (Galkin, 1989, p. 279–280).

О. Пленков теж звертає увагу на творчість Шпенглера як на одну з передумов для виникнення майбутньої тоталітарної системи. Проте помилково вважає, що філософ приписує «соціалізм» виключно Пруссії і ставить інтереси суспільства на перше місце, тому називає його «німецьким соціалізмом». Вбачає шпенглерівську квінтесенцію німецького (прусського) духу в служінні вищій ідеї, адже ядром соціалізму є пруський дух. Філософ справжнім соціалістом рахував не К. Маркса, а пруського короля Фрідріха Вільгельма I. Прусський соціалізм був сфальсифікований веймарською демократією на користь англійської ліберально-капіталістичної ідеї. Листопадову революцію Шпенглер називає самим бездумним заходом в німецькій історії, перемогою Заходу над духом Пруссії. Парламентаризм, лібералізм і марксизм не підходять Німеччині, оскільки англійці залежать від матеріальних факторів. А призначення Німеччини – це авторитарний пруський соціалізм. Нова держава має бути жорсткою, здатною перемогти капіталізм і здолати західний вплив. «Капіталізм і соціалізм – це дві суспільні будови, – пише Шпенглер, – одна з яких заснована на

багатстві і успіху, а інша – на авторитеті і законодавстві» (Plenkov, 1997, р. 252–253, 356–357, 359).

С. Артамошин зазначає, що появі пруського соціалізму як альтернативи демократичної республіки сприяла революція 1918 р., яку О. Шпенглер назвав «революцією дурості, здійснену натопмом на чолі з інтелігенцією», адже істинний соціалізм, що проявив себе у серпні 1914 р., був зраджений. Відречення кайзера і затвердження Ради народних уповноважених являлось для Шпенглера початком кінця держави. Пруський порядок змінився хаосом політичних партій і рад, це при тому, що пруський дух відповідає за вірність, дисципліну, самовиховання.

Німецький дослідник С. Бройер помітив, що соціалізм О. Шпенглера виступає не як принцип економіки, а насамперед як принцип етики з формою виразу волі до влади. Адже він не сприймав соціалізм в дусі К. Маркса, оскільки марксистський інтернаціоналізм і соціалізм рухнули в 1914 р. Натомість виник «істинний соціалізм» – німецький по духу і національний по характеру. Особливість пруського соціалізму у його державності, а не класовості, породженою етикою ідеї обов'язку служити не лише державі, але й всьому суспільству. Поновити пруську систему могла лише видатна особистість – виходець з народу, який здатний очолити народний рух і повести людей за собою. Адже народний рух втоптаний у багноку через недолугість вождів та їх світи. Фактично О. Шпенглер поєднав політичну і культурологічну проблеми цивілізації надією на лідера із народу, який би відновив традиційну систему на противагу індустріальній, із присутнім йому духом лицарства, честі, внутрішнього аристократизму, самовідваги і обов'язку. Цю ідею він виношував як ідею «цезаризму», яка мала вирости на ґрунті демократії. Поява цезаризму сприяла би ліквідації диктатури грошей та її політичної зброї – демократії (Artamoshin, 2009, р. 149–152). Упродовж 1914–1917 рр. Шпенглер видає два звернення до політичної еліти країни: одне безпосередньо до кайзера Вільгельма II, друге – до німецького дворянства (Verzhinin, 2007, р. 214).

У книзі «Будівництво нового рейху» філософ знову викриває капіталізм і західну демократію. Вказуючи на те, що на початок 1930-х рр. Італія стала більш пруською, ніж Німеччина. Адже проблеми вирішували сильні особистості, такі, як Ленін в Росії і Муссоліні в Італії (Plenkov, 1997, р. 359–360). Аналізуючи всесвітню історію і місце Німеччини в ній, О. Шпенглер дійшов висновку, що станом на 1930 р. країна знову опинилася у небезпеці і потребує сильного лідера, який здатен взяти відповідальність на себе і вивести країну з економічної прірви і політичної кризи. На початку 1933 р. він видає книжку «Роки рішень», що виникла на основі доповіді «Німеччина в небезпеці» (1930 р.), прочитаної на засіданні Гамбурзького патріотичного товариства. Але доповідь не справила на присутніх враження, що неабияк стривожило і занепокоїло автора.

У своїй праці О. Шпенглер нещадно критикує політичну та економічну ситуацію у світі та Німеччині, європейський лібералізм в якому вбачає коріння російського більшовизму. Продовжує аналізувати капіталізм і соціалізм, знаходячи між ними багато спільного, суть тоталітарних режимів і роль диктаторів. Розглядаючи два види світових революцій: «білу» і «кольорову», помічає, що закінчення першої є початком другої. Пише, що поняття «більшовизм», «комунізм», «класова боротьба», «капіталізм» і «соціалізм» є, насамперед, гаслами, які виникли із моди на мислення (Verzhinin, 2007, р. 213). У передмові до книжки, він описує вже згадану ненависть до «брудної» революції 1918 р., яку вважає зрадою «неповноцінної» частини суспільства (Shpengler, 2007, р. 7–8). Шпенглер вбачав у виникненні Веймарської республіки розрив з німецькою історією і німецькою державою. Щоб поновити зв'язок народу із німецькою історією необхідно було подолати республіку.

Прихід нацистів до влади називає «національним переворотом», наскрізь пруським, таким як національний підйом 1914 р. Філософ чекав від нацистської

влади не пафосу, не демагогії і популізму, а реальних кроків з оздоровлення країни, яка перебувала в «небезпеці». С. Артамошин зазначає, що події 30 січня 1933 р. О. Шпенглер розумів як націоналістичний переворот, який покінчив із нерішучістю і безволлям веймарської демократії. Проте це була не перемога, оскільки не було ворога. Радше – це обіцянка майбутніх перемог, які можна було досягти лише у важкій боротьбі (Artamoshin, 2009, p. 150, 153). Тож, прихід нацистів до влади філософ вважав початком довготривалої боротьби Німеччини за місце в Європі, а не остаточною перемогою, якою вихвалялися нацисти.

Далі філософ попереджав: якщо окремих індивідів не захоче змінювати історію, то вона сама змінить його. Мужність правителя полягає в умінні дивитися небезпеці прямо у вічі, адже небезпека завжди поряд з тими, хто діє активно. Березневу перемогу нацистів 1932 р. О. Шпенглер вважав занадто легкою і нездатною відкрити очі переможцям на масштаб небезпеки, її походження і тривалість. Тому чекав на прихід до влади лідерів, державних діячів рівня О. Бісмарка. Наголошував, що Німеччина як молода країна не може вирішувати політичні проблеми всесвітнього масштабу, а інші народи занадто «старі й інертні», щоб не лише оборонятися. Відтак події 1920–1930-х рр. він розглядав як передумову для початку Другої світової війни і переживав від того, що не міг зрозуміти і передбачити, яке буде розташування сил, а також співвідношення військових, економічних, революційних засобів і цілей. Німецький нацизм він порівнював із італійським фашизмом, який називав «партією із соціалістичною ідеологією минулого століття». Проте нацизм ставив на сходінку вище через наявність в ньому прусського духу. Мислитель зазначав, що фашизм виник в надрах міських мас як масова партія із галасливою агітацією (Shpengler, 2007, p. 12–13, 169).

О. Шпенглер вважав, що майбутнє країни залежить не від партії, а від «образу її створювача». Тому розглядав постать Б. Муссоліні не як партійного вождя, а як єдиновладного правителя, господаря у власній країні, державного діяча, якому притаманні лідерські якості: дипломатичність, рішучість, мужність, холодний скептицизм, реалізм. Подібної думки дотримувався й А. Гітлер, адже був переконаний в тому, що заслуга Б. Муссоліні полягає в здатності перемогти комуністів не силою зброї, а своїми ідеями. Він першим завдав удару більшовизму і продемонстрував усьому світу, що й в ХХ ст. народ можна об'єднати на основі національної ідеї. Певний час А. Гітлер прихильно ставився до італійського дуче, якого поважав за те, що той зміг об'єднати націю попри сильний вплив королівської влади, якій була підконтрольна армія і місцеві органи влади (Piker, 1993, p. 459).

Ліквідація німецької імперії далася філософу не легко. Він пережив певний психологічний шок, в його творчості спостерігається розгубленість. Зібрати думки до ладу, проаналізувати становище Німеччини і застерегти її від подібного провалу – стало головною метою філософа. О. Шпенглер вважав, що після поразки країни в Першій світовій війні воля сконцентрувалася в національному русі, в моральній поведінці видатних одинаків, а не в партіях і програмах (Shpengler, 2007, p. 170–171).

Тож, О. Шпенглер виділяє кілька видів соціалізму і надає їм свої характеристики. Програми (партійний) соціалізм – це мислення «знизу», продиктоване вуглярними інстинктами, апофеоз стадного почуття, що ховається за гаслами «подолання індивідуалізму» і протиставлення прусському сприйняттю життя, яке завдяки видатним керівникам відчувало необхідність дисциплінованої самопожертви і тим самим набуло внутрішньої волі для виконання обов'язку в ім'я великої мети. Робочий соціалізм з суто англійським походженням виник як переможна форма фінансового капіталу. Загалом соціалізм вважав застарілим, так само як перші форми лібералізму. Адже культ авторитетів, вождізму пав. Німецька молодь не знала, яким має бути справжній державний діяч, лідер, диктатор, оскільки перестала поважати історію.

О. Бісмарк досягнув мети лише тому, що розумів історичний хід подій свого часу і вмів користуватися своїми знаннями.

Націоналізм, в якому була прихована ідея монархізму, О. Шпенглер вважав перехідною стадією, першою сходинкою цезаризму (вождизму). Усіх великих історичних постатей завжди тягнуло «праворуч», а слабкість більшості революцій полягає в тому, що вожді піднеслися завдяки демагогії і не змогли пройти шлях від партійного до державного мислення.

Пруський характер, який дисциплінує сам себе, притаманний Фрідріху Великому, якого О. Шпенглер називає «першим слугою своєї держави». Постагтю німецького імператора захоплювався й А. Гітлер, про Фрідріха Великого Міністерство пропаганди замовляло кіно. Пруська ідея мала стати основою для остаточного подолання світової революції. Іншої можливості філософ не допускав. «Кельтсько-германська раса» сама найкраща по силі волі, яку знає світ. Пересилити себе за власним бажанням – це прусська якість. Хто не може жертвувати своїм «я», той не має право говорити про вірність. Суто прусська вірність проявляється в епоху великих катастроф. Вождь має знати, що маса і партія ніколи не були вірними соратниками. Вони бажають лише перемог і приносити себе в жертву їм не притаманне. Хто думає і відчуває із позиції маси, той не залишить в історії нічого, окрім слави демагога. Не партія, а армія можуть стати майбутньою формою влади. Цінність будь-якої армії в старих, перевірених солдатах, а не у вищому офіцерському складі. Німеччина одна має прусський дух як факт в собі. З цим багатством зразкового досвіду вона може стати вихователем «білого» світу, а можливо і її спасителем (Shpengler, 2007, р. 172–176, 182–183).

Тож ключем до спасіння Європи міг стати лише прусський соціалізм, не як адміністративно-територіальна і політична одиниця виміру, а як світоглядне поняття. Пруссаком могла стати будь-яка «біла» людина, яка мала певний набір якостей. Філософ виступає проти фінансового лібералізму, послаблення ролі держави і армії. Вважає, що держава має спиратися на армію, а не на політичні партії, адже лише військовослужбовці здатні принести себе в жертву заради майбутнього країни і бути відданими до кінця.

Загалом творчість та сама постать О. Шпенглера спочатку добре сприймалася нацистами і він був досить популярним в період Веймарської республіки. Про нього писала німецька преса, повідомляло радіо. Оцінюючи свої політичні роботи, видані збірником «Політичні твори», у передмові за жовтень 1932 р. філософ писав, що «з цієї книжки бере свій початок національний рух» (Artamoshin, 2009, р. 149). О. Пленков вважає, що популярність О. Шпенглера принесли його нові, абсолютно оригінальні ідеї про необхідність і неминучість національної спільноти і національної ідентичності, які він зміг обґрунтувати особливостями німецької політичної культури (Plenkov, 1997, р. 361). Однак згодом філософ втратив свій шанс опинитися на одному рівні з Ніцше. Нацисти, напевно, не змогли пробачити О. Шпенглера критику і не сприйняли їх ідеології, а також те, що він віддавав перевагу італійському фашизму і Б. Муссоліні, а не німецькому націонал-соціалізму і А. Гітлеру.

О. Шпенглер мав добрі стосунки і листування із італійським дуче, у 1920-х рр. надсилав йому свої твори. Особу А. Гітлера як лідера НСДАП жодного разу не згадав у «Роках рішень». Ймовірно тому, що фюрер в цей час ще не був лідером всієї нації, а представляв одну з багато чисельних німецьких партій і тільки-но починав кар'єру диктатора. Водночас А. Богомолів зазначає, що ігнорування постаті Гітлера пов'язана із особистою неприязню до нього (Vogomolov, 1969, р. 165).

У 1925 р. філософ відмовився від співпраці із НСДАП, в 1933 р. не став співпрацювати з Міністерством пропаганди і не дав згоди очолити кафедру культурної й універсальної історії при Лейпцизькому університеті. Зустріч О. Шпенглера із А. Гітлером відбулася у липні 1933 р. в Байройте, але порозуміння

між ними не сталося – фіюер розкритикував філософа за ігнорування расового питання. Попри замовчування робіт О. Шпенглера в Німеччині, він все таки став відомим в Італії, Франції, Англії, США (Vershinin, 2007, p. 210–211).

На складні стосунки О. Шпенглера із нацистським режимом, особливо після приходу останнього до влади, звертає увагу А. Галкін. Він вважає, що філософ упав в немилість через критику «нової влади» і прихильність до монархічного кола «вільгельміністів», які вважали нацистський режим проміжним на шляху до реставрації монархічного устрою (Galkin, 1989, p. 278).

С. Артамошин зазначає, що О. Шпенглер на президентських виборах 1932 р. голосував за Гітлера не як за державного діяча, а як за представника НСДАП. Однак подальша діяльність нацистів його не вразила. Він не розумів їх демагогії та популізму, пишності парадів і галасливого шуму, і писав, що народ поетів і мислителів перетворюється на народ бовтунів і підбурювачів. Вважав, що політики мають бути більш скромнішими і працьовитішими. У березні 1933 р. філософ відхилив прохання Й. Геббельса виступити із промовою на День Потсдаму. Наприкінці року міністр пропаганди розпорядився не згадувати його ім'я в пресі, тобто повністю «викреслити» із історії нацизму. «Расова проблематика у біологічному значенні ніколи не подобалася О. Шпенглеру. – пише історик. – Він надавав значення душевно-духовним і вольовим якостям раси. Раси не чистої, а сильної, котру має в собі народ. А отже, консервативно-революційні погляди філософа не співпадали із расово-біологічним світобаченням нацистів, котрі, до того ж, не бажали терпіти поряд політичних наставників, які не підкорялися волі переможців» (Artamoshin, 2009, p. 153).

Непорозуміння із філософом не завадило нацистам взяти за «ідейне озброєння» шпенглерівське вчення про душу, долю, суспільну нерівність, поділ на обраних, які мали вроджене право панувати і підлеглих, прусський соціалізм, войовничість північної раси, яка мусила захищати західну культуру (Bessonov, 1985, p. 94). Значний вплив творчості філософа на тогочасний соціум, формування націонал-соціалізму і Третього рейху чітко відтворені в спогадах учасника подій Отто Штрассера. «Жоден майбутній історик, – писав він, – не може зрозуміти і пояснити сьгоднішній Третій Рейх, не прочитавши «Занепад Європи», «Пруссаттво і соціалізм»... Шпенглер, який обожнював прусський дух, ...мріяв поставити соціалізм на службу пруссаттву. Саме це і зробив Гітлер» (Shtrasser, 1999, p. 43–44).

Погляди О. Шпенглера і А. Гітлера в дечому схожі, але мають і суттєву відмінність. Обидва часто розмірковували над ідеями волонтаризму, індивідуалізму, вождізму, інтернаціоналізму, державотворення, націотворення, суспільно-політичного устрою, поняттями «соціалізм», «націоналізм», «національна ідея», поділяли прагнення до влади, до диктатури влади, принципи пануючої і підлеглої нації тощо.

Як зазначав К. Зонтгаймер, молодий німецький націоналізм відрізнявся від традиційного націоналізму насамперед своєю антибуржуазною спрямованістю та відкиданням капіталістичної системи економіки. На відміну від соціалізму марксистського зразка, основною рисою молодого націоналізму стало антикапіталістичне та антибуржуазне налаштування. Перехід від марксистсько-соціалістичної моделі нової економічної та суспільної системи нації до ідеї народної спільноти («німецького соціалізму»), що працює на благо держави, був дуже примарним. Соціалізм як термін ще міг частково зберігати свою антикапіталістичну суть, та міг вживатися як синонім націоналізму – як у О. Шпенглера, так і в публіцистиці НСДАП у пізній період її існування. Втім, поєднання націоналізму та соціалізму є сутнісним критерієм молодих націоналістів, основною відмінністю від попереднього покоління. НСДАП стала найбільшою надією німецького народу завдяки тому, що об'єднала усі антидемократичні сили правого крила (Zonthaimer, 2009, p. 256–257, 277).

Висновки. Творчість О. Шпенглера деякий час позитивно сприймалася нацистами, адже він писав про поділ народів/націй на обраних та підлеглих. Вважав, що для соціалізму характерне поглинання індивідуальності та її розчинення в загальній людській масі. У соціалістичних ідеях панувала дисципліна, твердий державний порядок, сильна ієрархія влади. Публікації філософа посприяли обґрунтуванню окремих аспектів ідеології націонал-соціалізму: ідей «соціалізму», «вождізму», лідерства Німеччини серед європейських країн, історичної особливості німецької нації, її войовничий, завойовницький характер, поєднання прусського духу (націоналізму) із соціалізмом. Погляди О. Шпенглера зіграли значну роль у підготовці німецького суспільства до сприйняття нацистської ідеології і теоретики «нового режиму», попри складні стосунки філософа з націонал-соціалістами, належно оцінили його духовний спадок. Адже історія згодом показала, що Третій Рейх уособлював в собі залізний порядок з потужною вертикаллю влади, подавляв будь-які прояви самовольства у прийнятті важливих державних рішень. Останнє слово завжди залишалося за фюрером.

Бібліографія

- Артамошин, С.** (2009). Освальд Шпенглер и «консервативная революция» в Германии, *Вопросы истории*, № 6, С. 148–154
- Афанасьев, В.** (2007). *Философия политики Освальда Шпенглера* (дис. докт. полит. наук: спец. 23.00.01), Москва, 336 с.
- Бессонов, Б.** (1985). *Фашизм: идеология, политика*. Москва: Высшая школа, 279 с.
- Бланк, А.** (1974). *Идеология германского фашизма: Материалы к спецкурсу для студентов исторических факультетов*. Ч. 3. Вологда: Областная типография, 123 с.
- Богомолов, А.** (1969). *Немецкая буржуазная философия после 1865 г.* Москва: МГУ, 448 с.
- Вершинин, С.** (2007). Освальд Шпенглер как геополитик. *Шпенглер О. Годы решений. Германия и всемирно-историческое развитие*. Екатеринбург: У-Фактория, С. 210–223
- Галкин, А.** (1989). *Германский фашизм*. Москва: Мысль, 352 с.
- Зонтгаймер, К.** (2009). *Як нацизм прийшов до влади: авториз. пер. з нім.* Київ: Дух і Літера, 320 с.
- Мелешенко, З.** (1965). *Немецкая философия XIX – начала XX вв. в идейной борьбе за национальное единство Германии*. Ленинград, 118 с.
- Пикер, Г.** (1993). *Застольные разговоры Гитлера: пер. с нем.* Смоленск: Русич, 496 с.
- Пленков, О.** (1997). *Мифы нации против мифов демократии. Немецкая политическая традиция и нацизм*. Спб.: Изд-во Русского Христианского гуманитарного института, 576 с.
- Пленков, О.** (2004). *Третий рейх. Социализм Гитлера*. Спб.: Нева, 480 с.
- Салата, О.** (2017). Світоглядні та методологічні позиції формаційного і цивілізаційного підходів до історії, *Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії: наук. ред. О. Салата (с. 9–20)*. К.: Київський університет ім. Б. Грінченка.
- Степанова, А.** (2013). *Поэтология фаустовской культуры. «Закат Европы» Освальда Шпенглера и литературный процесс 1920-х – 30-х гг.* Днепропетровск: ДГУ, 494 с.
- Шпенглер, О.** (1922). *Пруссачество и социализм: пер. с нем.* Петербург: Academia, 71 с.
- Шпенглер, О.** (2007). *Годы решений. Германия и всемирно-историческое развитие: пер. с нем.* Екатеринбург: У-Фактория, 224 с.
- Штрассер, О.** (1999). *Гитлер и я: пер. с англ.* Ростов-на-Дону: Феникс, 384 с.
- Farrenkopf, J.** (2001). *Prophet of Decline: Spengler on World History and Politics* (Political Traditions in Foreign Policy Series). Baton Rouge: Louisiana State University Press, 304 p.
- Felken, D.** (1988). *Oswald Spengler: konservativer Denker zwischen Kaiserreich und Diktatur*. München: Beck, 304 p.
- Koktanek, A.** (2015). *Oswald Spengler. Leben und Werk: Biographie*. Lindenbaum Verlag, 560 p.
- Koktanek, A.** (1968). *Oswald Spengler in seiner Zeit*. München: Beck, 523 p.

References

- Afanasev, V.** (2007). *Filosofia politiki Osvalda Shpenglera* [Philosophy of politics Oswald Spengler] (*Abstract of Doctoral thesis*). Moscow [in Russian]
- Artamoshin, S.** (2009). Oswald Shpengler i «konservativnaa revoliuciia» v Germanii [Oswald Spengler and the «Conservative Revolution» in Germany]. *Voprosi istorii*, № 6, 148–154 [in Russian]
- Bessonov, B.** (1985). *Fashizm: ideologia, politika* [Fascism: ideology, politics]. Moscow: Vyshaja shkola, 279 p. [in Russian]
- Blank, A.** (1974). *Ideologia germanskogo fashizma: Materialy k speckursu dla studentov istoricheskikh fakultetov* [The ideology of German fascism: Materials for the special course for students of historical faculties]. Ch. 3. Vologda: Oblastna tipografia, 123 p. [in Russian]
- Bogomolov, A.** (1969). *Nemeckaa burzhuznaa filosofia posle 1865* [German bourgeois philosophy after 1865]. Moscow: MGU, 448 p. [in Russian]
- Farrenkopf, J.** (2001). *Prophet of Decline: Spengler on World History and Politics* (Political Traditions in Foreign Policy Series). Baton Rouge: Louisiana State University Press, 304 p.
- Felken, D.** (1988). *Oswald Spengler. Konservativer Denker zwischen Kaiserreich und Diktatur*. München: Beck, 304 p.
- Galkin, A.** (1989). *Germanski fashizm* [German fascism]. Moscow: Mysl, 352 p. [in Russian]
- Koktanek, A. M.** (2015). *Oswald Spengler. Leben und Werk: Biographie*. Lindenbaum Verlag, 560 p.
- Koktanek, A. M.** (1968). *Oswald Spengler in seiner Zeit*. München: Beck, 523 p.
- Meleshenko, Z.** (1965). *Nemeckaa filosofia XIX – nachala XX vekov v ideinoi borbe za nacionalnoe edinstvo Germanii* [German philosophy of the XIX – early XX centuries in the ideological struggle for the national unity of Germany]. Leningrad, 118 p. [in Russian]
- Piker, G.** (1993). *Zastolnie razgovoru Gitlera* [Hitler's table talk]: *avtoriz. per. s nem.* Smolensk: Rusich, 496 p. [in Russian]
- Plenkov, O.** (1997). *Mify natsii protiv mifov demokratii. Nemeckaa politicheskaa tradicia i nacizm* [Myths of the nation against the myths of democracy. German political tradition and Nazism]. Sankt-Peterburg: Izd-vo Russkogo Hristianskogo humanitarnogo instituta, 576 p. [in Russian]
- Plenkov, O.** (2004). *Treti Reich. Socializm Gitlera* [Third Reich. Hitler's socialism]. Sankt-Peterburg: Neva, 480 p. [in Russian]
- Salata, O.** (2017). *Svitohlyadni ta metodolohichni pozysii formatsiynoho i tsyvilizatsiynoho pidkhodiv do istorii* [Worldview and methodological positions of the formative and civilizational approaches to history], *Tsyvilizatsiyni dyskursy svitovoi ta ukraïnskoy istoriohrafii: za nauk. red. O. Salaty*. Kyiv: Kyivskyy universytet im. B. Hrinchenka, 9–20 [in Ukrainian]
- Shpengler, O.** (1922). *Prussachestvo i socializm* [Prussian and socialism]: *avtoriz. per. s nem.* Peterburg: Academia, 71 p. [in Russian]
- Shpengler, O.** (2007). *Gody resheni. Germania i vseмирno-istoricheskoe razvitie* [Years of decisions. Germany and the world historical development]: *avtoriz. per. s nem.* Ekaterinburg: U-Faktoriya, 224 p. [in Russian]
- Stepanova, A.** (2013). *Poetologia faustovskoi kulturi. «Zakat Evropy» Osvalda Shpenglera i literaturni process 1920-h – 30-h godov* [Poetology of Faustian culture. The Decline of Europe by Oswald Spengler and the literary process of the 1920s and 1930s]. Dnepropetrovsk: DGU, 494 p. [in Russian]
- Shtrasser, O.** (1999). *Gitler i ia* [Hitler and me]: *avtoriz. per. s angl.* Rostov-na-Donu: Feniks, 384 p. [in Russian]
- Vershinin, S.** (2007). *Osvald Shpengler kak geopolitik* [Oswald Spengler as geopolitics] [Shpengler O. Gody resheni. Germania i vseмирno-istoricheskoe razvitie]. Ekaterinburg: U-Faktoriya, 210–223 [in Russian]
- Zonthaimer, K.** (2009). *Yak nacyzm pryishov do vladu* [How fascism came to power]. Kyiv: Dux i Litera, 320 p. [in Ukrainian]

UDK 94(477):68 «18/19»

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.07

Микола МОСКАЛЮК

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (moskalyuk.mykola@gmail.com)

Mykola MOSKALYUK

PhD hab. (History), Professor of Ukraine's History Department of History of Ukraine, Archeology and special branches of historical science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, M. Kryvonos, 2, Ternopil, Ukraine, postal code 46027 (moskalyuk.mykola@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4122-5834>

БОРОШНОМЕЛЬНА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація. Мета дослідження полягає у спробі всебічного вивчення основних факторів, які сприяли розвитку борошномельної галузі. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах системності, достовірності, історизму, логічності. Використано загальнонаукові (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний) методи. **Наукова новизна** визначається авторською концепцією аналізу проблеми, метою, завданнями та постановкою проблеми дослідження. Комплексний підхід до історії розвитку борошномельної промисловості Наддніпрянської України в досліджуваній період обумовлений розробкою історичної проблеми, до цього часу не вивченої як предмет спеціального наукового дослідження. Принципова новизна роботи полягає також у пошуках взаємних впливів і зв'язків минулого і сьогодення, об'єктивного і суб'єктивного. Це дозволяє більш предметно дослідити розвиток легкої промисловості в сучасній Україні, запропонувати конкретні наукові рекомендації та пропозиції щодо покращення ситуації в галузі. **Висновки.** Отже, вивчення досвіду функціонування легкої промисловості, запропоновано шляхи її вдосконалення в сучасних умовах: підвищення якості, збільшення кількості, розширення асортименту продукції за рахунок заповнення споживчого ринку, створення галузі виробництва нового професійного обладнання, а також для сфери послуг населенню. За рахунок скорочення обігу капіталу в галузях можливе створення умов для прискорення розвитку всієї економіки країни. Перед легкою промисловістю поставлено нове завдання – формувати і розміщувати державні замовлення і контракти та координувати діяльність підприємств, пов'язану з виконанням цього завдання, а також виробляти цільові програми перспективного розвитку нових видів сировини, збалансованого розвитку підгалузей.

Ключові слова: борошномельна промисловість, губернія, імперія, продукція, виробництво, Наддніпрянська Україна.

FLOUR-MILL INDUSTRY IN THE UKRAINIAN PROVINCES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF 19TH – AT THE BEGINNING OF 20TH CENTURIES

Summary. The purpose of the research is an attempt to study main factors that contributed to the development of the flour-milling industry. **The methodology of the research** is based on the principles of systemacity, reliability, historicism and consistency. General sciences (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-system) methods are used. **Scientific novelty** is determined by the author's conception of the analysis of the problem, the purpose, tasks and the formulation of the research problem. A comprehensive approach to the history of the development of the flour-milling industry of the Dnieper Ukraine during the study period is due to the development of a historical problem, which until now has not been identified as a subject of special scientific research. Principal novelty of the work is also in search of mutual influences and connections of the past and present, objective and subjective. It allows to investigate more substantially the development of consumer goods manufacturing in modern Ukraine, to offer concrete scientific recommendations and suggestions to improve situation in the industry. **Conclusions.** Thus, the study of the experience of the operation of consumer goods manufacturing proposed ways to improve it in modern conditions by improving its quality, increasing the number, expanding the range of products by completing the consumer market, creating a branch of production

of new professional equipment, as well as for services to the population. At the expense of a reduction of capital turnover in industries it is possible to create conditions for accelerating the development of the entire economy of the country. The task of consumer goods manufacturing is to create and place government orders and contracts and coordinate the activities of enterprises related to this task, as well as to develop targeted programs for the long-term development of new types of raw materials, balanced development of sub-sectors.

Key words: flour-milling industry, province, empire, production, Dnieper Ukraine.

Постановка проблеми. Важливого значення у Наддніпрянській Україні набула борошномельна промисловість. У цій галузі промисловості у пореформений період визначилися три напрями розвитку: розвиток млинарства у вигляді численних дрібних водяних млинів та вітряків, а також тартаків (з кінськими приводами), що переробляли місцеве зерно і обслуговували невелику навколишню округу, або ж перемелювали «за мірчук» зерно селянам для їх власних потреб. Упродовж усього періоду індустріалізації ці заклади існують, не відчуваючи конкуренції з боку інших млинів, а отже, не мають істотних стимулів до удосконалення своєї примітивної техніки виробництва; будуються млини, що були або складовою частиною іншого виробництва (наприклад, винокурного заводу), або додатком до іншого (цукроварні, олійниці, лісопильні тощо); у пореформений період виникають великі капіталістичні механізовані парові млини – «характерний супутник епохи великої машинної індустрії», – спеціально розраховані на широкий ринок збуту. Ці млини відзначаються великими розмірами виробництва, перемелюють зерно (переважно високоякісну пшеницю), що постачалася з інших регіонів (Melnyk, 1972, p. 96–97).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Над цією проблематикою працювали такі дослідники, як С. Городецький, І. Гуржій, Т. Лазанська, Л. Мельник, О. Нестеренко, С. Тихонов та інші, які вивчали загальні аспекти даної проблеми. У даній розвідці зроблена спроба на основі існуючого історіографічного доробку та маловідомих архівних документах вивчити особливості становлення і розвитку борошномельної промисловості українських губерній Російської імперії у зазначений період.

Мета статті. Мета цієї статті полягає у спробі всебічного вивчення основних факторів, які сприяли розвитку борошномельної галузі. Виходячи із цього, поставлено завдання визначити основні чинники, які впливали на розвиток борошномельної промисловості України, дослідити кількість виготовленої продукції у різних регіонах та її збут, з'ясувати фактичних власників галузі та її значення для соціально-економічного розвитку регіону.

Виклад основного матеріалу. Борошномельне виробництво в період промислового розвитку розвивалося на основі зростання товарного зернового землеробства. Обсяг виробництва зріс з 1 млн крб. у 1865 р. – до 6,3 млн у 1875 р. і 16,3 млн крб. в 1885 р., а чисельність робітників за 1875–1885 рр. – з 2,2 – до 8,4 тис. осіб. У другій половині 80-х рр. XIX ст. у борошномельній промисловості спостерігався спад виробництва, закривалася частина млинів. До середини 90-х рр. обсяг продукції зріс – до 39,2 млн крб. (тобто у 2,4 рази проти 1885 р.), а кількість зайнятих робітників збільшилася до 23,7 тис. осіб (у 2,8 рази). Одночасно зростала питома вага великих підприємств – парових млинів у виробництві продукції (History, 1983, p. 339).

У 1890 р. в районі південно-західних доріг, зокрема, Фастівської, Катеринославської, Курсько-Київської і Харківсько-Миколаївської знаходилося 180 млинів з виробництвом у 43 млн пудів продукції (SAOR, f. 2, d. 3, c. 2421, p. 3).

У Наддніпрянській Україні наприкінці XIX ст. діяло 658 великих борошномельних підприємств, лише на 394 з них працювало майже 9 тис. робітників. У 1893 р. великі млини виробили 41,7 млн пуд. борошна, або понад 26 % виробництва в Росії. Існування значної кількості дрібних підприємств (без вітряків майже 6 тис.) зумовлювалося віддаленістю від центрів великого борошномельного виробництва,

бездоріжжям. Дрібні заклади працювали на споживача-замовника, великі ж – виключно на внутрішній і зовнішній ринки. У ряді губерній Наддніпрянської України (зокрема, у Волинській, Подільській, Полтавській, Херсонській) борошномельна промисловість посідала одне з перших місць серед галузей промислового виробництва (History of the national economy of the Ukrainian SSR, 1983, p. 339). Зокрема, 25 квітня 1895 р. дворянину Л. М'яновському державний банк виділив кошти для відкриття млина у розмірі 5 тис. крб. Щорічно він зобов'язаний повертати банку кредит у розмірі 6 % річних упродовж року (SAZhR, f. 181, d. 1, c. 217, p. 1).

Загалом, великих борошномельних підприємств у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX ст. налічувалося 658 і 5493 дрібних. Головними центрами капіталістичного млинарства стали міста. Саме тут застосовувалися найбільш вдосконалені потужні парові млини. Сума їх виробництва становила у 1890 р. понад 40 млн крб., в той час як решта млинів мола зерен тільки на 8–9 млн крб. За сумою виробництва виділялися борошномельні Одеси (22 млини, що виробляли борошна на 30 млн крб.), Єлисаветграда – 8, Києва – 7, Полтави – 6, Кременчука – 8, Катеринослава – 8 (Lazans'ka, 1999, p. 53).

У 80-х роках XIX ст. кілька Кременчуцьких парових млинів виробляли щорічно від 2500 тис. до 2750 тис. пудів борошна; 17 одеських млинів у 1886 р. виробили борошна на 4,2 млн крб.; в Єлисаветграді у 1895 р. було 14 великих парових млини, які виготовили продукції на 2,4 млн крб. (Hurzhii, 1968, c. 39). У 1902 р. лише в Єлисаветградському повіті налічувалося 173 парові і 163 водяні млини, 1577 вітряків (History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Kirovograd region, 1972, p. 27).

Чимало парових млинів засновано акціонерними товариствами. У процесі розвитку борошномельної промисловості різко змінюється її структура. Якщо до реформи переважали поміщицькі млини, то у пореформений період у мукомельній промисловості утворюються капіталістичні акціонерні товариства (у великих містах), більшість парових млинів зосереджується у руках купців, заможних міщан і куркулів. Так, у Київській губернії на початку 80-х рр. XIX ст. з 10 парових млинів (що мали не менше, як 3 постави) 6 найбільших млинів належали капіталістам-купцям, решта була в оренді у акціонерних товариств і купців (IR State Historical Archives in St. Petersburg, f. 20, d. 12, c. 79, p. 130–176).

У Києві створено «Товариство Київського парового борошномельного млина». У 1894 р. воно звернулося до Міністерства фінансів з проханням дозволити додатково випускати акції, щоб збільшити основний капітал до 2500 тис. крб. У 1895 р. торговий дім «Брати Ізраїловичі», що був у Павлограді (Катеринославська губернія), звернувся до Міністерства фінансів з проханням затвердити статут акціонерного товариства з виробництва борошна й крупи. У листі повідомлялося, що торговий дім Ізраїловичів володіє млином, який переробляє за добу 3000 пудів пшениці (річний оборот близько 1 млн крб.), а також організовує виробництво крупи. Борошно збувається на внутрішньому і зовнішньому (переважно в Лондоні і Константинополі) ринках.

Наприкінці 1896 р. у борошномельній промисловості створилося монополістичне об'єднання у вигляді ради з'їздів власників великих млинів. Воно ставило собі за мету зберегти на внутрішньому ринку високі ціни на хліб (Hurzhii, 1968, p. 39–40).

В 1900 р. у Наддніпрянській Україні було 363 капіталістичні мукомельні підприємства, на яких зайнято 7744 робітники. Найбільше капіталістичних мукомельних підприємств в Україні було в Катеринославській (62), Полтавській (40), Таврійській (43), Херсонській (47), Київській (58) і Подільській (60) губерніях. У 1908 р. всього на Півдні налічувалося 57813 млини, з них промислових – 961 господарство (Nesterenko, 1952, p. 53). Зокрема, у середині 90-х рр. борошномельну промисловість спіткала криза перепродукції (IRSHAP, f. 20, d. 12, c. 79, p. 16–17).

Досить значного розвитку набула борошномельна промисловість в Києві. Найбільшими підприємствами були млини Бродського, Шлейфера і торгового дому

«Фатєєв, Могилевцев і Роговцев». Наприкінці XIX ст. тільки 8 великих млини Києва за рік переробили не менше як 6 млн пудів зерна (History of Kiev, 1959, p. 400). Зокрема, у 1878 р. мукомельні Київщини виготовили продукції на суму у 797654 крб. (Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, f. 442, d. 532, c. 202, p. 29), а вже у 1899 р. млини і крупорушки губернії виготовили продукції на 3924276 крб. (CSHAUK, f. 442, d. 1, c. 208, p. 35).

Млинарством славилася також і Подільська губернія. Певна характеристика борошномельного виробництва у Подільській губернії наведена у таблиці 1.

Таблиця 1

Власники млинів на Поділлі в 1867 р.

Кому належали	Парові	Водяні		Вітряні		Приводилися в рух тваринною силою			Всього
		Круп-часті	Прості	Голанд-ські	Німець-кі	Топчаки	Тягачі	Молоти-льні машини	
Казні	–	6	203	–	–	–	–	–	209
Поміщикам	11	98	1576	32	91	17	13	4	1842
Селянам	–	–	108	8	216	14	5	–	351
Різним особам	1	3	67	2	202	15	1	–	291

(Tikhonov, 1867, p. 5)

Всього у 1867 р. на Поділлі по повітах була наступна кількість млинів: у Кам'янецькому повіті – 4, Ушицькому – 14, Могилівському – 7, Ямпільському – 5, Проскурівському – 12, Летичівському – 7, Літинському – 8, Вінницькому – 10, Брацлавському – 5, Гайсинському – 2, Ольгопільському – 8 і Балтському – 24. Всіх млинів у 1867 році у губернії нараховувалося 107 (Tikhonov, 1867, p. 11).

Загальна вартість борошномельної продукції у 1912 р. в усіх повітах Поділля становила 7032000 крб. Ця цифра стосується тільки цензових млинів, тобто тих, які перемелювали зерно на продаж (промислові млини) та мали певну кількість найманих робітників (Gorodetsky, 1929, p. 54).

Найбільшою кількістю випуску продукції на Поділлі в цей період славився Сутинський млин (4000 пуд. добового перемелювання); з добовим перемелюванням від 2500 – до 3000 пудів було на Поділлі 5 млинів (Браїлівський, Гайсинський, Вінницький, Проскурівський, Сокольчанський та Тернавський) і 38 млинів з добовим перемелюванням від 1000 – до 2000 пудів зерна (Gorodetsky, 1929, p. 55).

Більшість млинів Подільської губернії належали до підприємств із випуском малої кількості продукції, які не мали великого промислового значення, зокрема, вітряки, кінні та більша частина водяних млинів. Великих промислових млинів з виробництвом понад 100 тис. пудів щороку кожен на Поділлі можна нарахувати приблизно 45, з яких 15 (33 %) належало до турбіно-водяних, 12 (27 %) до парових, 8 (18 %) до пароводяних, 7 (16 %) до газомоторних, 2 (4 %) до водяно-газомоторних і 1 (2 %) до парогазомоторних (Gorodetsky, 1929, p. 55).

На млинах Поділля борошно виготовлялося переважно з пшениці та жита й лише в невеликій кількості перемелювалося просо та гречка. За характером виробленої продукції млини Поділля розподілялися в такій послідовності: 60 % млинів виробляли пшеничне борошно, близько 8 % – житнє, а 32 % млинів були з мішаним виробництвом. Мала кількість великих млинів, що виробляли житнє борошно, пояснюється тим, що житнє зерно, як продукт селянського споживання, перемелювалося переважно на дрібних «сільськогосподарських» млинах (Gorodetsky, 1929, p. 55–56).

Млини Подільської губернії всупереч млинам інших двох губерній Правобережжя – Київщини і Волині, – перемелювали майже виключно місцеве зерно та дуже рідко вдавалися до підвозу зерна з інших місцевостей. А саме, з 44 промислових млинів Поділля лише 2 користувалися зерном, довезеним з віддалених місцевостей, а 42 млини переробляли виключно місцеве зерно. Особливістю млинарської справи Поділля було те, що тут млини здебільшого (понад 50 %) експлуатувалися орендаторами (Gorodetsky, 1929, p. 56).

Головним районом великої капіталістичної мукомельної промисловості був також південь України. Тут парові машини розташовувалися у великих промислових центрах і транспортних вузлах. Південні млини споживали донецьке вугілля, цьому сприяли розвиток залізничного транспорту та близькість Донбасу. Частина борошна збувалася на зовнішніх ринках (IRSHAP, f. 20, d. 12, c. 255, p. 67–68).

У Одесі за об'ємом виробництва перше місце займала борошномельна промисловість. У 1869 р. тут нараховувалося 12 парових млинів, які виготовили продукції на 3,6 млн крб. (Parasunco, 1963, p. 47). Зокрема, у 1888 р. в Одесі працювало 15 млинів, сума виробництва яких становила 3205507 крб. В цьому році відновило роботу 3 млини і 2 перестали працювати. В Одесі у 1880 р. нараховувалося 19 млинів, 1883 р. також 19, 1884 р. – 20, 1885 р. – 16, 1886 р. – 17, 1887 р. – 15 і 1888 р. – 15 млинів (Annex to the report of the Odessa mayor, 1889, p. 7). У 1894 р. в Одесі був відкритий млин для виробництва пшона із проса і круп із гречки без парового двигуна. Приводився у рух за допомогою коней (SAOR, f. 2, d. 3, c. 2421, p. 1).

У Херсонській губернії в 1898 р. із борошномельної промисловості виділявся млин Д. Оберемченка, сума виробництва якого становила 487200 крб. і К. Кобякова з оборотом у 301400 крб. (Factory and crafts industry, 1899, p. 58). Зокрема, в 1912 р. у Херсонській губернії помітну роль у промисловому виробництві краю відіграло борошномельне виробництво (CSHAUK, f. 575, d. 1, c. 585, p. 23).

Напередодні війни 1914 р. у Наддніпрянщині налічувалося близько 120 тис. невеликих вітряків і водяних млинів, до 10 тис. більших сільськогосподарських млинів та близько 700 млинів великого індустріального значення, які працювали на закупному зерні (Nesterenko, 1952, p. 53).

Висновки і перспективи подальших розвідок цього питання. Борошномельна промисловість являла собою часто невеликі, але масові підприємства. Вони проникали у всі прошарки суспільно-економічного життя і на чолі з великою промисловістю знищували докапіталістичні відносини, встановлювали капіталістичні відносини у місті і на селі. Зростання борошномельної промисловості відіграло важливу роль у розвитку сільського господарства, в його технічній перебудові. Промисловість Наддніпрянської України, що входила до складу Росії, була багатогалузевою і мала високу концентрацію. На ній значною мірою відбився суспільний поділ праці, господарська спеціалізація районів Росії. Вона нерозривно була зв'язана з процесом поширення та поглиблення всеросійського ринку.

Вважаємо, що питання становлення і розвитку борошномельної промисловості потребує подальших наукових розвідок у напрямі дослідження обробної промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Бібліографія

Городецький, С. (1929). Сільське господарство Поділля перед світовою війною. Вінниця, 210 с.

Гуржій, І. О. (1968). Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. К.: Наукова думка, 192 с.

Державний архів Житомирської області.

Державний архів Одеської області.

Історія Києва: в 2 т. (1959). / [за ред. В. О. Голобуцького, О. К. Касименка]. К.: Академія наук Української РСР, Т. 1. 802 с.

Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. (1972). К.: Інститут історії Академії наук УРСР. (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). 816 с.

Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. (1983). / [за ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев'янікіна, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Чугайова]. К.: Наукова думка, Т. 1. 464 с.

Лазанська, Т. (1999). Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 282 с.

Мельник, Л. Г. (1972). Технічний переворот на Україні у XIX ст. К.: В-во Київського університету, 240 с.

Нестеренко, О. О. (1952). Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. К.: Держполітвидав УРСР, 180 с.

Парасунько, О. А. (1963). Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.). К.: И-во Академии наук УССР, 576 с.

Приложение к отчёту Одесского градоначальника за 1888 год. Одесса, 1889. 85 с.

Российский государственный исторический архив.

Тихонов, С. А. (1867). Мукомельное производство Подольской губернии 1867 г., 40 с.

Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства в 1898 году с приложением списка фабрик, заводов и сельскохозяйственных мельниц. Одесса, 1899. 264 с.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві.

References

Horodetskyi, S. (1929). *Silskoe hospodarstvo Podillia pered svitovoiu viinoiu [Podillya agriculture before World War II]*. Vinnytsia, 210 p.

Hurzhi, I. O. (1968). *Ukraina v systemi versosiiskoho rynku 60–90-kh rokiv XIX st. [Ukraine in the system of the All-Russian market of the 60–90s of the XIX century]*. K.: Naukova dumka, 192 p.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [SAZhR – State Archives of Zhytomyr Region].

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [SAOR – State Archives of Odesa Region].

Istoriia Kyieva [History of Kyiv]: v 2 t. (1959) / [za red. V. O. Holobutskoho, O. K. Kasymenka]. K.: Akademiia nauk Ukrainkoi RSR, T. 1. 802 p.

Istoriia mist i sil Ukrainkoi RSR. Kirovohradska oblast [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Kirovograd region]. (1972). K.: Instytut istorii Akademii nauk URSR. (Serii knih «Istoriia mist i sil Ukrainkoi RSR»: u 26 t. / holov. redkol.: Tronko P. T. (holova) [ta in.]). 816 p.

Istoriia narodnoho hospodarstva Ukrainkoi RSR [History of the national economy of the Ukrainian SSR]: u 3 t. 4 kn. (1983) / [za red. I. I. Lukinova, T. I. Derev'iankina, M. S. Herasymchuka, V. O. Holobutskoho, P. O. Khromova, V. P. Chuhaiova]. K.: Naukova dumka, T. 1. 464 p.

Lazanska, T. (1999). *Istoriia pidpriemnytstva v Ukraini (na materialakh torhovo-promyslovoi statystyky XIX st.) [The history of entrepreneurship in Ukraine (based on the materials of trade and industrial statistics of the 19th century)]*. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 282 p.

Melnyk, L. H. (1972). *Tekhnichniy perevorot na Ukraini u XIX st. [Technical revolution in Ukraine in the 19th century]*. K.: V-vo Kyivskoho universytetu, 240 p.

Nesterenko, O. O. (1952). *Rozvytok kapitalistychnoi promyslovosti i formuvannia proletariatu na Ukraini v kintsy XIX i na pochatku XX st. [The development of the capitalist industry and the formation of a proletariat in Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th century]*. K.: Derzhpolitydav URSR, 180 p.

Parasunko, O. A. (1963). *Polozhenie i borba rabocheho klassa Ukrainy (60–90-e gody XIX v.)* [The position and struggle of the working class of Ukraine (60–90-ies of the 19th century)]. K.: I-vo Akademii nauk USSR, 576 p.

Prilozhenie k otchetu Odesskogo gradonachalnika za 1888 god [Annex to the report of the Odessa mayor for 1888]. Odessa, 1889. 85 p.

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive].

Tikhonov, S. A. (1867). *Mukomelnoe proizvodstvo Podolskoy gubernii 1867 g.* [Flour production Podolsk province 1867]. 40 p.

Fabrichno-zavodskaya i remeslennaya promyshlennost Odesskogo gradonachalstva Khersonskoy gubernii i Nikolaevskogo voennogo gubernatorstva v 1898 godu s prilozheniem spiska fabrik, zavodov i selskokhozyaystvennykh melnits (1899) [Factory and handicraft industry of the Odessa town council of the Kherson province and the Nikolaev military governorship in 1898 with the list of factories, plants and agricultural mills attached]. Odessa, 264 p.

Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrainy u m. Kyjevi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv].

UDK 27-725(477) «19»
DOI 10.2518/2307-7778.19.01.08

Іван ЗУЛЯК

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичної науки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, Тернопіль, Україна, 46027 (ivanzuljak@gmail.com)

Андрій КЛІШ

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичної науки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, Тернопіль, Україна, 46027 (klish_andriy@ukr.net)

Ivan ZULYAK

Ph D hab. (History), Professor of the Department of History of Ukraine, Archeology and special branches of historical science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, M. Kryvonos, 2, Ternopil, Ukraine, postal code 46027 (ivanzuljak@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

Andriy KLISH

PhD (History), Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Archeology and special branches of historical science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, M. Kryvonos, 2, Ternopil, Ukraine, postal code 46027 (klish_andriy@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6074-6064>

SOCIAL AND POLITICAL ORIENTATIONS OF THE GALICIAN GREEK CATHOLIC HIGHER CLERGY AT THE BEGINNING OF XX CENTURY

Annotation. *The aim of the research is to analyze social and political orientations of the Greek Catholic higher clergy in Galicia of the outlined period. Methodology of the research is based on historical, systematic, scientific, verification, constructivism, author's objectivity, moderate narrative constructivism principles as well as on the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-system) methods. The scientific novelty is that for the first time in Ukrainian historiography the research basing on the analysis of previously unknown archival documents and materials clarified the political activity of both the Greek Catholic and the Roman Catholic higher clergy in Galicia. **Conclusions:** The higher Greek Catholic clergy at the beginning of the twentieth century tried to improve the life of the Galician Ukrainians. The Greek Catholic clergy set out to establish a Ukrainian university in Lviv and reform the electoral law by exclusively peaceful means.*

Key words: Galicia, the Greek Catholic Church, higher clergy, social-Christian movement.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ВИЩОГО ГАЛИЦЬКОГО ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація. *Мета дослідження – проаналізувати суспільно-політичні орієнтації вищого греко-католицького духовенства в Галичині окресленого періоду. **Методологія дослідження** спирається на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності, поміркованого нарративного конструктивізму, а також на використання загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний) методів. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в українській історіографії, на основі аналізу невідомих раніше архівних документів і матеріалів, з'ясовано політичну діяльність греко-католицького вищого духовенства в Галичині. **Висновки.** Вище греко-католицьке духовенство на початку ХХ ст. намагалося покращити життя галицьких українців. Діючи виключно мирними методами вище греко-католицьке духовенство ставило за мету заснувати український університет у Львові та реформувати виборче законодавство. Варто зауважити, що, незважаючи на активну протидію польської влади, владикам вдалося домогтися певних поступок українцями.*

Ключові слова: Галичина, Греко-Католицька Церква, вище духовенство, суспільно-християнський рух.

Problem statement. At the beginning of the 20th century, the Galician Ukrainians faced a number of important issues that needed an immediate solution. First of all, it was the issue of the establishment of a Ukrainian university, the reform of electoral legislation to the

Vienna Parliament and the Galician Sejm, social consolidation, and the episcopate did not stay away from those problems.

Research analysis. In spite of certain achievements in the study of the declared issues, there are many important unresolved problems. In particular, it is the participation of the higher clergy in the political life of Galicia in the period. Among the native researchers it is necessary to note Ya. Bilas (Bilas, 2000), A. Klish (Klish, 2018).

Statement of the basic material. The economic crisis, the intensification of political struggle, high taxes, low education level of the population led to an increase of interclass conflicts (Levytskyi, 1926, p. 369–371). Due to the position of the Greek Catholic Church (GCC), social tensions were weakened during the 1902 peasant strikes. The social doctrine of the GCC was directed at protecting the poorest stratum of the population by defending their right to work and decent pay (Sheptytskyi, 1904, p. 7, 20–23).

It should be noted that it received support from the general public. In particular, I. Franko published a review of Metropolitan A. Sheptytsky's message – «Social Action, Social Issue and Socialism» in the «Literary-Scientific Bulletin», in which he praised the Metropolitan's innovative approach, since the predecessors of A. Sheptytsky had issued such appeals using patterned, moldy vocabulary, and this was written in living folk language, on concrete examples, as I. Franko noted, «such a thing of our church honorable was unheard before . . .». However, I. Franko supplemented and deepened A. Sheptytsky's letter, first and foremost criticizing the treatment of private property, family and social justice (Franko, 1904, p. 1–23).

High GCC clergy acted exclusively for the legitimate methods of political struggle. In particular, during a peasant strike in 1902, A. Sheptytsky appealed to the clergy of the Lviv Archdiocese to demand that peasants be kept from violent actions (Mytropolyt, 1999, p. 576). On April 12, 1908, a Ukrainian student M. Sichynsky shot Galicia governor A. Pototsky, which was condemned by the higher clergy of GCC issuing a special pastoral message to the clergy and the faithful (Krasivskyi, 2000, p. 74, 75). The Bishops believed that by means of extremism, denying Christian principles, it was impossible to achieve meaningful political results, but could only complicate the ethno-political situation in Galicia.

The message stressed that any crime in the political plane «harms the cause of the people, because it lowers the virtue of love of the fatherland, undermines the moral foundations of folk work, a disgrace spoils people, spoils their conscience, spoils their soul» (Mytropolyt, 1998, p. 427). The message had to show the solidarity of the priests in spiritual matters, the fulfillment of Christian laws, and the obligation to deter parishioners from radical methods of struggle (Koshetar, 2007, p. 82–83).

A. Sheptytsky called the Galicians for solidarity. The GCC should facilitate the process by helping the laity to open Christian shops, cooperative institutions, etc. The social doctrine of the GCC was intended to ensure the welfare of all segments of the population.

In this context A. Sheptytsky turned to different strata of Galician society. He called the rich for frugality and help for the poor, both financially and with advice. He provided the indigent with moral support, pointing out to the need to realize the temporal nature of earthly existence.

The intellectuals played an important role in the social doctrine of the GCC. A. Sheptytsky divided it into three groups (taking the laws of God as the basis): 1) the ones engaged in enlightenment among people, cooperating with the Church; 2) the ones who have faith, but are indifferent to the practical fulfillment of God's commandments and church canons; 3) the ones keeping to atheistic principles. By dividing intellectuals into groups and preparing separate advice for each of them, A. Sheptytsky developed the basis for the consolidation of Ukrainian society.

A. Sheptytsky noted that the Greek-Catholic priests should be an example of patriotism by their self-sacrifice and work for the Ukrainian people. In addition, he urged them not to

create a significant number of political parties, as it would lead to a split and the destruction of the nation (Mytropolyt, 1998, p. 6, 9, 12). Participation in socio-political life, according to the bishops, demanded the exclusion of hatred, revenge, unfair use of authority. Instead, introducing Christian attitudes towards political opponents would enable Galician Ukrainians to protect their rights and consciously associate with the election of deputies (Mytropolyt, 1998, p. 406).

It should be noted that the parish clergy were heterogeneous in their political views. Some priests supported the national movement, others were Moskvophiles, and there were those who were close to socialist and radical ideas.

This, according to the high clergy, hurt not only the Church but also the national idea. Bishops tried to unite priests around a common goal. In particular, in a joint message «On Solidarity», they noted that the solidarity of priests on Christian basis would contribute to the authority of the Church in society (Mytropolyt, 1999, p. 338–339). In the next episcopal epistle «On Solidarity in Public Life,» the emphasis was placed on the participation of the clergy in social and political life. In particular, it was noted that «there cannot be talk of politics» (Mytropolyt, 1999, p. 349). Also, the message clearly differentiates pastoral duties of the priest, it was stated that he could only participate in social and political life outside the Church and was strictly forbidden to impose his own political convictions in sermons and confessions (Mytropolyt, 1999, p. 349–350).

As a sign of support of the Ukrainian education, A. Sheptytsky decided to close the seminary in Lviv in 1901 and, at his own expense, directed theology students to study abroad (Levytskyi, 1926, p. 368). This event became the first political action of the Metropolitan. In 1902, the Ukrainian deputies submitted a proposal to establish a Ukrainian school-gymnasium in Stanislavov. A. Sheptytsky supported the idea but the Polish majority failed the vote on this issue. In protest, the Ukrainian deputies announced a secession, which was supported by the high clergy of the Greek-Catholic Church (Bilas, 2000, p. 67).

It should be noted that the Polish teachers, students and authorities opposed the founding of the Ukrainian university in Lviv. According to M. Bobzhinsky's memoirs, the Poles demanded that the University of Lviv be of a purely Polish character, and their faction in the Vienna Parliament adopted a resolution that blocked the opening of two new Ukrainian chairs. Also, the habilitations of Ukrainian docents were stopped because of the views of the Polish youth (Bobrzynski, 1957, p. 308, 309).

On June 28, 1910, A. Sheptytsky made a speech at the Vienna Parliament requesting the opening of the Ukrainian university. In particular, he noted: «Satisfaction of all the cultural needs of nations belonging to the monarchy's unity is of great importance to them, but it is even more important for the monarchy in its integrity, so that one who intercedes in that kind of cause ... acts as a citizen who cares for the good of Austria» (Mytropolyt, 1999, p. 590). In addition, the statement emphasized that «the people with a population of three and a half million – therefore, ranked fourth among the nations of the empire, the fact that its national and cultural development requires a whole number of priests, secondary school teachers, judges and other academically-trained educated professionals, cannot do without a university for a long time and should feel it as a burning need for such a university to be founded» (Mytropolyt, 1999, p. 588).

In 1913, the Caesar eventually issued a decree according to which the Ukrainian university in Lviv was to have been opened on September 1, 1916. The decision gained considerable international resonance. The Russian ambassador in Vienna voiced his protest against the adoption of the decree as a «hostile act against Russia» (Lentsyk, 1996, p. 57).

An important for the affirmation of rights of the Galician Ukrainians was the struggle to reform the electoral system, which would allow them to have a greater number of their representatives in the legislature. After all, the curial election system significantly restricted the Ukrainian representation in the Vienna Parliament. The Ukrainian deputies could not influence the political situation in the empire in general and local legislation and

organizational activity in particular, the more so that they constantly felt the resistance of the more numerous Polish representation.

The Greek-Catholic clergy did not stay aloof from that process. In particular, it was decided that the Metropolitan and the bishops would take part in a delegation that would be meeting with the emperor and government officials in Vienna with a view to fair distribution of parliamentary seats (Konferentsii, 1997, p. 15).

On January 11, 1906, at the conference of the episcopate in Przemysl, it was decided to send Metropolitan A. Sheptytsky and Bishops H. Khomyshyn and K. Chekhovych to the emperor in Vienna to discuss the introduction of universal suffrage to the Austrian Parliament and fair distribution of the mandates therein. On January 22, 1906 A. Sheptytsky as the head of the delegation made a speech, arguing the suffrage of Galician Ukrainians on an equal basis with other peoples of the empire. In support of the demands of this delegation, on February 2, 1906, the People's Council convened a town's meeting in L'viv, in which nearly 50,000 Ukrainians, predominantly peasants, took part. This testified to the high political activity of the population (Hunchak, 1993, p. 53, 59).

The result of such acts was the law on the introduction of universal suffrage during the elections to the Vienna Parliament, adopted on January 27, 1907, which in general satisfied the Ukrainians.

In May 1907, the first elections to the Austrian Parliament were held on the basis of universal suffrage, according to which the Ukrainians received 27 mandates. Metropolitan A. Sheptytsky, bishops G. Khomyshyn and K. Chekhovych became the members of the House of Lords in Vienna as *virilists* (received deputy mandates not through the election process but because of their status in society) (Yehreshii, 2006, p. 22).

Reform of electoral legislation to the Galician Sejm remained a burning issue. Elections to the Sejm in 1908 were accompanied by numerous abuses and repressions. Ukrainian deputies resorted to obstruction and for a while paralyzed the work of the parliament in 1909–1910.

The reform of the electoral legislation in the Galician Sejm was the subject of hearing at the conferences of Greek Catholic bishops in 1911 and 1913.

On February 2, 1910, under the chairmanship of A. Sheptytsky and with the participation of K. Chekhovych and G. Khomyshyn, a joint meeting of the Ukrainian parliamentarians of Galicia and Bukovina was held. It approved a program of action of Ukrainian politicians, according to which the necessity of the national-territorial autonomy of Eastern Galicia and Northern Bukovyna was proclaimed. Priority tasks were the reform of school education, the resistance to the Muscovite propaganda, and the increased participation of Ukrainians in government institutions (Levytskyi, 1926, p. 536).

The reform of the electoral legislation in the Galician Sejm was the subject of hearing at the conferences of Greek Catholic bishops in 1911 and 1913. In a joint

message «On Election Reform,» they called on «to consider such a formulation of voting rights, such a division of mandates or constituencies, so as to exclude buy up as far as possible» (Mytropolyt, 1999, p. 434).

However, despite the demands of the GCC high clergy and Ukrainian parliamentarians the draft reform of electoral legislation to the Galician Sejm collapsed in 1913. One of the reasons was, according to M. Bobzhinsky, the deep hatred of the Polish Archbishop to the Greek-Catholic Bishops (Bobrzynski, 1957, p. 369–370).

The issue of reforming the electoral system intensified on the brink of 1913–1914 again. The mediators in settling disputed issues between Ukrainians and Poles were A. Sheptytsky and K. Chekhovych, who were invited to Vienna several times by Stürk – the head of the Austrian government. In January 1914, A. Sheptytsky gave a speech in Polish and Ukrainian, in which he proposed a compromise project. On January 28, 1914, a document was signed according to which the Poles agreed on the immediate opening of the Ukrainian

university, and subsequently to adopt amendments to the electoral legislation. A. Sheptytsky played a decisive role in achieving understanding (Levytskyi, 1926, p. 652, 685–689).

The high clergy of GCC appreciated the importance of parliamentarianism and, on the eve of the elections, appealed to the faithful, emphasizing the priority of the Christian moral criterion in the election of deputies. In particular, in the message «On Elections to the Parliament», it was stressed that a person who will be both a patriot and a Christian will be a good representative of the people: «A patriot who is not a Christian is an evil patriot. Rusyn is not a believer, a godless hurts people and could . to make us and the past before the whole Christian world, and the execution, and the damage not to the calculation» (Mytropolyt, 1998, p. 407). It was emphasized that atheistic rhetoric and militant campaigning of socialists and radicals did not contribute to social consolidation. At the same time, election campaigning was prohibited by a priest within the Church (Mytropolyt, 1998, p. 409–410).

The Parliament considered important issues of socio-political life. For instance, the high priests gave an example of discussion on the issue of introduction of civil divorces in the legislature, the so-called «free» school versus Christian. They cited France as an example arguing that such innovations led to the fact that «young people grow wildly, that people brought up in such a way are not Christians any more, they have no religion, no faith, no conscience» (Mytropolyt, 1998, p. 406).

Proceeding from the importance of parliamentary activity, the high clergy of the GCC found it necessary to formulate certain requirements for parliamentary candidates. First and foremost, they had to be nationally-conscious Ukrainians, patriots, practitioners of Greek-Catholic faith. In return, the episcopate believed that the citizens had to independently nominate candidates, and only during the elections make decisions together with the priests. The radicals and socialists, according to the bishops, conducted election campaign with the help of atheistic literature, carried on propaganda of religious terrorism and alcoholism, spreading opinions that the Greek-Catholic clergy did not defend the interests of the people. Indeed, this corresponded to the real state of things. In particular, A. Sheptytsky and the bishops stated that practically all stores, savings banks, reading rooms were founded with the direct participation of priests (Mytropolyt, 1998, p. 409).

Participation of the general public in the public and political life required, according to the GCC, the use of Christian moral principles against political opponents. Some part of the Greek-Catholic priests opposed the majority of the clergy with a different political orientation. A part of the clergy financed periodicals that propagated socialist ideas. In the opinion of the higher Greek-Catholic clergy, it testified to the party commitment, the neglect of church unity and pastoral work by the priests. The message condemned those clerics who changed vocations to party political activities. It stated that the clergy did not intend to lead the political leadership, leaving it to secular leaders.

The higher clergy saw Greek-Catholicism to be the only way to unite Ukrainians, and the priest had to create such conditions under which Galician Ukrainians would become conscious adherents of Greek-Catholic faith in private and socio-political life (Mytropolyt, 1998, p. 411, 412, 419). At the same time, Sheptytsky did not consider it necessary to form a separate clerical party, which could be seen as a counterweight to the already existing political forces. The bishops called for the realization of social and political rights in accordance with Christian principles, the priests had to teach parishioners to treat voting consciously, not to be tempted by financial rewards and vote only for Ukrainian candidates of clerical referrals. At the same time, the deprivation of damage to the Church or the Ukrainian people was to be shared among the elected candidate, his voters and the pastor (Mytropolyt, 1998, p. 431–432).

It should be noted that the Greek-Catholic bishops influenced the socio-political situation in the region at that time. In particular, a letter from K. Chekhovich to A. Sheptytsky from November 19, 1913, discussed the information on the preparation of Ukrainian parties for elections, which was received from K. Levitsky by the Przemysl

Bishop. The letter also noted that the parties had to come to an agreement on the reform of the electoral legislation, which regulated the ratio of Ukrainians and Poles in the Galician Sejm (Mytropolyt, 1999, p. 604).

Eventually, on February 14, 1914, the Galician Sejm adopted a new electoral law according to which 27.5% of seats in the Sejm were allocated to Ukrainians, which amounted to 62 deputy mandates out of 288. In the three curias the curial principle was kept, however in the countryside it was supposed to hold general, equal, direct and secret elections, which made it possible for Ukrainians in the future to achieve political autonomy. Undoubtedly, the acceptance of this law was the merit of A. Sheptytsky (Bilas, 2000, p. 73).

Conclusions. At the beginning of the twentieth century the high Greek-Catholic clergy tried to improve the life of Galician Ukrainians. By exclusively peaceful methods, the holy fathers aspired to establish a Ukrainian university in Lviv and reform the electoral law. It is worth noting that, despite the active opposition from the Polish authorities in the region, the bishops managed to achieve certain concessions for Ukrainians.

Bibliography

Білас, Я. (2002). Парламентська діяльність митрополита А.Шептицького. *Українське релігієзнавство*. № 23. С. 66–73.

Bobrzynski, M. (1957). *Z Moich pamietnikow*. Wroclaw–Krakow. 404 s.

Франко, І. (1904). Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм. *Літературно-науковий вісник*. Т. 28, кн. 10. С. 1–23.

Гунчак, Т. (1993). *Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії*. К.: Либідь. 288 с.

Кліш, А. Б. (2018). *Між політикою та релігією: суспільно-християнський рух у Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Монографія*. Тернопіль: Осадца Ю.В. 472 с.

Конференції Архієреїв Української Греко-Католицької Церкви (1902–1937) (1997). Львів. 106 с.

Кошетар, У. П. (2007). *Роль Української греко-католицької церкви у формуванні галицького консерватизму 1900–1939 рр.:* автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Запоріж. нац. ун-т. Запоріжжя. 20 с.

Красівський, О. (2000). *Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблема польсько-українських стосунків*. Львів. 416 с.

Ленчик, В. (1996). Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький патріот і державний діяч. *Метрополія Нью-Йорку служі Божому Андрєєві у п'ятидесятиріччя його смерті / [Зредагував Микола Голів]*. Нью-Йорк. С. 54–65.

Левицький, К. (1926). *Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 рр.: на підставі споминів*. Львів: 3 друкарні оо. Василян у Жовкві. 736 с.

Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність (1998): Документи і матеріали 1899–1944. Т.2: Церква і суспільне питання. Кн.1: Пастирське вчення та діяльність / За ред. А.Кравчука. Львів: Місіонер. 572 с.

Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність (1999): Документи і матеріали 1899–1944. Т. II: Церква і суспільне питання; Кн.2: Листування / За ред. А. Кравчук. Львів: Місіонер. 525 с.

Шептицький, А. (1904). О квестії соціальній. Жовква. 69 с.

Єгрешій, О. (2006). Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча. Івано-Франківськ: Нова Зоря. 168 с.

References

Bilas, Ya. (2002). Parlamentska diialnist mytropolyta A.Sheptytskoho [Parliamentary activity of Metropolitan A. Sheptytsky]. *Ukrainske relihiieznavstvo*. № 23. (pp. 66–73) [in Ukrainian].

Bobrzynski, M. (1957). *Z Moich pamietnikow* [From My Memoirs]. Wroclaw–Krakow, 1957. 404 s. [in Polish]

Franko, I. (1904). Sotsialna aktsiia, sotsialne pytannia i sotsializm [Social Action, Social Issue and Socialism]. *Literaturno-naukovyi visnyk*. Т. 28, кн. 10. (pp. 1–23). [in Ukrainian]

Hunchak, T. (1993). Ukraina: persha polovyna XX stolittia: Narysy politychnoi istorii [Ukraine: the first half of the twentieth century: Essays on political history]. K.: Lybid. 288 s.

Klish, A. B. (2018). Mizh politykoiu ta relihiieiu: suspilno-khrystyianskyi rukh u Halychyni naprykintsi XIX – na pochatku XX st.: Monohrafiia [Between Politics and Religion: Social-Christian Movement in Halychyna in the late 19 and early 20 centuries: monograph]. Ternopil: Osadtsa Yu. V. 472 s. [in Ukrainian]

Konferentsii Arkhyiereiv Ukrainskoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy (1902–1937) [Conference of the Hierarchs of the Ukrainian Greek Catholic Church (1902-1937)] (1997). Lviv. 106 s.

Koshetar, U. P. (2007). Rol Ukrainskoi hreko-katolytskoi tserkvy u formuvanni halytskoho konservatyzmu 1900–1939 rr. [The Role of the Byzantine-rite Catholic Church of Ukraine in the Forming of Galician Conservatism 1900–1939]: avtoref. dys. kand. ist. nauk: 07.00.01 / Zaporiz. nats. un-t. Zaporizhzhia. 20 s.

Krasivskiy, O. (2000). Halychyna u pershii chverti XX st. Problema polsko-ukrainskykh stosunkiv [Halychyna in the first quarter of the 20 century. The problem of the Polish-Ukrainian relations]. Lviv. 416 s. [in Ukrainian]

Lentsyk, V. (1996). Sluha Bozhyi Mytropolyt Andrei Sheptytskyi patriot i derzhavnyi diiach. Metropoliiia Niu-Iorku sluzi Bozhomu Andreievi u p'iatydesiatyrichchia yoho smerty [Servant of God Metropolitan Andriy Sheptytsky is a patriot and statesman. Metropolitan New York to the servant of God Andrew in the fiftieth anniversary of his death] / [Zredahuvav Mykola Holiv]. Niu-Iork. Pp. 54–65.

Levytskyi, K. (1926). Istoriia politychnoi dumky halytskykh ukrainsiv 1848–1914 rr.: na pidstavi spomyniv [The history of political thought of the Galician Ukrainians in 1848–1914]. Lviv: Z drukarni oo. Vasyliaian u Zhovkvi. 736 s.

Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: Zhyttia i diialnist: Dokumenty i materialy 1899–1944. T. II: Tserkva i suspilne pytannia; Kn.2: Lystuvannia (1999) [Metropolitan Andrey Sheptytsky: Life and Activities: Documents and Materials 1899–1944. Volume II: The Church and the public question. Book 2: Correspondence] / Za red. A. Kravchuk. Lviv: Misioner. 525 s. [in Ukrainian]

Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: Zhyttia i diialnist: Dokumenty i materialy 1899–1944. T.2: Tserkva i suspilne pytannia. Kn.1: Pastyrske vchennia ta diialnist (1998) [Metropolitan Andrey Sheptytsky: Life and activities. Documents and Materials 1899–1944. Volume II: The Church and the public question. Book 1 Pastoral doctrine and activities] / Za. red. A.Kravchuka. Lviv: Misioner. 572 s. [in Ukrainian]

Sheptytskyi, A. (1904). O kvestii sotsialnii. Zhovkva. 69 p. [in Ukrainian]

Yehreshii, O. (2006). Yepyskop Hryhorii Khomyshyn: portret relihiino-tserkovnoho i hromadsko-politychnoho diiacha Bishop Hryhorii Khomyshyn: portrait of religious-church and public-political figure. Ivano-Frankivsk: Nova Zoria. 168 s. [in Ukrainian]

UDC 316.344.42 (477.43): 378.4/477.43–21К-ПДУУ

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.09

Олександр ПОЧИНОК

магістр історії, аспірант кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, Кам'янець-Подільський, Україна, 32300 (skiter25@ukr.net)

Oleksandr POCHYNOK

master of history, postgraduate student of the department of archival studies, special historical and jurisprudence disciplines, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, Ivan Ohienko, 61, Kamianets-Podilskyi, Ukraine, postal code 32300 (skiter25@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3209-1165>

РОЛЬ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ ПОДІЛЛЯ У ЗАСНУВАННІ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Анотація. *Мета дослідження* – полягає в окресленні вкладу представників подільської еліти у заснуванні Кам'янець-Подільського державного українського університету. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності й науковості та використанні засаднонаукових методів аналізу і синтезу. Базовим у дослідженні є принцип детермінізму, який дозволяє простежити в деталях процес виникнення задуму відкриття навчального закладу і пошуки місцевою елітою шляхів та засобів його реалізації. Як допоміжний метод, задля більш конкретної характеристики та оцінки дії досліджуваних осіб, використовуються елементи просопografічного аналізу. **Наукова новизна** полягає в увиразненні особливої ролі очільників культурної еліти краю в зародженні та реалізації ідеї заснування українського університету в Кам'янці-Подільському. Зокрема, особливим чином виокремлюється дії таких діячів Поділля, як: К. Солуха, О. Пащенко та О. Шульмінський. Без їх особистого вкладу втілення плану утворення університету не мало шансів на реалізацію.

Висновки. *Ще на початку ХХ ст. представники подільської еліти сформуливали і жили осередок національної свідомості серед подолян. Будучи активними членами організації «Просвіта», вони зуміли відродити та підтримати ще до початку революційних подій у Києві український національний дух жителів Поділля. Згодом, з розоргантання українського державотворчого руху, вони стали активними діячами періоду Української революції. Прагнучи утвердити національну самосвідомість подолян, такі діячі, як К. Солуха, О. Пащенко, О. Шульмінський та В. Приходько, зробили усе від них можливе для втілення ідеї українського університету на Поділлі. Саме завдяки поступу цих людей та їх суспільно-корисній діяльності вдалося заснувати університет у Кам'янці-Подільському. Ця стаття є лише одним аспектом у розгляді поставленої проблеми, яка потребує додаткового дослідження у векторі з'ясування ролі еліти Поділля в розвитку Кам'янець-Подільського Університету.*

Ключові слова: еліта, Поділля, Кам'янець-Подільський державний український університет, національне відродження.

THE ROLE OF THE REGIONAL ELITE OF PODILLYA AT THE FOUNDING OF THE KAMIANETS-PODILSKYI UNIVERSITY

Summary. *The purpose of the research.* The purpose of the study is to outline the contribution of the Podilly elite representatives at the opening of the Kamyanets-Podilsky State Ukrainian University. **The research methodology** based on the principles of historicism, a systematic approach, and scientific approach, and the use of general scientific methods of analysis and synthesis. The basis for the study is the principle of determinism, which allows us to trace in detail the process of the emergence of the idea of opening an educational institution and finding by local elites ways and means of its implementation. As an auxiliary method, for the purpose of more specific characterization and evaluation of the actions of the subjects under investigation, elements of the prosopographic analysis are used. **The scientific novelty** consists in understanding the special role of the leaders of the cultural elite of the region in the birth and implementation of the idea of founding an Ukrainian university in Kamyanets-Podilsky. **Conclusions.** At the beginning of the twentieth century representatives of the Podolsk elite formed and nurtured the center of national consciousness among the Podolians. Being active members of the «Prosvita» organization, they managed to revive and support, before the beginning of revolutionary actions in Kyiv, the Ukrainian national spirit of the

inhabitants of Podillya. Subsequently, with the deployment of the Ukrainian state-building movement, they became active figures of the period of the Ukrainian Revolution. In an effort to affirm the national consciousness of the Podolians, such figures as K. Solukha, O. Pashchenko, O. Shulminsky and V. Prykhodko, have done everything possible to implement the idea of the Ukrainian university in Podillya. Due to the aid of these people and their socially useful activity, the university in Kamyanets-Podilskyi was founded. This article is only an aspect of the consideration of this problem, which requires additional research in the vector of elucidating the role of Podillya elites in the development of the Kamyanets-Podilskyi University.

Key words: elite, Podillya, university, Kamyanets-Podilskyi state Ukrainian university, national revival.

Постановка проблеми. Громадянська позиція представників подільської еліти, які вели активну просвітницьку діяльність ще на самому початку ХХ ст., стала одним із каталізаторів виникнення університету в Кам'янці-Подільському. Саме їх наполеглива праця спричинила зародження настроїв та ідей, які, завдяки підтримці та поступу Івана Огієнка, змогли виявитися у відкритті першого українського університету. Освітлення як гуртової, так і поодинокі діяльності активних громадських представників Поділля початку ХХ ст. та часів Української революції, є особливо актуальним у питанні ролі регіональних провідників у процесі українського елітотворення на початку ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання про роль громадсько-політичних діячів та представників сфери культури в заснуванні державного українського університету в Кам'янці-Подільському привертало увагу значної кількості науковців. Важлива роль у дослідженні проблеми належить О. Завальнюку (Zavalniuk, 2004; 2005; 2013; 2016), який у своїх наукових студіях комплексно підійшов до розгляду цієї історичної події. Також чільне місце належить таким авторам, як Є. Сохацька (Sokhatska, 2010), О. Комарницький (Komarnitskyi, 2005), В. Адамський (Adamskyi, 2015) та ін. У своїх студіях вони висвітлюють питання заснування університету та внесок осіб, які були безпосередньо причетні до цих подій. Важливе значення має мемуарна спадщина В. Приходька (Prykhodko, 1936; 1967) та О. Пашенко (Adamskyi, 2012) як першоджерела, без яких розкриття низки питань з історії становлення університету на Поділлі було б не повним.

Мета статті полягає в окресленні вкладу представників подільської еліти початку ХХ ст. у відкритті Кам'янець-Подільського державного українського університету. Для досягнення мети варто сконцентрувати увагу на вирішенні таких **завдань**: розгляд передумов зародження ідеї заснування університету серед представників наукових кіл міста; визначення основної когорти осіб, які доклали максимум зусиль для реалізації поставленої мети; окреслення дій, до яких вдавалися визначні члени громади краю, щоб втілити запланований проект.

Виклад основного матеріалу. Перший ректор Кам'янець-Подільського університету І. Огієнко наголошував: «Національна еліта – це найбільший скарб всенародній, скарб, що набувається великими зусиллями й довгими роками» (Horbal, 1996, р. 45). У часи української революції ядро національного істеблшменту концентрувалося переважно у Києві. Проте не менш важливою була діяльність регіональних представників. Хоча найважливіші справи вирішувалися у столиці, життєво важливим було підтримувати ідею самостійної української державності серед народу. Такий поступ вимагав від особи повсякденної праці та сили брати відповідальність на себе заради загального добра. І. Огієнко також зазначав: «Без праці я собі людини не уявляю; без праці народ не воскресне. Кожен народ має певних осіб, – в старовину їх називали пророками, які кликали народ до відродження, які вели його до відродження» (Sokhatska, 2010, р. 531).

До зародження потужного осередку громадського та культурного життя на Поділлі долучилось чимало активних громадських діячів. Більшою чи меншою мірою вони

зробили все можливе для того, щоб у Кам'янці-Подільському постав український університет.

Варто визначити основну когорту осіб, які ще з початку ХХ ст. докладали найбільше зусиль до відродження національного духу на Поділлі. Вони ж, безпосередньо посприяли появі університету на своїй малій батьківщині. У той час національну діяльність проводили К. Солуха, Є. Сіцінський, які намагались пробудити народ, відродити рідне слово, та культуру (Trembitskyi, 2015, p. 25). У своїх спогадах В. Приходько зазначає: «до української справи стали горнутися [...] у Кам'янці зібралась громадка людей, що могла розпочати якусь більшу національну працю» (Prykhodko, 1967, p. 105).

Згадуваний автор мемуарів також завжди перебував у вирі громадського та культурного життя. Спочатку він працював на теренах Поділля, а з розвитком революційних подій 1917 р. – на загальнодержавному рівні. 19–21 квітня 1917 р. В. Приходько, як делегат «Просвіти», брав участь у роботі Українського національного конгресу. Він виступив з високої трибуни перед делегатами стосовно проблеми організації українського національного руху на Поділлі (Smoliy, 1996, p. 54). В останній день роботи конгресу його обрали членом Української Центральної Ради від Подільської губернії (Smoliy, 1996, p. 239).

Повернувшись до Кам'янця-Подільського, діяч поринув у національно-освітню справу. Незабаром отримав призначення на посаду губерньського комісара освіти. З того часу опікувався проблемами українського шкільництва, особливо у сільській місцевості. На Поділлі українізовано 34 вищих початкових школи (Kukurudziak, 1997, p. 61).

Будучи членом Подільської «Просвіти» В. Приходько відзначав, що заснування вищої школи на Поділлі – це справа усіх національних сил. А той факт, що університет постав саме в Кам'янці-Подільському, автор вважав заслугою трьох небайдужих людей: голови повітової земської управи О. Пашенко, голови міської управи О. Шульмінського та голови Подільської губерньської «Просвіти» К. Солухи (Adamskyi, 2015, p. 9).

У більш ранній своїй праці В. Приходько називає О. Шульмінського освіченою й культурною людиною, одним із «промоторів» Українського університету в Кам'янці. Таку велику роль останнього в справі реалізації університетського проекту автор пояснював прихильністю до українського культурного руху, свідченням чого стало його членство після революції 1905–1907 рр. у Подільській «Просвіті» (Zavalniuk, 2004, p. 167).

За словами В. Приходька, «на протязі цілої низки трьохліть О. Шульмінського обирали членом Кам'янецької міської управи, і в останні часи кам'янчани навіть не уявляли собі Кам'янця без члена управи Олександра Павловича – тому на цій посаді він залишався при всіх революційних змінах і владах» (Zavalniuk, 2013, p. 5).

О. Пашенко, активна діячка та член ради місцевої «Просвіти», Української Центральної Ради, гласна і керівниця української фракції міської думи, стверджувала, що завідуючий відділом освіти міської управи, О. Шульмінський ще у 1910 р. зініціював заснування у Кам'янці-Подільському народного університету. За цією ідеєю, навчальний заклад мав би обслуговувати багатонаціональну міську громаду. Навіть вироблено проект статуту майбутнього вишу. Проте через початок Першої світової війни проект відклали на невизначений час (Zavalniuk, 2013, p. 4).

До університетської ідеї повернулися у 1917 р. Тоді серед владних кіл УНР зріли плани відкриття в різних українських містах філії Київського народного українського університету, заснованого 5 жовтня 1917 р. Дізнавшись про таку перспективу, О. Шульмінський разом з дружиною О. Пашенко вирішили спрямувати такий проект до свого міста. Цим самим вони мали на меті ще сильніше згуртувати громадськість навколо спільної національної справи (Zavalniuk, 2013, p. 4).

Дуже важливо відзначити, що у той час на Поділлі були небайдужі особи, які щиро переймалися не тільки регіональними, але й загальнонаціональними проблемами. Вони вдавалися до конкретних акцій задля втілення своїх задумів. Якби не рішучі дії цих осіб, то справа заснування на подільській землі університету, можливо, і не досягла б успіху.

З-поміж регіональних культурно-просвітніх діячів неабияким хистом, цілеспрямованістю і визначними організаційними якостями відзначався авторитетний лікар К. Солуха. Упродовж багатьох років він вірно і наполегливо служив справі українського просвітництва, очолював Подільську губернську організацію товариства «Просвіта» (Zavalniuk, 2016, р. 12–13). Найбільш вагомим вкладом, який мав величезне значення для самоствердження українців у ході національного відродження, була його самовіддана, подеколи й виняткова діяльність із заснування та відкриття у жовтні 1918 р. Кам'янець-Подільського державного українського університету (Zavalniuk, 2016, р.13). За твердженням В. Приходька, він не був ініціатором творення цього вишу, проте ця ідея «могла набрати значення поважної й реальної справи тільки при умові, коли її підпер авторитетом власним і авторитетом старшої й найзазаслуженішої української установи на Поділлі – голова «Просвіти» лікар Солуха» (Prykhodko, 1936, р. 10).

Така думка є далеко не суб'єктивною. Заступниця голови Подільської «Просвіти» О. Пащенко у своїх спогадах наголошувала, що коли в міській думі почали обговорювати справу перетворення Кам'янця-Подільського на університетське місто, то вона, як гласна тієї думи, відразу проконсультувалася з К. Солухою. Останній був не просто найбільш досвідченим в раді «Просвіти», а й добре відомим в регіоні українським діячем. Його також знало чимало громадських діячів столиці (Adamskyi, 2012, р. 341). Тому О. Пащенко розуміла, що його досвід, виваженість в прийнятті рішень та великий авторитет допоможе у справі заснування університету (Zavalniuk, 2016, р. 13).

4 січня 1918 р. О. Шувльїнський запропонував міській думі домагатися переведення до Кам'янця частини університету св. Володимира з українським відділом. Щоб зацікавити Генеральне секретарство народної освіти УНР у цьому проекті, він запропонував виділити з міських коштів позику в розмірі 1 млн крб. для облаштування закладу на новому місці (Zavalniuk, 2004, р. 167).

Згода думи відкрити в місті університет завершила перший етап у процесі утворення вищого навчального закладу. Головне те, що відбулась консолідація представницької громадської думки навколо університетської ідеї. Це мало неабияке значення для наступного етапу – просування її до державних структур. Уже саме вони повинні були визначитися щодо реалій її здійснення і винести остаточний вердикт (Zavalniuk, 2013, р. 6).

Спочатку виникла ідея перенести до Кам'янця-Подільського підрозділ університету св. Володимира. Проте, очевидно, не без участі К. Солухи, просвітяни, які виробляли текст звернення до вищої української влади, внесли зміни до формулювання пропозиції міської думи – не переносити до міста частину столичного університету, а заснувати тут цілу філію зазначеного вищого навчального закладу з усіма факультетами. Тобто мова йшла про розміщення у Кам'янці повноцінного вишу, який би готував фахівців на чотирьох факультетах – історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному і медичному, маючи при цьому значення міжрегіонального університету (Zavalniuk, 2016, р. 14).

Проте, це вже було технічне питання. Перш за все, потрібно було робити активні кроки для вирішення початкової проблеми. Це добре розуміли як ініціатори, так і гласні думи. Першим кроком після прийняття ними багатообіцяючої ухвали стали вибори делегації (К. Солуха, І. Діяченко, О. Пащенко, М. Сістер) до столиці, якій доручили прояснити це питання (Zavalniuk, 2013, р. 6).

Під час перебування у Києві в січні 1918 р. у складі кам'янецької делегації К. Солуха довідався, що питання філії університету св. Володимира вже вирішено на користь Криму. Тоді він зустрівся з учителем однієї із столичних гімназій М. Сіماشкевичем, вихідцем із Поділля, котрий чимало зробив для розвитку культурного життя нашого краю. Він радо підтримав ідею створення в губернському центрі філії університету і спрямував делегацію до Ф. Сушицького, який працював у Генеральному секретаріаті освіти УНР (Zavalniuk, 2016, p. 14).

Під час зустрічі з кам'янчанами посадовець подав ідею заснувати в Кам'янці-Подільському не філію університету св. Володимира, а державний український університет. Кам'янецька делегація радо привітала таку пропозицію (особливо, з огляду на те, що таке вирішення питання було найбажанішим) і тут же написала прохання до Міністерства народної освіти про відкриття в м. Кам'янці-Подільському українського університету (Adamskyi, 2014, p. 195–196).

Про результати перемовин К. Солуха доповів думі 15 січня 1918 р. Прислухавшись до думки представників освітнього відомства, зокрема Ф. Сушицького, який відповідав в департаменті за створення мережі вищих шкіл, міська дума прийняла ухвалу про створення спеціальної Університетської комісії (П. Бучинський (голова), К. Солуха, Ю. Сіцінський, О. Пашенко, О. Шульмінський, О. Прусевич, М. Сістер, О. Зак). Їй доручили опікуватися всіма питаннями, пов'язаними з відкриттям у місті філії університету (Zavalniuk, 2013, p. 6).

Голова згадуваної комісії П. Бучинський був активним прихильником ідеї університету, а надалі його співробітником. Сам діяч родом із с. Довжок біля Кам'янця-Подільського. Народився 1852 р., закінчив Хотинське училище та Кам'янецьку напівкласичну гімназію у 1871 р. Згодом вступив на медичний факультет Київського університету Святого Володимира. Магістерську роботу захистив у Москві 1891 р., а докторську – у Варшаві 1894 р. З 1899 р. працював ординарним професором Новоросійського університету (Vinnikova, 2005, p. 193–194).

У 1910 р. П. Бучинський припинив викладання і повернувся до Кам'янця-Подільського, де працював до 1927 р., заснував природничий музей (1913) та Товариство природознавців (1911). Після того, як відкрито Кам'янець-Подільський український державний університет він повертається до викладацької роботи. Його обирають ординарним професором по кафедрі зоології та деканом фізико-математичного факультету (Vinnikova, 2005, p. 195).

Подільська «Просвіта», в керівництві якої генерувалася університетська ідея, взяла на себе відповідальну роль просування її в державних структурах. Як наголошувала О. Пашенко, «імпульс всієї справи відкриття Українського Університету перенесено до «Просвіти» (Zavalniuk, 2016, p. 14–15).

Найбільшим і першим реальним результатом співпраці кам'янчан з Києвом стала домовленість про приїзд на 4 квітня 1918 р. спеціальної столичної делегації. Попри всі інші організаційні питання, надважливим було те, чи має місто належні умови для розміщення у себе університету. А також, чи готова міська адміністрація підтримувати вищий навчальний заклад. Попри, загалом, успішний фінал роботи столичної делегації у Кам'янці-Подільському, виявилось, що найслабшим місцем у реалізації університетського проекту було задоволення умови Міністерства освіти про виділення з міського бюджету 1 млн крб. (Zavalniuk, 2016, p. 15–16).

Розуміючи, що невиконання цього пункту може припинити подальшу співпрацю з Києвом, К. Солуха направився до Вінниці, щоб переконати членів управи губернського земства виділити зі свого бюджету кошти (той самий дефіцитний мільйон карбованців) під заснування Кам'янець-Подільського університету. Як згадував В. Приходько: «К.Г. Солуха від імені кам'янчан підказував мені мотиви, чому Український Університет має повстати саме в Кам'янці: Кам'янець-Подільський – українське місто, висунуте найдалі на Захід. Коли у майбутньому Україна стане

соборною, цей Університет буде тією культурно-національною лабораторією, де будуть згладжуватись різниці між Наддніпрянщиною і Галичиною» (Zavalniuk, 2016, p. 16).

Після виступу В. Приходька на губернському земському зібранні, яке відбулося 22–26 квітня 1918 р., підтримано ідею заснувати першу вищу школу на Поділлі і план її фінансування, тобто виділити під цей проект 1 млн крб., але надати кошти частинами – 200 тис. крб. у 1918 р., а решту поділити на два наступних роки – по 400 тис. крб. Тобто, можемо констатувати, що, завдяки рішучим діям К. Солухи, важливу перешкоду на шляху заснування вишу знято. Проте, вже через три дні консервативні політичні сили вчинили у Києві державний переворот, привівши до влади гетьмана П. Скоропадського. Залишалось чекати, якою буде доля усіх раніше досягнутих домовленостей в університетському питанні (Zavalniuk, 2016, p. 16).

Столична преса повідомляла про намір нової влади продовжувати курс на національне університетське будівництво, що не могло не обнадіювати. Та незважаючи на це почесний голова «Просвіти» розумів, що без наполегливого відстоювання вирішення цього питання, можна не дочекатися того, що нова влада продовжить виконання плану щодо відкриття університету. Тому на початку червня він приїздить до Києва (Zavalniuk, 2016, p. 16).

Вже 2 червня 1918 р. відбулося засідання Ради лекторів Київського народного українського університету. З протоколу відомо, що керівний орган вишу розглядав питання про можливість заснування приватного університету в Катеринославі і державного українського – у Кам'янці-Подільському (Zavalniuk, 2016, p. 16–17). За протоколом, тоді ж «було заслухано коротку промову представника Кам'янця на Поділлі д-ра Солухи про університетську справу і ухвалено прийняти на увагу побажання кам'янчан аби справу відкриття університету в Кам'янці якомога більш просунути вперед» (Zavalniuk, 2016, p. 17).

Важко встановити, чи була це тільки власна ініціатива К. Солухи чи це консолідоване рішення групи людей, які намагались робити все можливе, щоб університет на Поділлі постав. Проте, важливим є те, що знаходилися люди, які, попри всілякі труднощі, не втрачали надії та рухали справу до кінця заради спільного блага.

Після відкриття університету зв'язки К. Солухи з закладом не припинилися. 11 вересня доктор попросив ректора прийняти його на посаду університетського лікаря (цю пропозицію Іван Огієнко зробив йому ще влітку 1918 р.) (Zavalniuk, 2016, p. 19).

17 серпня 1918 р. гетьман України затвердив закон про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. Заклад складався з чотирьох факультетів, але роботу відразу змогли розпочати лише історико-філологічний та фізико-математичний (Zavalniuk, 2005, p. 82).

22 жовтня 1918 р. відбулося свято відкриття університету, яке успішно провели місцеві «Просвіта» і дума (Zavalniuk, 2013, p. 16). В числі яких, звісно, були і вищезгадані К. Солуха та О. Пашенко та О. Шувальський з боку міської думи. Також у святі відкриття університету 22 жовтня 1918 р. брав участь В. Приходько Він виступив з промовою і привітав «нове огнище рідної культури», побажав «йому найжвавішої праці на користь свого народу і цілої людськості в тім глибоко демократичнім і щиро гуманнім напрямку» (Kravchuk, 2011, p. 201).

На урочистому засіданні ради професорів зачитано грамоту П. Скоропадського, у якій стверджувалося, що гетьман «визнав за благо для всього люду українського» утворити в місті Кам'янці-Подільському український державний університет (Zavalniuk, 2013, p. 16). Відкриття навчального закладу сприяло національному піднесенню та активізації культурно-наукового життя краю (Chubaj, 2007, p. 258). Більше того, ця подія в історії стала одним з вагомих культурно-освітніх досягнень не

тільки для Поділля, а й в цілому для України (Chekanska, 2010, p. 791). Це стало можливим лише завдяки прогресивній діяльності подільської еліти. Кожний із згаданих її представників зробив масштабний вклад у справу відкриття та розвитку університету на Подільських теренах.

Висновки. Отже, ще на початку ХХ ст. місцева еліта формувала і живила осередок національної свідомості серед подолян. Будучи активними членами організації «Просвіта», вони зуміли відродити та підтримати ще до початку революційних дій у Києві український національний дух жителів Поділля. Згодом, з розгортанням українського державотворчого руху, вони стали активними діячами періоду Української революції. Прагнучи утвердити національну самосвідомість подолян, такі діячі, як К. Солуха, О. Пашенко, О. Шульмінський та В. Приходько, зробили усе від них можливе задля втілення ідеї українського університету на Поділлі. Саме завдяки поступу цих людей та їх суспільно-корисній діяльності вдалося заснувати університет у Кам'янці-Подільському. Ця стаття є лише одним аспектом у розгляді поставленої проблеми, яка потребує додаткового дослідження у векторі з'ясування ролі еліти Поділля в розвитку Кам'янець-Подільського університету.

Бібліографія

Адамський, В.Р. (2015). Кам'янець-Подільський державний український університет у літописі його сучасників. *Іван Огієнко і сучасна гуманітарна наука: науковий збірник*, (12), 6–16.

Адамський, В. (упоряд, автор передм.) (2012). *Пащенко О.М. Матеріали до життєпису*. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 469 с.

Адамський, В. (упоряд.), **Кришук, Б.** (вст. стаття). (2014). *«Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920)*: зб. док. і матеріалів. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 517 с.

Віннікова, М.А. (2005). Бучинський Петро Миколайович. *Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник*. (Т. 2, сс. 193–196). Одеса: «АстроПринт».

Горбаль, М. (ред). (1996). *Огієнкові афоризми і сентенції: до 115-річчя від дня народження Митрополита Іларіона (Огієнка)*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 96 с.

Завальнюк, О.М. (2013). Взаємодія громадського і державного чинників – основна умова заснування Кам'янець-Подільського університету. *Освіта, наука і культура на Поділлі: до 95-річчя Кам'янець-Подільського державного українського університету*, (20), 3–21.

Завальнюк, О.М. (2004). Громадський діяч О.П. Шульмінський і заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918 р.). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* (7), 166–175.

Завальнюк, О.М. (2016). Кость Солуха у національному відродженні України 1918 р. (до 155-річчя та 110-ї річниці заснування Подільської «Просвіти»). *Кость Солуха – людина, освітній і громадський діяч (до 155-річчя та 110-ї річниці заснування Подільської «Просвіти»)* (сс. 12–20). Кам'янець-Подільський.

Завальнюк, О.М., & Комарницький, О.Б. (2005). Кам'янець-Подільський державний університет (1918–2005 рр.): сторінки історії. *Український історичний журнал*, 5, С. 81–92.

Кравчук, О.М., & Мельник, Н.М. (2011). Культурно-освітня діяльність В. Приходька на Поділлі в добу гетьманату 1918 р. *Освіта, наука і культура на Поділлі*, (18), 196–206.

Кукурудзяк, М.Г., & Собчинська, М.М. (1997). *З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці*. Кам'янець-Подільський, 176 с.

Приходько, В.К. (1967). *Під сонцем Поділля. Спогади*. (В 2-х томах, Ч. 1). Нью-Йорк – Мюнхен: «Криниця», 184 с.

Приходько, В.К. (1936). *Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі: відбитка з «Нашої Культури» 1935–1936 рр.* Варшава: Друкарня синодальна, 60 с.

Смолій, В.А. (ред.). (1996). *Українська Центральна Рада: документи і матеріали* (У 2 т., Т. 1). Київ: Наук. думка, 589 с.

Сохацька, Є.І. (2010). Культурно-просвітницька діяльність Івана Огієнка у Кам'янці-Подільському (1918–1920). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 19, 531–535.

Трембіцький, А.М. (2016). Кость Солуха у спогадах Тетяни Приходько(Солухи). *Кость Солуха – людина, освітній і громадський діяч* (до 155-річчя та 110-ї річниці заснування Подільської «Просвіти») (сс. 21–29). Кам'янець-Подільський.

Чеканська, О.А. (2010). Цінність психолого-педагогічних поглядів Л.Т. Білецького у Кам'янці-Подільському державному українському університеті (1918–1920 рр.). *Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Проблеми сучасної психології*, (10), 790–799.

Чубай, У. (2007). Українські періодичні видання м. Кам'янці-Подільського 1918 р.: історико-типологічний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія Журалістика*, (31), 258–266.

References

Adamskyi, V.R. (2015). Kamianets-Podilskyi derzhavnyi ukrainyskyi universytet u litopysi yoho suchasnykiv [Kamenets-Podilskyi State Ukrainian University in the chronicle of his contemporaries]. *Ivan Ohienko i suchasna humanitarna nauka: naukovyi zbirnyk*, (12), 6–16. [in Ukrainian].

Adamskyi, V. (uporiad, avtor peredm) (2012) *Paschenko O.M. Materialy do zhyttiepysu* [Paschenko O.M. Materials for biography]. Khmelnytskyi: PP Melnyk A.A., 469 p. [in Ukrainian].

Adamskyi, V. (uporiad.), **Kryshchuka, B.** (vst. stattia). (2014) «Prosvity» Podillia v dobu Ukrainskoi revoliutsii (1917–1920): zb. dok. i materialiv [«Prosvites» of Podillya in the era of the Ukrainian Revolution (1917–1920)]. Kamianets-Podilskyi: «Medobory-2006», 2014. 517 p. [in Ukrainian].

Chubaj, U. (2007). Ukrainski periodychni vydannia m. Kamiansia-Podilskoho 1918 r.: istoryko-typolohichniy aspekt [Ukrainian periodicals of Kamyanets-Podilskyi city of 1918: historical and typological aspect]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya Zhuralistyka*, (31), 258–266. doi: 10.30970/vjo.2008.31.4031 [in Ukrainian].

Chekanska, O.A. (2010). Tsinnist psykholoho-pedahohichnykh pohliadiv L.T. Biletskoho u Kamiansia-Podilskomu derzhavnomu ukrainkomu universyteti (1918–1920 rr.) [Value of psychological and pedagogical views L.T. Biletskyi at the Kamyanets-Podilsky State Ukrainian University (1918–1920)]. *Zbirnyk naukovykh prats KPNU imeni Ivana Ohienka, Instytutu psykholohii im. H.S.Kostiuka APN Ukrainy. Problemy suchasnoi psykholohii*, (10), 790–799. doi: 10.32626/2227-6246.2010–10.%p [in Ukrainian].

Horbal, M. (1996) Ohienkovi aforyzmy i sententsii: do 115-richia vid dnia narodzhennia Mytropolyta Ilariona (Ohienka) [Ogienko's aphorisms and sentences: to the 115th anniversary of the birth of Metropolitan Ilarion (Ogienko)]. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, 1996. 96 p. [in Ukrainian].

Kravchuk, O.M. & Melnyk, N.M. (2011). Kulturno-osvitnia diialnist V. Prykhodka na Podilli v dobu hetmanatu 1918 r. [Cultural and educational activity V. Prykhodko on Podillya during the Hetmanate's 1918 year]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, (18), 196–206. [in Ukrainian].

Kukurudziak, M.H. & Sobchynska, M.M. (1997). *Z istorii natsionalnoi shkoły i pedahohichnoi dumky v Ukrainskii Narodnii Respublitsi* [From the history of the national school and pedagogical thought in the Ukrainian Peoples Republic]. Kamianets-Podilskyi, 176 p. [in Ukrainian].

Prykhodko, V.K. (1967). *Pid sonsem Podillia. Spohady* [Under the sunshine of Podillya. Memoirs]. (V 2-h tomah, Ch. 1). Niu-York – Miunkhen: «Krynytsia», 184 p. [in Ukrainian].

Prykhodko, V.K. (1936) *Povstannia Ukrainskoho Derzhavnoho Universytetu v Kamiansi na Podilli: vidbytka z «Nashoi Kultury» 1935–1936 rr.* [Uprising of the Ukrainian State University in Kamyanets in Podillya: an imprint from «Our Culture» 1935–1936]. Varshava: Drukarnia synodalna, 60 p. [in Ukrainian]

Smoliy, V.A. (red.). (1996). *Ukrainska Tsentralna Rada: dokumenty i materialy* [Ukrainian Central Rada: documents and materials] (U 2 t. T. 1]. Kyiv: Nauk. dumka, 589 p. [in Ukrainian].

Sokhatska, Ye.I. (2010). Kulturno-prosvitnytska diialnist Ivana Ohienka u Kamiansi-Podilskomu (1918–1920) [Cultural and educational activity of Ivan Ogienko in Kamyanets-Podilskyi

(1918–1920)]. *Ukraina: kulturna spadshyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 19, 531–535. [in Ukrainian].

Vinnikova, M.A. (2005). Buchynskiy Petro Mykolaiovych [Buchinsky Petro Mykolayovych]. *Profesory Odeskoho (Novorosiiskoho) universytetu: Biohrafichnyi slovnyk*. (T. 2, pp. 193–196). Odesa: «AstroPrynt». [in Ukrainian].

Zavalniuk, O.M. (2013). Vzaiemodiiia hromadskoho i derzhavnoho chynnykiv – osnovna umova zasnuvannia Kamianets-Podilskoho universytetu [The interaction of public and state factors is the main condition for the foundation of the Kamyanets-Podilsky university]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: do 95-richia Kamianets-Podilskoho derzhavnoho ukrainskoho universytetu*, (20), 3–21. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O.M. (2004). Hromadskiy diiach O.P. Shulminskiy i zasnuvannia Kamianets-Podilskoho derzhavnoho ukrainskoho universytetu (1918 r.) [Public figure O.P. Shulminsky and the foundation of the Kamyanets-Podilsky State Ukrainian University (1918)]. *Problemy istorii Ukraini XIX – pochatku XX st.*, (7), 166–175. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O.M. (2016). Kost Solukha u natsionalnomu vidrodzhenni Ukrainy 1918 r. (do 155-richia ta 110-yi richnytsi zasnuvannia Podilskoi «Prosvity») [Kost Solukha in the national revival of Ukraine in 1918 (to the 155th anniversary and the 110th anniversary of the foundation of Podilsky's «Prosvites»). *Kost Solukha – liudyna, osvittii i hromadskiy diiach (do 155-richia ta 110-yi richnytsi zasnuvannia Podilskoi «Prosvity»)* (pp. 12–20). Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O.M. & Komarnitskiy, O.B. (2005). Kamianets-Podilskiy derzhavnyi universytet (1918–2005 rr.): storinky istorii [Kamyanets-Podilskiy State University (1918–2005): history pages]. *Ukrainskiy istorychnyi zhurnal*, 5, P. 81–92. [in Ukrainian].

Trembitskiy, A.M. (2016). Kost Solukha u spohadakh Tetiany Prykhodko (Solukhy) [Kost Solukha in the memories of Tetyana Prykhodko (Solucha)]. *Kost Solukha – liudyna, osvittii i hromadskiy diiach (do 155-richia ta 110-yi richnytsi zasnuvannia Podilskoi «Prosvity»)*. (pp. 21–29). Kamianets-Podilskiy [in Ukrainian].

UDC 94(477):[7.025.4:531.853]»19/...»

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.10

Ігор САЛАМАХА

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, політології та права Національного лісотехнічного університету України, вул. Генерала Чупринки, 103, м. Львів, 79057 (ig.sal@ukr.net)

Ihor SALAMAKHA

PhD (History), Docent of the Department of History of Ukraine, political science and law Ukrainian National Forestry University, 103 Gen. Chuprynka St., Lviv, Ukraine, postal code 79057 (ig.sal@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4191-5800>

УЧАСТЬ «ГРОНА КОНСЕРВАТОРІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ» У ПРОВЕДЕННІ РЕСТАВРАЦІЙНИХ РОБІТ У ЛЬВОВІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація. Мета дослідження: проаналізувати діяльність галицьких консерваторів, об'єднаних у «Гроно консерваторів Східної Галичини» під час проведення на початку ХХ ст. у Львові реставрації пам'яток старовинної архітектури, визначити основні напрямки їх роботи, з'ясувати які саме пам'ятки були відреставровані у вказаний період за участі консерваторів. **Методологія дослідження** базується на принципах системності, історизму, авторської об'єктивності, науковості, а також на основі загальнонаукових (синтез, аналіз, пояснення, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-порівняльній, історико-системній) методів. При класифікації історичних пам'яток Львова автор якомога повніше використав історико-типологічний метод. **Наукова новизна дослідження** полягає у тому, що вперше в українській історіографії, на основі аналізу невідомих раніше архівних матеріалів, докладно проаналізовано участь «Грона консерваторів Східної Галичини» у проведенні відновлювальних робіт у Львові на початку ХХ ст. З'ясовано, що галицькі консерватори брали активну участь у відновленні найвідоміших пам'яток церковної архітектури Львова: вірменського кафедрального костелу, каплиці Кампіанів, костелу Бернардинів, Домініканського костелу, львівського кафедрального собору, церкви Параскевії П'ятниці тощо. Особливо вагому роль при цьому відіграли львівські консерватори Ян Болоз-Антоневич та Зігмунт Хендель. **Висновки.** Роль консерваторів у проведенні відновлювальних робіт у Львові була настільки вагомою, що жодна реставрація історичної пам'ятки не могла розпочатись без їх на те згоди. Консерватори погоджували плани реставраційних робіт, контролювали використання коштів, виділених на реставрацію крайовим або віденським урядами, а також стежили за перебігом реставраційних робіт.

Ключові слова: консерватор, реставрація, Львів, історичні пам'ятки, костел.

PARTICIPATION OF THE «THE CORE GROUP PRESERVATIONISTS OF EASTERN GALICIA» IN CONDUCTING RESTORATION WORKS IN LVIV AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Summary. The purpose of the research: to analyze the activities of the Galician preservationists, united in the «The Core Group Preservationists of Eastern Galicia» during the conduct of the early twentieth century. in Lviv restoration of monuments of ancient architecture, to determine the main directions of their work, to find out exactly which monuments were restored during this period with the participation of conservatives. **The research methodology** is based on the principles of systemicity, historicism, author's objectivity, scientific, as well as on the basis of general scientific (synthesis, analysis, explanation, generalization) and special-historical (historical-comparative, historical-system) methods. When classifying historical monuments of Lviv, the author used as much as possible the historical-typological method. **The scientific novelty** of the research is that for the first time in Ukrainian historiography, on the basis of the analysis of previously unknown archival materials, the participation of the «The Core Group Preservationists of Eastern Galicia» in the restoration works in Lviv at the beginning of the 20th century was analyzed in detail. It was discovered that the Galician preservationists took an active part in the restoration of the most famous monuments of the Lviv architecture: the Armenian Cathedral, the Chapel of the Campians, the Bernardine Church, the Dominican Church, the Lviv Cathedral, the Church of Paraskevias Friday,

and others. Lviv preservationists Jan Boloz-Antonevich and Sigmund Handel played a particularly important role in this. **Conclusions.** The role of preservationists in carrying out restoration works in Lviv was so significant that no restoration of the historical monument could begin without their consent. Preservationists agreed plans for restoration work, controlled the use of funds allocated for restoration by regional or Viennese governments, and also monitored the course of restoration work.

Key words: preservationists, restoration, Lviv, historical monuments, church.

Від початку XIX ст. більшість держав Західної Європи починають усвідомлювати необхідність збереження пам'яток своєї історії. Уряди європейських країн починають цікавитись долею історичних пам'яток і один за одним створюють відповідні інституції, на які покладають обов'язки дбати про збереження культурної спадщини. До складу таких інституцій входять як державні чиновники, так і фахівці з історії мистецтва та архітектури, викладачі університетів тощо. В Австрійській імперії така організація, створена у Відні в 1853 р., отримала назву «Центральна комісія для вивчення і збереження історичних будівель». До її повноважень належали нагляд, інвентаризація та збереження від руйнувань історичних пам'яток на всій території держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У дослідженні ставиться за завдання окреслити роль галицьких консерваторів під час організації та проведення відновлювальних робіт у Львові на початку XX ст. Попри те що історії львівських пам'яток присвячено величезна кількість монографій та наукових статей, проблема участі галицьких пам'ятоохоронців у проведенні реставраційних робіт у Львові досі залишається не вивченою сучасною українською історіографією. Польська історіографія, попри свою об'ємність, лише торкнулася проблеми збереження історичної спадщини Львова XIX – початку XX ст. та діяльності на цих теренах пам'ятоохоронних органів. Деякі аспекти досліджуваної проблематики знайшли висвітлення у працях польських істориків А. Абрамовича, Й. Боровського, Я. Войцеховського, Й. Лепярчика, А. Надольського, С. Носека, Я. Прушинського. Окремі аспекти досліджуваної теми аналізуються у публікаціях львівських істориків кінця XX – початку XXI ст. Серед найновіших досліджень варто відзначити праці львівських істориків М. Бандрівського, Н. Булик, О. Киричук, В. Ляски, та В. Сприси.

Мета статті – проаналізувати діяльність галицьких консерваторів, об'єднаних у «Гроно консерваторів Східної Галичини» під час проведення на початку XX ст. у Львові реставрацій пам'яток старовинної архітектури, визначити основні напрямки їх роботи, з'ясувати які саме пам'ятки були відреставровані у вказаний період за участі консерваторів.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XIX ст. усі повноваження щодо нагляду, інвентаризації та збереження від руйнувань історичних пам'яток в Австрійській (а пізніше в Австро-угорській) імперії були зосереджені у руках спеціально створеної у Відні в 1853 р. Центральної комісії. У кожному краї імперії справою збереження історичної спадщини займались спеціальні урядовці-консерватори, безпосередньо підпорядковані віденській Центральній комісії. Чисельність таких урядовців у різних регіонах була неоднаковою. Так, у Східній Галичині, наприкінці XIX ст. їх чисельність становила 12 осіб, а вся територія краю була поділена на консерваторські округи. У 1889 р. консерватори східної частини галицького краю об'єднались у організацію під назвою «Коло консерваторів Східної Галичини», завданням якої було налагодити більш тіснішу співпрацю між окремими консерваторами та координувати їх роботу. У 1905 р. «Коло консерваторів» перейменовано за аналогією з краківською організацією пам'ятоохоронців у «Гроно консерваторів Східної Галичини». Безпосередньо архітектурними пам'ятками Львова опікувався консерватор Львівського округу. На початку XX ст. цю посаду займав Ян Болоз-Антоневич, у 1904–1905 рр. – Зігмунт Хендель, а пізніше – Владислав Абрахам. Однак, дуже часто, за реставраційними роботами, які проводились у Львові, наглядали також і інші пам'ятоохоронці, що входили до «Грона консерваторів».

У дослідженні ставиться за завдання окреслити роль галицьких консерваторів під час організації та проведення відновлювальних робіт у Львові на початку ХХ ст. Попри те що історії львівських пам'яток присвячено величезна кількість монографій та наукових статей, проблема участі галицьких пам'яткоохоронців у проведенні реставраційних робіт у Львові досі залишається не вивченою сучасною українською історіографією. Їй не присвячено жодної вагомої наукової праці.

На початку ХХ ст. з ініціатива «Гроно консерваторів Східної Галичини» у Львові проведено кілька масштабних реставрацій відомих пам'яток архітектури. Чи не найвідомішою з них було відновлення вірменського кафедрального собору. 16 червня 1905 р. відбулось перше засідання комітету який zorganizував цю реставрацію, під головуванням вірменського архієпископа Й. Теодоровича. Як один з консультантів на засіданні був присутнім львівський консерватор З. Хендель. Комітет визначив основні напрями відновлювальних робіт у церкві, розглянув фінансову сторону реставрації (Sprawozdania, 1905, pp. 10–11). Роботи, що розпочались вже наступного року, щедро фінансувались крайовою владою. На відновлення вірменського кафедрального собору крайовий сейм у 1905 р. виділив 20 тисяч крон, а у 1910 р. – ще 100 тисяч (Budżet, 1910, p. 46). Контролювати витрату цих коштів повинне було «Гроно консерваторів Східної Галичини». При цьому варто відзначити, що окрім галицьких пам'яткоохоронців за ходом реставраційних робіт пильно стежила і віденська Центральна комісія, представники якої часто консультували реставраторів і навіть, інколи, втручались у хід реставраційних робіт (LNSL, DM, f. 269, d. 1, s. UK-7, p. 77–78, 183; Sprawozdania, 1908, pp. 5–7). Окремі моменти реставрації, часто скандального характеру, висвітлювались на шпальтах тогочасних львівських газет, зокрема «Слова Польського» (LNSL, DM, f. 269, d. 1, s. UK-7, pp. 176–177; Sprawozdania, 1910, p. 15–16). Без перебільшення можна сказати, що відновлювальні роботи у вірменській кафедральній церкві були знаковою подією тих часів.

У квітні 1905 р., за активної участі «Грона консерваторів Східної Галичини», розпочалась реставрація каплиці кампіанів (тривала до 1907 р.), а восени цього ж року відновлено старовинний вівтар у костелі Єзуїтів (Sprawozdania, 1905, pp. 12–13).

У 1905–1906 рр. проведені відновлювальні роботи всередині костелу Бернардинів, зокрема відреставровані старовинні фрески що знаходились у цьому храмі» (LNSL, DM, f. 269, d. 1, s. UK-5, pp. 57–58; Sprawozdania, 1907, p. 7). Реставрацію фресок під наглядом консерваторів Л. Фінкеля, О. Чоловського та М. Таловського провів відомий художник Юзеф Щидловський (LNSL, DM, f. 269, d. 1, s. UK-5, p. 61, 87; Sprawozdania, 1906, p. 11–12).

У 1908 р. розпочалась реставраційні роботи у Домініканському костелі у Львові (LNSL, DM, f. 269, d. 1, s. UK-7, p. 9, 36, 86; Sprawozdania, 1908, p. 5). Ці роботи проводились під пильним наглядом консерваторів Т. Таловського і О. Чоловського і тривали до початку першої світової війни (Sprawozdania, 1909, p. 12; Sprawozdania, 1910, p. 12–13).

У цьому ж році зі згоди «Грона консерваторів Східної Галичини» почали реставрувати і львівський кафедральний собор. Не зайвим буде згадати, що відновлення цієї пам'ятки архітектури проходило повністю згідно рекомендацій пам'яткоохоронців, адже керував реставраційними роботами там особисто Т. Обмінський, консерватор Центральної комісії та член львівського «Грона». Однак реставрація собору тривала досить довго і остаточно була завершена лише в 1930 р. (LNSL, DM, f. 269, d. 1, s. UK-7, p. 79, 82; Obmiński, 1932, p. 302)

У 1908 р. відреставровано старовинну львівську церкву Параскевії П'ятниці (LNSL, DM, f. 269, d. 1, s. UK-7, p. 23). Одночасно з цим консерватори дуже прихильно поставились до планів митрополита А. Шептицького провести реставрацію у церкві св. Юра [Sprawozdania, 1906, pp. 10–11]. Однак з певних причин реставраційні роботи там розпочались лише з 1910 р. (Sprawozdania, 1910, pp. 14–15)

У той же час «Грона консерваторів Східної Галичини», за безпосередньої підтримки віденської Центральної Комісії, рішуче спротивилось реставрації волоської церкви, яку запланував провести у 1906 р. ставропігійський інститут. Пам'яткоохоронці мотивували своє рішення тим, що майбутня реставрація, у тому вигляді у якому її хоче провести інститут, повністю спотворить одну з найцінніших пам'яток львівської архітектури. Вони попросили переробити плани реставрації згідно їх вказівок, зазначивши при цьому, що лише за таких умов можна отримати дозвіл на реставрацію (Sprawozdania, 1907, pp. 9–10).

У 1908 р. східногалицькі консерватори, за безпосередньої підтримки віденської Центральної комісії, і, зокрема, її представника професора Н. Дейнінігера, запобігли зруйнуванню будівлі Онуфріївського монастиря у Львові, який належав ордену василіан. Монастир і дзвіницю, яка знаходилась поруч, планували розібрати у зв'язку з будівництвом залізниці в районі Жовківської вулиці» (LNSL, DM, f. 269, d. 1, с. UK-7, р. 43, 63). Аргументуючи свій протест, консерватори зазначали, що хоча будівля монастиря і дзвіниця не мають мистецької цінності, однак це важлива історична пам'ятка з якою пов'язано чимало відомих подій в історії Львова та Галичини (LNSL, DM, f. 269, d. 1, с. UK-7, р. 38, 43; Sprawozdania, 1908, pp. 6–9).

Напередодні першої світової війни консерватори рішуче спротивились намірам розібрати старовинні костели св. Анни та св. Бригіти в районі сучасної вулиці Личаківської (LNSL, DM, f. 269, d. 1, с. UK-7, р. 206). У листі до магістрату консерватори відзначали, що вважають костел Анни важливою пам'яткою львівської архітектури, яку не можна знищувати (LNSL, DM, f. 269, d. 1, с. UK-7, р. 267). У конфлікт втрутилась віденська Центральна комісія, яка підтримала пам'яткоохоронців і виступила проти розбирання пам'ятки (LNSL, DM, f. 269, d. 1, с. UK-7, р. 267). Таку ж саму позицію віденські урядовці зайняли стосовно костелу св. Бригіди (LNSL, DM, f. 269, d. 1, с. UK-7, р. 273). Як наслідок міська влада заборонила розбирання обох костелів, ухваливши рішення залишити їх у незмінному вигляді.

З липня 1900 р. розпочались роботи над відновленням сталл (різьблених лав та крісел для вищого духовенства) у Бернардинському костелі у Львові (LNSL, DM, f. 269, d. 1, с. UK-5, р. 32). Левову частку витрат на реставрацію взяв на себе львівський магістрат, зобов'язавшись виплатити з міського бюджету впродовж трьох років 6 000 крон. Решту грошей мав знайти орден бернардинів.

Роботи над відновленням сталл тривали більш як чотири роки під наглядом архітектора Я. Тарчаловіча та львівського консерватора Я. Болоз-Антоневича. Безпосередньо реставрацією пам'яток займався різьбяр К. Пелчарський. І Я. Болоз-Антоневич, і «Коло консерваторів» були дуже вдоволені тим як він провадить відновлювальні роботи.

Однак весною 1904 р., коли реставрація вже підходила до кінця, виник несподіваний конфлікт. Керівництво (або конвент) костелу Бернардинів без відома консерватора Я. Болоз-Антоневича доручило завершити реставрацію пам'яток різьб'яру Антонію Парогевічевічу, який відразу ж перевіз сталли у свою майстерню в Пшеворську. Обурений цими діями Я. Болоз-Антоневич поскаржився «Грону консерваторів Східної Галичини» і навіть написав скаргу до Центральної комісії у Відні. Але голова конвенту костелу Бернардинів Інокентій Комінек особисто запевнив пам'яткоохоронців у тому, що з А. Парогевічевічем була укладена відповідна угода про те, що він проведе усі реставраційні роботи згідно рекомендацій консерваторів (Sprawozdania, 1904, р. 6). «Грона консерваторів Східної Галичини» змушене було з цим змиритись. До осені 1905 р. А. Парогевічевіч, незважаючи на побоювання консерваторів, належним чином відреставрував усі доручені йому сталли, і вони знову були встановлені у Бернардинському костелі (Sprawozdania, 1905, р. 11).

На початку XX ст. консерватори зайнялись проблемою збереження старовинних кам'яниць в центрі міста Львова. Так, ще у 1899 р. консерватор Я. Болоз-Антоневич

звернувся до львівського магістрату з вимогою щоб його, як урядовця який відповідає за збереження історичних пам'яток у Львові, повідомляли про всі заплановані перебудови старовинних будівель у місті. У 1900 р. магістрат повідомив консерватора що погоджується з його проханням, однак впродовж наступних трьох років Я. Болоз-Антоневич не отримав від міської влади жодного повідомлення. Його не повідомляли навіть про заплановані реконструкції громадських будівель. Не допомогло навіть особисте звернення консерватора до президента міста Львова Г. Малаховського (Sprawozdania, 1903, pp. 2). Ситуація змінилася лише після скандалу з розбиранням однієї з кам'яниць, що належала інституту Ставропігії. Не повідомивши міську владу і консерватора про свої дії, Ставропігійський інститут почав самовільно руйнувати старовинну будівлю XVI ст., яка знаходилась на вулиці Бляхарській. І, незважаючи на регулярні звернення Я. Болоз-Антоневича до львівського магістрату з вимогою вжити необхідних заходів, ця пам'ятка архітектури все таки була зруйнована. На її місці Ставропігійський інститут збудував у 1903–1904 рр. новий будинок де розміtilись друкарня та бурса ремісничої школи (Melnyk, 2002. p. 157). Однак протести консерватора і його постійні скарги до Центральної комісії у Відні з цього приводу призвели до того, що львівський магістрат, починаючи від 1 вересня 1903 р., почав регулярно пересилати Я. Болоз-Антоневичу усі прохання власників кам'яниць про дозвіл на перебудову їх старовинних будівель (Sprawozdania, 1903, p. 2). Відтоді жодна суттєва зміна в архітектурі старовинних будинків у Львові не могла відбутись без дозволу на це «львівського» пам'яткохоронця та «Грона консерваторів Східної Галичини» в цілому.

У 1903 р. консерватори розглянули дев'ять звернень від власників старовинних кам'яниць з проханням дати дозвіл на їх перебудову чи зміну внутрішнього інтер'єру. І, у більшості випадків, вони давали позитивну відповідь на прохання мешканців міста, роблячи лише свої зауваження як краще провести зміни у кам'яницях, щоб зберегти самотній вигляд старовинної будівлі. Варто відзначити що у наступні роки «Грона консерваторів Східної Галичини» розглядало десятки подібних звернень (LNSL, DM, f. 269, d. 1, c. UK-7, p. 10; LNSL, DM, f. 269, d. 1, c. UK-5, p. 84, 176–177; Sprawozdania, 1905, pp. 13–14; Sprawozdania, 1907, pp. 7–9; Sprawozdania, 1908, pp. 9–11; Sprawozdania, 1909, pp. 12–13). В окремих випадках консерватори навіть погоджувались на повне зруйнування окремих будівель, як це було, наприклад, з кількома старовинними кам'яницями на вулиці Руській, на місці яких планувалось збудувати будинок товариства «Дністер» (Sprawozdania, 1904, pp. 5–6).

Висновки. Роль консерваторів у проведенні реставраційних робіт у Львові була дуже вагомою. Жодна реставрація не могла розпочатись без їх на те згоди. Усі відновлювальні роботи проходили чітко згідно їх рекомендацій. Не останню роль в цьому відігравав і той факт, що кошти, які органи влади виділяли на ту чи іншу реставрацію, безпосередньо передавались до рук «Грона консерваторів Східної Галичини». А воно вже розпоряджались ними згідно своїх міркувань. Також характерним для початку XX ст. є обов'язкова участь консерваторів у плануванні перебудови старовинних львівських кам'яниць.

Бібліографія

Sprawozdania Koła c. k. konserwatorów i korespondentów Galicyi Wschodniej (1905). Teka. T. 3. Marzec – grudzień. № 30–40.

Budżet krajowy na rok 1910, uchwalony na posiedzeniach sejmowych w dniach 21, 24, 29 i 31 stycznia 1910. Łwów.

Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, відділ рукописів.

Sprawozdania Grona c. k. konserwatorów Galicyi Wschodniej (1908). Teka. T. 3. Styczeń – grudzień. № 64–75.

Sprawozdania Grona c. k. konserwatorów Galicyi Wschodniej (1910). Teka. T. 3. Styczeń – grudzień. № 88–99.

Sprawozdania Grona c. k. konserwatorów Galicyi Wschodniej (1907). Teka. T. 3. Styczeń – grudzień. № 52–63.

Sprawozdania Grona c. k. konserwatorów Galicyi Wschodniej (1906). Teka. T. 3. Maj – grudzień. № 44–51.

Sprawozdania Grona c. k. konserwatorów Galicyi Wschodniej (1909). Teka. T. 3. Styczeń – grudzień. № 76–87.

Obmiński, T. (1932). Restawracje katedry lwowskiej dawne i dzisiejsze. *Studia Lwowskie. Biblioteka Lwowska*. T. XXXI–XXXII. Lwów. S. 292–311.

Sprawozdania Koła c. k. konserwatorów i korespondentów Galicyi Wschodniej (1904). Teka. T. 3. Luty–lipiec. № 18–22.

Мельник, Б. В. (2002). Вулицями старовинного Львова. Вид. 2-ге, зі змінами. Львів: Світ, 2002.

Sprawozdania Koła c. k. konserwatorów i korespondentów Galicyi Wschodniej (1903). Teka. T. 3. Sierpień–październik. № 11–13.

References

Sprawozdania Koła c. k. konserwatorów i korespondentów Galicyi Wschodniej (1905). Teka. T. 3. Marzec – grudzień. № 30–40 [in Polish].

Budżet krajowy na rok 1910, uchwalony na posiedzeniach sejmowych w dniach 21, 24, 29 i 31 stycznia 1910. Lwów [in Polish].

Lvivska natsionalna naukova biblioteka im. V. Stefanyka, viddil rukopysiv [LNSL, DM – Lviv National Scientific Library of Ukraine named after. V. Stefanyk, Department of Manuscripts].

Sprawozdania Grona c. k. konserwatorów Galicyi Wschodniej (1908). Teka. T. 3. Styczeń – grudzień. № 64–75 [in Polish].

Sprawozdania Grona c. k. konserwatorów Galicyi Wschodniej (1910). Teka. T. 3. Styczeń – grudzień. № 88–99 [in Polish].

Sprawozdania Grona c. k. konserwatorów Galicyi Wschodniej (1907). Teka. T. 3. Styczeń – grudzień. № 52–63 [in Polish].

Sprawozdania Grona c. k. konserwatorów Galicyi Wschodniej (1906). Teka. T. 3. Maj – grudzień. № 44–51 [in Polish].

Sprawozdania Grona c. k. konserwatorów Galicyi Wschodniej (1909). Teka. T. 3. Styczeń – grudzień. № 76–87 [in Polish].

Obmiński, T. (1932). Restawracje katedry lwowskiej dawne i dzisiejsze. *Studia Lwowskie. Biblioteka Lwowska*. T. XXXI–XXXII. Lwów. Pp. 292–311 [in Polish].

Sprawozdania Koła c. k. konserwatorów i korespondentów Galicyi Wschodniej (1904). Teka. T. 3. Luty–lipiec. № 18–22 [in Polish].

Melnyk, B. V. (2002). *Vulytsiamy starovynoho Lvova* [Streets of ancient Lviv]. Vyd. 2-he, zi zminamy. Lviv: Svit. [in Ukrainian]

Sprawozdania Koła c. k. konserwatorów i korespondentów Galicyi Wschodniej (1903). Teka. T. 3. Sierpień–październik. № 11–13 [in Polish].

UDK 94(477.84) «1917/1920»

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.11

Ірина СКАКАЛЬСЬКА

доктор історичних наук, професор кафедри української філології і суспільних дисциплін Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка, вулиця Макова, 36, м. Кременець, 47003, Україна (IrunaS@ukr.net)

Iryna SKAKALSKA

PhD hab. (History), Professor Department of Ukrainian Philology and Public Disciplines, Kremenets Regional Academy named after Taras Shevchenko, 36 Makova Street, Kremenets, postal code 47003, Ukraine (IrunaS@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8705-7971>

КРЕМЕНЕЧЧИНА У 1917–1920-Х РР.

Анотація. Мета роботи полягає в тому, щоб проаналізувати та узагальнити основні тенденції у соціально-політичному та культурно-освітньому розвитку Кременеччини у 1917–1920-х рр. **Методологія** дослідження спирається на регіоналістичні підходи до вивчення проблеми та ґрунтується на застосуванні ретроспективного та порівняльно-історичного методів. Важливим у роботі був метод збирання фактичних даних (нагромадження фактів) і метод їх компоновання (аналізу). Також застосовано спеціальні методи (порівняння, джерелознавчого аналізу), які допомагають схарактеризувати ситуацію на Кременеччині в контексті історії України у зазначений період. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше узагальнюються та аналізуються події складного часу зміни влади і нестабільності на Кременеччині 1917–1920-х рр. Висвітлено основні аспекти формування органів влади та їх діяльність в місті Кременець. **Висновки.** Авторка дійшла висновку, що широкий спектр досліджень з подій Української революції 1917–1921 рр. мало охоплює історію невеликих містечок. Ситуація в краї в період Української демократичної революції, військових дій та нестабільності була складною. Проаналізований етнічний склад населення свідчить про те, що переважали впливи в краї українців, євреїв та частково поляків. Висвітлено активізацію українців у відстоюванні своїх інтересів у процесі Української революції. Розкрито становлення місцевих органів влади та їх ролі у налагодженні соціально-економічного, культурно-освітнього життя Кременеччини. У результаті дослідження встановлено, що відкриття української гімназії та започаткування діяльності «Просвіти» в період революційних змін, в майбутньому дозволило зберегти ці інституції, які пропагували національні ідеї в період перебування під владою Польщі. Підкреслено, що приплив емігрантів з Наддніпрянщини, після поразки Української революції, значно поживило національне життя на Кременеччині. Відмічено й те, що в боротьбі за українську державність певна кількість місцевих жителів займала вибірковою позицію.

Ключові слова: Українська революція, Кременеччина, Польща, влада, місцеве самоврядування, державність, освіта, культура.

KREMENETS REGION IN 1917–1920

Summary. The objective of the research of the work is to analyze and generalize the main trends in the social, political, cultural and educational development of Kremenets region in the 1917–1920-ies. **The methodology** of the research is based on regionalistic approaches to studying the problem and is based on the use of retrospective and comparative historical methods. Important in the work was the method of collecting factual data (accumulation of facts) and the method of their layout (analysis). Also, special methods (comparisons, source analysis) were used to help characterize the Kremenets situation in the context of the history of Ukraine during the specified period. **The scientific novelty** consists in the fact that for the first time the events of the difficult time of change of power and instability in the Kremenetschyna of 1917–1920-th years are generalized and analyzed. The main aspects of the formation of the authorities and their activities in Kremenets city are highlighted. **Conclusions.** The author came to the conclusion that a wide range of studies on the events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 contained little coverage of the history of small towns. The situation in the region during the Ukrainian Democratic Revolution, military actions and instability was difficult. The analyzed social composition of the population shows the influence of the Ukrainians, Jews and Poles on the political situation. The activation of Ukrainians in defending their interests in

the process of the Ukrainian Revolution is highlighted. The formation of local authorities and their role in establishing the social, economic, cultural and educational life of Kremenets region are revealed. As a result of the study, it was found that the opening of the Ukrainian gymnasium and the launch of the «Prosvita» activity during the period of revolutionary change, in the future, allowed to preserve these institutions that propagated national ideas during the period of Polish rule. It was emphasized that the influence of emigrants from the Dnieper, after the defeat of the Ukrainian Revolution, greatly revived national life in Kremenets region. It is also noted that in the struggle for Ukrainian statehood a certain number of local residents took a wait-and-see position.

Key words: *Ukrainian Revolution, Kremenetschina, Poland, power, local government, statehood, education, culture.*

Постановка проблеми. Місто Кременець повною мірою відчуло на собі наслідки, як Першої світової війни, так й Української революції. Воно потерпало від військових дій, політичної нестабільності, зміни влади, проте продовжувало жити своїм життям, малого провінційного містечка. Основні проблеми та виклики, які стояли перед населенням Кременця і його околиць становлять дослідницький інтерес в контексті подій історії України. Зрозуміло, що окремі з питань функціонування міста є актуальними і в наш час. До подій Української революції історики мають інтерес не лише в їх проявах у масштабах держави, але й на регіональному рівні. Увагу привертає діяльність місцевих органів влади, постаті посадовців та їх рішення на користь громади, а також рефлексії населення щодо зміни політичної ситуації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окреслена проблема не була поза увагою дослідників. Окремі її аспекти вивчали місцеві краєзнавці Г. Черняхівський (Cherniakhivskiy, 2001), В. Савчук і С. Медведєв (Medvediev, 2014). Період Української революції на Волині висвітлено у низці публікацій О. Дем'янюка (Demianiuk, 2014) в монографії (Demianiuk, 2018), побіжно згадує Кременець зазначеного періоду у своїй публікації О. Комарницький (Komarnytskyi), джерелознавчі проблеми висвітлені у наукових публікаціях І. Скакальської (Skakalska, Semenets-Orlova, 2019), також є загальні історіографічні праці, наприклад, В. Шейко (Sheiko, 2019).

Мета статті полягає у тому, щоб проаналізувати та узагальнити основні тенденції у соціально-політичному та культурно-освітньому розвитку Кременеччини у 1917–1920-х рр.

Виклад основного матеріалу. Кременець на початку ХХ ст. належав Волинській губернії, яка була в складі Російської імперії. Звісно, що всі органи державної влади, що діяли в імперії, поширювались і на Волинь. Лютнева революція 1917 р. проголосила повалення в Росії монархії. Як зазначає, О. Скороход, що «до Києва, як і до більшості міст колишньої Російської імперії, повідомлення про процеси, що передували зміні влади, доходили із запізненням. Передовсім це було спричинене великими снігопадами в лютому 1917 р., що утруднювали залізничне сполучення. Як відомо, першим повідомленням про революцію, яке дійшло до Києва, стала телеграма комісара шляхів сполучення О. Бубликова від 28 лютого, адресована керівництву Південно-Західної залізниці. Начальник Південно-Західної залізниці Е. Шуберський зробив запит у Петроград щодо справжності телеграми, звідки отримав підтвердження. 1 березня надійшла інша телеграма, що підтверджувала повідомлення про створення революційних органів влади в Петрограді» (Skorokhod, 2018, р.50). Відповідно, інформація про зміну влади в регіоні надійшла значно пізніше, зокрема, на Волинь.

Адміністративними структурами Тимчасового уряду стали губернські та повітові комісари. Представницькі самоврядні органи створювались у формі губернських, повітових, волосних та сільських громадських комітетів. Розпочала роботу на Кременеччині повітова земська управа, головою якої обрано В'ячеслава Козіна, а членом – українського громадсько-політичного діяча, адвоката Бориса Козубського, який входив до Української революційної партії.

Центральна Рада, яка спочатку була як координаційний комітет, перетворилася на парламент країни. Українські з'їзди селян, робітників та солдатів відправили до неї своїх представників (Plokhii, 2018, p.271). Таким чином, у територія Волині була підконтрольна утвореній у березні 1917 р. Центральній Раді (Husar Struk, 1996, p.633), до складу якої входили представники Кременецького повіту: Борис Козубський (голова Кременецької міської думи у 1917–1919 рр., активний громадський діяч на Кременеччині у 20–30-ті роки), обраний в квітні 1917 р. на Українському національному Конгресі в Києві від Волині; Лука Галькер, Федір Рудий, обрані на Всеукраїнському селянському з'їзді, що проходив у червні в Києві, до Української Ради селянських депутатів, яка повністю увійшла до складу Центральної Ради (Krezub, 1993).

Процес національного відродження на Волині почався тільки з 1917 р. Уродженця Волині А. Візлова призначено губернським уповноваженим від Центральної Ради. Для ефективного самоврядування створено міську думу, її перше засідання відбулося 4 листопада 1917 р. (працювала до вступу у місто більшовиків у червні 1919 р.). На цьому засіданні головою Кременецької міської думи обрано Бориса Козубського. Під час зібрання присутніми засуджено більшовицький переворот; задекларовано підтримку Тимчасового уряду та Української Центральної Ради; створено Кременецький Комітет Громадянської безпеки, що особливо було важливим у неспокійні часи (Medvediev, 2014, p.73).

Розподіл місць у міській думі робився відповідно до етнічних переваг, хоча згодом склад значно поповнювався національними меншинами. Згідно статистики на 1910 рік у Кременецькому повіті проживало 227, 981 жителів, з них православних – 191, 130, римо-католиків – 14, 439, євреїв – 22, 210 та ін. (Pamiatnaia knyzhka, 1909, p. 14).

Проблемою для роботи міської думи була явка депутатів, які пропускали засідання. Голова міської думи Б. Козубський зумів організувати роботу думи так, щоб життя міста не цілком залежало від депутатів, які часто не з'являлися на засідання (Medvediev, 2014, p.73).

За часів головування Бориса Козубського міська дума вирішувала значну кількість питань та проблем. Зокрема, запроваджено 8 год. робочий день, встановлено нові податки, налагодилась виплата безробітним, обрано членів опікунської ради Кременецького комерційного училища, встановлено орендної плати за міську землю тощо (SATR, f.242, s.69, p.36).

Коли на Кременеччині постала проблема паперових купюр, то влада здійснила випуск паперових грошей номіналом 1, 3, 5 і 10 гривень у 1918 р. Зокрема, на купюрах стояв підпис голови повітової управи Б. Козубського (Cherniakhivskiy, 2001, p. 126). Ці гроші друкували в Кременецькій друкарні і вони були в обігу впродовж року (Kozubskiy, 2007, p.35).

Революційний рух поширювався серед селян у Кременецькому повіті, які становили основну масу населення краю. Невирішеність земельного питання спонукало їх до дій і протестів. Влітку 1917 р. у Кременці скликано Перший і Другий повітовий селянський з'їзди, на якому були присутні делегати від волостей, представники повітового комісара, делегати від Центральної Ради, політичних партій, української військової ради Кременецького гарнізону, а також представники Всеросійської Ради військових і селянських депутатів. У резолюції, яку прийняли з'їзди, висловлювалась підтримка Тимчасовому уряду та пропонувалось вирішення питання розподілу землі, не допущення самовільного її захоплення (SATR, f.246, o. 1, s.101, p.3, 6).

Вже восени 1917 р. у краї активізувалися більшовики. У Кременці знаходився штаб Південно-Західного фронту XI-го російської армії. Тут активно діяли більшовики М. Криленко – голова армійського комітету, Г. Чудновський. Вони 3–4

грудня 1917 р. у Кременці провели 3-й з'їзд представників військових частин XI-ї армії. Під час з'їзду більшовики критикували програмні засади Центральної Ради.

Після більшовицького збройного перевороту в Петрограді починається їх інтервенція на українські землі, їм допомагали збільшовизовані українці. У такій ситуації Центральна Рада УНР 22 січня 1918 р. проголосила Україну вільною самостійною державою. У трагічному бою під Крутами серед студентів і гімназистів, які самовіддано билися проти військ Муравйова, був студент Київського університету св. Володимира, виходець із с. Горинка Кременецького повіту М. Лизогуб. Він загинув у бою захищаючи незалежну Українську державу (Cherniakhivskiy, 1999, p.114).

Не маючи змоги самостійно протистояти більшовикам, Центральна Рада підписала Брестський договір з країнами Четвертного союзу, згідно якого за великі поставки сільськогосподарської продукції та стратегічної сировини Центральної Раді надавалася військова допомога у вигнанні більшовиків з території України. Тому 28 лютого 1918 р. Кременецький повіт окупували німецькі війська. Жителям краю знову випали нелегкі випробування. Окупанти забирали хліб, худобу, інші продукти харчування і вивозили до Німеччини.

На початку травня 1918 р. під захистом німецько-австрійських багнетів на Кременеччині утверджується влада гетьмана П. Скоропадського. Прийшовши до влади гетьман повернув частково дореволюційний устрій, вирішено відновити поділ України на губернії, повіти, волості. Відповідно до адміністративно-територіального устрою встановлювалася й структура органів влади. Законом «Про перейменування губернських і повітових комісарів і їх помічників» з 17 травня 1918 р. посадові особи перейменовувались в старост. В губерніях управління очолювали губернські старости: у Волинській – Д. Андро. (Halatyr, p. 42). Кременецьким повітовим старостою призначено полковника М. Шмідта, поміщика з с. Жуківці. Управляючі поміщицькими маєтками складали списки селян, які брали участь у націоналізації землі. У повіті прибуло близько 200 кінних гайдамаків, які розпочали розправу над селянами, накладали великі грошові відшкодування за завдані матеріальні збитки завдані поміщикам. Утихомирення краян тривало до 16 серпня 1918 р. Польські поміщики наполягали, щоб повернули їм їх земельні володіння (Halatyr, p. 43)

У період Гетьманату в Кременці відкрито Українську гімназію. Зокрема, у травні 1918 р. в м. Кременці на зборах жителів міста прийнято рішення про відкриття гімназії нового типу. На зборах були присутні Голова земської управи Б. Козубський, член земської управи по відділу народної освіти С. Коваль (SATR, f. 351, o.1, s. 2., p.4). Міністерство народної освіти УНР погодилось на відкриття в Кременці 1 жовтня 1918 р. державної української гімназії (SATR, f. 351, o.1, s. 16, p.2). На підставі прохання Кременецької «Просвіти» Міністерство дозволило присвоїти їй ім'я одного із активних діячів УНР, міністра освіти Івана Стешенка (SATR, f. 351, o.1, s. 2., p.38). Необхідно підкреслити, що відкриття гімназії стало неординарною подією у житті краю, адже у місті не було жодного середнього навчального закладу із рідною мовою навчання. У гімназії стало обов'язковим вивчення української мови та історії України (SATR, f. 351, o.1, s. 1, p.10). Отож, Скоропадський втілював давню мрію інтелігенції – запровадив українську мову в освіті (Plokhii, 2018, p.277). Зауважимо, що гетьманська влада певною мірою навела лад на Кременеччині.

Саме 11 листопада 1918 р. Німеччина та Австро-Угорщина капітулювали, завершилася Перша світова війна, в яких до того ж відбулися революції і постало питання про виведення їх військ з України. Гетьман втратив зовнішню військову опору. У Києві до влади приходить Директорія.

Вже 22 грудня 1918 р. на Волинь вступили війська Головного отамана С. Петлюри. Населення Кременця підтримало прихід армії Директорії. Сам Петлюра здобув популярність, тому що був головнокомандувач у той період, коли Українська

революція перейшла з парламентської до військової стадії (Plokhii, 2018, p.283). Частина гетьманських військ, замкнулась в приміщенні Кременецького лицейу, проте внаслідок бою, здалась повстанцям. Німці, які теж знаходились в місті участі в бою не брали (Saveliuk, 1934, p.50). На початку січня 1919 р. на Кременеччині були утворені волосні та повітова управи Директорії. За короткий час існування української влади в краї відбулися великі зрушення – розпочалася активна культурно-просвітницька та кооперативна робота та поділ землі. До речі, міська дума була перейменована на міську демократичну думу Кременця (Savchuk, 1996, p. 21).

Однак новоутворена Польська держава, озброєна за допомогою Антанти, кинула свої війська на загарбання етнічних українських земель Західної України. Поляки вже навесні 1919 р. захопили північну Волинь і стали наближатися до Кременця. В ряді сіл повіту було організовані бойові селянські загони. Вони утворили лінію оборони від с. Заложці до с. Будки протяжністю 40 км. Кілька місяців вони обороняли край від нового окупанта. Селяни мали достатню кількість зброї, набоїв, навіть гармати. Одним із керівників селянської самооборони був вчитель із с. Свинюхи на Кременеччині (нині с. Очеретне) Харабура (Saveliuk, 1934, p. 54).

У травні – червні на Кременеччину вступають підрозділи Червоної армії під командуванням В. Боженка. Тому вже 2 червня війська УНР змушені залишити Кременець. До міста вступили червоноармійці 5-го Таращанського полку під командуванням П. Кабула. Розпочинається радянська організація краю. Створюється повітовий ревком, який очолює колишній матрос В. Рикун. Міська більшовицька організація в основному складалася з євреїв (А. Мордиш, Г. Бровер, Д. Лізак), які допомагають у встановленні диктатури пролетаріату, та здійсненні репресій проти краян. Так, вже 30 червня 1919 р. чекісти заарештували у Кременці 9 офіцерів як заручників, серед них Кириловича, Ружинського, Оржановського, Поповича, Савицького, інших, вивезли до Дубна і там закатували (Cherniakhivskiy, 1999, p.116). У липні 1919 р. у Кременецькому повіті створено комбіді. Вони регулювали збирання врожаю, допомагали вилучати сільськогосподарську продукцію для потреб Червоної армії. Радянська влада проіснувала в краї недовго – лише два місяці. Проти більшовиків повстало населення, через їх грабунки і мордування бувших «буржуазних» старшин, їх вигнано з Кременця аж за Шумськ, а добровільно впущено до міста польські війська і вже з ними далі продовжено війну (Saveliuk, 1934, p.50).

На початку червня 1919 р. польські війська окупували Галичину і зупинилися на російсько-австрійському кордоні. Прикордонна Кременеччина жила напруженим життям. Польські військові підрозділи здійснювали провокації: обстрілювали прикордонні села з гармат і кулеметів, здійснювали рейди по території повіту.

У кінці серпня на початку вересня 1919 р. поляки розпочали новий наступ з метою захоплення західноукраїнських земель. На початку вересня вони контролювали Кременець. На території повіту спалахнула справжня партизанська війна. У ряді сіл поляки розпочали терор. Так у с. Людвищі вони вчинили жорстоку розправу над селянами. Багатьох учасників визвольної боротьби окупанти арештували і відправили у концтабори. Серед них громадсько-політичного діяча краю Б. Козубського, вихідця з с. Попівці, селянського поета Ю. Виливчука та інших. Вони були запроторені до концтабору у Домб'є, неподалік Кракова (Kozubskiy, 2007, p. 78).

Тільки після поразки основних сил білогвардійців Юзеф Пілсудський відважився на рішучі дії. 21 квітня 1920 р. він підписав Варшавський договір з Симоном Петлюрою (Ogrodowska, 1999, p.109). Наприкінці квітня 1920 р. Польща розпочала новий наступ на Україну. Поряд з польськими військами у поході взяло участь 15 тис. українських вояків під командуванням С. Петлюри. Згідно домовленості між Ю. Пілсудським і С. Петлюрою сім повітів Волині, в тому числі і Кременецький, переходили під управління уряду Польщі. Директорія на чолі із С. Петлюрою осіла у Вінниці, але реальної сили протистояти Червоним військам не мала.

Наприкінці червня 1920 р. більшовицька перша кінна армія М. Будьонного, дивізія Й. Якіра та бригада Г. Котовського розпочали контрнаступ на польські позиції на Західному фронті. Запеклі бої зав'язалися на підступах до Кременця, зокрема під с. Горинка та поблизу Божої гори в районі с. Великі Бережці. 21 липня 1920 р. у Кременець вступили червоні війська. 26 липня кременецьким повітовим комісаром призначено Ковальчука. У серпні 1920 р. в Кременці відбувся повітовий з'їзд селян. На ньому проголошено встановлення в повіті радянської влади. У краї відновлено повітовий ревком, а також відновили роботу волосні та сільські ревкоми (Cherniakhivskiy, 1999, p.117). Власне, невирішеність земельного питання спонукало селян піддержати більшовиків, такі симпатії спостерігалась в краї до 1930-х рр., коли в СРСР розгорнулася примусова колективізація, репресії, Голодомор, тоді ця підтримка поступово зникла.

З середини вересня 1920 р. по повіту прокотилася вістка, що Червона армія відступає. Так, за допомогою зброї, отриманої від Антанти польські підрозділи зупинили радянський наступ на околиці Варшави. Червона армія хаотично відступала. В Україні під контролем поляків знову опинилася Волинь (Plokhii, 2018, p.289). Власне, 17 вересня 1920 р. відбулося останнє засідання кременецького повітового ревкому. 10 жовтня розвідка донесла, що із Збаража на Кременеччину просувається колона польських військ. 12 жовтня 1920 р. поляки зайняли Кременець (Medvediev, 2014, p.98).

Польсько-радянська війна 1920 р. завершилась укладанням Ризького мирного договору 1921 р., яким фактично ліквідовано наслідки Варшавського договору. Як це вже неодноразово траплялося у багатоміліардній історії України, її землі знову були розділені за бажаннями сусідніх держав без участі народу.

За Ризьким миром 1921 р., Волинь була штучно поділена: східна частина її території відійшла до УСРР, а західна була включена до складу Польської Республіки як її інтегральна частина. На теренах Західної Волині створено Волинське воєводство з центром у Луцьку. Польська влада щодо національних меншин, зокрема, українців, здійснювала політику асиміляції та дискримінації. Як протидія такій політиці влади розгорнулася активна громадсько-політична діяльність українців, емігрантів з Наддніпрянської України, які зупинились на Кременеччині, після поразки Української революції.

Висновки. Отже, широкий спектр досліджень з подій Української революції 1917–1921 рр. мало охоплює історію невеликих містечок. Проте для детального вивчення періоду революції необхідно знати її регіональні виміри. Ситуація в краї в період Української демократичної революції, військових дій та нестабільності була складною. Проаналізований етнічний склад населення Кременеччини свідчить про впливи в краї мали українці, євреї та поляки. Важливо, що активізувалися українці, як інтелігенція, так і селянство у відстоюванні своїх інтересів під час Української революції. Становлення місцевих органів влади та їх роль у налагодженні соціально-економічного, культурно-освітнього життя Кременеччини відбувалося в складних умовах. Підкреслимо, що відкриття української гімназії та започаткування діяльності «Просвіти» в період революційних змін, в майбутньому дозволило зберегти ці інституції, які пропагували національні ідеї в період перебування українського народу під владою Польщі. Важливим є те, що відбувся приплив емігрантів з Наддніпрянщини, після поразки Української революції, і це значно пожвавило національне життя на Кременеччині. Відмітимо й те, що в боротьбі за українську державність певна кількість місцевих жителів займала вичікувальну позицію.

Висловлюю щире подяку за надані матеріали для дослідження директору Кременецького краєзнавчого музею Андрію Левчуку.

Бібліографія

Галатир, В. (2015). Корупція та хабарництво під час становлення повітових державних адміністрацій на Правобережжі в добу гетьманату П. Скоропадського. *Формування та діяльність місцевих державних адміністрацій та самоврядування в період Української революції 1917–1920 рр.: матеріали круглого столу, м.Кам'янець-Подільський*. Retrieved from <http://history.kpnu.edu.ua/wpcontent/uploads/sites/2/2015/01/%D0%B7%D0%B1%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA1.pdf>

Дем'янюк, О. (2014). Західна Волинь і Холмщина: боротьба за державну належність. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. № 809. Держава та армія. С. 47–52.

Дем'янюк, О. (2018) Волинь в Українській революції: доба Української Центральної ради: монографія. Луцьк. 232 с.

Медведєв, С. & Савчук, В. (2014) На зламі епох. Краєзнавчі нариси з історії Кременеччини. Випуск 1. Кременець. С. 63–107.

Козубський, О. (2007). Від Львова до тайги. Про рід Козубських. Снятин. 286 с.

Комарницький, О. (n. d). Містечка Південної Волині в контексті Української революції 1917–1920 рр. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Slavuta/Revolution1917.html>

Крезуб, А. (1993). Напад більшовиків на Крем'янець в травні 1919 р. Спогад з «Історичного календаря Червоної Калини» за 1930 р. *Діалог*. 23 січня.

Ogrodowska, V. & Piskorz-Branekowa, E. (1999). *Kalendarz Polski. Historia i obyczaje*. Warszawa. 311 с.

Памятная книжка Волинской губернии, (1909). Житомир.

Плохій, С. (2018) Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Друге видання. Харків. 494 с.

Савелюк, Й. (1934). Історія Крем'янця. Перший зошит. Крем'янець. 70 с.

Савчук, Б. (1996). Волинська «Просвіта». Рівне: «Ліста». 154 с.

Skakalska, I., Semenets-Orlova, I. (2019). The ukrainian elite of Western Volhynia (1921–1939): sources of the research problem. *Shidnoievropeyskyi Istorychnyi Visnyk* [East European Historical Bulletin]. 10, 2019. S. 141–149. doi: 10.24919/2519-058X.10.159181.

Скороход, О. (2018). Лютнева революція 1917 року на периферії: поведінка киян у дні повалення монархії. *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки. Том 1*. Retrieved from <http://nrph.ukma.edu.ua/article/view/152045>. doi: <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2018.50-55>

Черняхівський, Г. (1999) Кременеччина від давнини до сучасності. Кременець. 318 с.

Черняхівський, Г. (2001). Портрети пером. Кременець. 260 с.

Husar Struk, D. (1996) Volhynia. *Encyclopedia of Ukraine*. Volume V. С. 633.

Шейко, В. М. (2019). Інтелекція і влада в часи Української революції 1917–1921 рр.: історіографія за окремими сферами культури. *Вісник Харківської академії культури. Збірник наукових праць*. Вип. 54. URL: <http://v-khsac.in.ua/article/view/165756> doi: <https://doi.org/10.31516/2410-5333.054.14>

Державний архів Тернопільської області.

References

Halaty, V. (2015). Koruptsiia ta khabarnytstvo pid chas stanovlennia povitovykh derzhavnykh administratsii na Pravoberezhzhi v dobu hetmanatu P. Skoropadskoho. [Corruption and bribery during the formation of county state administrations on the Right Bank on the day of the Hetmanate P. Skoropadsky]. *Formuvannia ta diialnist mistsevykh derzhavnykh administratsii ta samovriaduvannia v period Ukrainskoi revoliutsii 1917–1920 rr.: materialy kruhloho stolu, m.Kamianets-Podilskiy*. URL: <http://history.kpnu.edu.ua/wpcontent/uploads/sites/2/2015/01/%D0%B7%D0%B1%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA1.pdf> [in Ukrainian].

Demianiuk, O. (2014). Zakhidna Volyn i Kholmshchyna: borotba za derzhavnu nalezhnist [Western Volhynia and Kholmshchina: the struggle for state affiliation]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnik»*. № 809. *Derzhava ta armii*. Pp. 47–52. [in Ukrainian].

Demianiuk, O. (2018). *Volyn v Ukrainii revoliutsii: doba Ukrainskoi Tsentralnoi rady: monohrafiia*. [Volyn in the Ukrainian Revolution: the day of the Ukrainian Central Council: a monograph]. Lutsk. 232 s. [in Ukrainian].

Medviediev, S., & Savchuk, V. (2014). Na zlami epokh. Kraieznavchi narysy z istorii Kremenechchyny [At the turn of the epoch. Local history essays on the history of Kremenetschyna]. Vypusk 1. Kremenets. Pp. 63–107. [in Ukrainian].

Krezub, A. (1993). Napad bilshovykiv na Kremianets v travni 1919 r. Spohad z «Istorychnoho kalendaria Chervonoj Kalyny» za 1930r. [The attack of the Bolsheviks on Kremianets in May 1919. Memoirs from the «Historical calendar of the Red Kalina» for 1930]. *Dialoh*. 23 sichnia. [in Ukrainian].

Kozubskiy, O. (2007). *Vid Lvova do taihy. Pro rid Kozubskyykh. [From Lviv to the taiga. About the genus Kozubsky]*. Sniatyn. 286 p. [in Ukrainian].

Komarnytskyi, O. (n. d). Mistechka Pivdennoi Volyni v konteksti Ukrainскоi revoliutsii 1917–1920 rr. [The town of South Volhynia in the context of the Ukrainian Revolution of 1917–1920] URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Slavuta/Revolution1917.html> [in Ukrainian].

Ogrodowska, V. & Piskorz-Branekowa E. (1999). *Kalendarz Polski. Historia i obyczaje*. Warszawa. 311 p. [in Polish].

Pamiatnaia knyzhka Volynskoi hubernyy (1909). [Memorial book of Volyn province]. Zhytomir. [in Russian].

Plokhii, S. (2018). *Brama Yevropy. Istoriiia Ukrainy vid skifskyykh voien do nezalezhnosti. [The Gate of Europe. History of Ukraine from Scythian wars to independence]*. Druhe vydannia. Kharkiv. 494 p. [in Ukrainian].

Saveliuk, Y. (1934). *Istoriiia Kremiansia. [History of Kremianets]*. Pershyi zoshyt. Kremianets. 70 s. [in Ukrainian].

Savchuk, B. (1996). *Volynska «Prosvita»*. [Volyn «Prosvita»]. Rivne: «Lista». 154 p. [in Ukrainian].

Skakalska, I., Semenets-Orlova, I. (2019). The ukrainian elite of Western Volhynia (1921–1939): sources of the research problem. *Skhidnoevropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 10, 2019. Pp. 141–149. doi: 10.24919/2519-058X.10.159181. [in English].

Skorokhod, O. (2018). Liutneva revoliutsiia 1917 roku na peryferii: povedinka kyian u dni povalennia monarkhii [February Revolution of 1917 on the periphery: Kyiv's behavior in the days of the overthrow of the monarchy]. *Naukovi zapysky NAUKMA. Istorychni nauky*. Tom 1. URL: <http://nrph.ukma.edu.ua/article/view/152045>. doi: <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2018.50-55> [in Ukrainian].

Cherniakhivskiy, H. (1999). *Kremenechchyna vid davnyiny do suchasnosti. [Kremenechchina from ancient times to the present]*. Kremenets. 318 s. [in Ukrainian].

Cherniakhivskiy, H. (2001). *Portrety perom. [Portraits by pen]*. Kremenets. 260 p. [in Ukrainian].

Husar Struk, D. (1996). *Volhynia. Encyclopedia of Ukraine*. Volume V. P. 633. [in English].

Sheiko, V. M. (2019). Intelihentsiia i vlada v chasy Ukrainскоi revoliutsii 1917–1921 rr.: istoriohrafiiia za okremymy sferamy kultury. [Intellectuals and authorities during the Ukrainian Revolution of 1917–1921: Historiography in certain spheres of culture]. *Visnyk Kharkivskoi akademii kultury. Zbirnyk naukovyykh prats*. Vyp. 54. URL: <http://v-khsac.in.ua/article/view/165756>. doi: <https://doi.org/10.31516/2410-5333.054.14> [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti [SATR – State Archives of Ternopil Region]

UDK 94(477):323.272 «1919/1921»

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.12

Роман ЛЕХНІУК

кандидат історичних наук, асистент кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000 (r.lechniuk@gmail.com)

Roman LEKHNIUK

PhD. (History), Assistant professor of the Mykhailo Hrushevkyi Department of Contemporary History of Ukraine, Ivan Franko National University of Lviv 1 Universytetska str. Lviv, Ukraine, postal code 79000 (r.lechniuk@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

ПРИЧИНИ НЕВДАЧ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА СТОРІНКАХ «СПОМИНІВ З МОГО ЖИТТЯ» ОЛЕКСАНДРА БАРВІНСЬКОГО

Анотація. *Мета дослідження* – розкрити погляд одного з провідних українських політиків кінця XIX – першої чверті XX ст., Олександра Барвінського, на причини невдач українських державотворчих змагань 1917–1921 рр., висловлений ним на сторінках своїх неопублікованих мемуарів. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, науковості, верифікації, авторської об'єктивності, а також на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-системний) методів. Одним із провідних методів, яким послуговувалися автори, став біографічний, що дав змогу крізь призму біографії Олександра Барвінського, Михайла Грушевського та Юліана Романчука з'ясувати бачення консервативним політиком причин поразки Української народної республіки та Західноукраїнської народної республіки. **Наукова новизна** полягає у використанні фрагментів неопублікованих частин мемуарів О. Барвінського, які ніколи раніше не ставали об'єктом вивчення. Завдяки цьому вперше з'ясовано ретроспективний погляд О. Барвінського на окреслені в темі явища. **Висновки** Погляд О. Барвінського на проблеми Української народної республіки та Західноукраїнської народної республіки є класичним консервативним аналізом суспільно-політичних процесів. Основну відповідальність за падіння двох українських держав покладається автором досліджуваних спогадів на М. Грушевського та Ю. Романчука. На думку О. Барвінського, саме їх діяльність, була причиною неготовності українського суспільства по обидва боки річки Збруч скористатись історичним шансом, який українці отримали впродовж 1917–1921 рр.

Ключові слова: Олександр, Барвінський, Михайло Грушевський, Юліан Романчук, Українська революція, консерватизм.

REASONS FOR FAILURES OF THE UKRAINIAN REVOLUTION ON THE PAGES OF OLEKSANDR BARVINSKYI'S «MEMOIRS OF MY LIFE»

Summary. *The purpose of the research is to analyze the views of one of the leading Ukrainian politicians of the late nineteenth – first quarter of the twentieth century, Alexander Barvinskyi, on the reasons why Ukrainian state-building competitions of 1917–1921 failed, which he expressed on the pages of his unpublished memoirs. The research methodology is based on the principles of historicism, a scientific approach, a verifying approach, the author's objectivity, as well as the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-system) methods. One of the leading methods used by the author is a biographical method that allowed, through the prism of Oleksandr Barvynskyi, Mykhailo Hrushevsky and Julian Romanchuk biographies, to find out the conservative politician's vision on reasons for the defeat of the Ukrainian People's Republic and the Western Ukrainian People's Republic. The scientific novelty is the following: in the article fragments of unpublished parts of the Oleksandr Barvinskyi's memoirs are used, which have never been the object of study before. Thanks to this, for the first time Oleksandr Barvinskyi's retrospective view on the analyzed phenomenon has been clarified. Conclusions.* Barvinskyi's view on the problems of the Ukrainian People's Republic and the Western Ukrainian People's Republic is a classic example of conservative socio-political analysis. In Barvinskyi's opinion the main responsibility for the fall of the two Ukrainian states lies on Mykhailo Hrushevskyi and Julian Romanchuk. According to Barvinskyi, their policy and activities were the reason for the

unpreparedness of Ukrainian society on both sides of the Zbruch River to use the historical chance that Ukrainians gained during 1917–1921.

Key words: *Oleksandr Barvinskyi, Mykhailo Hrushevsky, Julian Romanchuk, Ukrainian Revolution, conservatism*

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Життя та діяльність О. Барвінського, попри його важливе місце в національному житті галицьких українців останньої третини XIX – початку XX ст., все ще залишаються недостатньо вивченими. Аналізований у цьому тексті його погляд на події Української революції вперше є об'єктом вивчення. Натомість серед праць, присвячених загалом цій постаті, варто виокремити статті О. Аркуші (Arkusha, 1997) та І. Черновола (Chornovol, 2004), які є найгрунтовнішими пробами аналізу Барвінського. Окремі аспекти його політичної діяльності вивчав і автор нинішнього дослідження (Lekhniuk, 2018). Інші студії або зосереджуються на вузьких елементах життя очільника середовища (Romaniuk, 2009), або носять радше популярний характер (Pavlyshyn, 1997).

Мета статті розкрити погляд одного з провідних українських політиків кінця XIX – першої чверті XX ст., Олександра Барвінського, на причини невдач українських державотворчих змагань 1917–1921 рр., висловлений ним на сторінках своїх неопублікованих мемуарів.

Виклад основного матеріалу. У дискусіях про події Української революції 1917–1921 рр. питання про причини невдач державотворчих спроб українців Галичини і Наддніпрянщини залишається одночасно відкритим і актуальним. Сучасний етап української історії, що характеризується російською агресією проти України і черговою загрозою нашій державності, змушує вкотре повертатись до аналізу подій сторічної давності.

Попри чималу кількість сучасних наукових досліджень причин невдач Української революції, необхідно пам'ятати, що цей пошук розпочався «по гарячих слідах» ще у 20-х рр. XX ст. У наукових опрацюваннях і публіцистиці, приватній кореспонденції і мемуарах недавні учасники чи просто сучасники подій 1917–1921 рр., представники усіх напрямів української політичної думки намагались пояснити такий результат.

У міжвоєнне двадцятиліття вагомий внесок у дискусії навколо революційних подій зробили представники українського консерватизму. Найвідомішими є погляди найвизначнішої постаті в історії вітчизняної консервативної думки – В'ячеслава Липинського, висловлені ним у програмовій праці «Листи до братів-хліборобів» та інших творах. Знаними є також оцінки часто критичні, революційних подій Осипом Назаруком, Василем Кучабським тощо. Натомість, майже невідомими є думки з цього приводу представника старшого покоління українських консервативних діячів, одного з чільних представників цього ідейного напрямку в Галичині останньої чверті XIX – першої чверті XX ст. – О. Барвінського.

О. Барвінський (1847–1926 рр.) – український політичний, культурно-освітній діяч. Упродовж життя був депутатом Галицького крайового сейму (1894–1904 рр.), палати послів (1891–1907 рр.) та палати панів (1917–1918 рр.) парламенту австрійської частини монархії Габсбургів – Державної Ради. У 1918–1919 рр. – делегат Української національної ради з 9 листопада 1918 по 4 січня 1919 р. – державний секретар віросповідань і освіти в уряд ЗУНР. Також О. Барвінський – активний популяризатор української історії, насамперед завдяки видавничій серії «Руська історична бібліотека», одним із перших застосовував термін «Україна-Русь» замість просто «Русь» (Chornovol). Один з ініціаторів перетворення Літературного товариства ім. Шевченка на наукове, його голова упродовж 1892–1897 рр.

У політичній діяльності О. Барвінський запам'ятовується як лідер українського християнсько-суспільного руху – консервативного середовища, що виникло внаслідок розколу галицьких народовців після провалу політики польсько-українського порозуміння у 1890–1894 рр. – т. зв. «нової ери». На відміну від більшості народовців,

лідером яких був Ю. Романчук, О. Барвінський наполягав на потребі продовжувати прагматичну, або ж «реальну» (IL, f.135, s. 30, ark 0), політику. Її суть полягала в пошуку можливостей для порозуміння (допустимого з точки зору цінностей і принципів) як з провідними польськими політиками Галичини, так і «міродатними» віденськими урядовими колами задля здобуття максимально широких можливостей для культурно-освітнього і, як наслідок, політичного розвитку українців. Опозиційну політику Ю. Романчука О. Барвінський вважав безперспективною, оскільки, на його думку, українці в Австро-Угорщині не досягли ще необхідного рівня суспільного розвитку, а отже й необхідної для ефективної опозиції політичної ваги (LNSL, DM, f. 11, s. 5387, p. 1–2). Такі погляди були причиною постійної критики і звинувачень, часто голосливих і необґрунтованих, у пропольськості й «угодовстві» зі сторони інших українських політичних сил Галичини (Nashi, 1910).

Окрім прагматизму, головними засадами консервативної ідейно-політичної платформи О. Барвінського і християнсько-суспільного руху були: пріоритетність організаційно-просвітньої роботи («органічної праці») серед народу над гучними політичними акціями й маніфестаціями; акцент на ключовій ролі релігії і церкви (в даному випадку – Греко-Католицької) в житті суспільства з опорою на західну культурно-інтелектуальну традицію, а отже жорстке опонування усім антирелігійним проявам в українському суспільстві Галичини; безапеляційна антирусофільська постава (як наслідок «західництва» О. Барвінського та його однодумців).

Втілити на практиці ці постулати О. Барвінському не вдалося. З середини 1890-х років до початку Першої світової війни політичні позиції християнських суспільників і їх лідера в українській політиці Галичини еволюціонували від провідних до фактично маргінальних. Причиною не була недієздатність ідейної платформи, а внутрішні й зовнішні проблеми середовища. Серед внутрішніх чинників – тотальна залежність руху від свого очільника (Lekhniuk) та нечисленність (LNSL, DM, f. 11, s. 5387). Щодо зовнішніх, то до політичних невдач Барвінського спричинила вже згадана постійна критика, насамперед націонал-демократів, а також загальні тенденції суспільно-політичного життя. Ширення націоналізму й соціалізму, залучення широких мас до політичної активності та загальна радикалізація суспільно-політичного простору – усе це не залишало шансів для поміркованих і погано пристосованих до нової епохи консерваторів (Lekhniuk, 2016).

«Спомини з мого життя» О. Барвінський розпочав писати ще в часі активної політичної діяльності перед Першою світовою війною і провадив роботу над ними аж до своєї смерті (рукопис обривається на подіях 1908 року). Ці мемуари за своїм тематичним і змістовим наповненням є чи не найбільшим вмістилищем інформації про політичні, культурні та інші процеси в тогочасній Галичині. Лише рукописи, що охоплюють події 1888–1908 рр. налічують біля 6000 аркушів з додатками (Vynar, Hryshch, 2004, 14). Хоча автор і не встиг довести текст до подій 1917–1921 рр., у зошиті XXXIX рукопису «Споминів.» (написаному в березні-травні 1925 р.) є фрагмент ретроспективного аналізу Барвінським причин і передумов невдач державницьких намагань українців. Ця частина мемуарів цінна не лише у контексті розширення уявлень про оцінку подій Української революції, а й для кращого розуміння природи консервативного світогляду О. Барвінського й історії українського консерватизму в Галичині.

Особливістю аналізу О. Барвінським боротьби українців за власну державність є те, що він не концентрує увагу на конкретних подіях власне цих років. Свою оцінку тут він обмежує висловленням солідарності з оцінками В'ячеслава Липинського й Дмитра Дорошенка, висловлених на сторінках «Хліборобської України» (IL, f. 135, spr. 40, p. 641). Натомість О. Барвінський акцентує на ширших і триваліших тенденціях суспільно-політичного життя українців в монархіях Романових і Габсбургів, котрі, на думку автора «Споминів.» і призвели до невтішних наслідків.

Другою особливістю є персоніфікованість розгляду цих негативних довоєнних процесів. Невдачі Української та Західноукраїнської Народної Республіки О. Барвінський трактує як наслідок діяльності двох осіб – М. Грушевського і Ю. Романчука. Вибір останнього може дивувати, зважаючи на те, що на час проголошення Західної Української Народної Республіки (далі – ЗУНР) він вже не відігравав колишньої ключової ролі. З іншого боку – це дві постаті, з якими О. Барвінський був особисто добре знайомий. Ймовірно, серед усіх діячів Української Народної Республіки (далі – УНР) доби як Центральної Ради, так і Директорії, саме про М. Грушевського лідер християнсько-суспільного руху міг сказати найбільше.

Історія стосунків О. Барвінського і М. Грушевського пройшла етапи від тісних товариських відносин в момент приїзду київського історика до Галичини у 1894 р. до розриву відносин і взаємних публічних звинувачень у пресі й публіцистиці та намагання керівництва Наукового товариства ім. Шевченка на чолі з М. Грушевським виключити Барвінського з організації за критику товариства у часописі «Руслан». М. Грушевський вважав хибною спрямовану на компроміс політику О. Барвінського. Своєю чергою, лідер християнських суспільників критикував як спроби політичної активності професора, так і його науковий доробок (Telvak, 2017).

Безумовно, тривала історія взаємних образ і звинувачень наклала відбиток на трактування О. Барвінським ролі й заслуг М. Грушевського, в тому числі й у подіях Української революції. Перша «провина» М. Грушевського полягала у активному ангажуванні до галицької політики у намаганні посісти в ній ключову роль попри застереження як О. Барвінського, так і членів київської Громади – Володимира Антоновича й Олександра Кониського. На думку О. Барвінського, усі політичні починання історика були недоречними й безуспішними – що у випадку членства в Українській націонал-демократичній партії (далі – УНДП), що в боротьбі за відкриття українського університету у Львові (IL, f. 135, s. 40, p. 639–640).

Вердикт лідера християнсько-суспільного руху щодо політичних здібностей М. Грушевського є недвозначним: «Своїм вмішнуванням у непідходящі до его таланту політичні справи вносив більше заколоту, як помочи та непотрібно марнував свої сили, котрі з великим хісном міг був обернути на довершенне розпочатих історично-наукових праць і видань» (IL, f. 135, s. 40, p. 642). Цим, а також нестачею у М. Грушевського дипломатичного і державницького хисту, пояснює О. Барвінський невдачі історика у добу Центральної Ради (IL, f. 135, s. 40, p. 640).

Найдошкульніший ж критиці автор «Споминів.» піддає М. Грушевського не за політичні прорахунки, а за його діяльність між 1894 і 1914 рр. На думку О. Барвінського, завданням учня В. Антоновича у Львові було вироблення чіткої національної свідомості й почуття національного обов'язку серед інтелігенції та студентства (IL, f. 135, s. 40, p. 6437). Аргументуючи точку зору про невдачу М. Грушевського у цій сфері, галицький діяч, у традиціях консерваторів і представників державницької школи в українській історіографії, зазначав: «У своїй великій історії вельми просторо й подрібно оповів [Грушевський] про княжі межисобиці, про боротьбу укр[аїнського] народу в литовсько-руській добі і за козаччини, одначе сими просторими оповіданнями не витворив ясної і виразної національної свідомости, навіть серед академ[ічної] молодежи, не навчив сумлінного і точного сповнювання народного обов'язку, не виробив почуття і розуміння державної ідеї, опертої на кріпких національних основах» (IL, f. 135, s. 40, p. 637–638).

Додатковою причиною невдачі О. Барвінський, також традиційно для багатьох критиків Грушевського, зокрема й діячів Української Народної Республіки загалом, вважав домінування ідей Михайла Драгоманова, які, за твердженням львівського консерватора, не були здатними сформулювати державницьку ідею і виховати суспільство у правильному руслі. До того ж, змагання до досягнення «всесвітнього

поступу» відволікало сили від національного розвитку (IL, f. 135, s. 40, p. 638). У контексті критики ідей М. Драгоманова О. Барвінський також відзначає творення великої кількості політичних партій («З котрих можна би зложити цілий словарець») після Лютневої революції у Російській імперії як чинник політичної слабкості й нестабільності молодій українській державі на схід від Збруча (IL, f. 135, s. 40, p. 638).

Народницький характер історичних концепцій М. Грушевського і пов'язане з цим питання його «невдачі» у вихованні молоді особливо турбувало О. Барвінського. Це пояснюється надважливою роллю, яку він сам і загалом представники християнсько-суспільного руху надавали питанню виховання молодого покоління і пов'язаному з цим питанням авторитету старшого покоління. У пресі й публіцистиці О. Барвінський і його однодумці неодноразово негативно висловлювались щодо участі молоді в політичних процесах, акцентуючи, що її першочергове завдання – здобуття необхідних знань і кваліфікації, щоб у майбутньому перебрати до своїх рук народні справи (*Zadachy ruskoi shkilnoi molodizhy*). Ілюструє ставлення християнських суспільників до «політикування» молоді питання українського університету. О. Барвінський вважав, що найголовнішою передумовою його створення є наявність достатніх наукових сил в суспільстві і що саме на цю мету слід спрямувати усі сили, а не витратити їх на безрезультатні маніфестації (LNSL, DM, f. 11, s. 5387, p. 9–10.). Це пояснює скептичне ставлення його, а також іншого знаного діяча християнсько-суспільного руху – Кирила Студинського – до сецесії українських студентів Львівського університету 1901 р. (LNSL, DM, f. 11, s. 2483, p. 56.)

Недостатня освіченість українського суспільства як Галичини, так і Наддніпрянщини, з точки зору О. Барвінського була головною загрозою національним змаганням, а отже і основою причиною невдач по обидві сторони колишнього австрійсько-російського кордону. У розпал війни, в січні 1915 р., лідер християнських суспільників писав, що остерігається «дикого духу давньої «черни» як неодноразової в минулому перешкоди розвитку державного життя українців (LNSL, DM, f. 11, s. 5386, p. 4.).

Насамкінець, у вину М. Грушевському ставилось його ніби то небажання розірвати ще до війни контакти з Російською імперією, зокрема відмова прийняти австрійське підданство й припинити контакти з російськими вченими. Не викликало захоплення у О. Барвінського і бажання М. Грушевського перенести видання «Літературно-науково вісника» до Києва. Із посиланням на слова Михайла Павлика, консерватор стверджує у мемуарах, що, як голова НТШ, Грушевський навмисно блокував вихід у 1909 р. ювілейного тому «Записок.» цього товариства, присвячених 200-літтю битви під Полтавою та І. Мазепі і, понад те, обіцяв урядовим колам Петербурга взагалі не допустити виходу цього видання у ювілейний рік (IL, f. 135, s. 40, p. 637 zv.).

Таку гостру реакцію О. Барвінського на небажання М. Грушевського розірвати усі зв'язки із державою Романових слід пояснити традиційним для галицьких народовців негативним ставленням до Росії. Утім, якщо націонал-демократи нерідко укладали політичні домовленості з русофілами, то для християнських суспільників і особисто О. Барвінського такі кроки були абсолютним табу. Серед усіх галицьких українських політичних груп саме це консервативне середовище було найбільш антиросійським і антирусофільським.

Союзи з русофілами були одним із основних закидів О. Барвінського щодо діяльності Ю. Романчука, якого лідер християнсько-суспільного середовища вважав відповідальним за політику народовців, а з 1899 р. – Української національно-демократичної партії. Саме договір більшості народовців з русофілами в середині 1890-х років поклав остаточний край «новій ері» й став каталізатором розколу цього середовища і особисто між Ю. Романчуком та О. Барвінським. До цього вони

тривалий час співпрацювали задля розвитку й зміцнення руху народовців, хоч близькими товаришами, на відміну від ситуації з М. Грушевським, не були ніколи. Як уже сказано, опозиційну політику, прихильником якої був Ю. Романчук, очільник консерваторів вважав безперспективною та неефективною.

З опозиційної постави багатолітнього лідера народовців виводив наступну проблему – певну замкнутість Ю. Романчука, його небажання активно шукати політичних партнерів серед представників інших народів габсбурзької монархії в австрійському парламенті (ІІ, f. 135, s. 40, p. 645; Klish, Lekhniuk, 2016). Пов'язаним з цим було й небажання шукати особистих контактів в урядових колах Відня для їх використання на користь українських інтересів: «Нерадо звертався до міродатних референтів по міністерствах, особливо, коли розходилося про обсади яких становищ нашими людьми, вважаючи се справами особистими» (ІІ, f. 135, s. 40, p. 645). Це було повною протилежністю до політичних практик О. Барвінського, який міг похвалитись найкращими такого роду зв'язками серед усіх українських політиків у Галичині.

Суттєвим докором на адресу Ю. Романчука була його зосередженість винятково на галицьких справах. Для О. Барвінського, який був одним з постійних ініціаторів контактів між галицькими й наддніпрянськими діячами, неодноразово відвідував Київ та мав тривалі дружні відносини з Пантелеймоном Кулішем та Олександром Кониським, питання зміцнення відносин між двома частинами українського народу було визначальним для майбутнього національної справи. У цьому аспекті Ю. Романчук був повною протилежністю до О. Барвінського: «У національних і культурних змаганнях не виходив поза Збруч і Дністер, не глядів знакомств з Придніпрянцями, ненав'язував звязків з київською громадою і лише з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревського їздив до Полтави» (ІІ, f. 135, s. 40, p. 646).

Понад те, лідер опозиційних народовців не проявляв активності і в співпраці з представниками Буковини. У «Споминах...» наведено інформацію про випадок, коли чільні українські діячі цього краю – Степан Смаль-Стоцький і Єротей Пігуляк – звернулися за допомогою до Ю. Романчука й отримали відмову (ІІ, f. 135, srg. 40, p. 647–648). Цей випадок, як і не відвідування Ю. Романчуком Чернівців з нагоди різноманітних ювілеїв задля зміцнення контактів шкодило, на думку О. Барвінського, процесу кристалізації української національної свідомості та єдності (ІІ, f. 135, srg. 40, p. 648).

Тісніше пов'язаний із безпосередньо подіями Української революції докір у недостатній увазі до пропагування української, хоча б галицької, справи у європейських часописах. Саме з цим О. Барвінський пов'язує критичну ситуацію із підтримкою українських інтересів під час війни і в подальшому. У цьому випадку вину Ю. Романчука О. Барвінський поширює також на Костя Левицького і Євгена Петрушевича (ІІ, f. 135, s. 40, p. 649).

Ключовою ж причиною падіння ЗУНР О. Барвінський, як і у випадку УНР, називає не готовність українського суспільства до поставлених перед ним державотворчих завдань. Та якщо щодо наддніпрянських українців цей докір є буденним, то його застосування до випадку західноукраїнської держави – незвичне. Традиційно ЗУНР протиставляється УНР як зразок організованості й порядку в творенні держави з акцентом на вищому рівні політичного досвіду західних українців з огляду на сприятливі умови в конституційній монархії Габсбургів.

Утім, ще до війни й Української революції християнські суспільники активно вказували низький рівень політичної культури в українському суспільстві Галичини та «героїзацію» політики, коли навіть необдумані і позбавлені сенсу вчинки ставали запорукою популярності. Негативну реакцію на такий стан справ легко відстежити в кореспонденції консерваторів. Доброю ілюстрацією їх оцінки політики УНДП і Радикальної партії та курсу на загострення польсько-українських відносин в Галичині є лист Осипа Маковея до О. Барвінського: «Чи вже ті, що не стріляють других, або

самі не гинуть від багнета, не гідні й доброго слова? Чи. plebs є тільки на те, щоби «герої» робили з ним свої божевільні досьвіди?» (LNSL, DM, f. 11, s. 1802, p. 105). Найкращим ж шляхом до розуміння оцінки середовищем О. Барвінського політичної культури українського суспільства є поема усе того ж О. Маковея «Ревун» – гостра сатира на тогочасних українських опозиційних політиків (LNSL, DM, f. 11, s. 1802, p. 21 zv.).

Поширення явища, яке сьогодні прийнято вважати популістською риторикою та зростання впливу «вічевих крикунів» (IL, f. 135, s. 40, p. 650) і стало, на думку О. Барвінського, основною проблемою ЗУНР: «На початкові місяці, на трудні й вельми одвічальні становища перлися люди в значній частині без всякого знання, без почуття обов'язку, без розуміння укр[аїнської] державної ідеї. та вводили розлад і розстрій в краю, а чимало передових людей своєю користоловністю наводили сором на укр[аїнську] державу. Всякі погані справи усувані зі своїх становищ діячі розмазували й виволікали в часописях і брошурах, одні проти других і викликали превелику радість між нашими ворогами. Будучий історик короткого естествовання Західно-Укр[аїнської] держави буде мати Геркулесову роботу, щоби в сій воєнній і повоєнній публіцистиці дошукатися ясних сторінок занепащеної у великій мірі нашими людьми сеї держави. Недостача в переважній частині наших тодішніх діячів заводового підготовлення, сумлінного й безкорисливого сповнювання народного обов'язку, політично-державного вишколення, демагогічна політика та нагінка за дешевою популярністю серед неосвідомлених широких верств причинилися до забору Укр[аїнської] держави жадібними й проворними сусідами і тут відбилися болючо похибки кількадесятилітньої нашої політики в констит[уюційній] монархії» (IL, f. 135, s. 40, p. 650–651).

Важливою частиною роздумів О. Барвінського про долю українських держав революційної доби є наведення ним прикладу того, як, на його думку, мало би розвиватись суспільство з успішним підсумком у формі постанови незалежної національної держави. Таким зразком у консерватора виступають провідники чеського руху, а насамперед «батько» чеського національного відродження і лідер помірковано-консервативної партії «старочехів» Франтішек Палацький. О. Барвінський наводить слова цього чеського науковця і політика про те, що могутність народу визначає не чисельність, територіальні чи матеріальні показники, а «лише діяльна участь при строєнні суспільно-народної будови із щораз висшими поверхами, лише висновуванне з власного духа щораз нових первістків розвитку, які двигают людство інтелектуально й етично на висший щабель культури» (IL, f. 135, s. 40, p. 634). Саме діяльність ф. Палацького, а також Томаша Масарика, О. Барвінський вважає зразком, який мали б наслідувати українські політики як під час державницьких змагань, так і впродовж попередніх десятиліть національного будівництва в XIX – початку XX ст.

Висновки. Очевидно, що міркування О. Барвінського не дають цілісної і вичерпної відповіді на питання про причину поразки УНР і ЗУНР. Не пропонують вони і рецепту альтернативних дій задля кращого результату державницьких змагань. Можна припустити, що автор «Споминів.» і не ставив перед собою такого завдання, плануючи детальніше повернутись до даної проблеми при доведенні мемуарів до 1917–1921 рр. Навіть наявний фрагмент, попри очевидний суб'єктивізм «Споминів...» (як і будь-яких мемуарів) і присутність в тексті за давних непорозумінь й образ, містить оригінальні міркування. Якщо думки О. Барвінського про долю УНР йдуть у руслі традиційної критики цієї держави та її творців з консервативно-державницького табору, то його зауваги щодо внутрішніх причин поразки ЗУНР є нетиповими й оригінальними. Так чи інакше, залучення «Споминів» О. Барвінського відкриває додаткові можливості для аналізу подій сторічної давності, все ще так актуальних сьогодні.

Випадковість це чи ні, однак О. Барвінський у проаналізованому фрагменті мемуарів проектував описувані ним явища на нашу епоху: «Якщо дбатимемо про розбуджене, розповсюджене і скріплене народної свідомости в найширших верствах українсько-руської суспільности, якщо розбудимо в ній сю духову енергію, запалимо в її душах світло народних ідеалів та віру в їх спасенність, тоді наші нащадки з іншими придбаннями зустрінуть XXI століття, як ми зустрічаємо ХХте» (ІІ, f. 135, s. 40, р. 635). Ці роздуми актуальні ще більше тому, що на початку ХХІ ст. виклики, що стоять перед українською державою і суспільством мають аж надто багато спільного з досвідом сторічної давності.

Бібліографія

Аркуша, О. Г. (1997). Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження). Львів. 34 с.

Винар, Л. І., Гирич, І. Б. (2004). Вступне слово. Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич, *Барвінський О. Спомини з мого життя*. (Т. 1. сс. 11–14). Київ: Смолоскип.

Задачі рускої шкільної молодіжи. *Руслан*. 1905. Ч. 184. 18 (31) серпня; Ч. 185. 19 серпня (1 вересня).

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології.

Кліш, А. Б., Лехнюк, Р. О. (2016). Співпраця слов'янських депутатів християнсько-суспільного напрямку в австрійській Державній раді наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (за українськими джерелами). *Проблеми слов'янознавства*, 65, С. 167–177.

Лехнюк, Р. О. (2017). Дилеми українського консерватора – приклад Олександра Барвінського. *Матеріали ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до – сьогодення)»* / За заг.ред.проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: «Вектор». С. 66–72.

Лехнюк, Р. О. (2016) Українські консервативні середовища у ідейному просторі Львова початку ХХ століття. *Львів: місто – суспільство – культура: Зб. наук. праць*, 10 (1), С. 310–345.

Лехнюк, Р. О. Кирило Студинський і консервативний християнсько-суспільний рух у Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття (до 150-ліття з дня народження). URL: http://library.lnu.edu.ua/bibl/index.php?option=com_content&view=article&id=1502:kyrylo-studynskij-i-konservatyvnyj-hrvystvjansko-susplynyj-ruh-u-galychyni-naprykinci-hih-na-pochatku-hh-stolittja-do-150-littja-z-dnja-narodzhennja&catid=1:latest-news&Itemid=1

Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка, відділ рукописів.

Наші християнські суспільники (1910). Львів: Накладом редакції «Діла». 77 с.

Павлишин, С. С. (1997). Олександр Барвінський. Львів: Академічний Експрес. 148 с.

Романюк, С. Д. (2009). Олександр Барвінський – публіцист, редактор, видавець. Національна академія наук України, Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка. Львів: Національна академія наук України, Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка. 373 с.

Тельвак, В. В. (2017) Михайло Грушевського та Олександр Барвінський на тлі українського руху кінця ХІХ – першої третини ХХ століть. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції*, 270, С. 82–102.

Чорновол, І. П. (2004). Тягар прагматизму, або Олександр Барвінський у світлі сучасності. Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич, *Барвінський О. Спомини з мого життя*. (Т. 1. сс. 17–35). Київ: Смолоскип.

Чорновол, І. П. Галицькі війни за історію. URL: <http://zbruc.eu/node/5444>.

References

Arkusha O. H. (1997). Oleksandr Barvynskiy (do 150-richchia vid dnia narodzhennia) (Oleksander Barvinsky (to the 150th anniversary)). Lviv. 34 p. [in Ukrainian]

Chornovol I. P. (2004). Tiagar prahmatyzmu, abo Oleksandr Barvynskiy u svitli suchasnosti [The burden of pragmatism or Oleksander Barvinsky in the light of the present age]. Upor. A. Shatska, O. Fedoruk; red. L. Vynar, I. Hurych, Barvynskiy O. *Spomyny z moho zhyttia*. (T. 1. pp. 17–35). Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian]

Chornovol I. P. Halytski viiny za istoriiu [Galician wars for history]. URL: <http://zbruc.eu/node/5444>. [in Ukrainian]

Institut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii [IL – Institute of Literature T. G. Shevchenko National Academy of Sciences of Ukraine, The Department of Manuscripts and Textual Studies].

Klish, A. B., Lekhniuk, R. O. (2016). Spivpratsia slov'ianskykh deputativ khrystyiansko-suspilnoho napriamu v avstriiskii Derzhavnii radi naprykintsi XIX – na pochatku XX st. (za ukrainskymy dzherelamy) [The cooperation of Slavic Christian-Social deputies in the Imperial Council in the end of the XIX – in the beginning of the XX century (based on Ukrainian sources)]. *Problemy slovianoznavstva*, 65, pp. 167–177 [in Ukrainian].

Lekhniuk R. O. (2017). Dylemy ukrainskoho konservatora – pryklad Oleksandra Barvinskoho [Dilemmas of the Ukrainian conservative politician – example of Oleksander Barvinsky]. *Materialy III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Ternopil i Ternopil'ia v istorii ta kulturi Ukrainy i svitu (vid naidavnishykh chasiv do – sohodennia)» / Za zah.red.prof. I. S. Zuliaka. Ternopil: «Vektor»*. Pp. 66–72. [in Ukrainian]

Lekhniuk, R. O. (2016) Ukrainski konservatyvni seredovyscha u ideinomu prostori Lvova pochatku XX stolittia [Ukrainian conservative environments in ideological space of Lviv at the beginning of XX century]. *Lviv: misto – suspilstvo – kultura: Zb. nauk. prats*, 10 (1), pp. 310–345 [in Ukrainian].

Lekhniuk, R. O. Kyrulo Studynskyi i konservatyvnyi khrystyiansko-suspilnyi rukh u Halychyni naprykintsi XIX – na pochatku XX stolittia (do 150-littia z dnia narodzhennia) [Kyrulo Studynskyi and the Christian-social movement in Galicia in the late – XIX – early XX century (in 150th anniversary)]. URL:

http://library.lnu.edu.ua/bibl/index.php?option=com_content&view=article&id=1502:kyrulo-studynskyi-i-konservatyvnyi-hrystyiansko-suspilnyi-ruh-u-galychyni-naprykintsi-hih--na-pochatku-hh-stolittia-do-150-littja-z-dnja-narodzhennja&catid=1:latest-news&Itemid=1 [in Ukrainian]

Lvivska natsionalna naukova biblioteka im. V. Stefanyka, viddil rukopysiv [LNSL, DM – Lviv National Scientific Library of Ukraine named after. V. Stefanyk, Department of Manuscripts].

Nashi khrystyianski suspilnyky (1910). Lviv: Nakladom redaktsyi «Dila». 77 p.

Pavlyshyn S. S. (1997). *Oleksandr Barvynskyi [Oleksander Barvinsky]*. Lviv: Akademichnyi Ekspres. 148 p. [in Ukrainian]

Romaniuk S. D. (2009). *Oleksandr Barvynskyi – publitsyst, redaktor, vydavets [Oleksander Barvinsky – publicist, editor, publisher]*. Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy im. V. Stefanyka. Lviv: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy im. V. Stefanyka. 373 p. [in Ukrainian]

Telvak V. V. (2017) Mykhailo Hrushevskoho ta Oleksandr Barvynskyi na tli ukrainskoho rukhu kintsia XIX – pershoi tretyny XX stolit [Mykhailo Hrushevskyy and Oleksandr Barvinskyi on the background of Ukrainian movement in the end of 19th – first third of 20th centuries]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi Istorychno-filosofskoi sekcii*, 270, pp. 82–102 [in Ukrainian].

Vynar L. I., Hyrych I. B. (2004). Vstupne slovo (Intoruction). Upor. A. Shatska, O. Fedoruk; red. L. Vynar, I. Hyrych, Barvynskyi O. Spomyny z moho zhyttia. (T. 1. ss. 11–14). Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].

Zadachy ruskoi shkilnoi molodizhy. *Ruslan*. 1905. Ch. 184. 18 (31) serpnia; Ch. 185. 19 serpnia (1 veresnia) [in Ukrainian].

UDC 94(477=162.3) (091) «1920/1930»

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.13

Ірина ЧУЯН

аспірантка кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, вул. Освіти, 6. Київ, Україна, 03037 (kafedra_slovjan@ukr.net)

Iryna CHUYAN

post-graduate student of the Department of Slavic History and Archeology of the National Pedagogical Dragomanov University, str. Osvity, 6. Kyiv, Ukraine, 03037 (kafedra_slovjan@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6328-6902>

СТАНОВИЩЕ ОСВІТИ У СЕРЕДОВИЩІ ЧЕСЬКОЇ МЕНШИНИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1920–1930-І РР.)

Анотація. Мета дослідження – розкривається становище шкільної освіти у середовищі чеської меншини радянської України в 1920–1930-х рр. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в українській історіографії проаналізовано ставлення українських чехів до освіти, охарактеризовано процес становлення мережі чеських шкіл, розглянуто особливості організації, проблеми матеріального і кадрового забезпечення навчального процесу у школах для учнів чеської національності, досліджено уніфікацію радянською владою чеського шкільництва. **Методологія дослідження.** Важливою складовою теоретико-методологічної основи дослідження стали наукові принципи історизму, об'єктивності та системності. Серед використаних загальнонаукових методів дослідження слід виокремити методи критичного аналізу та синтезу, індукції та дедукції. При розробці проблеми застосовувалися спеціально-історичні методи: проблемно-хронологічний та історико-системний. **Висновки.** Маючи достатній рівень національної свідомості та традиційну схильність до опанування грамоти, чеське населення радянської України упродовж міжвоєнного періоду змушене було відновлювати мережу національних шкіл, діяльність якої припинилася унаслідок відтоку вчительських кадрів під час Першої світової війни та революційного лихоліття за кордон. Очолити цей процес взялася радянська влада. Незважаючи на заходи, що були спрямовані на ідеологізацію шкільного навчання, радянська влада все ж намагалася сприяти залученню чеськомовних учителів до праці у чеських школах та здійснювала спроби покращення їх фінансового забезпечення. Завдяки зусиллям численних ентузіастів в Україні відкрито багато нових чеських шкіл, які, проте, аж до кінця свого існування у «національному» статусі наприкінці 1930-х рр. перебували у тяжкому матеріальному становищі.

Ключові слова: чехи, Україна, школа, освіта, радянська влада, навчальний процес.

STATUS OF EDUCATION IN THE CZECH MINORITY ENVIRONMENT OF THE SOVIET UKRAINE (1920–1930S)

Abstract. Objective of research- it is disclosed the status of school education in the Czech environment of the Soviet Ukraine (1920–1930s). **Scientific novelty lies** in the fact that it was firstly in the Ukrainian historiography analyzed the attitude of Ukrainian Czechs towards education, described the process of establishment of the Czech schools network, considered the peculiarities of the organizing, economic and staffing support of the educational process at schools for the Czech nationality pupils, studied the alignment of the Czech schoolboy pranks by the Soviet government. **Methodology of research.** Scientific principles of the historicism, consistency, objectivity have become the weighty component part of the theoretical and methodological background of this research. It is necessary to single out the critically analysis and synthesis approach, the induction and deduction approach as the applied general scientific approaches of research. Such specific historical approaches as problematic-chronological, historical-systematic had been using during development of this problem. **Conclusion.** Having sufficient level of the sense of national identity and traditional propensity to master literacy, for the interwar period the Czech population of the Soviet Ukraine had to recover the national school network which activity was stopped because of the teaching employees drift abroad within the period of the First World War and the revolutionary hard times. The Soviet government took on direction of this process. The Soviet government struggled anyway to promote engagement of the Czech speaking teachers for working in the Czech schools and to make all attempts for their finance support improvement in spite of events directed to the ideologization of the school education. There were opened many new Czech schools in Ukraine thanks to effort of the numerous

enthusiasts but these schools however had been staying in financial hardship for the rest of their existence in «ethnical» status right up to 1930s-era.

Key words: *the Czechs, school, education, the Soviet government, educational process.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі становлення України як незалежної держави, яка об'єднує значну кількість етнічних меншин, актуальним стає розвиток освіти національностей, які проживають на її території. Здійснення ефективної державної політики щодо забезпечення базових демократичних прав громадян незалежно від їх національної приналежності сприятиме забезпеченню здобуття освіти етнічними меншинами рідною мовою. З огляду на це, неабияке значення має наукове опрацювання явищ і процесів, які пов'язані зі становленням і розвитком чеського шкільництва в Україні впродовж 20–30-х рр. ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спеціальних історичних досліджень присвячених розгляду питання становлення та розвитку чеського шкільництва в радянській Україні впродовж 20–30-х рр. не існує. Проте окремі аспекти проблеми знайшли висвітлення у наукових розвідках українських та чеських істориків С. Волкової (Volkova, 2006), Ї. Гофмана (Hofman, 1998).

Мета дослідження – розкрити становище шкільної освіти у середовищі чеської меншини радянської України в 1920–1930-х рр.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на проблеми, які впродовж міжвоєнного періоду існували в системі чеської шкільної освіти в Україні, переважна більшість українських чехів були грамотними. Високі показники письменності чеського населення пов'язувалися з тим, що майже в кожній сім'ї, де виховувалася дитина, батьки могли дати їй початкову освіту (Kovalenko, 2013, p. 363). Крім того у кожній чеській громаді траплявся схильний до інтелектуальної праці селянин, якому доручали початкове навчання дітей. Деякі з таких сільських інтелектуалів мали досвід здобуття професійної освіти у Чехії (Lutskyi, 1999, p. 124). Тож, чи не всі чеські діти уміли читати та писати по-чеськи (Kovalenko, 2013, p. 363). Проте, траплялися поселення (наприклад, Бобровська Ферма), де певна частина жителів не розуміла чеської грамоти. Унаслідок відсутності у деяких селах шкіл з рідною мовою навчання, на належному рівні володіли навичками чеського читання і письма лише ті представники етноспільноти, які напередодні приїзду в Україну встигли їх засвоїти на батьківщині (Ryhklyk, 1999, p. 113).

Проблеми національної школи, реалізація можливостей навчання рідною мовою постійно перебували в центрі широкої громадської уваги чеського населення України. Оцінюючи виняткову роль освіти у формуванні національної свідомості народу, збереження багатовікової історико-культурної спадщини, передові кола чеської громадськості постійно порушували питання організації та діяльності національної школи, ставили їх у центрі своїх політичних і соціальних вимог (Kovalenko, 2013, p. 404).

Про школу чеські селяни дбали впродовж усього періоду свого перебування в Україні. Забезпечення вчителів та догляд за шкільним приміщенням вважалося добре вкладеним капіталом (Lutskyi, 1999, p. 123–124). Для чехів діяльність школи була надзвичайно важливою, адже вона відігравала важливу консолідуючу роль, об'єднувала чехів навколо національних ідей, давала надію чеській громаді на майбутнє.

На початку 1920-х рр. більшовицькі реформатори намагалися замінити шкільну освіту політико-трудовим вихованням, що запустило механізм знищення тих цивілізаційних переваг, яких набули чехи завдяки самотності свого національного менталітету. Однак швидке повернення до традиційної системи навчання, що співпало з початком коренізації, сповільнило цей процес (Lutskyi, 1999, p. 131). Так, у 1922 р. після трирічної перерви діяльність чеської школи у Києві відновлено. Школа знаходилася на першому поверсі житлового будинку, а тому не могла повноцінно

працювати. Навчання проводилось російською мовою. Усі діти, віком від 5 до 15 років, навчалися в одній групі. Шкільна бібліотека мала дуже малий фонд книг, що були переважно релігійної тематики. У березні 1925 р. в школі навчалось 42 учні, а вже у вересні – 68. Навчально-методичне забезпечення школи було недостатнім: «Є якісь навчальні посібники (глобус, карти, таблиці), але немає чеських підручників», – доповідав директор школи Є. Рихлік. Директор школи організував столярну майстерню, орендував у комунального відділу сад і город. План навчальної роботи був комплексним, але впровадження його зустріло перешкоди у зв'язку з невідповідністю учнів до будь-якої роботи. Бюджет школи станом на 1931 р. склав 7,5 тис. крб. Попри те, що школа у цей час була вже чотирирічною і в ній викладали троє учителів, її становище залишалося надзвичайно складним. У 1931–1932 рр. у школі навчалось 40 дітей. За соціальним статусом батьків школу відвідувало 6 дітей службовців, 31 дитина з робітничих сімей, троє дітей родини яких належали до інших категорій (Kovalenko, 2013, p. 405–406).

У колонії Вишеград на Київщині школи не було, а сусіднє село Колонщина чеських дітей відмовлялося приймати, посилаючись на те, що шкільна будівля мала малі розміри. Але освіту діти отримували. За традицією, з-поміж себе чехи обрали здібну та освічену людину і доручили їй навчати своїх дітей. Приміщення для імпровізованої школи знаходилося у приватному помешканні. Матеріальне становище створеного за ініціативою громади шкільного закладу не відповідало навіть невибагливим вимогам: бракувало підручників, зовсім не було географічних карт і навчальних таблиць. Лише у 1925 р. була збудована споруда, використання якої мало сприяти задоволенню культурно-освітніх потреб сільської громади. У ній розмістилися школа та клуб. Школа мала одну класну кімнату, де навчалися діти одразу чотирьох класів (Kovalenko, 2013, p. 409).

Перші чеські школи на Східній Волині були створені ще задовго до початку Великої війни. Однак, деякі з них припинили свою діяльність після виїзду багатьох вчителів до Чехословацької республіки, що утворилася після закінчення Першої світової війни на уламках Австро-Угорської імперії. У Волинській губернії в першій половині 1920-х років було вісім чеських шкіл. Тому в роки «коренізації» чеське населення почало активно добиватися відкриття чеських шкіл навіть в тих селах, де було менш ніж 40 дітей шкільного віку (це було нормою для організації нового навчального закладу). В 1923–1924 навчальному році на Східній Волині у 24 чеських населених пунктах працювало лише чотири вчителі. У зв'язку з цим у чеські поселення відряджено усіх вчителів-чехів, які раніше працювали в українських та російських школах (Bereznyuk, Vlasenko, 2001, p. 59). Упродовж наступних двох років радянська влада намагалася залучити до праці у чеських школах також громадян Чехословацької республіки. Для цього Народний комісаріат освіти з державного бюджету отримав кредит на суму 1450 крб. (CSAHAM, f. 413, d. 1, c. 146, p. 45). Спершу прихильне ставлення режиму до чеських вчителів почало поступово змінюватися. Вчителі з Чехословаччини повинні були пройти спеціальне тестування.

У середині 1920-х рр. із загальної кількості 1033 чеських школярів в семи чеських школах Східної Волині навчалось 343 учні (13 вчителів); три школи з шістьма вчителями та 225 учнями були українсько-чеськими. Ці школи підпорядковувалися чеській інспекції (Kovalenko, 2013, p. 297). Чеські школи охоплювали лише 43,8 % чеських дітей, 34,3 % і далі відвідували українські школи, 11,2 % – російські, 5,1 % – змішані українсько-чеські, 2,4 % – польські. Всі чеські школи були початковими, тобто семирічок серед них не було. У чеських школах зазвичай вчителювали одна-дві особи, а здобувало знання 30–50 учнів. Навчання у школах тривало лише чотири роки. Це становило значну проблему, оскільки після закінчення початкової школи діти не мали можливості продовжувати навчання рідною мовою. Тому, аби здобути

нові знання вони змушені були переходити до української або російської школи (Berezyuk, Vlasenko, 2001, p. 58).

На Одещині перша чеська школа була відкрита тільки у 20-х рр. XX ст. У чеському поселенні Кінський Загін чеська початкова школа була відкрита в 1925 р. Однак, незважаючи на це, неписьменних у даному поселенні не було. Навчальний заклад був відкритий на договірних засадах. Сільська громада Кінського Загону брала на себе зобов'язання забезпечувати вчителя (надавати житло, продукти харчування, виплачувати зарплату). Першим учителем у початковій школі Кінського Загону був І. Некрасов. Навчання в школі здійснювалося українською мовою (Volkova, 2006 p. 137).

Радянська влада видавала розпорядження з приводу створення нових чеських шкіл. Зокрема, у 1926 р. розпочалося будівництво двох шкіл у Коростенській окрузі. Зазвичай несення тягаря матеріальних витрат, які відводилися для організації шкіл, покладалося на місцеві сільські бюджети (CSAHAM, f. 413, d. 1. c. 152. p. 81). На межі 1920–1930-х рр. в Україні уже діяло 19 чеських шкіл у яких працювало 24 вчителі та навчалось 1057 учнів.

Слід зазначити, що інтенсивність відвідування учнями шкіл не була стабільною. Низький рівень відвідування спостерігався взимку. Внаслідок відсутності теплового одягу та поширенням у цей період року інфекційних хвороб діти часто залишалися вдома. Крім того, деякі набожні батьки висловлювали невдоволення з приводу відсутності у навчальних планах шкільних закладів релігійних предметів, відверто обурювалися антирелігійним спрямуванням радянської освітньої системи, а тому забороняли своїм дітям ходити до школи (Vaculík, 1998, p. 62).

Матеріальне забезпечення шкільних закладів перебувало на низькому рівні. У багатьох чеських поселеннях взагалі не існувало спеціальних шкільних будівель, а навчання відбувалося в орендованих, іноді, навіть, неопалюваних приміщеннях, що до того ж знаходилися у незадовільному технічному стані. Замість шкільних парт стояли звичайні столи і довгі лави. Не було навіть зошитів, письмового приладдя, а що особливо було важливим – чеських підручників. Оскільки, спершу не існувало чеськомовних радянських підручників, тривалий час вчителі користувалися застарілими підручниками, що потрапили в Україну ще напередодні приходу більшовиків до влади (Kovalenko, 2013, p. 363). У часи, коли Україна знаходилася у складі Російської імперії місцеві чеські громади виписували аграрну та белетристичну літературу. Придбані книги успадкували радянські чеські школи. Через нестачу підручників вчителі змушені були використовувати їх у навчальному процесі. Та невдовзі книги здебільшого були вилучені з фондів шкільних бібліотек органами політичного нагляду (Lutskyi, 1999, p. 124). Міністерство шкільництва Чехословаччини намагалося піклуватися про забезпечення українських чехів необхідною для навчання літературою. Так, воно безкоштовно надіслало 30 пакунків з чеськими підручниками, олівцями, зошитами. Одночасно Народний комісаріат освіти УСРР вживав заходи щодо видання чеською мовою букваря та читанки через українську філію Центрального видавництва СРСР (Berezyuk, Vlasenko, 2001, p. 60).

Чеський вчитель наприкінці 1920-х рр. у листі до Є. Рихліка скаржився: «Дайте нашим школам «хліб-сіле», тобто – шкільне приладдя, а потім розмовлятимемо про життя та стежитимемо за його подихом. Що має підтримувати наші ідеї? Цілком зрозуміло, що керівництва немає і нема навіть найменших наслідків його діяльності. Поспішаймо розбудити тих, хто спить (я не хочу тут когось образити). З великим жалем я констатую лише очевидне» (Ryhklyk, 1999 p. 113–114). У 1931 році питання про діяльність чеських шкіл Волині піднято на засіданні ВУЦВК. Відмічалось, що «чеські школи із всіх інших національних шкіл нацмен знаходяться у найважчому становищі... Не вистачає чеської літератури, підручників. 18 початкових шкіл були

забезпечені вчителями лише на 60 %, а шість шкільних закладів взагалі закрито через відсутність вчителів» (Berezyuk, Vlasenko, 2001, p. 60).

У перші роки більшовицького режиму влада для виконання різних адміністративних обов'язків мобілізувала педагогічні кадри чеських шкіл. Вчителі допомагали збирати продподаток, займалися аграрною статистикою та розподіляли земельні наділи. Школи не мали ресурсів не тільки для шкільних потреб, а й для зарплат вчителів, які були змушені вдаватися до пошуку додаткового заробітку. У 1921–1922 навчальному році учитель отримував на рік 144 кг жита. У 1922–1923 навчальному році він отримав вже 160 кг жита на місяць. Тільки в 1923–1924 навчальному році його заробітну плату зафіксовано у грошах. Учитель отримував 18 крб. на місяць, а директор 21 крб. на місяць. У 1924–1925 рр. місячна зарплата зросла до 27 крб., а в 1925–1926 рр. складала 35–42 крб. на місяць (Vaculík, 1998, p. 62).

Відсутність належного матеріального забезпечення на початку 1920-х рр. стало наслідком того, що вчителями ставали випадкові люди. Так, до 1923 р. у Малинівці вчителював колишній чеський військовополонений на прізвище Живностка, якого ніхто добре не знав. Ця людина на педагогічній ниві не залишила жодного здобутку, як і будь-якого іншого серйозного спадку своєї діяльності. Не вдалося у селі прижитися й іншому вчителю – Барцалу з Чоповичів Коростенської округи. Лише після офіційного відкриття у 1926 р. повноцінної школи у чехів Малинівки з'явилася надія на те, що їх діти отримають змогу здобути належну початкову освіти під керівництвом нового молодого вчителя Гомалчека (Ryhklyk, 1999, p. 115).

Учитель-чех не лише навчав молодь, а й був радником у найрізноманітніших питаннях, також ініціатором культурного життя на селі (Hofman, 1998, p. 15). Вчителі навіть у цій несприятливій ситуації, прагнули розвивати національну свідомість учнів – організували читання чеської поезії, спів чеських пісень, ставили драматичні вистави та знайомили з географією Чехословаччини.

У чеських школах України заборонялися національні свята. Вважалося, що вони сприятимуть зростанню національної самосвідомості. Це було неприйнятно, особливо в 1930-х рр., коли після згорання політики «коренізації» настав період гоніння на всілякі вияви національної культури. Керівництво чеських шкіл мало подавати програми проведення святкових заходів (крім тих, що були рекомендовані НКО до відзначення державних свят) до Ради національних меншин для затвердження (Kovalenko, 2013, p. 363).

Прискіплива увага більшовиків до організації навчально-виховного процесу була зумовлена існуванням серед чеських педагогічних кадрів когорти «неблагодійних» вчителів. Представники влади усвідомлювали, що серед чеських вчителів були такі, які гостро критикували національну та соціальну політику комуністів. Зухвале ставлення педагогів до більшовицького режиму засуджували під час проведення різноманітних засідань партійних та радянських органів місцеві чиновники. Один із них під час обговорення звітної доповіді на П'ятому Шепетівському окружному з'їзді рад у запалі сказав: «Погано в нас з вчителями. Наш вчитель проводить попівську політику, агітує проти радянської влади, наприклад в с. Антонівці – чеському селі. Краще взагалі не мати таких вчителів, що шкодять роботі». Подібні випадки були непоодинокими (Berezyuk, Vlasenko, 2001, p. 60).

Ще влітку 1930 р. вдалося провести третій з'їзд чеських вчителів у Житомирі, проте він був вже останнім. Усі учасники з'їзду були заарештовані органами Державного політичного управління. Арешт учителів означав тимчасову ліквідацію чеських шкіл, припинення зв'язків з батьківщиною і культурного життя в чеських селах.

Ліквідація колишніх педагогічних кадрів спонукала підготовку нових учителів. У 1931 р. педагогічна школа в Коростишеві біля Житомира організувала чотиримісячні курси чеських вчителів після чого навчання чехів відновилося. У 1933 р. створено

чеське відділення педагогічної школи в Києві. Вчителів, щойно вони закінчували курс підготовки, скеровували на вакансії в нових школах. У селах Висока, Вільшанка та Єдваніне були створені і перші чеські семирічки, де викладали молоді випускники київської школи.

Незважаючи на те, що у 1936 р. лише на Східній Волині існувало 25 шкіл з чеською мовою викладання за два роки навчання в школах національних меншин припинено. Через ліквідацію чеської освіти сталінський режим намагався придушити останні залишки ідентичності чеської меншини в Україні (Kovalenko, 2013, p. 298–299). Попри заборону, із значним ризиком, чеська мова вивчалася приватно (Hofman, 1998, p. 13).

Висновки. Отже, маючи достатній рівень національної свідомості та традиційну схильність до опанування грамоти, чеське населення радянської України упродовж міжвоєнного періоду змушене було відновлювати мережу національних шкіл, діяльність якої припинилася унаслідок відтоку вчительських кадрів під час Першої світової війни та революційного лихоліття за кордон. Очолити цей процес взялася радянська влада. Незважаючи на заходи, що були спрямовані на ідеологізацію шкільного навчання, радянська влада все ж намагалася сприяти залученню чеськомовних учителів до праці у чеських школах та здійснювала спроби покращення їх фінансового забезпечення. Завдяки зусиллям численних ентузіастів в Україні відкрито багато нових чеських шкіл, які, проте, аж до кінця свого існування у «національному» статусі наприкінці 1930-х рр. перебували у тяжкому матеріальному становищі.

Бібліографія

- Волкова, С. А.** (2006). *Чехи півдня України (друга половина XIX – перша третина XX століття)*. Сімферополь, 160 с.
- Гофман, Й.** (1998). *Чехи на Волині: основні відомості*. Прага, 32 с.
- Рихлік, Є.** (1999). З листів до професора Євгена Рихлика. *Хроніка-2000*. 29–30. Частина II. С. 112–118.
- Луцький, Ю.** (1999). *Чехи на Україні*. *Хроніка-2000*. № 29–30. Частина II. С. 119–138. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
- Березюк, О. С., Власенко, О. М.** (ред.). (2001). *Чехи на Волині: історія і сучасність. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині* (т. 24). Житомир – Малин: «Волинь», 100 с.
- Коваленко, С.** (ред.) (2013). *Dejiny Cechu na Ukrajine / Історія чехів в Україні*. Київ: НАУ, 600 с.
- Vaculik, J.** (1998). *Dějiny Volyňských Čechů II. (1914–1945)*. Praha, 102 s.

References

- Volkova, S. A.** (2006). *Chekhy pivdnia Ukrainy (druha polovyna XIX – persha tretyna XX stolittia) [The Czechs of the South of Ukraine (the second half of the 19th – the first third of the 20th century)]*. Simferopol, 160 p. [in Ukrainian].
- Hofman, Yi.** (1998). *Chekhy na Volyni: osnovni vidomosti [Czechs in Volhynia: the main outlets]*. Praha, 32 p. [in Ukrainian].
- Ryhklyk, E.** (1999). Z lystiv do profesora Yevhena Rykhlyka [Letters to professor Eugen Ryhlik]. *Khronika-2000*. 29–30, T. II, 112–118. [in Ukrainian].
- Lutskiy Yu.** (1999). *Chekhy na Ukraini [Czechs in Ukraine]*. *Khronika-2000*, 29–30. T. II, 119–138. [in Ukrainian].
- Tsentrálny derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [CSAHAM – Central State Archive of Higher Authorities and Management of Ukraine].
- Berezyuk, O. S., Vlasenko, O. M.** (Ed.). (2001). *Chekhy na Volyni: istoriia i suchasnist. Pratsi Zhytomyrskoho naukovo-kraieznavchoho tovarystva doslidnykiv Volyni [Czechs in Volhynia: history and modern times. Proceedings of the Zhytomyr Research and Local Lore Society of Volyn Researchers]*. Zhytomyr – Malyn: «Volyn». T. 24. 100 p. [in Ukrainian].

Kovalenko, S. (Ed.). (2013). Dejiny Cechu na Ukrajine / Istorii chekhiv v Ukraini [History of the Czechs in Ukraine]. Kyiv: NAU, 600 p. [in in Czech].

Vaculík, J. (1998). Dějiny Volyňských Čechů II. (1914–1945) [History of the Volyn Czechs II (1914–1945)]. Praha. 102 p. [in in Czech].

UDK 94(477.65):[341.485]»1932/1933»

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.14

Сергій МІЛЮТИН

викладач історії НВО «Науковий ліцей міської ради міста Кропивницького», вул. Т. Шевченка, 1, Кропивницький, Україна, 25006 (iconoclasm@ukr.net)

Serhiy MILYUTIN

Teacher of history. Scientific Lyceum of the City Council of the Kropivnitsky city, T. Shevchenko str., 1, Kropivnitsky, Ukraine, postal code 25006 (iconoclasm@ukr.net)ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3430-5542>

СПЕЦИФІКА РОБОТИ ОРГАНІВ ДПУ

(НА ПРИКЛАДІ АРХІВНО-СЛІДЧОЇ СПРАВИ № 255071)

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати специфіку роботи органів Державного політичного управління (далі – ДПУ) на прикладі архівно-слідчої справи № 255071. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності, а також на використанні загальнонаукових методів аналізу, синтезу, узагальнення. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше здійснено комплексний аналіз роботи співробітників ДПУ у виявленні та ліквідації контрреволюційної організації в галузі сільського господарства на Кіровоградщині. На основі архівно-слідчої справи № 255071 досліджено елементи біографії підозрюваних. **Висновки.** У процесі аналізу джерельної бази доведено, що співробітники економічного відділу ДПУ застосовували до арештованих незаконні методи слідства, а саме: фальсифікація доказів, підробка анкетних даних, тортури, погрози, шантаж, залякування, а також психологічний тиск. Виявлено, що слідчі ДПУ інкримінували підсудним наступні заходи: засівання земельних площ зерновими культурами, які не відповідали місцевим природним умовам; навмисне скорочення парових площ; ігнорування цінних кормових культур, що повинно спричинити падіння продуктивності тваринництва; зменшення посіву озимої пшениці та ячменю, або посів зернових у пізній термін; затягування планів сільськогосподарських робіт, внесення постійних змін до початкового плану; зумисний зрив засіву цукрових буряків; неправильне використання матеріально-технічної бази. Визначено, що сфабрикована справа контрреволюційної організації в галузі сільського господарства на Кіровоградщині повинна була перекласти вину за катастрофічну ситуацію на селі з ініціаторів хлібозаготівельного плану на місцевих фахівців, які буцімто не бажали втілення сталінських економічних експериментів.

Ключові слова: Голодомор, Державне політичне управління, репресії, контрреволюційна організація.

THE SPECIFICS OF THE WORK OF THE STATE POLITICAL DIRECTORATE
ON THE EXAMPLE OF ARCHIVAL INVESTIGATION № 255071

Summary. The purpose of the research: To analyze the specifics of the work of the bodies of state political control on the example of the archival and investigative case number 255071. **The research methodology** is based on the principles of historicism, a systematic approach, a scientific approach, a verifying approach, the author's objectivity, a moderate narrative constructivism, as well as the use of general scientific analysis, synthesis, generalization methods. **The scientific novelty:** The article provides for the first time a comprehensive analysis of the work of the SPD in the detection and elimination the counterrevolutionary organizations in the field of agriculture in the territory of modern Kirovograd region On the basis of archival investigation №255071 the elements of the biography of the suspects were researched. **Conclusions.** In the course of the analysis of the source, it was proved that the employees of the economic department of the SPD applied to the arrested illegal methods of investigation, namely: falsification of evidence, counterfeiting of personal data, torture, threats, blackmail, intimidation, and psychological pressure. As a result of operative and investigative work, the SPD officers charged the defendant with the following measures: sowing the land with crops that did not meet local natural conditions; deliberate reduction of steam space; ignoring valuable forage crops, which should lead to a decline in livestock productivity; reduction of sowing of winter wheat and barley, or sowing grain at a later date; delaying agricultural work plans, making permanent changes to the original plan; deliberate breakdown of sowing of sugar beets; incorrect use of material and technical base. It was determined that the fabricated case of the counterrevolutionary

organization in the field of agriculture in the Kirovograd region was to blame for the catastrophic situation in the village from the initiators of the grain procurement plan for local specialists who did not want the implementation of Stalin's economic experiments.

Key words: *Holodomor, State Political Directorate, repression, counterrevolutionary organization.*

Постановка проблеми. 22 жовтня 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення відрядити в Україну на дві декади комісію на чолі із В'ячеславом Молотовим. Завдання комісії полягало в координації дій місцевої адміністрації для реалізації плану хлібозаготівель. Важлива роль у посиленні хлібозаготівель належала органам ДПУ. Однією із основних функцій ДПУ було виявлення організованого спротиву заходам радянської влади на селі. 19 листопада 1932 р. відбулася нарада керівників обласних осередків ДПУ УРСР, на якій вирішено здійснити оперативний удар по «класовому ворогу» (Aulova, Danyliuk, Lavreniuk, 2010, р. 33–34). 24 листопада 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б) призначило заступника ОДПУ СРСР Всеволода Балицького уповноваженим ОДПУ в Україні. Він був упевнений, що в Україні існує законспірований опір заходам радянської влади на селі, який слід негайно ліквідувати силовим шляхом (Shapoval&Zolotar'ov, 2002, р. 189; Kulchytskyi, 2007, р. 297). Вже за місяць, В. Балицький повідомив про викриття в Україні повстанських груп, якими нібито керував закордонний центр УНР (Vasiljev, Shapoval, 2001, р. 317; Kulchytskyi, 2007, р. 236). Результати діяльності В. Балицького красномовно засвідчує той факт, що впродовж періоду з листопада 1932 р. до січня 1933 р. в українських селах заарештували 37797 осіб, яких підозрювали в шкідництві, контрреволюційній діяльності та антирадянській агітації, спрямованій проти заходів хлібозаготівель (Aulova, Danyliuk, Lavreniuk, 2010, р. 38). 13 лютого 1933 р. В. Балицький підписав оперативний наказ №2, у якому стверджувалося, що на весну 1933 р. контрреволюційні організації планують збройне повстання для повалення радянської влади й встановлення капіталістичного ладу в Україні (Aulova, Danyliuk, Lavreniuk, 2010, р. 36).

Згодом у донесеннях ДПУ почали з'являтися відомості про викриття численних осередків контрреволюційних організацій на селі, у яких фігурували керівники колгоспів, агрономи та прості селяни. Зі звіту уповноваженого економічного відділу ДПУ Одеської області Веніаміна Харліпа відомо, що у листопаді 1932 р. виявлено та ліквідовано контрреволюційну організацію на території сучасної Кіровоградщини (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 3, p. 1).

Аналіз джерельної бази та публікацій. Джерельною основою дослідження є матеріали Державного архіву Кіровоградської області, а саме: архівно-слідча справа № 255071 у семи томах, а також справи на Г. Штельмахова (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 568) і В. Пономаренка (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4645). Історіографія проблеми носить фрагментарний характер й представлена розвідками краєзнавця А. Ковирьова (Kovir'ov, 2011, р. 21–29) та журналістки С. Орел (Orel, 2018, р. 51–52).

Мета статті – проаналізувати специфіку роботи органів ДПУ на прикладі архівно-слідчої справи № 255071. Для реалізації мети статті слід виконати наступні завдання: дослідити біографії підозрюваних; на основі доступних джерел визначити методи, які співробітники ДПУ використовували під час слідства.

Вклад основного матеріалу. З протоколу слідства відомо, що арештованим інкримінували участь у контрреволюційній організації, що здійснювала шкідницьку діяльність у галузі сільського господарства й ставила за мету дискредитувати політику радянської влади на селі. Відповідно до оперативного наказу № 2, підписаного В. Балицьким, кінцевою метою організації, на думку слідчих, повинне стати збройне повстання селян. Застосовуючи перевірену практику цю організацію пов'язали з обласним осередком, а той із республіканським. У звіті уповноважений ДПУ В. Харліп запевняв, що Зінов'євський осередок контрреволюційної організації

створений не за місцевою ініціативою, а під керівництвом інспектора облтрактору Миколи Куницького (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 3, p. 2), який отримав завдання сприяти розширенню низової агентурної бази організації на периферії. Для цього М. Куницький нібито залучив до контрреволюційної організації старшого агронома Добровеличківської МТС Михайла Кушніренка, 1891 р. н., який разом з братом Павлом, 1893 р. н., розпочав вербування нових членів.

Окрім братів Кушніренків, з-поміж членів контрреволюційної організації фігурували такі особи: Григорій Барахтянський, 1901 р. н., рахівник колгоспу «Нове життя», с. Любомирка (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 5, p. 119); Григорій Бобух, 1898 р. н., родом із с. Безводне, старший агроном Новоукраїнської МТС, м. Новоукраїнка (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 4, p. 88); Яків Волков, 1896 р. н., родом із с. Янополь, старший агроном Рівненської МТС, с. Рівне (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 5, p. 39); Іван Герман, 1894 р. н., родом із с. Вахново, будівельник, м. Новоукраїнка (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 5, p. 5); Павло Гридін, 1901 р. н., продавець мисливського магазину, м. Новоукраїнка (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 4, p. 155–156); Михайло Давискиба, 1898 р. н., родом із с. Чистоводівка, агроном райземвідділу, м. Зінов'євськ (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 2, p. 253); Олександр Жученко, 1901 р. н., родом із с. Аудиторівка, агроном райземвідділу, м. Новоукраїнка (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 4, p. 1); Антон Заболотний, 1893 р. н., працівник колгоспу «Нове життя», с. Губівка (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 2, p. 360); Іван Іщенко, 1907 р. н., безробітний, м. Новоукраїнка (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 5, p. 129); Матвій Іщенко, 1894 р. н., столяр, м. Новоукраїнка (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 5, p. 152); Спиридон Іщенко, 1896 р. н., безробітний, м. Новоукраїнка (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 4, p. 124); Федір Каверний, 1897 р. н., родом із с. Воєводське, агроном райземвідділу, м. Новоукраїнка (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 5, p. 53); Василь Коломієць, 1904 р. н., родом із с. Губівка, агроном Компаніївської МТС, с. Компаніївка (селище міського типу з 1965 р.) (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 2, p. 342–343); Іван Конфедерат, 1901 р. н., референт з питань сільського господарства в міській раді, м. Зінов'євськ (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 1, p. 120); Андрій Корнієнко, 1906 р. н., працівник колгоспу «Джерело праці», м. Новоукраїнка (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 5, p. 139); Іван Литвин, 1885 р. н., завгосп Помічянської МТС, с. Піщаний Брід (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 5, p. 94); Григорій Логвин, 1900 р. н., родом із с. Косівка, агроном райземвідділу, м. Знам'янка (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 1, p. 194); Олександр Маковський, 1877 р. н., родом із м. Москва, старший агроном Зінов'євської МТС, м. Зінов'євськ (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 2, p. 338–339); Василь Максимов, 1908 р. н., працівник колгоспу ім. Й. Сталіна, м. Новоукраїнка (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 5, p. 23); Ілля Максимов, 1901 р. н., контролер Помічянської ТПО, м. Новоукраїнка (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 5, p. 146); Іван Маркитан, 1910 р. н., родом із с. Аджамка, агроном Компаніївської МТС, с. Компаніївка (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 2, p. 267); Володимир Пономаренко, 1888 р. н., родом із с. Красновершка, агротехнік Комишуватської МТС, с. Комишувате (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 2, p. 368); Михайло Пономаренко, 1895 р. н., родом із с. Юр'ївка, зоотехнік райземвідділу, м. Зінов'євськ (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 2, p. 389); Федір Прогас, 1894 р. н., родом із с. Піщаний Брід, викладач технікуму зернових культур, м. Оріхово (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 4, p. 108); Степан Райкович, 1899 р. н., родом із с. Панчево, старший агроном Трепівської МТС, с. Трепівка (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 2, p. 347); Деомид Решетилів, 1900 р. н., тракторист колгоспу «Джерело праці», м. Новоукраїнка (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 5, p. 144); Микола Сандуленко, 1899 р. н., родом із с. Волегоцулово, агроном при міській раді, м. Зінов'євськ (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 1, p. 174); Іван Скляренко, 1898 р. н., родом із с. Мала Помічна, рахівник на складі сільськогосподарського постачання, м. Новоукраїнка

(SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 5, p. 104); Костянтин Смолянцев, 1892 р. н., родом із с. Новопавлівка, агроном райземвідділу, м. Зінов'євськ (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 2, p. 236); Корній Супрун, 1904 р. н., працівник колгоспу ім. Й. Якіра, с. Губівка (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 2, p. 378); Олександр Харченко, 1895 р. н., родом із с. Велика Виска, викладач фізики та математики в школі кавалеристів ім. С. Будьонного, м. Зінов'євськ (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 2, p. 314–315); Георгій Цирфа, 1899 р. н., родом із с. Лелеківка, заступник директора радгоспу «8 Березня», с. Комишувате (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 2, p. 279); Авксентій Шевченко, 1899 р. н., полевод Помічнянської МТС, с. Мала Помічна (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 5, p. 82); Георгій Штельмахов, 1896 р. н., інструктор-бухгалтер продовольчого союзу, м. Зінов'євськ (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 2, p. 302).

Разом з М. Кушніренком арештували його дружину Домну, яку тримали у в'язниці майже 2 місяці (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 7, p. 201–202). Також у справі проходив Павло Хлудєєв, 1894 р. н., родом із м. Одеса, референт земельного відділу, м. Новоукраїнка (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 5, p. 75). В архівно-слідчій справі збереглися свідчення П. Хлудєєва від 8 квітня 1933 р., у яких підозрюваний рішуче заявляв, що не належить до контрреволюційної організації й не має про неї жодної інформації (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 5, p. 81). Крім того, зазначимо, що П. Кушніренко не проходив у даній справі, як обвинувачений, а фігурував, як свідок.

Зауважимо, що всі фігуранти в справі контрреволюційної організації були безпартійними. В етнічному плані серед арештованих переважали українці, лише О. Маковський і М. Сандуленко вказали в анкеті про приналежність до російської та молдавської національності відповідно. Вищу освіту мали Г. Бобух, М. Давискиба, В. Коломієць, І. Конфедерат, Г. Логвин, М. Пономаренко, Ф. Протас, М. Сандуленко, О. Харченко та Г. Цирфа. Незакінчену вищу освіту – К. Смолянцев (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 7, p. 291–296).

Серед заарештованих були ті, хто служив у царській армії під час Першої світової війни. З-поміж них Я. Волков (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 5, p. 45), А. Заболотний (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 2, p. 364), М. Іщенко (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 5, p. 161), С. Іщенко (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 4, p. 137), П. Кушніренко (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 1, p. 75), І. Литвин (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 5, p. 100), М. Пономаренко (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 2, p. 391), Ф. Протас (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 4, p. 118), І. Скляренко (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 5, p. 114), К. Смолянцев (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 2, p. 248), О. Харченко (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 2, p. 321) та П. Хлудєєв (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 5, p. 81).

У протоколі слідства зазначено, що М. Кушніренко брав участь у громадянській війні на боці Добровольчої армії (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 3, p. 4). Це звинувачення не безпідставне, однак потребує уточнення. У 1958 р. на допиті Д. Кушніренко стверджувала, що її чоловік не був ідейним білогвардійцем, оскільки поза своєю волею потрапив до армії Антона Денікіна. Неподалік від м. П'ятихатки М. Кушніренко втік з лав Добровольчої армії та повернувся до м. Олександрії, де на той час мешкала його родина (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 7, p. 201).

До арешту в більшості підозрюваних не було проблем із законом. Винятки становили Г. Цирфа, якого у 1921 р. звинувачували у причетності до повстанського руху (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 3, p. 4), М. Пономаренко, якого в 1931 р. підозрювали в контрреволюційній діяльності (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 3, p. 5), а також П. Кушніренко, якому в 1931 р. інкримінували зв'язок з петлюрівським підпіллям (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 3, p. 4). В обвинувальному висновку у даній справі, що зберігається в ГДА СБУ В. Харліп стверджував, що раніше проблеми з законом мали І. Герман, С. Іщенко, І. Максимов та А. Шевченко (Borysenko, Danylenko, Kokin Stasjuk, Shapoval, 2008, p. 520–528).

Співробітники ДПУ не знайшли жодних доказів, що могли підтвердити приналежність підозрюваних до антирадянського підпілля, тому на початковому етапі вибудували програму звинувачень на основі свідчень П. Кушніренка. У процесі слідства він заявив, що є членом контрреволюційної організації, яку очолює його брат. На допиті П. Кушніренко стверджував, що з ентузіазмом взявся за розбудову мережі контрреволюційної організації на Зінов'євщині, оскільки мав тверді переконання, що цю ідею підтримають старі агрономи, для яких він був значним авторитетом. Члени контрреволюційної організації, як запевнив П. Кушніренко на допиті, повинні здійснювати дії шкідницького характеру в сільському господарстві для дискредитації радянської влади (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 3, p. 3).

На основі отриманих свідчень співробітники ДПУ інкримінували підсудним наступні заходи: засівання земельних площ зерновими культурами, які не відповідали місцевим природним умовам; навмисне скорочення парових площ; ігнорування цінних кормових культур, що повинно спричинити падіння продуктивності тваринництва; зменшення посіву озимої пшениці та ячменю, або посів зернових у пізній термін; затягування планів сільськогосподарських робіт, внесення постійних змін до початкового плану; зумисний зрив засіву цукрових буряків; неправильне використання матеріально-технічної бази (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 3, p. 5–6).

Інформація про те, як ДПУ отримало зізнання П. Кушніренка стала відомою на допиті 1958 р. Тоді П. Кушніренко зізнався, що в 1932 р. перебував під слідством й для покращення свого становища заявив співробітникам ДПУ, що є членом контрреволюційної організації, до якої його залучив брат Михайло. За словами П. Кушніренка, давати неправдиві свідчення його спонукало бажання вийти на свободу. На його думку, співробітники ДПУ повинні були здогадатися, що надана ним інформація не відповідає дійсності, й звільнити всіх фігурантів справи. Коли слідчі ДПУ зрозуміли, що П. Кушніренко готовий іти на контакт із слідством, то спонукали його до того, щоб він назвав спільників. У грудні 1932 р. П. Кушніренко заявив, що до контрреволюційної організації завербував І. Конфедерата, О. Маковського, М. Пономаренка, Ф. Протаса, М. Сандуленка, К. Смолянцева та О. Харченка (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 1, p. 68–85). На допиті 1958 р. П. Кушніренко зізнався, що деяких людей, яких він назвав співробітникам ДПУ у 1932–1933 рр. як контрреволюціонерів, не знав особисто, а вказав їх прізвища оскільки на цьому наполягали слідчі (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 7, p. 209).

Крім відвертої фальсифікації свідчень співробітники ДПУ використовували й інші методи. Специфіка роботи слідства під керівництвом В. Харліпа віддзеркалена у спогадах Г. Барахтянського. Він згадував, що після арешту три тижні перебував в одиночній камері, де отримував 50 грамів хліба, півлітра води та тарілку баланди на добу. 27 березня 1933 р. його викликали на допит й звинуватили в належності до контрреволюційної організації (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 7, p. 48). На допиті 1958 р. Г. Барахтянський повідомив, що до нього слідчі застосовували незаконні методи – били, а також погрожували зброєю. Під таким тиском підсудний був змушений визнати провину й написати зізнання, проте викладена Г. Барахтянським інформація не відповідала очікуванням співробітника ДПУ, тому слідчий власноруч написав зізнання за підсудного (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 7, p. 149–150).

У 1958 р. про силовий та психологічний тиск з боку слідчих розповів Г. Логвин. Зокрема, чоловік стверджував, що слідчий Олександр Рудницький бив його та погрожував розстрілом, а уповноважений ДПУ В. Харліп запевняв, що шлях на свободу можливий тільки після зізнання в приналежності до контрреволюційної організації. Коли співробітникам ДПУ стало зрозуміло, що Г. Логвин не може бути корисним для слідства, його примусово відправили до психіатричної лікарні з вигаданим діагнозом шизофренія (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 7, p. 156–157).

Значну кількість деталей про перебіг роботи слідства в справі №255071 дозволяють виявити листи П. Гридіна до Голови Президії Верховної Ради СРСР Климента Ворошилова (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 7, p. 10–12) та Верховного прокурора СРСР Романа Руденка (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 7, p. 6–9). Із листів відомо, що вже на першому допиті слідчий О. Рудницький змусив П. Гридіна писати зізнання в приналежності до контрреволюційної організації. Підозрюваний не зрозумів, що від нього хотіли, й написав лише автобіографію. За твердженням П. Гридіна, це тільки роздратувало слідчого, який порвав автобіографію й запевнив підсудного, що так чи інакше той визнає провину (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 7, p. 6). Через декілька днів О. Рудницький повідомив П. Гридіну, що всі члени його колишньої будівельної бригади вже визнали свою провину й вказали на те, що він теж є членом контрреволюційної організації, однак це не переконало підсудного визнати себе винним (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 7, p. 7).

Через небажання співпрацювати із слідством О. Рудницький перевів П. Гридіна до одиночної камери. Про наступну зустріч з слідчим П. Гридін згадував так: «Після двадцяти днів перебування в камері, мене, змарнілого і покритого вошами, викликали на допит. О. Рудницький запитав, як моє здоров'я і чи хочу я їсти. Тоді слідчий наказав секретарші принести обід. Він поклав їжу на стіл і запитав, чи надумав я визнати себе винним. Я відповів, що ні. Так продовжувалося 4 доби по 2 рази і кожного дня мене відводили в камеру де я отримував свій пайок з просяного хліба» (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 7, p. 7).

Відмова підозрюваного контактувати з слідством спонукала співробітників ДПУ до зміни тактики. Знову ж таки звернімося до спогадів ув'язненого: «Три дні мене заводили в кабінет, били, обід приносили, але вже коли відводили до камери, то не годували. На сьомий день до О. Рудницького приєднався В. Харліп. Я черговий раз відмовився підписувати зізнання, за що мене били рукоятками револьверів. Били по потилиці й обличчю. Не дозволяли сісти і витирати кров з носа тому доводилося її ковтати. Проте, я не визнавав провину і відмовлявся підписувати зізнання» (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 7, p. 7).

Тривалий час П. Гридін мужньо опирався тиску слідчих, проте зрештою йому довелося визнати себе учасником контрреволюційної організації. Про останні дні слідства арештований згадував: «На останньому допиті Рудницький підвів мене до вікна. Вікно виходило на подвір'я де сидів якийсь хлопчик. Слідчий сказав, що це мій син і що сьогодні останній мій день, якщо я підпишу зізнання, то перед розстрілом він дозволить мені побачитися із сином та дружиною. О третій годині я заявив Рудницькому, якщо він дозволить побачитися із сином, то я все підпишу. Більше я нічого не пам'ятаю. Я прийшов у свідомість наступного дня десь о 12 годині на нижньому поверсі. Біля себе я побачив лікаря та хороший обід з білим хлібом. Згодом до мене зайшов Рудницький і повідомив, що викличе мене через декілька днів, однак після цього я його ніколи не бачив» (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 7, p. 8).

Незважаючи на винахідливість співробітників ДПУ дехто з підозрюваних так і не визнав приналежність до контрреволюційної організації. З-поміж них В. Коломієць, А. Корнієнко, О. Маковський, М. Пономаренко та П. Хлудєєв (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 7, p. 297).

Восени 1933 р. рішенням колегії ДПУ на 10 років позбавлення волі засуджені Г. Бобух, Я. Волков, І. Герман, П. Гридін, М. Давискиба, І. Іщенко, М. Іщенко, Ф. Каверний, А. Корнієнко, Г. Логвин, І. Максимов, І. Маркітан, Ф. Протас, Д. Решетиллов, М. Сандуленко та Г. Цирфа. Вирок у 5 років позбавлення волі отримали Г. Барахтянський, О. Маковський, В. Пономаренко, М. Пономаренко, С. Райкович, І. Складенко, К. Смолянцев, К. Супрун, О. Харченко, А. Шевченко та Г. Штельмахов. 3 роки позбавлення волі призначили для В. Коломійця, А. Заболотного та І. Литвина. 14 серпня 1933 р. до розстрілу засудили С. Іщенка,

О. Жученка, І. Конфедерата та М. Кушніренко (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 7, p. 296). Рішення по П. Кушніренко приймалося окремо. Він був визнаний винним за ст. 54 ч. 7 кримінального кодексу УРСР й отримав 8 років позбавлення волі (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 7, p. 443).

Потрапивши до виправно-трудових таборів фігуранти справи №255071 почали вимагати амністії: 27 грудня 1933 р., М. Сандуленко заявив, що його засудили несправедливо; 30 липня 1934 р. те саме зробив О. Харченко. Влітку 1935 р. аналогічні заяви до прокуратури та НКВС надіслали І. Маркитан та Г. Штельмахов. У заявах підсудні заперечували причетність до контрреволюційної організації. Крім того, ув'язненні намагалися довести, що їх засудили несправедливо. Також в заявах на оскарження вироку стверджувалося, що під час слідства до підсудних застосовували незаконні методи, які змусили їх дати неправдиві свідчення (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 7, p. 298).

11 січня 1935 р. через хворобу покарання для М. Сандуленка замінили на заслання до Казахстану терміном на 3 роки. 4 червня 1936 р. термін ув'язнення М. Давискиби зменшили до 5 років. 27 грудня 1936 р. Г. Цирфа домігся скорочення терміну перебування в неволі до 6 років (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4500, t. 7, p. 297).

Для окремих фігурантів справи №255071 переслідування на цьому не закінчилися. Зокрема 2 грудня 1937 р. на заводі «Червона Зірка» органи НКВС заарештували Г. Штельмахова. Йому інкримінували шкідництво та службу в Добровольчій армії (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 568, p. 18). 22 січня 1938 р. рішенням УНКВС Миколаївської області Г. Штельмахова засуджено до 3 місяців позбавлення волі. 22 липня 1941 р. за критику радянської влади й нібито вихваляння німецької армії заарештовано В. Пономаренка. 22 березня 1942 р. рішенням особливої наради НКВС СРСР його засудили до 5 років позбавлення волі. 19 квітня 1942 р. В. Пономаренко помер у лікарні Усть-Кам'яногірської в'язниці (SAKR, f. 5907, d. 2r, c. 4645, p. 97).

Тривалий час родичі репресованих намагалися розшукати інформацію про близьких, але наштотхувалися на супротив силових структур. Ситуація змінилася в епоху «Відлиги». Завдяки заявам постраждалих, а також клопотанням родичів репресованих влада ініціювала перегляд справи №255071. У 1958 р. слідчий управління КДБ при раді міністрів УРСР у Кіровоградській області Жупаленко знайшов докази, що засвідчували грубі порушення та численні фальсифікації під час слідства 1932–1933 рр., свідомо допущені уповноваженим ДПУ В. Харліпом. Це дало змогу реабілітувати засуджених.

Висновки і перспективи подальших розвідок. З аналізу сказаного можна зробити висновок, що фабрикування доказів проти фахівців у сфері сільського господарства мало на меті створення образу внутрішнього ворога, що несе відповідальність за катастрофічну ситуацію на селі. Щодо перспектив подальших досліджень слід зауважити, що вивчення діяльності ДПУ під час голодомору 1932–1933 рр. на території Кіровоградщини не вичерпується справою №255071, оскільки співробітники ДПУ виявили сотні громадян, які висловлювали невдоволення політикою радянської влади.

Бібліографія

Аулова, Л. Л., Данилюк, В. М., Лавренко В. В., (Упорядн.) (2010) *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник*. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 472 с.

Державний архів Кіровоградської області.

Шаповал, Ю. І. & Золотарьов, В. А. (2002) *Всеволод Балицький. Особа, час, оточення*. Київ: Стило, 2002. 468 с.

Кульчицький, С. (2007) *Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення*. Київ: Наш час, 424 с.

Васильєв, В. & Шаповал, Ю. (2001) *Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр.* Київ: Генеза, 399 с.

Ковирьов, А. І. (2011) *Новоукраїнка: правда про голод 1932–1933 рр. мовою документів епохи та у свідченнях очевидців.* Новоукраїнка: Самвид, 236 с.

Орел, С. (2018) *Ті, хто не хотів помирати мовчки...* Кіровоградський: «Кіровоградська інформаційно-поліграфічна агенція» КОР, 114 с.

Борисенко, В., Даниленко, В., Кокін С., Стасюк О., Шаповал Ю., (Упорядн.) (2008). *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД.* Київ: ВД «Стилос», 604 с.

References

Aulova, L. L., Danyliuk, V. M., Lavreniuk V. V. (Uporiadn.) (2010) *Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini za dokumentamy HDA SBU: Anotovanyi dovidnyk [The famine-genocide in Ukraine in the documents of the sectoral state archives of the security service of Ukraine: Annotated reference book].* Lviv: Centr doslidzhen' vizvol'nogo ruhu, 472 s. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti [SAKR – State Archives of Kirovograd Region]

Shapoval, Ju. I. & Zolotar'ov, V. A. (2002) *Vsevolod Balytskyi. Osoba, chas, otchennia [Vsevolod Balytskyi. Person. Time. Environment].* Kyiv: Stylos, 2002. 468 s. [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. (2007) *Holodomor 1932-1933 rr. yak henotsyd: trudnoshchi usvidomlennia. [Holodomor of 1932-1933 as genocide. difficulty of awareness].* Kyiv: Nash chas, 424 s. [in Ukrainian].

Vasiljev, V. & Shapoval, Ju. (2001) *Komandyry velykoho holodu: Poizdky V. Molotova i L. Kahanovycha v Ukrainu ta na Pivnichnyi Kavkaz. 1932–1933 rr. [Commanders of the greath famine: V. Molotov's and L. Kaganovich's Trips to Ukraine and the North Caucasus during the years 1932–1933].* Kyiv: Geneza, 399 p. [in Ukrainian].

Kovir'ov, A. I. (2011) *Novoukrainka: pravda pro holod 1932–1933 rr. movoiu dokumentiv epokhy ta u svidchenniakh ochevydsiv. [Novoukrainka: the truth about the famine of 1932-1933 in the language of the documents of the era and in the witnesses' testimonies].* Novoukrainka: Samvyd, 236 p. [in Ukrainian].

Orel, S. (2018) *Ti, hto ne hotiv pomiraty movchky... [Those who did not want to die silently].* Kropivnic'kij: «Kirovohrads'ka informacijno-poligrafichna agencija» KOR, 114 s. [in Ukrainian].

Borysenko, V., Danylenko, V., Kokin S., Stasjuk O., Shapoval Ju., (Uporjadn.) (2008).). *Rozsekrechena pam'iat: Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini v dokumentakh HPU-NKVD. [Unclassified memory: Holodomor 1932–1933 in Ukraine in the documents of GPU-NKVD].* Kyiv: VD «Stylos», 604 p. [in Ukrainian].

UDK 94(477):336.22 «1941/1944»

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.15

Михайло КУНИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, президент громадської організації «Інформаційно-комунікаційний менеджмент інтелектуальної власності» (2757mk@gmail.com)

Mykhaylo KUNYTSKYI

Ph D hab. (History), President of Public Organization «Informative Communicative Intellectual Property Management» (2757mk@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7347-1151>

ЗБОРИ В СИСТЕМІ ПОДАТКОВИХ ПЛАТЕЖІВ НА ТЕРЕНАХ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» (1941–1944 РР.)

Анотація. *Мета статті* – проаналізувати специфіку зборів податкових платежів у Рейхскомісаріаті «Україна» упродовж 1941–1944 рр. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності, поміркованого нарративного конструктивізму, а також на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний) методів. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в українській історіографії, на основі аналізу невідомих раніше архівних документів і матеріалів, з'ясовано види зборів, які накладалися на місцеве населення та виробничі структури у Райхскомісаріаті «Україна». Реконструкція видів зборів дозволила більш детально з'ясувати мету та завдання окупаційної політики, яка проводилася окупаційною адміністрацією РКУ щодо місцевого українського суспільства. **Висновки.** Автор публікації встановлює, що німецькою окупаційною адміністрацією РКУ розроблено систему зборів та митних платежів. Ця частина надходжень мала не менш важливе значення, аніж податки. Окупаційна влада надзвичайно широко та на власний розсуд користувалася правом самостійно визначати кількість та рівень податкових платежів. Тому перелік зборів, які накладалися на місцеве населення, досягав високого рівня і був різноманітним за своїми видами. При цьому, грані між податками і зборами втрачали свої відмінності і поступово нівелювалися.

Ключові слова: податки, податкові платежі, збори, нормативно-правові акти, окупаційна адміністрація, окупаційна політика, податкові платежі, фінансові відділи, місцеві органи влади, управи, місцеве населення, Райхскомісаріат «Україна», гебітскомісаріат.

FEES IN THE SYSTEM OF TAX PAYMENTS IN THE TERRITORY OF THE REICHSKOMMISSARIAT «UKRAINE»

Summary. *The publication's purpose:* to analyze the specifics of tax payments at the Reichskommissariat «Ukraine» during 1941–1944. **The methodology of the research** is based on the principles of historicism, a systematic approach, a scientific approach, a verifying approach, the author's objectivity, a moderate narrative constructivism, as well as the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-system) methods. **The scientific novelty** is the following: for the first time in Ukrainian historiography, on the basis of the analysis of the previously unknown archival documents and materials, it has been determined the types of fees that were imposed on the local population and production structures in the Reichskommissariat «Ukraine». The reconstruction of the fee system made it possible to clarify in more detail the purpose and tasks of the occupation policy pursued by the administration of the CGS with respect to the local Ukrainian society. **Conclusions.** The author of the publication found that the German occupation administration of the CGS had developed a system of taxes and customs payments. This system was no less important than taxes. The occupation power at its own discretion marked the number and size of fees. In this regard, the number of fees reached a high level. At the same time, the line between taxes and fees was gradually leveled.

Key words: taxes, levies, regulations, occupation administration, occupation policy, tax payments, financial departments, local authorities, councils, local population, Reichskommissariat «Ukraine», Gebitskommissariat.

Постановка проблеми. Гітлерівська окупація перетворила українське суспільство на суб'єкт тотальної економічної експлуатації, а податкова політика в РКУ спрямовувалася на реалізацію стратегічного завдання – створення «життєвого

простору» для німецького народу. Український соціум мав забезпечити Райх та німецьку армію усім необхідним для успішного ведення війни. Тому актуальність теми дослідження, на наш погляд, не може викликати заперечень.

Відповідно до зазначеної публікації, метою є аналіз основних засад окупаційної адміністрації РКУ у податковій політиці, завданнями – визначення зборів у забезпеченні надходжень податків із місцевого населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Заявлена проблема в історичній науці вивчена лише частково. У комплексному та системному вимірах вона так і не знайшла свого відображення в історіографії. Відомі лише окремі публікації О.Перехреста, Н.Глушенка, О.Гончаренка, В.Орлика та Л.Маренець, О.Потильчака.

Мета статті – проаналізувати специфіку зборів податкових платежів у Рейхскомісаріаті «Україна» упродовж 1941–1944 рр.

Виклад основного матеріалу. Одним із видів позаекономічного примусу, який застосовувався окупаційною адміністрацією по відношенню до місцевого соціуму, поряд із податками були обов'язкові податкові платежі, які стягувалися із населення. Їх видовою формою стали збори та податкові плати (мити, плата за торговий патент тощо).

Зазначимо, що досить часто за рахунок стягнення різноманітних зборів формувалися не лише бюджети окупаційних органів влади, в першу чергу місцевих, а й наповнювалися цільові, у тому числі й позабюджетні фонди. Водночас, сума цих видів відрахувань у значно меншому розмірі, аніж податки, надходила до бюджетів. За їх рахунок здійснювалося задоволення певних потреб органів влади – від організаційних до суто управлінських та господарських. Зазвичай, збори сплачувалися за певні послуги, надані тогочасними управлінськими структурами, судовими та нотаріальними установами, а мито являло собою плату за здійснення на користь платника юридичних дій.

З початком гітлерівської окупації України, місцеве населення було піддане системному та жорсткому податковому тиску. Але, як і в будь-якій іншій податковій системі, одночасно із податками в ній запроваджувалися збори та митні платежі. Ця частина надходжень мала не менш важливе значення, аніж податки. До того ж, місцева окупаційна влада надзвичайно широко та на власний розсуд користувалася правом самостійно визначати кількість та рівень податкових платежів. Тому перелік зборів, які накладалися на місцеве населення, досягав високого рівня і був різноманітним за своїми видами.

Однією із особливостей окупаційного адміністрування в податковій сфері стало прагнення німецьких властей до перекидання на плечі місцевого населення завдань щодо утримання управлінського апарату районних, міських та сільських управ. Так з'явився районний збір, який у повному обсязі направлявся на утримання бюрократичного апарату органів місцевого управління.

Сплачували районний збір усі працездатні мешканці відповідного адміністративно-територіального утворення, які отримували сумарний прибуток понад 300 крб. (SAZR, f.R-5728, d. 1, c. 3, p. 42). Право на призначення цього збору належало до компетенції керівництва району (SAVR, f.R-1312, d. 1, c. 1333, p. 145). Але вони в обов'язковому порядку мусили погодити це питання із німецьким керівництвом.

У окремих районах України, оплата праці керівників громадських господарств та інших штатних управлінців оплачувалася за рахунок проведення відповідних зборів серед мешканців села. При цьому оплата праці керівника господарства та рахівника проводилася за увесь рік, а бригадирів та садоводів – за декілька місяців. Збір коштів проводився шляхом накладення «розверстки» на кожен селянський двір (SAKR, f.R-2059, d. 1, c. 9, p. 1).

Аналогічні принципи покладалися в основу збору на «підтримку сільських управ», який у повному розмірі використовувався для фінансування роботи цих управлінських структур (SAZhR, f.R-1154, d. 1, d. 44, p. 22). Накладенню збору підлягали всі працездатні особи, які мешкали на теренах сільської громади, окрім робітників, службовців радгоспів та членів їх сімей, непрацездатних та неповнолітніх осіб (SAZhR, f.R-1187, d. 1, c. 1, p. 72).

Із 1943 р. розпорядженням по РКУ введено збір на покриття витрат міських управ. Розмір цього збору визначала міська управа, в залежності від своїх управлінських потреб. Від сплати збору звільнялися особи, яким не виповнилося 16 років та особи, які досягли 65-річного віку. Податок мав диференційований характер і залежав від рівня платоспроможності людей, який визначався міським головою. Але відповідний нормативний акт міського керівництва в обов'язковому порядку перевірявся та затверджувався німецькою стороною (SAVR, f.R-1312, d. 1, c. 1345, p. 9).

Подібні податкові правовідносини фіксуються і в інших регіонах РКУ. Так, відповідно до постанови № 4 Устимівської районної управи від 29 листопада 1941 р. (Кіровоградщина) визнано, «що для утримання установ Устимівської районної управи та відбудови моста і ремонту помешкань необхідні бюджетні кошти – які можна отримати шляхом нарахувань податку». Як вихід із ситуації, цим збором на утримання управлінського персоналу та відновлення інфраструктури обкладено усе працездатне населення району (SAKirR, f.R-2495, d. 1, c. 1, p. 7). Ці платежі стягувалися так само як і збори на утримання управлінського персоналу місцевих владних інституцій.

Значна частина отриманих місцевою владою податкових платежів спрямовувалась на суто управлінські видатки. Так, постановою Андрушівської районної управи генерального комісаріату «Житомир» від 28 серпня 1943 р. передбачалося сформуванню видаткову частину бюджету в розмірі 3331,3 тис. крб. Видатки розподілялися наступним чином: утримання службовцям (2406,7 тис. крб.), 5 % нарахування на заробітну плату (120 тис. крб.), 3 % лікарняної каси (72 тис. крб.), кошти на відрядження (12 тис. крб.), харчування для медичних закладів (100,0 тис. крб.), канцелярські витрати (57,6 тис. крб.), утримання та поповнення майна (придбання навчального приладдя) (10 тис. крб.), поштові та телефонні витрати (24 тис. крб.), витрати на медикаменти (120 тис. крб.), витрати на шляхове будівництво (100 тис. крб.), ремонт будинків (48 тис. крб.), утримання службових приміщень (222 тис. крб.) та транспорту (24 тис. крб.).

Для задоволення бюджетних потреб передбачалося зібрати: районний збір (3093,3 тис. крб.), прибутки від надання послуг щодо медичного обслуговування (360 тис. крб.), прибутки від ветеринарного обслуговування (120 тис. крб.), «прибутки від театрів» (2 тис. крб.), базарний збір (36 тис. крб.). Таким чином, районна управа планувала зібрати 3511,2 тис. крб., що на 299,9 тис. крб. перевищувало видаткову частину місцевого бюджету. Різницю між прибутками і надходженнями до бюджету, у повному розмірі планувалося направити на надання пільг неплатоспроможній категорії населення (SAZhR, f.R-1233, d. 1, c. 150, p. 1).

Місцевими управами запроваджено широку номенклатуру податкових платежів у вигляді зборів. На теренах РКУ запроваджувалися збір із видовищ, який передбачав отримання відповідних коштів із касових надходжень від вистав драматичних театрів та роботи кінотеатрів (SAKR, f.R-2412, d. 2, c. 3, p. 3). Отримані від показу кінофільмів кошти обкладалися 20 % збором. Прибутки кінотеатрів від проведених закритих кіносеансів для військових частин збором не обкладалися (SAVR, f.R-1312, p. 1, c. 1333, p. 142).

Розмір міського збору на промисли (патент) залежав від кількості осіб, які працювали в ремісничих, кустарних та торгівельних об'єднаннях. Якщо цим видом виробничої діяльності займалася одна особа, доводилося сплачувати 200 крб., двоє –

250, трос – 500 крб. Якщо спільно працювало 40 і більше працівників – до міського бюджету перераховувалося 6000 крб.

Різні ставки міського збору передбачалося отримати за надання права торгувати на базарах. За торгівлю з рук, лотків, столів потрібно було сплатити 2 крб., з воза – 10 крб. Так само встановлювався збір і за продаж домашньої худоби (SAKIR, f.R-2412, d. 2, c. 2, p. 81).

Одним із джерел бюджетних надходжень до органів місцевого управління став базарний збір. Восени 1941 р. цей збір відіграв важливе значення у наповненні бюджету місцевої влади, але з часом його значення знизилося, оскільки окупаційна адміністрація системно знищувала базарну торгівлю, постійно обмежуючи види товарів, які поступали у вільний продаж.

Запроваджений окупаційною владою різних генеральних округ розмір базарного збору мав неоднаковий розмір. Так, на Запоріжчине за торгівлю з рук або із землі сплачувалося 2 крб. на день, за продаж великої рогатої худоби – 10 крб. за голову, дрібну худобу – 3 крб., за торгівлю із возу чи автомобіля – 10 крб. (SAZR, f.R-3063, d. 2, c. 2, p. 1).

У практику роботи органів місцевої влади в усіх регіонах РКУ введено адміністративний збір, який передбачав сплату населенням коштів за надані послуги, видачу різноманітних довідок та витягів із документів. При цьому, перелік наданих платних послуг населенню суттєво відрізнявся в залежності від регіону. Єдиного підходу до цього питання у німецького керівництва не було, а місцева влада самотужки визначала їх перелік зборів та розмір оплати (SAVR, f.R-1312, d. 1, c. 1333, p. 128, 129).

В усіх регіонах окупованої України вводився збір за послуги РАЦСу. Щоправда, розмір сплати цього збору відрізнявся. Так, в окремих районах Запорізької області цей вид збору передбачав: реєстрацію (запис в книгу) факту смерті та народження (безкоштовно), виписку із книги про народження (3 крб.), повторна видача документів про громадянський стан (6 крб.), реєстрація шлюбів (20 крб.), засвідчення підпису на документі (1 крб. за кожен підпис), видача довідок і посвідчення (2 крб.), приписку (2 крб.), видачу паспортів (3 крб.). Але з часом розміри цих платежів збільшено. За реєстрацію укладення шлюбу довелося сплачувати 50 крб., розлучення – від 200 до 300 крб. Збільшено плату й за інші паспортно-реєстраційні послуги відділу РАЦСу (SAZR, f.R-3063, d. 2, c. 2, p. 1, 9).

В практику податкових заходів місцевої окупаційної адміністрації вводилися збори за реєстрацію. При цьому, спостерігається високий рівень локальної нормотворчості місцевих управлінь та різноманіття цього виду зборів. Так, на теренах генеральної округи «Волинь та Поділля» вводилися збори за видачу номерів для собак, велосипедів, мотоциклів, автомобілів та возів (SAVR, f.R-1, d. 1, c. 11, p. 1, 3). Усі власники велосипедів вносилися до спеціальних реєстраційних списків із зазначенням факту сплати податку та отримання відповідного номерного знака (SAPR, f.R-2575, d. 1, c. 19, p. 1, 2).

Намагаючись збільшити джерела фінансових надходжень до місцевих бюджетів окупаційною адміністрацією ініціювався збір за реєстрацію собак. Реєстрація проходила фінансовими відділами управ. Передбачалася видача номерка, який прикріплювався на ошийнику собаки. Реєстраційний збір відрізнявся у залежності від регіону України. Так, у Запоріжжі цей збір становив 90 крб. За несплату реєстраційного збору і не вибір знака власники собак підлягали штрафу в трикратному розмірі. Крім того, у них відбиралася собака (SAZR, f.R-1433, d. 3, c. 16, p. 1).

Як і в будь-якій іншій управлінській системі, в роботі адміністрації РКУ досить широке місце відводилось створенню системи зборів за надання дозволів на певну виробничу діяльність. Так, за надане владою право на відкриття ремісничої майстерні,

закладу харчування та торгівлі, олійниці, млинів, базарних лотків необхідно було сплатити певні кошти. Збори мали диференційований характер. Якщо, наприклад, за відкриття ресторану претендент сплачував близько 500 крб., то в разі відкриття іншого закладу громадського харчування, приміром їдальні, – плата становила вже 300 крб. Надання дозволу на відкриття ремісничої майстерні обходилося в суму розміром від 150 до 250 крб. (SAVR, f.R-1, d. 1, c. 11, p. 2). Місцева влада постійно коригувала розмір сплати цих коштів як у бік їх збільшення, так і навпаки – зменшення (SAVR, f.R-1, d. 1, c. 336, p. 15, 23).

Окупаційною адміністрацією введено збір на підтримку «народного здоров'я» та заохочення гігієнічних заходів (соціальний збір). Його мали сплачувати підприємства, установи та організації, які мали найманих працівників. Відрахування у розмірі 5 % здійснювалися в залежності від рівня нарахованої заробітної плати. Але для робітників державних господарств (радгоспів) цей збір збільшувався до 6 %. Від сплати збору звільнялися громадські господарства (SAVR, f.R-1312, d. 1, c. 143, p. 142). Для власників будівель, які знаходилися в містах вводився збір на будівлі. Його розмір становив 1 % від страхової оцінки приміщення. Від сплати збору на будівлі звільнялися фольксдойчі (SAVR, f.R-1312, d. 1, c. 17, p. 143).

Окупаційна влада в період 1943 р. досить детально конкретизувала порядок та умови стягнення зборів, навіть, здавалося найдрібніших за можливими розмірами грошових надходжень. В 1941–1942 рр. таке спостерігалось досить нечасто. Так, у Вінниці розпорядженням гебітскомісара в січні 1943 р. встановлювався адміністративний збір, який стягувався із місцевого населення за «урядові дії». Збір стягувався відразу після здійснення владою певних дій або до цього.

До адміністративного збору входили послуги із копіювання документів, витягів із них. За кожну початкову сторінку зацікавлена особа мала сплачувати 2 крб. Отримання довідки, перепустки та засвідчення документів обходилося платнику збору в 3 крб. За довідку зі списків громадянського стану доводилося сплачувати 22 крб. А от плата за копіювання витягу із цих списків була зменшена до 10 крб. Видача свідоцтва про одруження обходилася подружжю в 25 крб.

Місцева німецька адміністрація «не забула» про можливість поповнення бюджетних коштів за рахунок плати за перевірку ваг та мір довжини. Перевірка ваг у залежності від їх виду, обходилася від 5 до 100 крб. Так само доводилося платити за перевірку вимірювальних пристроїв – від молокомірів та термометрів до лічильників перемінного струму. У цьому випадку із платника стягувалася сума розміром від 1 до 140 крб. Якщо перевірка проводилася на місці, то у цьому випадку встановлювалася додаткова плата в розмірі 50 крб. за кожен вимірювальний прилад (SAVR, f.R-1312, d. 1, c. 183, p. 128, 129).

Окреме місце в системі зборів із населення в РКУ отримали відповідні платежі за проведення судових засідань. Розмір судових мит установлювався німецькими інструктивними документами, якими мали керуватися місцеві управлінці. Усі платежі, отримані від сторін судового процесу зараховувалися на рахунки того органу, до якого був зарахований суддя (SAPR, f.R-2302, d. 1, c. 1, p. 3]. Зазвичай це був орган місцевого управління районного або міського рівня. Частина цих платежів направлялася на забезпечення роботи судів, виплату заробітних плат їх працівникам. Іншою частиною отриманих коштів фінансувалася робота самих місцевих владних інституцій. Право розпоряджатися коштами, зарахованими на банківські рахунки для забезпечення певних господарських потреб, за дозволами, наданими органами місцевого управління, отримував також і керівник установи (SAVR, f.R-1312, d. 1, c. 2a, p. 14).

У цивільних спорах про визнання шлюбу дійсним або розлученні, зацікавлені особи мали сплачувати судові мито розміром від 200 до 500 крб. Суддя визначав розмір судового мита на власний розсуд. Досить часто він обирав верхню межу в суму

500 крб. А от позов щодо сплати аліментів обходився позивачу в 5–10 крб. [SAPR, f.R-2358, d. 1, c. 7, арк. 6, 7).

Кошти, які поступали на рахунки районних та міських управ від сплати судового збору, були не такими й значними. Так, шліхтер Полтавського району за період з 15 по 30 грудня 1942 р. зібрав та надіслав на рахунок районної управи 692 крб. 25 коп. (SAPR, f.R-2358, d. 1, c. 4, p. 1).

Окрім судового збору від зацікавлених осіб збирався і канцелярський збір. Сплачували його особи, які просили судовий орган видати їм копію рішення. Він був невеликим – 1, 2 крб. (SAPR, f.R-2302, d. 1, c. 10, p. 1–3).

Нотаріальному засвідченню підлягали договори на відбудову зруйнованих і переданих житловими відділами управ мешканцям міст в користування будинків. Сума збору, в залежності від цілісності, а відтак і вартості переданого на відбудову житлового приміщення становила від 25 до 45 крб. (SAPR, f.R-2974, d. 1, c. 4, p. 2, 9). Так само збирався збір за нотаріальне засвідчення договорів – купівлі продажу будинків. Сума збору залежала від вартості будинку і зазвичай становила 150–400 крб. Сам договір купівлі – продажу будинків підлягав обов'язковій реєстрації в житловому відділі місцевої управи. Перед оформленням договору купівлі – продажу покупець мав отримати довідку від управи, у якій орган влади мав не заперечувати щодо цих дій (SAPR, f.R-2974, d. 1, c. 10, p. 41, 43, 99).

До основних видів зборів, які стягувалися із місцевого населення слід віднести: такі види зборів: районний збір; на утримання керівництва громадських господарств; на «підтримку народного здоров'я» та проведення гігієнічних заходів (соціальний збір); на утримання агрономів; із видовищ; на утримання закладів культури; на промисли (патент); базарний; адміністративний; канцелярський; за реєстрацію; судовий; нотаріальний; за послуги служби РАЦС; за видачу реєстраційних номерів для собак, велосипедів, мотоциклів, автомобілів та возів; на будівлі; за збирання грибів, ягід, випасу худоби, надання медичних послуг населенню, отримання спадщини, будівництво та купівлю-продаж житла; за дозвіл помолу зерна, права на риболовлю, виїзд із населеного пункту, забій худоби; за перевірку вимірвальних пристроїв.

Висновки. Із початком гітлерівської окупації України, місцеве населення піддано системному та жорсткому податковому тиску. Одночасно із податками в окупованій Україні запроваджувалися збори та митні платежі. Ця частина надходжень мала не менш важливе значення, аніж податки. Окупаційна влада надзвичайно широко та на власний розсуд користувалася правом самостійно визначати кількість та рівень податкових платежів. Тому перелік зборів, які накладалися на місцеве населення, досягав високого рівня і був різноманітним за своїми видами. При цьому, грані між податками і зборами втрачали свої відмінності і поступово нівелювалися.

Бібліографія

Глушенко, Н. (2004). Податкова політика німецької влади на окупованій території Півдня України у 1941–1943 рр. *Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки*. Миколаїв. Т. 32. Вип. 19. С. 53–57.

Гончаренко, О. (2011). Проблеми функціонування цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: фінансово-правовий аспект (1941–1944 рр.). *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції / Відповідальний редактор: Легасова Л.В. К. С. 426–432.*

Гончаренко, О.М. (2011). *Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.):* монографія. К.: НПУ імені М.П.Драгоманова. 600 с.

Державний архів Волинської області

Державний архів Житомирської області

Державний архів Запорізької області

Державний архів Київської області
 Державний архів Кіровоградської області
 Державний архів Полтавської області

Орлик В., Маренець Л. (2005). До питання фіскальної політики нацистів в окупованій Україні. *Архіви України*. № 1–3. С. 233–240.

Перехрест, О.Г. (2003). Системи оподаткування та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції як форми економічного пограбування селянства України за нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Український селянин: Збірник наукових праць*. Черкаси. Вип. 7. С. 154–158.

Потильчак, О. (1997). *Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944): причини і прояви*. К.: УДПУ ім. М.П.Драгоманова. 29 с.

Потильчак, О. (2001). До питання про соціальну політику фашистської Німеччини щодо селянства України в роки окупації (1941–1944 рр.). *Український селянин*. Вип. 2. С. 125–128.

Потильчак, О. (2002). Трудова експлуатація українського селянства у роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Український селянин*. Вип. 5. С. 141–143.

Потильчак, О.В. (1999). Новий порядок в окупованій Україні (1941–1944). *Пам'ять століть*. № 1. С. 97–104.

References

Hlushenok, N. (2004). Podatkova polityka nimetskoї vlady na okupovanii terytorii Pivdnia Ukrainy u 1941–1943 rr. [Tax policy of the German authorities in the occupied territory of the South of Ukraine in 1941–1943]. *Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyi zhurnal. Istorychni nauky*. Mykolaiv. T. 32. Vyp. 19. S. 53–57.

Honcharenko, O. (2011). Problemy funktsionuvannya tsyvilnoi administratsii Raikhskomisariatu «Ukraina»: finansovo-pravovyi aspekt (1941–1944 rr.) [Problems of the functioning of the civil administration of the Reichskommissariat «Ukraine»: the financial and legal aspect (1941–1944)]. *Ukraina u Druhii svitovii viini: dzherela ta interpretatsii (do 65-richchia Velykoї Peremohy)*. *Materialy mizhnarodnoi naukovoї konferentsii / Vidpovidalnyi redaktor: Lehasova L.V.* K. S. 426–432.

Honcharenko, O.M. (2011). Funktsionuvannya okupatsiinoї administratsii Raikhskomisariatu «Ukraina»: upravlinsko-rozporiadchi ta orhanizatsiino-pravovi aspekty (1941–1944 rr.) [Functioning of the occupational administration of the Reichskommissariat «Ukraine»: administrative and administrative and organizational-legal aspects (1941–1944)]: monohrafiia. K.: NPU imeni M.P.Drahomanova. 600 s.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [SAZhR – State Archives of Zhytomyr Region]

Derzhavnyi arkhiv Volyn oblasti [SAVR – State Archives of Volyn Region]

Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti [SAZR – State Archives of Zaporizhzhia Region]

Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti [SAKR – State Archives of Kyiv Region]

Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti [SAKirR – State Archives of Zhytomyr Region]

Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti [SAPR – State Archives of Poltava Region]

Orlyk V., Marenets L. (2005). Do pytannia fiskalnoi polityky natsystiv v okupovanii Ukraini [To the issue of fiscal policy of the Nazis in the occupied Ukraine]. *Arkhivy Ukrainy*. № 1–3. S. 233–240.

Perekhrest, O.H. (2003). Systemy opodatkuvannya ta obov'язkovykh postavok silskohospodarskoi produktsii yak formy ekonomichnoho pohrabuvannya selianstva Ukrainy za natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.) [Taxation and mandatory supply of agricultural products as a form of economic robbery of the peasantry of Ukraine for the Nazi occupation (1941–1944)]. *Ukrainskyi selianyn: Zbirnyk naukovykh prats*. Cherkasy. Vyp. 7. S. 154–158.

Potylchak, O. (1997). *Ekonomichnyi kolaboratsionizm v Ukraini v roky natsystskoi okupatsii (1941–1944): prychny i protyvy* [Economic Collaboration in Ukraine during the Nazi Occupation (1941–1944): Causes and Manifestations]. K.: UDPU im. M.P.Drahomanova. 29 s.

Potylchak, O. (2001). Do pytannia pro sotsialnu polityku fashystskoi Nimechchyny shchodo selianstva Ukrainy v roky okupatsii (1941–1944 rr.) [On the social policy of fascist Germany regarding the peasantry of Ukraine during the years of occupation (1941–1944)]. *Ukrainskyi selianyn: Zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 2. S. 125–128.

Potylchak, O. (2002). Trudova ekspluatatsiia ukrainskoho selianstva u roky natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.) [Labor exploitation of the Ukrainian peasantry during the Nazi occupation (1941–1944)]. *Ukrainskyi selianyn: Zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 5. S. 141–143.

Potylchak, O.V. (1999). Novyi poriadok v okupovanii Ukraini (1941–1944) [New Order in Occupied Ukraine (1941–1944)]. *Pam'iat stolit.* № 1. S. 97–104.

UDK 94(477):342.25 «1941/1943»

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.16

Аліна ІВАНЕНКО

кандидат історичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, докторант Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». 08401, Україна, Київська обл., м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30 (alina.a.ivanenko@gmail.com)

Alina IVANENKO

PhD hab. (history), Associate Professor of the Department of Legal Disciplines T. G. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium», Doctoral Candidate SHEI «Pereiaslav-Khmelnyskiy Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University». 30, Sukhomlynskohoho Str., Pereiaslav-Khmelnyskiy, Kyiv region, Ukraine, 08401 (alina.a.ivanenko@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9303-7395>

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВОВИХ ВІДДІЛІВ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО УПРАВЛІННЯ ПІВНІЧНО-СХІДНИХ РЕГІОНІВ ОКУПОВАНОЇ УКРАЇНИ (1941–1943 РР.)

Анотація. Мета статті: розкрити особливості функціонування правових відділів органів місцевого управління північно-східних регіонів окупованої України на прикладі правового відділу при бургомістрі м. Сум. **Методологія дослідження** спирається на принципи системності, історизму та науковості, а також загальнонаукові методи дослідження. **Наукова новизна** полягає в тому, що подібний детальний розгляд діяльності правових відділів у цьому регіоні буде зроблено вперше. **Висновки.** Встановлено, що у частині окупованих регіонів України, які перебували під контролем військової адміністрації місцеві судові установи не створювалися. Їх функції були передані структурним підрозділам органів місцевого управління міського та районного рівнів, зокрема, правовим відділам. Саме працівники цього органу розглядали цивільні та кримінальні справи, захищаючи певним чином права та інтереси місцевого населення, врегульовуючи спори, які виникали між ним. Загалом, процес діяльності правового відділу та накладання стягнень з порушників був багаторівневим: справа розглядалась консультантом з можливістю проведення допитів сторін та свідків, виносилась постанова, яку зачитували за можливої присутності сторін, потім справа передавалась завідувачу відділу, який або погоджувався із постановою або відправляв на доопрацювання чи самостійно виносив інше рішення. Якщо впродовж триденного терміну не подано оскаржень рішення, то постанова, підписана завідувачем, направлялась бургомістру, який ще раз перелюдав справу, заслуховував, за наявності, заперечення сторін та виносив рішення. Дане рішення не могло бути оскаржене, але воно могло бути змінене ортскомендатурою, яка була останньою інстанцією розгляду кожної окремої справи. І лише після затвердження даною інстанцією покарання здійснювалось виконавцем правового відділу (у разі, якщо накладено штраф) або поліцією (у разі арешту чи примусових робіт).

Ключові слова: правовий відділ, спір, суд, стягнення, заява, штраф.

FUNCTIONING PECULIARITIES OF THE LOCAL GOVERNING BODIES' LEGAL DEPARTMENTS IN THE NORTH-EAST REGIONS OF OCCUPIED UKRAINE (1941–1943)

Summary. The aim of the paper: to reveal the peculiarities of the local government's legal departments functioning in the north-eastern regions of occupied Ukraine on the example of the legal department under the governance of Sumy's burgomaster. **The methodology of the study** is based on the systematic, historical and scientific principles, as well as general scientific research methods. **The scientific novelty** lies in the fact that so detailed review of the legal departments activities in the region is made for the first time. **Conclusions.** The articles established the fact that local judicial institutions were not created in the part of the occupied regions of Ukraine which were under control of military administration. Their functions were transferred to structural subdivisions of local government departments of city and district levels, in particular, legal departments. This body's stuff considered civil and criminal cases, protecting in a certain way the rights and interests of the local population, settling disputes that arose between the people. In general, the process of legal department activity

and imposing penalties on offenders was multilevel one: the case was considered by a consultant with the possibility of interrogations of parties and witnesses, a resolution was issued and read out in the possible presence of the parties, then the case was transferred to the head of the department, which either agreed with the decree or sent for refinement or independently delivered another solution. If no appeal was filed within a three-day period, the decision signed by the head was sent to the burgomaster, who once again reviewed the case, listened to, if any, objections of the parties and made the decision. This decision could not be appealed, but it could be changed by the Orcestandadur, which was the last instance of consideration in each individual case. And only after the approval of this instance, the punishment was carried out by the executor of the legal department (in case of imposition of a fine) or by the police (in the case of arrest or forced labor).

Key words: *legal department, dispute, court, enforcement, statement, fine.*

Постановка проблеми. Проблеми, пов'язані із нацистською окупацією України усе ще залишаються актуальними і недостатньо дослідженими. Однією із таких проблем є функціонування органів, які забезпечували певні права та інтереси місцевого населення у їх юридичній площині. Німецькій окупаційній адміністрації довелося йти на їх створення, для чого формувалася відповідна нормативно-правова база, визначалися рівні службових компетенцій їх службовців.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Аналіз історіографічних джерел засвідчує, що ситуація із реконструкцією роботи правових відділів органів місцевого управління або їх нормативно-правового забезпечення більш вивчена у тих регіонах, які входили до Райхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ). Це праці О. Гончаренка (Honcharenko, 2010; Honcharenko, 2009; Honcharenko, 2010; Honcharenko, 2009; Honcharenko, 2011; Honcharenko, 2009; Honcharenko, Lysenko, Pershyna, 2010; Honcharenko, Kunytskyi, Lysenko, 2014), В. Шайкан (Shaikan, 2005; Shaikan, 2006; Shaikan, 2007), М. Куницького (Kunytskyi, 2014; Kunytskyi, 2013), Н. Колісник (Kolisnyk, 2014; Kolisnyk, 2014), Л. Мельнічук (Melnichuk, 2014), та статті автора даної публікації А. Іваненко (Ivanenko, 2018). А от ситуація, яка склалася в зоні відповідальності військової адміністрації взагалі невивчена.

Мета публікації – розкрити особливості функціонування правових відділів органів місцевого управління північно-східних регіонів окупованої України на прикладі правового відділу при бургомістрі м. Сум.

На теренах РКУ склалася більш-менш усталена система місцевих судових установ, які розглядали справи цивільного та кримінального характеру. До створення цих органів справи розглядалися правовими відділами органів місцевого управління або ж іншими адміністративними структурами міських та районних управ. А от у зоні відповідальності військової адміністрації цивільні та кримінальні суди створювалися не в усіх регіонах. У частині з них ці функції були покладені на правові відділи органів місцевого управління, типовим прикладом якого є Сумська міська управа.

24 березня 1943 р. положенням «О правовом отделе при Бургомистре гор. Сум» був організований правовий відділ для вирішення цивільних спорів населення та дрібних правопорушень м. Сум та Сумського району. Зазначимо, що у правовий відділ перейменовано Юридичну частину, яка виконувала фактично схожі функції і мала аналогічний штатний розпис (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 17, p. 4; SASR, f. R-1841, d. 2, s. 18, p. 1, 4).

За штатним розписом Положення про правовий відділ, в установі мали працювати 8 осіб з відповідним посадовим окладом: завідувач правовим відділом – 1800 крб., член правового відділу – 1500 крб., старший секретар – 800 крб., виконавець – 800 крб., секретар – 400 крб., машиністка – 500 крб., кур'єр – 250 крб., прибиральниця – 250 крб. (SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1942, p. 4; SASR, f. R-1841, d. 3, s. 107, p. 4).

Вже у кінці квітня 1943 р. членами правового відділу працювали 2 спеціалісти (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 17, p. 8, 9, 10; SASR, f. R-1841, d. 2, s. 18, p. 1; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1940, p. 5, 16).

Хоча, якщо проаналізувати відомості про отримання заробітної плати за березень – червень 1943 р., то можна побачити, що деякі співробітники отримували дещо інші виплати, ніж зазначено у положенні: начальник відділу – 1400 крб. (замість зазначених 1800); консультант (член правового відділу) – 1200 крб. (замість 1500); старший секретар – 800 крб.; виконавець – аналогічно зазначеному, 800 крб.; машиніст – 400 крб. (у положенні зазначено 500 крб.); діловод (секретар) – 400 крб., як і передбачалося; прибиральниця – з 1 травня 300 крб. (положенням прописано 250 крб., які співробітник отримував перші два місяці діяльності установи); кур'єр – з 1 травня 300 крб. (положенням прописано було 250 крб., які співробітник отримував перші два місяці діяльності установи) (SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1940, p. 5–16; SASR, f. R-1841, d. 3, s. 107, p. 4; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1956, p. 2–3; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1944, p. 6, 11).

Робочий день в усіх відділах Сумської міської управи, в тому числі і правовому призначався із 8.00 – до 16.00, з обідньою перервою із 12.00 – до 13.00 (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 17, p.14, 17). Перед вихідним днем робочий день із 8.00 – до 13.00. З 20 липня 1943 р. наказом по правовому відділу робочий час збільшено: з 7.00 – до 17.00, а обідня перерва 12.00 – 12.40. У суботу також збільшено робочий день: з 7.00 – до 15.00 з також обідньою перервою (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 17, p. 28–29). Отож робочий тиждень збільшився від 40 – до 54 год. А вже з серпня того ж року часи прийому відвідувачів зменшились щодня на 2 год., повернулись до попередньої кількості: 8.00 – 16.00, зросла і обідня перерва, але лише на 5 хв. (12.00 – 12.45). Але судячи з того, що адвокати мали повернути справи, які брали на опрацювання «... в канцелярію к концу рабочего дня не позднее 16.30», то сам робочий час у співробітників правового відділу не змінився, за винятком обідньої перерви (SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1943, p. 8; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1961, p. 1).

Залишати робоче місце з поважних причин упродовж робочого дня будь-хто зі співробітників міг лише із дозволу завідуючого відділом. Не вихід на роботу без поважних причин вважався прогулом. У випадку хвороби або поважних сімейних обставин співробітник мав попередити завідуючого відділом і, не пізніше 12 год. того ж дня, секретаря. Довідку про хворобу співробітник мав надати не пізніше трьох днів із дня хвороби. Кожен зі співробітників мав право на лікарняну відпустку (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 17, p.17, 18; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1931, p. 1–3; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1947, p. 2).

Контроль за виконанням трудової дисципліни по канцелярії покладался на секретаря відділу. На нього ж покладалась обов'язки розподілу роботи канцелярії, прибиральниці та кур'єра. Контроль за виконанням трудової дисципліни виконавцем та консультантами здійснював завідуючий (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 17, p. 17, 18).

Правовому відділу доручалось виконання контролю та нагляду за роботою нотаріальної контори (SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1942, p. 3).

За положенням «О правовом отделе при бургомистре г. Сум», яке прийнято 1 квітня 1943 р., правовий відділ виконував підготовку для вирішення бургомистром таких справ: спорів про право власності на різноманітне майно, окрім спорів про право власності на домобудівництво та земельні ділянки (але фактично навіть питання власності будинку також іноді вирішував правовий відділ) (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 17, p. 13–13zv.; 18–19 zv.; SASR, f. R-1841, d. 3, s. 104, p. 18–18 zv.; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1953; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1894); спорів про оренду майна та виселенні з квартир та інших приміщень (SASR, f. R-1841, d. 3, s. 94; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1729; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1728; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1414; SASR, f. R-1841, d. 6a, s. 14, p. 14); спорів, що витікали із договорів міні, підряду, займу (SASR, f. R-1841, d. 7, s. 168); спорів, що витікали із договорів доручення та комісії; спорів із договорів усіх видів товариств (SASR, f. R-1841, d. 7, s. 171); спорів до договорам найму, за нанесення каліцтва та шкоди (SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1953); аліментні

спори, розлучення (SASR, f. R-1841, d. 3, s. 104, p. 8–8zv.; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1873, p. 1); про затвердження у правах спадкування та охороні спадщини (SASR, f. R-1841, d. 3, s. 104, p. 8–8zv., 19–19 zv.; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 126, 9 p.; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1953, 6 p.); про установленні фактів та певних подій: дати народження, усиновлення, факту навчання або роботи у певній установі або звільнення (SASR, f. R-1841, d. 7, s. 116, 6 p.; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 113, 4 p.; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 147, 7 p.; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 362, 28 p.; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1216, 3 p.; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 462, 4 p.; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1942, p. 1; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1953, 6 p.; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1894, 94 p.; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1646, 5 p.).

Згодом в правовому відділі почали розглядатись і кримінальні справи (SASR, f. R-1841, d. 7, s. 106, 3 p.; SASR, f. R-1841, d. 2, s. 17, p. 22).

При чому, правовий відділ працював достатньо продуктивно, щомісяця до установи поступало 400–800 справ загалом, з них 10–30 кримінальних. Для прикладу, аналізуючи звіт правового відділу за травень 1943 р., можна побачити кількість цивільних та кримінальних справ та їх класифікацію: «Поступило за май місяц гражданских дел – 535 В том числе: А) имущественного значения – 14; Б) об усыновлении – 5; В) о разводе – 2; Г) о выселении – 4; Д) об установлении времени рождения и факта пропажи документов – 504; Ж) прочих – 4 За отчетное время рассмотрено – 209; Осталось на 1 июня – 403; Взыскано судебных издержек – 11580 руб.» (SASR, f. R-1841, d. 3, s. 96, p.12)

«Поступило за май місяц уголовных дел – 11; В том числе: За нанесение легких побоев – 6; За оскорбления – 2; Кража – 3; Рассмотрено – 7; Осталось на 1 июня – 4; Вынесено постановлений об оштрафовании виновных в доход бюджета Горуправы на сумму – 8850 руб.» (SASR, f. R-1841, d. 3, s. 96, p.13).

Як ми бачимо, переважна більшість справ стосувалась факту встановлення дати народження. Окрім вищевказаних правовий відділ міг розглядати кримінальні справи по обману та самоуправстві (SASR, f. R-1841, d. 3, s. 96, p.16).

При чому, саме через величезну кількість справ, Бургомістру м. Сум надійшла докладна записка від начальника правового відділу Сергієвича Н. про збільшення штату установи (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 18, p. 6). До цього членами правового відділу працювали: Корнієнко І. (24 березня – 21 квітня 1943 р.), Володкович Я. (з 9 квітня 1943 р.), а згодом переведено з посади начальника відділу, на посаду другого консультанта В'юннікова І. (з 23 квітня 1943 р.) (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 17, p. 8, 9, 10; SASR, f. R-1841, d. 2, s. 18, p. 1; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1940, p. 5, 16; SASR, f. R-1841, d. 2, s. 19, p. 1, 3, 5, 6, 7, 10). З 9 та 10 червня відповідно ряди консультантів поповнили Городецький М. та Ільїн П. (SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1940, p.16; SASR, f. R-1841, d. 2, s. 18, p. 7, 8). 24 липня 1943 р. бургомістру м. Сум надійшло ще одне прохання про збільшення штату до трьох консультантів знову ж таки через велику кількість справ (SASR, f. R-1841, d. 5, s. 3, p. 9).

Прийом заяв здійснювався завідувачем правовим відділом, а у випадках його відсутності – секретарем за наступним переглядом тим же завідувачем. Прийом заяв здійснювався щодня з 8.00 – до 14.00 з обідньою перервою (12.00 – 13.00) (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 17, p. 17zv., 18zv.). Завідувачами правового відділу працювали В'юнніков І (24 березня – 23 квітня 1943 р.), Сергієвич Н. (23 квітня 1943 р.) (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 17, p. 10, 11; SASR, f. R-1841, d. 3, s. 107, p. 4; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1940, p. 5, 16; SASR, f. R-1841, d. 2, s. 19, p. 1, 3, 5, 6, 7, 10; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1955, p. 2). А старшим Секретарем – Ревенко С. (SASR, f. R-1841, d. 3, s. 107, p. 4; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1940, p. 5, 16; SASR, f. R-1841, d. 2, s. 19, p. 1, 3, 5, 6, 7, 10). Окрім цього, в обов'язки секретаря входило підшиття справ, зберігання їх у відповідному вигляді, систематизація справ: за галузю права (цивільні, кримінальні), за завершеністю (закриті чи у процесі розгляду), по порядку (номерам та датам) (SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1943, p. 8; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1961, p. 1).

За вирішення кожного спору та виконання кожної юридичної дії правовий відділ стягував таксу відповідну до кожної справи: зі скарг, вартістю до 200 крб. стягувалось 5 крб.; відповідно 500 крб. – 10 крб.; від 500 до 1000 крб. – 3 %; більше 1000 крб. – 4 %; заяви без певної суми – 20 крб.; заяви по виселенню – 30 крб. За розсилку правовим відділом повістки сторонам і свідкам, зі свідка стягувалось по 1 крб. за кожною; за кожною копію постанови мали заплатити по 5 крб. За додані до справи додаткові заяви оплачувались листовим збором в 5 крб. Заяви, що подавались виконавцю для приведення у виконання постанов бургомістра оплачувались збором в 5 крб., а також окремо оплачувалась повістка, що направлялась виконавцю – 5 крб. За накладання арешту виконавцем на майно стягується зборів 1–2 % від оцінки цього майна. Така ж такса стягувалась за продаж з торгів майна.

В окремих випадках завідувач правовим відділом мав право звільнити сторону від оплати зборів по бідності. Усі вказані збори оплачувались сторонами в банк у бюджет бургомістра (SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1942, p. 2; SASR, f. R-1841, d. 2, s. 17, p. 15–16).

При вирішенні спорів Правовому відділу надавалось право збирати і перевіряти матеріали, викликаючи для цього сторони та свідків. Кожному запрошеному розсилали повістку, в якій вказувалась точна адреса правового відділу, куди учасник справи мав з'явитись. Дані повістки щодня кур'єр мав забрати у канцелярії відділу о 7 ранку (SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1943, p. 8–8 zv.; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1961, p. 1zv.). Кур'єрами працювали жінки: Шульженко У. (до 1 квітня 1943 р.), Соломаха М. (1 квітня – 17 червня 1943 р.), Гащенко В. (близько 20 червня 1943 р. 2 робочі дні), Ємельянова В. (з 25 червня 1943 р.) (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 17, p. 5, 6, 19, 20; SASR, f. R-1841, d. 3, s. 107, p. 4; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1940, p. 5, 16; SASR, f. R-1841, d. 2, s. 19, p. 1, 3, 5, 6, 7, 11).

За неявку на виклик без поважних причин на свідків накладався штраф до 100 крб., а з 12 червня 1942 р. – 200 крб. (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 17, p. 27). По спірним справам, що розглядались правовим відділом дозволено допустити представництво сторін їх найближчими родичами чи представниками адвокатури (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 17, p. 12–13; SASR, f. R-1841, d. 2, s. 18, p. 2). При чому, адвокатів зобов'язували з'являтися вчасно. Адвокатам, із дозволу начальника відділу, могли надати справу для розгляду до їх робочого кабінету. Про неявку адвоката консультанти мали попередити начальника відділу.

Секретар відділу не пізніше 8.00 год. мав вивісити список справ, призначених на слухання у даний день зі вказівками прізвища консультанта, які розглядав відповідну справу. Розгляд справ мав бути призначений на 8.00. (SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1943, p. 8; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1961, p. 1).

Постанова мала бути винесена консультантом, який розглядав справу, впродовж трьох днів з моменту останніх дій по ній (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 17, p. 24). Постанови доповідачі консультанти мали підготувати не пізніше, як за день до дня доповіді, надавши сторонам можливість ознайомитись із постановою. При неявці на вирішення справи обвинуваченого чи відповідача, направлялась копія постанови зі вказівкою про надання права у триденний термін або надати зауваження або просити про розгляд справи у присутності того, хто не з'явився (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 17, p. 15–16, 24zv.).

Дні доповіді по цивільним справам були встановлені вівторок та п'ятниця з 13.00. Сторони про день доповіді оповіщались, але явка була не обов'язкова (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 17, p. 15–16).

Постанови консультантів правового відділу по усім спірним справами підлягали затвердженню підписом завідуючого правовим відділом після доповіді консультанта, що розглядав справу, а також пояснень сторін чи їх представників. Про дату розгляду справи завідувачем сторони не оповіщались, але списки справ, що підлягали

вирішенню, вивішувались кожні 2 дні на двері начальника відділу (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 17, p. 12–13, 22, 23, 24–24 zv.; SASR, f. R-1841, d. 2, s. 18, p. 2).

Постанови консультанта по справам могли бути оскаржені у завідувача відділом у триденний термін після оголошення постанови, за що сторони мали сплатити 20 крб. При розгляді справи завідувачем сторони мали право бути присутні та давати пояснення, але їх присутність була не обов'язкова. Незалежно від подачі скарги, кожна розглянута справа мала бути підписана завідувачем (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 17, p. 23, 24–24zv.). У випадку хвороби особи, форс-мажорних або особливих сімейних обставин можливий термін подачі скарги міг бути подовжений (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 17, p. 24).

Після підпису завідуючим правового відділу постанови передавались на розгляд та затвердження бургомістром. Участь сторін при цій процедурі не допускалась, але сторони могли подати письмові зауваження щодо винесеної постанови. При доповіді у бургомистра завідувач оголошував і письмові зауваження сторін. Рішення, винесене бургомістром являлось законним та оскарженню не підлягало (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 17, p. 24). Перегляд справ був можливий лише у виняткових випадках та лише із дозволу останнього (SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1942, p. 3).

Якщо розглядалась справа про дрібні правопорушення, то мірою покарання могли призначити штраф до 5000 крб. або арешт до 2 тижнів. У випадку неспроможності оплатити штраф замінювався арештом. При чому, для виконання постанов бургомистра про штраф при правовому відділі працював виконавець, а виконання постанови про арешт – справа поліції (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 18, p. 3). Виконавцями працювали впродовж діяльності установи дві особи: Бородин Я. (до 25 березня 1943 р.) і Качановський Г. (з 25 березня 1943 р.) (SASR, f. R-1841, d. 2, s. 18, ark. 1; SASR, f. R-1841, d. 3, s. 107, p. 4; SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1940, p. 5, 16; SASR, f. R-1841, d. 2, s. 19, p. 1, 3, 5, 6, 7, 10). Виконавець міг стягувати не лише штрафи, а наприклад проводив вселення до квартири, якщо таку постанову прийнято правовим відділом, займатись описом арештованого майна тощо.

З 23 червня 1943 р. були прийняті постійні «Правила о наложении штрафа бургомистрами», за якими бургомістри могли накладати штрафи лише за дрібні правопорушення, які не торкались інтересів німецького командування, не являлись грабежем, крадіжкою і т.д. на осіб німецького походження могли накладати будь-які міри покарання лише польові та ортскомендатури. Бургомістри за цими правилами могли накладати 3 види стягнень: штраф до 1000 крб. Арешт до 14 днів; Примусові роботи на 14 днів.

Бургомістр був зобов'язаний надати на затвердження накладання стягнення ортскомендатурі. Виконання стягнення проводилось лише після затвердження ортскомендатурою. Бургомістрам надано взірць складання штрафних списків. У даних штрафних списках вказувалось Прізвище та ім'я порушника, проступок, розмір штрафу, підтвердження виконання та дата. У додатку до списку уточнювався проступок з деякими деталями та за якими доказами доведено провину (SASR, f. R-1841, d. 7, s. 1932, p. 1–4 zv.).

Процес діяльності правового відділу та накладання стягнень з порушників був багаторівневим: справа розглядалась консультантом з можливістю проведення допитів сторін та свідків, виносилась постанова, яку зачитували за можливої присутності сторін, потім справа передавалась завідувачу відділу, який або погоджувався із постановою або відправляв на доопрацювання чи самостійно виносив інше рішення. Якщо упродовж триденного терміну не подано оскаржень рішення, то постанова, підписана завідувачем, направлялась бургомістру, який ще раз переглядав справу, заслуховував, за наявності, заперечення сторін та виносив рішення. Дане рішення не могло бути оскаржене, але воно могло бути змінене ортскомендатурою, яка була останньою інстанцією розгляду кожної окремої справи. І лише після

затвердження даною інстанцією покарання здійснювалось виконавцем правового відділу (у разі, якщо накладено штраф) або поліцією (у разі арешту чи примусових робіт).

Висновки. У частині окупованих регіонів України, які перебували під контролем військової адміністрації місцеві судові установи не створювалися. Їх функції були передані структурним підрозділам органів місцевого управління міського та районного рівнів, зокрема, правовим відділам. Саме працівники цього органу розглядали цивільні та кримінальні справи, захищаючи певним чином права та інтереси місцевого населення, врегульовуючи спори, які виникали між ним.

Бібліографія

Гончаренко, О. (2010). Діяльність комендатур вермахту зі створення органів місцевого управління на теренах майбутнього Райхскомісаріату «Україна» (1941–1942 рр.). *Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія»*. (11). 22–33.

Гончаренко, О. (2009). Застосування елементів радянського законодавства в управлінсько-розпорядчій практиці установ Райхскомісаріату «Україна» на початковому етапі становлення гітлерівського окупаційного режиму: постановка проблеми (друга половина 1941–початок 1942 рр.). *Часопис української історії*. (18). 163–165.

Гончаренко, О. (2010), Миські управи в системі окупаційного апарату влади райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура та проблеми службової компетенції (1941–1944 рр.). *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. Статей*. (13). 137–153.

Гончаренко, О. (2009), Судова та управлінсько-розпорядча практика установ окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна» у сфері припинення сімейних правовідносин (1941–1944 рр.). *Часопис української історії*. (16). 59–64.

Гончаренко, О. (2011), Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 600 с.

Гончаренко, О. (2009), Функціонування правових відділів органів місцевого управління в системі судочинства Рейхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Часопис української історії*. (14). 78–82.

Гончаренко, О., Куницький, М., Лисенко, О. (2014), Система органів місцевого управління на території Райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. Київ, 151 с.

Гончаренко, О., Лисенко, О., Першина, Т. (2010), Система управління окупованими територіями України. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси* (Кн. 1, 321–367), К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України».

Державний архів Сумської області.

Іваненко, А. (2018), Спроби створення цивільно-процесуальних норм в Україні в період нацистської окупації (осінь 1941 р.). *Переяславський літопис*. Вип. 14. 28–35. DOI 10.5281/zenodo.2267812.

Колісник, Н. (2014), Зміни громадянського статусу особи у практиці роботи місцевих судових установ на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. (2, 3). 61–65.

Колісник, Н. (2014), Реалізація судових функцій у системі службових компетенцій місцевих управ Райхскомісаріату Україна в період другої половини 1941–середини 1942 рр. *Часопис української історії*, (30), 66–71.

Куницький, М. (2014), Соціально – правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): монографія. К.: ПП «НВЦ «Профі», 2014. 564 с.

Куницький, М. (2013). Судові засоби захисту прав та інтересів місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Мандрівець*. (6 (108)). 98 с.

Мельнічук, Л. (2014). Функціонування органів місцевого управління окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01), Переяслав-Хмельницький, 271 с.

Шайкан, В. (2005). Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни. Монографія. Кривий Ріг: Мінерал. 564 с.

Шайкан, В. (2006). Німецька система судочинства та діяльність українських правових відділів у роки тимчасової гітлерівської окупації України. *Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, (111–121). Київ.

Шайкан, В. (2007). Стан системи судочинства на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки гітлерівської окупації. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей*. (11). 205–210.

References

Honcharenko, O. (2010). Diialnist komendatur vermakhtu zi stvorennia orhaniv mistsevoho upravlinnia na terenakh maibutnoho Raikhskomisariatu «Ukraina» (1941–1942 rr.). [The activities of the Commandant of the Wehrmacht on the establishment of local government bodies in the future of the Reichskommissariat «Ukraine» (1941–1942)]. *Istorychna panorama: Zbirnyk naukovykh statei ChNU. Spetsialnist «Istoriia»*. (11). 22–33.

Honcharenko, O. (2009). Zastosuvannia elementiv radianskoho zakonodavstva v upravlinsko-rozporiadchii praktytsi ustanov Raikhskomisariatu «Ukraina» na pochatkovomu etapi stanovlennia hitlerivskoho okupatsiinoho rezhymu: postanovka problemy (druha polovyna 1941 – pochatok 1942 rr.). (Application of the elements of Soviet legislation in the administrative and administrative practice of the institutions of the Reichskommissariat «Ukraine» at the initial stage of the formation of the Nazi occupation regime: the problem setting (the second half of 1941 – the beginning of 1942)). *Chasopys ukrainskoi istorii*, (18). 163–165.

Honcharenko, O. (2010). Miski upravy v systemi okupatsiinoho aparatu vlady raikhskomisariatu «Ukraina»: orhanizatsiina struktura ta problemy sluzhbovoi kompetentsii (1941–1944 rr.). (City councils in the system of the occupation office of the authority of the district council «Ukraine»: organizational structure and problems of official competence (1941–1944).) *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh Statei*. (13). 137–153.

Honcharenko, O. (2009). Sudova ta upravlinsko-rozporiadcha praktyka ustanov okupatsiinoi administratsii Raikhskomisariatu «Ukraina» u sferi prypynennia simeinykh pravovidnosyn (1941–1944 rr.). (Judiciary and administrative practice of institutions of the occupation administration of the Reichskommissariat «Ukraine» in the sphere of termination of family ties (1941–1944)). *Chasopys ukrainskoi istorii*. (16). S. 59–64.

Honcharenko, O. (2011). *Funktsionuvannia okupatsiinoi administratsii Raikhskomisariatu «Ukraina» upravlinsko-rozporiadchi ta orhanizatsiino-pravovi aspekty (1941–1944 rr.) (Functioning of the occupational administration of the Reichskommissariat «Ukraine»: administrative and administrative and organizational-legal aspects (1941–1944): monohrafiia*. K.: NPU imeni M.P.Drahomanova. 600 s.

Honcharenko, O. (2009). Funktsionuvannia pravovykh viddiliv orhaniv mistsevoho upravlinnia v systemi sudochynstva Raikhskomisariatu «Ukraina» (1941–1944 rr.) [Functioning of legal departments of local government in the system of legal proceedings of the Reichskommissariat «Ukraine» (1941–1944)]. *Chasopys ukrainskoi istorii*. (14). 78–82.

Honcharenko, O., Lysenko, O., Pershyna, T. (2010). Systema upravlinnia okupovanykh terytoriiiv Ukrainy (The management system of the Occupied Territories of Ukraine). *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia: Istorychni narysy*. (Kn. 1. 321–367).

Honcharenko, O., Kunytskyi, M., Lysenko, O. (2014). *Systema orhaniv mistsevoho upravlinnia na terytorii raikhskomisariatu «Ukraina» ta «viiskovoi zony» (The system of local government bodies on the territory of the Rayhskommissariat «Ukraine» and «military zone» 1941–1944 rr.)*. Kyiv, 151 s.

Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti [SASR – State Archives of Sumy Region]

Ivanenko, A. (2018). Sproby stvorennia tsyvilno-protseualnykh norm v Ukraini v period natsystskoi okupatsii (osin 1941 r.) [Attempts to create civil procedural norms in Ukraine during the Nazi occupation (autumn 1941)]. *Pereyaslavsky Chronicle-Pereiaslavskiy litopys*. 14. 28–35. DOI: 10.5281/zenodo.2267812. (in Ukrainian).

Kolisnyk, N. (2014). Zminy hromadianskoho statusu osoby u praktytsi roboty mistsevykh sudovykh ustanov na terenakh Raikhskomisariatu «Ukraina» (1941–1944 rr.) [Changes in the civil status of a person in the practice of work of local judicial institutions in the areas of the

Reichskommissariat «Ukraine» (1941–1944)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Ser. Istorii*. (2, 3). 61–65.

Kolisnyk, N. (2014). Realizatsiia sudovykh funktsii u systemi sluzhbovykh kompetentsii mistsevykh uprav Raikhskomisariatu Ukraina v period druhoi polovyny 1941–seredyny 1942 rr. (Realization of judicial functions in the system of service competences of local authorities of the Reichskommissariat Ukraine during the second half of 1941–mid-1942.) *Chasopys ukrainskoi istorii*, (30), 66–71.

Kunytskyi, M. (2014). *Sotsialno-pravovyi status mistsevoho naseleattia Raikhskomisariatu «Ukraina» (1941–1944 rr.) [Socio-legal status of the local population of the Reichskommissariat «Ukraine» (1941–1944)]*; monohrafiia. K.: PP «NVTs «Profi», 564 s.

Kunytskyi, M. (2013) Sudovi zasoby zakhystu prav ta interesiv mistsevoho naseleattia Raikhskomisariatu «Ukraina» (1941–1944 rr.) [The judicial remedies for the protection of the rights and interests of the local population of the Reichskommissariat «Ukraine» (1941–1944)]. *Mandrivets*, (6 (108)). 98 s.

Melnichuk, L. (2014), Funktsionuvannia orhaniv mistsevoho upravlinnia okupatsiinoi administratsii Raikhskomisariatu «Ukraina» (1941–1944 rr.) [Functioning of the local authorities of the occupational administration of the Reichskommissariat «Ukraine» (1941–1944)]. (*candidate's thesis*), Pereiaslav-Khmelnitskyi.

Shaikan, V. (2005), *Kolaboratsionizm na terytorii Reikhskomisariatu «Ukraina» ta viiskovoi zony v period Druhoi svitovoi viiny [Collaboration on the territory of the Reichskommissariat «Ukraine» and the military zone during the Second World War]*. Monohrafiia. Kryvyi Rih: Mineral. 564 s.

Shaikan, V. (2006), Nimetska systema sudochynstva ta diialnist ukrainskykh pravovykh viddiliv u roky tymchasovoi hitlerivskoi okupatsii Ukrainy (The German system of legal proceedings and the activities of Ukrainian legal departments during the period of the Nazi occupation of Ukraine). *Bezsmertia podvyhu: Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. (111–121), Kyiv.

Shaikan, V. (2007), Stan systemy sudochynstva na terytorii Reikhskomisariatu «Ukraina» ta viiskovoi zony v roky hitlerivskoi okupatsii [The state of the system of justice in the territory of the Reichskommissariat «Ukraine» and the military zone during the Nazi occupation]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. statei*. (11). 205–210.

UDK 94(477. 83/. 86)+26(477) «1944–1953»

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.17

Володимир СТАРКА

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, Тернопіль, Україна, 46027 (starka1980@ukr.net)

Volodymyr STARKA

PhD (History), Associate Professor of Ukraine's History Department of History of Ukraine, Archeology and special branches of historical science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, M. Kryvonos, 2, Ternopil, Ukraine, postal code 46027 (starka1980@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0213-9298>

АНТИРЕЛІГІЙНА КАМПАНІЯ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ СІЛЬСЬКІЙ ШКОЛІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 1944–1953 РР.

Анотація. *Мета дослідження* – системний аналіз форм, методів та засобів антирелігійного виховання у сільських школах Західної України упродовж 1944–1953 рр. **Методологія дослідження** базується на основоположних принципах наукового пізнання: історизму, системності та об'єктивності. Методи дослідження пов'язані з метою, об'єктом, предметом і науковими завданнями дослідження. **Наукова новизна** полягає у тому що на основі опрацювання широкого масиву спеціальної літератури, залучення й комплексного аналізу широкого кола джерел у публікації здійснено цілісне та всебічне дослідження атеїстичної кампанії з боку радянської влади у західноукраїнській сільській школі. **Висновки.** Таким чином, повернення радянської влади на територію Західної України серед іншого продовжило політику атеїстичної пропаганди у сільській школі розпочатої у 1939–1941 роках. Базуючись на рекомендаціях А. Луначарського та маючи попередній досвід атеїстичної кампанії 1920–1930-х років, радянська влада у регіоні розпочала доволі активну кампанію антирелігійного виховання молоді. Основними провідниками цієї політики стали новоприбулі вчителі із східних регіонів СРСР та УРСР. Місцеві освітяни різними способами намагалися саботувати участь у подібних заходах. Чинником, котрий стримував активне поширення антирелігійної пропаганди у сільській школі виступало українське націоналістичне підпілля. Загалом, якщо на кінець 1940-х років часина сільської молоді піддалася антирелігійним клич ас радянської влади, то вже на початку 1950-х років участь сільської молоді в активному релігійному житті зростає. Важливу роль у цьому відіграв чинник родини, де релігійні переконання старших родичів мали більший вплив на свідомість молоді ніж штучні шкільні антирелігійні гасла. Загалом проаналізований у публікації досвід радянської влади із проведення атеїстичної кампанії є важливим для розуміння сутності складних та суперечливих трансформаційних процесів духовного життя сільської молоді в умовах тоталітарного режиму. Вивчення такого досвіду дозволить уникнути багатьох помилок під час реалізації духовної політики сучасної України.

Ключові слова: сільська школа, Західна Україна, релігія, суспільні трансформації, тоталітаризм, ГКЦ.

ANTI-RELIGIOUS CAMPAIGN IN THE WEST UKRAINIAN RURAL SCHOOL UNDER THE CONDITIONS OF SOCIAL TRANSFORMATIONS OF 1944–1953

Summary. *The purpose of the study* is a systematic analysis of the forms, methods and means of anti-religious education in rural schools of Western Ukraine during 1944–1953. **The methodology of the research** is based on the fundamental principles of scientific knowledge: historicism, systemicity and objectivity. *Methods of research* are related to the purpose, object, subject and research tasks of the study. **The scientific novelty** consists in the fact that on the basis of working out a wide array of special literature, involving and comprehensive analysis of a wide range of sources in the publication, a comprehensive and comprehensive study of the atheistic campaign by the Soviet authorities in the West Ukrainian rural school was carried out. **Conclusions** Thus, the return of Soviet power to the territory of Western Ukraine, among other things, continued the policy of atheistic propaganda in the village school started in 1939–1941. Based on the recommendations of A. Lunacharsky and with the prior experience of the atheistic campaign of the 1920-s and 1930-s, the Soviet authorities in the region began a rather active campaign of anti-religious education of youth. The main leaders of this policy were newly arrived teachers from the eastern regions of the USSR and UkrSSR. Local

educators tried to sabotage in such events in various ways. A Ukrainian nationalist underground acted as a factor inhibiting the active dissemination of anti-religious propaganda in rural schools. In general, if, at the end of the 1940-s, rural youth were exposed to the anti-religious call of the Soviet regime, then in the early 1950-s, the participation of rural youth in active religious life was increasing. An important factor in this was played by the family factor, where the religious beliefs of older relatives had a greater impact on the consciousness of young people than artificial school anti-religious slogans. In general, the publication of the Soviet experience of an atheistic campaign is important for understanding the essence of the complex and contradictory transformational processes of the spiritual life of rural youth under conditions of a totalitarian regime. Studying such an experience will avoid a lot of prayer during the implementation of the spiritual policy of modern Ukraine.

Key words: Rural school, Western Ukraine, religion, social transformations, totalitarianism, GCCh.

Постановка проблеми. Зміна політичного режиму, безумовно приводить до деяких перетворень в історичній традиції, соціальній ментальності та повсякденному житті населення. Людина завжди пристосовується до нових умов життя, така її природа. В умовах швидкоплинних суспільних змін, спостерігається підвищення інтересу до релігії в окремих категорій населення, адже у вірі в Бога, люди намагаються знайти духовну підтримку, захист і відповіді на виклики сьогодення. Зважаючи на це, особливої актуальності набувають дослідження трансформації релігійної свідомості в умовах суспільно-політичних перетворень.

Водночас політико-ідеологічні доктрини, особливо тоталітарного спрямування намагаються підпорядкувати духовне життя громад своїм вузьким інтересам. Не стала винятком і політика радянської тоталітарної системи у західноукраїнському селі упродовж 1944–1953 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано у наукових розвідках В. Войналовича (Voinalovych, 2005), О. Лисенка (Lysenko, 1998) та Я. Стоцького (Stotskyi, 2008).

Мета статті. Мета наукової публікації: системний аналіз форм, методів та засобів антирелігійного виховання у сільських школах Західної України упродовж 1944–1953 рр. Реалізація мети наукової публікації зумовлює виконання наступних завдань: аналізу гуманітарної політики радянської влади на території Західної України упродовж 1944–1953 рр.; характеристики методів та засобів атеїстичного виховання у сільській школі; з'ясування впливу антирелігійного виховання радянської школи на трансформацію духовного життя сільської молоді Західної України.

Виклад основного матеріалу. Відновлення радянської влади в Західній Україні у другій половині 1944 р. спричинило нову хвилю духовних трансформацій повсякденного життя місцевого селянства. Як зазначав у своїй доповіді під час робочої наради з активом області секретаря Львівського обкому т. Гаркуші: «Рештки капіталізму в свідомості людей перебувають у протиріччях з радянськими соціалістичними відносинами і комуністичною ідеологією. Треба боротися з цими пережитками, не лише в ідеології, але й культурі (Lviv Region State Archive, f. P-3, d. 3, art. 659, p.17).

Цілковито усвідомлюючи, що старше покоління швидко повернути до усвідомлення себе радянськими громадянами не можливо, радянська влада всі зусилля з формування «нової радянської людини» зосередила на сільській молоді. Єдиною суспільною інституцією, що мала всі засоби для втілення цієї концепції, була радянська школа. За словами колишнього народного комісара освіти А. Луначарського: «цілком природнім є бажання перетворити школу та апарат позашкільної освіти на провідника наукового соціалізму та комуністичної свідомості мас» (Lunacharskyi, 1976, p. 230).

Щоб досягнути суть антирелігійної роботи радянської школи, пропонуємо на початку розглянути теоретичне підґрунтя атеїстичного виховання.

Основні засади політики більшовиків у духовно-освітній сфері регламентувалися прийнятою у березні 1919 р. партійною програмою ВКП(б) стосовно розвитку освіти. В документі серед іншого зазначалося: «школа із знаряддя класового панування буржуазії повинна перетворитися на знаряддя комуністичного переродження суспільства» (Lunacharskyi, 1976, p. 139).

Один із соратників В. Леніна, нарком освіти А. Луначарський у 1919 р. визначив основні напрями роботи радянської системи освіти. Серед іншого він зазначав, що: «народна освіта, як область державної діяльності завжди виступає знаряддям пристосування психології мас до поглядів того чи іншого класового уряду. В області народної освіти як і у всьому державно-управлінському апараті всі зусилля мають бути використані з метою комуністичної пропаганди» (Lunacharskyi, 1976, p. 39).

У подальшому А. Луначарський у своїх теоретичних працях сформулював цілу концепцію атеїстичного виховання підрастаючого покоління, котра стала визначальною для роботи системи радянської освіти до середини 1960-х рр. У виступі «Про класову школу» зазначав: «Кожна сільська школа повинна бути центром освіти не лише дітей. Але і дорослих. Школа повинна бути джерелом агітації та пропаганди. Як апарат шкільний та позашкільний вона повинна зірвати справу попа, вбити релігійні пережитки, щоб боротися з справою будь-якого кулака, з різноманітними забобонами, щоб розвернути перед селянином правильне розуміння, що таке радянська влада, за допомогою щоденної інформації, постійно через дітей на батьків та прямо стосовно батьків нести не уклінно цю пропаганду. В завдання освіти в широкому сенсі входить завдання розсіювати різного роду пережитків та безпощадна боротьба із тьмою – перешкодою для творення майбутнього. Школа як учасник освітнього процесу, як найважливіша його ланка, не може стояти осторонь боротьби з релігією». А. Луначарський наголошував, що «дитина в школі абсолютно не є ізольованою. Якщо він приносить в школу релігію, потрібно пам'ятати, що вона нав'язана йому оточуючим його середовищем, зазвичай сім'єю. Оскільки школа проводить активну боротьбу з релігією, вона стикається із сім'єю. Дитина потрапляє між двох сильних впливів на нього, заплутується в суперечностях. І не знаючи кому вірити, при міцності сім'ї та стійкості в ній релігійних пережитків часто починає ненавидіти школу та державу що за нею стоїть. Потрібно викорінювати релігію відвертаючи від неї молоде покоління; і чим в більш ранньому віці ми розпочнемо звільнення свідомості від релігійних пережитків тим краще».

Усвідомлюючи, що: «релігійна практика доволі глибоко пов'язана з селянським мисленням, це не метафізика і не етика християнства, а його практика: служби, тайни, молебні тощо». Радянської школа на думку А. Луначарського: «...повинна відволікти дітей від відвідування церкви, участі у різного роду релігійних та напіврелігійних церемоній та дійств, даючи їм альтернативу у школі, щось організоване, антирелігійно-значиме, разом з тим цікаве. Різного роду форми проведення дозвілля: театри, концерти, кіно, радіо, відвідування музеїв, багато ілюстровані наукові лекції, особливо антирелігійного спрямування, добре поставлена періодична та неперіодична дитяча література – все це повинно бути пущене в хід, розвернене, удосконалене чи створене для досягнення великої мети найшвидшого перетворення всього наступного покоління в абсолютно атеїстичне (Lunacharskyi, 1976, p. 33, 39, 332, 333). Сприяти засвоєнню учнями нового світогляду мали піонерські організації, котрі: «... повинні йти по такій лінії перебудови шкільного та позашкільного життя учнів, яка б гарантувала ріст відчуття колективізму. Школа, в якій іноді залишаються працювати вчителі старого типу, з її бідністю, недопрацьованою методикою часто не відрізняється від оточуваного середовища. Так не має бути. Школа, як державно-виховний заклад, повинна швидше, ніж усе суспільно-політичне життя проїнятися новим духом, вона повинна возвиситися над побутом. Школа повинна виправляти ті відхилення, які отримує дитина в повсякденному житті» (Lunacharskyi, 1976, p. 190).

Як зазначав під час виступу перед активом Львівської області секретар обкому КП(б)У т. Гаркуша: «Через школу проходить навчання і комуністичне виховання всього молодого покоління нашої країни. Радянська школа є найважливішою ланкою у вихованні будівників комунізму» (LRSA, f. P-3, d. 3, a. 659, p. 8).

Початку активної антирелігійної кампанії у Західній Україні передувала низка антикатолицьких статей у радянській центральній та регіональній пресі, а також окремі матеріали опублікованих у Православних журналах. Зокрема, на початку 1945 р. газета «Известия», оприлюднює низку публікацій, з різкою критикою Різдвяного послання Папи Римського Пія XII, яке називають про німецьким та антирадянським (Andrukiv, I., Lysenko, O., Pylypiv, I., 2010, 278).

Загалом, розпочатий у 1944 р. курс на нормалізацію державно-релігійних стосунків у 1948 р. призупиняється. Натомість, з більшим розмахом мова ведеться про обмеження діяльності релігійних культів. Наприклад К. Ворошилов рекомендував обмежити активну діяльність релігійних спільнот, та відкриття нових культових споруд. Подібні дії він порівнював з розгортанням тліючої головні.

В цей час в Україні у владних колах стала ширитися думка, що робота уповноважених у справах релігійних культів має бути направлена на руйнування релігії та церкви і що це все має відбуватися таємно від віруючих та духовенства (Odyntsov, 1990, 20).

У звіті Львівського обласного лекційного бюро у 1949 р. зазначалося: «Лекції на антирелігійну тематику викликають зацікавленість більш за все у робітників, молоді та інтелігенції. Селяни поки що до цих лекцій ставляться з недовір'ям, а іноді і вороже» (LRSA, f. 5001, d. 9, art. 57, p.17).

Головну роль у реалізації атеїстичного виховання підрастаючого покоління, за задумом більшовицьких теоретиків, повинні відігравати вчителі. За словами А. Луначарського: «...елементами, здатними слугувати активними провідниками комуністичної пропаганди», оскільки «комуніст-християнин – явище цілковито абсурдне». Саме тому на думку теоретика: «Антирелігійна школа означає школу з антирелігійним учителем. Віруючі вчителі в радянській школі є доволі суперечливим явищем, і відділи народної освіти зобов'язані користуючись різного роду способами змінювати таких вчителів новими, налаштованими антирелігійно» (Lunacharskyi, 1965, p. 129, 229, 330).

Знайти антирелігійно налаштованих місцевих педагогів було доволі складно. Власне основною проблемою радянських партійних керівників Західної України у сфері освіти досліджуваного періоду, стало формування нового освітянського середовища, яке б працювало в контексті постанов партії та уряду. Щоб забезпечити відповідними кадрами школи західних областей, Наркомат освіти УРСР упродовж 1944 р. відрядив з східних областей УРСР 8116 учителів, та додатково направив 1191 педагогів з східних областей СРСР (Horozhankina, 1980, p. 128). Зокрема, в Тернопільську область 6 вересня 1944 р. прибуло 127 вчителів із Запорізької області із 600 запланованих НКО для області. Кількість відряджених для роботи в Тернопільську область освітян продовжувала зростати. Так, станом на 17 жовтня 1944 р. в область прибув зі сходу України ще 651 учитель (Ternopil Region State Archive, f. P-1, d. 1, a. 158, p. 15, 16).

Постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У «Про заходи по відбудові та дальшому розвитку господарства у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Ровенській, Волинській і Чернівецькій областях УРСР» від 7 травня 1945 р. рекомендувала Наркомату освіти УРСР в особі П. Тичини: «направити в 1945 р. для роботи в школах західних областей УРСР 2560 учителів з інших областей УРСР та 8300 осіб з числа випускників педагогічних вишів, педагогічних шкіл і курсів» (Horozhankina, 1980, p.135–136).

Новоприбулих педагогів, влада намагалася максимально залучити, як «прогресивний актив» до агітаційної роботи з місцевим населенням. Місцева преса рясніла повідомленнями: «вчителі виступають як вірні помічники партії Леніна-Сталіна, як полум'яні агітатори, пропагандисти, що допомагають виховувати трудящих в комуністичному дусі, як активні борці з залишками антинародної ідеології українських буржуазних націоналістів, з проявами космополітизму, аполітичності і безідейності в роботі» (Radianska Ukraina, 1950, р. 2). «Учитель в західних областях – насамперед оповісник, тих величезних, повних глибокого змісту змін, які принесла радянська влада. Він повинен бути організатором і активним учасником здійснення всіх заходів радянської влади у своєму місті або селі, непримиренним борцем проти ворожої агентури – українсько-німецьких націоналістів» (Prykarpatska Pravda, 1945, р. 1).

Як зазначає сучасна дослідниця О. Петренко: «вчительці, як такій, надається особливий статус агітаційно-ідеологічного агенти влади, і саме вони – молоді дівчата-вчительки – стануть після війни символічним втіленням прищестя «чужинців» (Petrenko, 2019, р. 1).

Адаптація до нових суспільно-політичних та побутових умов у новоприбулих освітян відбувалася по-різному. Одні, щойно приїхавши, одразу намагалися виїхати за межі західної України. Як от прислана зі сходу вчителька до с. Свидова Чортківського району Тернопільської області 25 жовтня 1944 р. звернулася до РайВО із проханням дозволити їй повернутися додому, оскільки в неї там залишився хворий чоловік, а вона із собою взяла двох дітей віком 10 і 6 років. Просила дозволу взяти із собою дітей, оскільки вони не мали теплої одягу ні взуття (TRSA, f. P-1, d. 1, act. 186, р. 27).

Хтось покидав означену територію, побоюючись розправи з боку місцевих жителів. Як мало місце с. Білий Камінь Олеського району Львівської області коли на початку 1945 р. до новоприбулої вчительки прийшла селянка і каже: «Чого ви досі тут? Совіти вже звідси поїхали. Радянської влади тут вже нема, ідьте швидко, або вас вб'ють». Вчителька після почутого одразу виїхала із села. (LRSA, f. P-3, d. 1, act. 213, р. 43).

Інші намагалися у різний спосіб адаптуватися до місцевих умов. Хтось одразу почав співпрацювати з органами НКВС. Дехто ішов на співпрацю з бійцями українського національно-визвольного руху.

Загалом питання адаптації освітян зі східних областей УРСР в умовах Західної України потребує окремого дослідження.

Робота новоприбулих вчителів різко контрастувала із методикою місцевих. Адже, радянські освітяни звикли працювати за радянськими стандартами, одразу почали викладати навчальний матеріал в руслі марксистсько-ленінського вчення. Власне вони і чітко виконували вимоги інструкцій органів освіти, про впровадження атеїстичного виховання під час викладання навчальних предметів. Адже з точки зору радянської методики навчання, виклад навчального матеріалу мав відбуватися із логічним доведенням фактів, а не на віру.

Галицькі освітяни з одного боку не до кінця встигли оволодіти радянської методикою освіти, з іншого боку, навчали дітей намагаючись уникати гострих моментів пов'язаних з атеїстичним вихованням.

Цілком очевидним є той факт, що до місцевих педагогів органи радянської влади ставилися із значною недовірою. Прикладом цього слугує характеристика завідуючої Бердихівської початкової школи Яворівського району Львівської області Г. Голуб, у якій серед іншого зазначалося: «недостатньо працює над вихованням молоді в комуністичному дусі, мало готується до уроків. Не працює над підвищенням свого ідейно-політичного рівня» (LRSA, f. P-3, d. 3, a. 562, р. 55).

Загалом чи не у кожному звіті районного чи обласного управління освіти західноукраїнського регіону досліджуваного періоду зустрічаємо шаблонне

формулювання: «частина вчителів не бере активної участі в громадсько-політичному житті».

Зважаючи на ту обставину, що замінити місцевих освітян на «політично грамотних» на той момент у радянської влади не було, тому місцеві органи влади за допомогою різноманітних засобів та методів намагалися підвищити рівень громадянської свідомості західноукраїнських вчителів.

Насамперед у 1944–1945 р. проведено низку освітянських конференцій. Так, у наказі народного комісара освіти УРСР П. Тичини № 4440 від 4 листопада 1944 р. «Про січневі наради вчителів» зазначалося: «з метою підведення підсумків роботи шкіл за перше півріччя, призначити триденні курси підвищення кваліфікації вчителів на 4, 5, 6 січня 1945 р.» (Ivano-Frankivsk Region State Archive, f. R-3, d. 2, act. 2, p. 7). Дата проведення наради не випадкова, адже в Західній Україні це час святкування одного із найбільших свят Різдва Господнього. Таким чином влада бодай у такий спосіб відривала місцевих педагогів від активної участі у релігійному житті громади.

Щоб учні шкіл не приймали активної участі у святкуванні днів Святого Андрія та Миколая, наказ народного комісара освіти УРСР П. Тичини № 4966 від 5 грудня 1944 р. зазначав, що у зв'язку з відзначенням 65-річчя від дня народження вождя, маршала Радянського Союзу Й.В. Сталіна: «по всіх школах, позашкільних і дошкільних та інших освітніх закладах до 10 грудня 1944 р. розробити плани відзначення 65-річчя. Серед піонерів і учнів молодших класів провести бесіди, про життєвий шлях Й.В. Сталіна. Під час вільний від занять, організувати учням відвідування кіно й театрів, з програмою виступів про Й. Сталіна (IFRSA, f. R-3, d. 2, act. 2, p. 9).

У наказі № 5115 від 16 грудня 1944 р. народного комісара освіти «Про організацію допомоги обласним відділам народної освіти та вишам Західних областей України» зазначено: «з метою надання систематичної допомоги західним областям УРСР в організації та зміцненні роботи шкіл політосвітніх установ та вишів закріпити за відповідними облвно представників облвно східних областей». Далі в наказі затверджена відповідна таблиця:

№ з/п	Хто закріплений	За ким закріплено
1	Харківський облВНО	Львівський облВНО
2	Київський міськВНО	Львівський міськВНО
3	Полтавський облВНО	Дрогобицький облВНО
4	Вінницький облВНО	Станіславський облВНО
5	Дніпропетровський облВНО	Тернопільський облВНО

Крім того, відповідні відділи народної освіти мали відряджати свої досвідчені кадри для читання лекцій на курсах підвищення кваліфікації, молодих спеціалістів на роботу, обмін навчальними матеріалами тощо (IFRSA, f. R-3, d. 2, a. 2, p. 10).

Щоб старі вчителі Західної України мали можливість підвищувати свій освітньо-кваліфікаційний рівень та працювати в єдиному руслі радянського освітнього процесу, крім спеціалізованої атеїстичної літератури, державним учбово-педагогічним видавництвом підготовлено спеціальні методичні матеріали. Зокрема у тематичному збірнику «Радянська школа та організація її роботи» вміщено низку науково-методичних матеріалів присвячених вихованню «радянської людини». Зокрема, аспіранти українського науково-дослідного інституту педагогіки Р. Бекер та П. Гінзбург у методичній статті «Радянські аспекти народної освіти» акцентували увагу західноукраїнських вчителів на тому, що: «... система освіти в СРСР світська. В СРСР церква відокремлена від держави. Школа відокремлена від церкви. Релігія оголошена приватною справою. Тому в радянській школі не може бути місця релігії, як навчальній дисципліні (Chavdarov, 1939, p. 37). Професор М. Деденков у статті «Радянське виховання і його значення» наголошував що: «...під освітою ми розуміємо озброєння учнів систематичними знаннями й навичками, що є основою для

вироблення в них комуністичного світогляду. Під вихованням ми розуміємо прищеплення дітям комуністичної моралі, вироблення більшовицьких рис характеру. Питання виховання нового покоління в дусі комунізму, як невід'ємна частина будівництва нового суспільства» (Chavdarov, 1946, p. 9, 14). Його колега, професор Я. Реднік у статті «Завдання і методи морального виховання серед іншого наголошував: «виховання радянського патріотизму повинно полягати насамперед у розвитку в дітей почуття батьківщини та любові до неї. Діти повинні відчувати й усвідомлювати, що вся величезна країна, яка займає 1/6 частину світу і простягається від Північного моря до Гімалайських гір на півдні, від Балтійського моря до Курилських островів, що вся ця країна її Батьківщина» (Chavdarov, 1946, p. 107).

З метою підвищення ідеологічного рівня вчителів, останні самостійно повинні були вивчати основи марксистсько-ленінського вчення, та мали відвідували лекторії. Після кожної лекції відбувалася теоретична конференція. Учителі вечірніх шкіл багато уваги мали приділяти «вихованню комуністичної моралі підростаючої молоді» (IFRSA, f. R-3, d. 2, a. 123, p. 13).

Перед початком 1945–1946 н.р. із сільськими вчителями Західної України проведено науково-практичні конференції. (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 591, p. 8).

Практика освітянських конференцій для західноукраїнських вчителів у першій половині січня тривала до 1953 р. Під час таких конференцій чимало уваги звертали на подолання «релігійних пережитків у освітянському середовищі. Так, під час конференції освітян у Заболотівському районі Станіславської області що відбувалася з 6 по 8 січня 1950 р. у виступі начальника РВ МДБ Зеленеця, наголошувалося: «вчитель с. Хлібичин охрестив дитину у церкві. Частина вчителів с. Джурів не приймають участі в громадсько-корисній роботі (IFRSA, f. P-1, d. 1, a. 1227, p. 18, 33).

В Богородчанському районі Станіславської області 7–9 січня 1950 р. в роботі наради взяв участь міністр освіти УРСР Пінчук та секретар ОК КП(б)У (IFRSA, f. P-1, d. 1, a. 1227, p. 1, 2).

У Войнилівському районі нарада вчителів проходила з 6 по 9 січня 1950 р. за участі 125 освітян. В резолюції учительської наради серед іншого зазначалося, що: «частина вчителів району не лише не виховують учнів в комуністичному дусі, а навпаки своєю поведінкою показують, що вони не хочуть виховувати підростаюче покоління в комуністичному світогляді. Свої уроки проходять на низькому ідейно-політичному дусі. Зокрема вчителька Перевозецької школи не лише не виховує учнів у комуністичному дусі, але і сама вороже налаштовано до комсомолу, не хоче знати завдань радянського вчителя. Істотним недоліком роботи вчителів району, є низька активність антирелігійної пропаганди. Як наслідок, чимало учнів району ходять до церкви, та відвідують релігійні обряди. Частина вчителів району абсолютно не приймають участі у громадсько-політичному житті сіл (IFRSA, f. P-1, d. 1, ас. 1227, p. 6).

У 1946–1947 н. р. в сільських школах відповідно до постанов КП(б)У посилили ідеологічну роботу із молоддю. З цією метою для вчителів прочитали лекції на теми: «Ідеологічне озброєння інтелігенції в сучасних умовах». «П'ятирічний план розвитку народної освіти». За час четвертої п'ятирічки, «школи мали виховати молодь в комуністичному дусі. Щоб учні були гідними героїчної Сталінської епохи» (IFRSA, f. P-1, d. 1, a. 660, p. 5).

Як зазначено у звіті про роботу шкіл сільської молоді Станіславської області за 1948–1949 н. р.: «молодь виховується в умовах сучасної радянської дійсності, в умовах переходу від соціалізму до комунізму. Виховна робота в таких школах відбувалися після уроків, зводилися переважно до читання статей виховного характеру, вивчення біографій та праць Леніна та Сталіна (IFRSA, f. R-3, d. 2, a. 123, p. 12).

У Тернопільській області в 1949–1950 н.р. в районах проведено 281 днів вчителя, під час яких прочитано 377 доповідей та лекцій на політичні та педагогічні теми. Під час кущової наради у Підгаєцькій середній школі серед тем обговорювалося Антирелігійне виховання під час уроків природознавства (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 1832, p. 45).

27 березня 1950 р. у м. Львів проведено обласну нараду працівників загальноосвітніх шкіл. Учасникам зборів зачитали листа-звернення Й. Сталіна, в якому серед іншого наголошувалося: «якою радісною є праця радянського вчителя, якому народ довірив найдорожче багатство Батьківщини, виховання в ленінсько-сталінському дусі радісних дітей сталінської епохи» (LRSA, f. P-3, d. 3, act. 659, p. 46).

Упродовж 1951–1952 навчального року, всі вчителі Тернопільської області були охоплені мережами вивчення марксистсько-ленінської теорії (вечірні курси, гуртками, групами, курсами тощо) (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 2345, p. 4).

3 з 7 січня 1952 р. у всіх районах Тернопільської області проведено наради з вчителями під гаслом покращення ідейно-політичного виховання учнів. 6 і 7 січня працювали метод комісії (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 2345, p. 16).

Виховання радянського патріотизму і радянської національної гордості підростаючого покоління було і є найважливішим завданням радянської школи (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 1268, p. 1).

Питання політичної освіти стояло на особливому контролі органів державної влади. Зазвичай контролем та керівництвом ідейно-політичною роботою серед вчителів опікувався ідеологічний відділ обкому КП(б)У (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 1832, p. 47).

Крім того, роботу вчителів часто перевіряли різні відомства, оскільки як зазначено у документах Тернопільського ОК КП(б)У: «на практиці частина вчителів або зовсім, чи частково орієнтувалася у партійних документах та марксистсько-ленінському вченні» (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 2345, p. 8).

Наприклад 30 лютого 1951 р. Станіславський обком КП(б)У вимагав від райкомів звіту до 5 червня 1951 р. у якому потрібно було відобразити стан ідейно-політичного виховання учнів та вчителів, а також недоліки в роботі шкіл (IFRSA, f. P-1, d. 1, a. 1372, p. 63).

Для безпосереднього контролю за роботою вчителів, владою використовувалася розгалужена система шкільних інспекторів. Зокрема, постанова № 923 від 29 квітня 1945 р. РНК СРСР «Про інспекторів шкіл» наказувала: «з метою покращення контролю за навчанням та вихованням в школах СРСР мали збільшити кількість шкільних інспекторів на місцях» (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 277, p. 73). Щоб інспектори добросовісно відносилися до виконання покладених на них обов'язків, влада стимулювала їх підвищеними почасовими окладами. Так, з 1 квітня 1945 р. інспектори районних шкіл отримували посадовий оклад 700 крб., хто мав більше 5 років стажу – 800 крб. Обласні відповідно 900 та 1000 крб. Для порівняння заробітня плата вчителя сільської школи варіювалася від 400 до 500 крб. (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 277, p. 74). Наприклад в 1948 р. у Тернопільській області роботу вчителів контролювали 179 інспекторів (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 1181, p. 91).

Як результат перевірки роботи місцевих освітян, у документах обласних управлінь освіти зустрічаємо наступні відомості: Учителька Коваленко з Радехівського району Львівської області активна баптистка. Такі вчителі не можуть забезпечити ідейно-виховну роботу в школі (LRSA, f. P-3, d. 3, a. 659, p. 34). В с. Мельниця-Подільська Тернопільської області, вчителька місцевої СШ відмовлялася проводити уроки атеїстичної пропаганди, оскільки за релігійними переконаннями була євангелісткою (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 2138, p. 38). В 1951 р. у Городенківському районі Станіславської області одного із вчителів змушували читати лекції на антирелігійні теми, незважаючи на те, що він систематично відвідував церкву. У листі першому

секретарю Станіславського обкому КП(б)У один із секретарів Станіславського обкому КП(б)У наголошував: «вчитель Жовтинський може працювати у школі, коли не буде відвідувати церкву» (IFRSA, f. P-1, d. 1, a. 1372, p. 19).

Як зазначено у звіті Тернопільського ОблВНО за 1947 р.: «сільські вчителі не подолали релігійних пережитків. Вчителі відвідували церкву. Мали місце невідвідування шкіл учнями в дні релігійних свят. З такими педагогами проводили виховні бесіди. Проводили спеціальні зібрання вчителів де засуджували таку поведінку» (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 1181, p. 79). Вдавалися і до більш радикальних засобів. Так, упродовж 1947–1948 н.р. з Товстенського району Тернопільської області за «антинародну діяльність» виселено за межі Української УРСР 10 вчителів (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 1181, p. 15).

І коли б хтось з педагогів вирішив не дотримуватися згаданих постулатів, то йому швиденько компетентні органи пригадували норми радянського кримінального права.

Зокрема, згідно статті 122 чинного на той момент кримінального кодексу УРСР за «викладання малолітнім чи неповнолітнім релігійних віровчень в державних чи приватних навчальних закладах та школах чи з порушенням встановлених для цього правил», передбачено покарання у вигляді виправно-трудова робіт терміном до одного року. Власне норма статті 126 безпосередньо забороняла «вчинення в державних та громадських закладах чи установах релігійних обрядів, а також розміщення в цих закладах та установах будь-яких релігійних зображень». Порушників закону чекало покарання у вигляді виправно-трудова робіт терміном до трьох місяців чи штрафом 300 крб. (Kriminalnyy kodeks, 1950, p. 88–89).

Перебуваючи під постійним контролем та неймовірним тиском з боку органів державної влади, частина вчителів проводила заходи антирелігійного спрямування. Зокрема, в школах широко відзначали радянські свята, новорічні ялинки тощо (LRSA, f. 5001, d. 6, a. 191, p. 12). В усіх школах Тернопільської області 1948 р. створено батьківські комітети. Під час батьківських зборів батькам вчителі чи лектори-пропагандисти читали лекції на антирелігійні теми (TRSA, f. P-1, d. 1, act. 1268, p. 82). Крім того, вчителі змушені були відвідувати учнів на дому, та вивчати домашню обстановку, з метою викорінення релігійного виховання вдома (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 1268, p. 83).

Така робота мала іноді і доволі трагічні наслідки. Так, за спогадами М. Макути, взимку 1947 р. в с. Дорогів, Галицького району Івано-Франківської області, місцеві уповноважені: лейтенанти Єфанев та Грибков, через вікно розстріляли гурт молоді, котра проводила репетицію різдвяного вертепу. В результаті обстрілу, загинуло два хлопці – Микола Якубишин, який грав роль Ірода (син господарів помешкання – В.С.) та Омелян Пасеку, котрий виконував роль Ангела, а очевидця 17-річного Михайла Макуту – поранено в хребет (Petrovich, 2013, p. 13, 14).

Щоб відволікти дітей від участі у святкуванні релігійних свят, школи практикували залучення учнів на цей час до виступів у сільських клубах під різними приводами. Так, у січні та квітні 1948 р. під час канікул, для дітей сільських шкіл Тернопільської області організовані виступи у школах та сільських клубах (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 1181, p. 13).

Римо-католицьким громадам що залишилися діяти у Західній Україні після депортацій них акцій 1945–1946 рр. забороняли проводити свято «першого причастя». Так, 9 травня 1949 р. уповноважений у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР видав розпорядження керівникам обласних управлінь, у котрому зазначив, що «не забороняючи відкрито святкувати римо-католикам «перше причастя», потрібно надалі вживати заходів, стосовно обмеження релігійного виховання дітей» (IFRSA, f. 388, d. 1, a. 8, p. 131).

Загалом, щоб не долати «релігійних пережитків» у школі, радянська влада намагалася збільшувати кількість дошкільних закладів, коли б немовлят можна було

вилучити з-під опіки надміру релігійних дідусів та бабусь. Зокрема, на виконання постанови РМ УРСР від 23 лютого 1951 р. № 360 та бюро Тернопільського обкому «Про організацію в 1951 р. сезонних дошкільних закладів в колгоспах і радгоспах УРСР» лише в Тернопільській області планували охопити дитячими яслями 15 000 дітей, та дошкільними закладами 19000 дітей (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 2208, p. 2).

Крім того, дітей вилучали з-під освітньої опіки релігійних установ. Так, в с. Яхторі Дрогобицької області у 1945 р. з жіночого монастиря до дитячих установ зібрано 40 дітей, щоб їх не виховували монахині в релігійному дусі. (LRSA, f. P-3, d. 1, a. 468, p. 5).

Важливим компонентом атеїстичного виховання молоді в західноукраїнському селі стала боротьба з релігійними символами. Зокрема у доповідній записці секретаря Кутського РК КП(б)У № 02/150 від 25 квітня 1949 р. зазначено, що на території району у справі ліквідації хрестів, в першу чергу зносяться ті, що розташовані поблизу школи та клубів. До подібних заходів вдавалися і керівники Чернелицький райвиконкому Станіславської області. У листі № 26 від 16 червня 1949 р. вони повідомляли Станіславський облвиконком: «болісної реакції місцевого населення не буде, оскільки молодь не надає цьому особливого значення (IFRSA, f. 388, d. 1, a. 8, p. 145, 173).

Активній антирелігійній пропаганді у сільській школі Західної України протидіяли структури українського національно-визвольного руху. Як зазначалося у документах Почаївського РК КП(б)У: «...націоналісти в жовтні 1944 р. контролювали навчальний процес в школах району. Під час виховних годин забороняють говорити вчителям про радянських керівників. В селах Гніздична, Старо-Олексине, Устечко націоналісти провели загальні збори селян, де провели бесіди з батьками, щоб не примушували ходити дітей до радянських шкіл, та силувати їх вчити уроки. Як наслідок в с. Гніздичне діти два тижні відмовлялися вчити гімн Радянського Союзу» (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 145, p. 32).

Чи не кожен директор сільської школи отримав від українського підпілля наказ-директиву: «Наказуємо: а) пропустити в навчанні всі визначені в навчальному плані читанки та вірші, метою яких є вироблення радянського патріотизму; б) в навчанні пісень, які являються дуже важливим виховним чинником відкинути всякі пісні про «Сталіна рідного», про «Москву мою», про «широкою страну родною» і інші. Вивчати тільки українські народні пісні; в) не змушувати дітей ходити в релігійні свята до школи і взагалі забороняємо вести в школі антирелігійну пропаганду; д) не змушувати молоді до брання участі у різного роду большевицьких святкуваннях» (Кутушук, 2003, p. 1). Інша листівка звернена до вчителів-українців закликала: «Совітська школа має за завдання виховувати яничарів-зрадників українського народу. Не прикладайте рук до цієї ганебної протинародної роботи. Саботуйте русифікаційні заходи радянської влади. Не організуйте в школі піонерських та комсомольських організацій! Не беріть жодної участі у так званій політично-виховній роботі ні в школі ні поза школою. Не виступайте в ролі сталінських пропагандистів і агітаторів. Учителі! Виховуйте своїх учнів на вірних синів України, а не на тупих і задурманених наймитів сталінських вельмож» (Scientific library of I. Franko National University of Lviv, f. RK 357, d. 1, a. 30, p. 1).

Крім листівок, учасники націоналістичного підпілля проводили індивідуальні бесіди з вчителями, і навіть організували наприкінці 1945 р. дводенну конференцію з освітянами Делятинського району Станіславської області (IFRSA, f. P-1, d. 1, act. 259, p. 69).

Хто з вчителів ігнорував звернення та застереження з боку українського національно-визвольного руху, наражав на небезпеку власне життя. Як зазначено у документах Тернопільського обкому КП(б)У в 1944 р.: «...з с. Завалля Мельницького району Тернопільської області партизани забрали до лісу вчителя місцевої школи, а

дітям наказали не ходити до школи. В одному із сіл Товстенського району у 1944 р. націоналісти знищили цілу учительську родину (4 особи). Навчання в школі припинилося через відсутність педагогів (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 312, p. 9, 10).

Потрібно зазначити, що структури українського національно-визвольного руху упродовж досліджуваного періоду постійно моніторили ситуацію в сільській школі. Зокрема в спеціальній інструкції ОУН для районних провідників від 12.11.1945 р. у п.6. «Шкільна молодь» зазначалося: «на шкільну молодь впливайте, та вже від малого вчіть їх боротьби, заставляйте до бойкоту піонерських і комсомольських організацій, різних свят в честь Сталіна та ін. Наперекір вчителям – молитесь. Дуже пильну увагу зверніть на середню молодь. За всяку ціну не сміємо допустити, щоб ця молодь вийшла з-під нашого впливу» (LRSA, f. P-3, d. 1, a. 213, p. 156).

Настрої учнів вивчали за допомогою спеціального питальника (для учнів, студентів). У згаданому документі серед іншого потрібно було вказати: «скільки учнів зі сходу, які взаємини, скільки є комсомольців, скільки серед комсомольців місцевих, чи є в школі клуб, наскільки активний, яку пресу читають учні. Що роблять учні зі східних областей, що їм відомо про діяльність УПА та ОУН. Арк. 5. Яка плата за навчання, хто на релігійні свята ходить в школу, хто з учнів п'є та курить. Хто з вчителів був покараний радянською владою, хто проводить і яку агітаційну роботу. Чи цікавляться вчителі позашкільним життям учнів, як матеріально забезпечені вчителі, чи є такі що беруть хабарі. Опитування проводилося двічі на місяць. Перший раз в серпні 1948 р. документ вилучено органами МДБ в оунівців у 1948 р. (LRSA, f. P-3, d. 3, a. 113, p. 5).

Дії українського національно-визвольного руху мали певний ефект. Адже більшість сільської молоді у досліджуваній період не піддавалася антирелігійним навіюванням радянської влади. Важко відповісти що було більш дієвим: страх чи політичні гасла, проте лише констатуємо факт, що заходи українського підпілля не дозволили радянській владі у цьому часовому відтинку провести форсовану атеїзацію свідомості молодих людей в західноукраїнському селі.

Можемо констатувати, що більшовицька антирелігійна кампанія частково вплинула на ставлення сільської молоді до релігії і на кінець 1940-х рр. в селах Західної України молодь стала рідше відвідувати храми. Зокрема уповноважений у справах релігійних культів по Тернопільській області констатував що у 1950 р. в селах Теофіпілька, Велика Плотича Козівського району, служби відбуваються один раз на місяць, рідше два рази. Відвідуваність до 50 осіб. Молодь до церкви не ходить. Священнику Горохівському навіть не дали поїсти. Не дали воза, і той мав іти до дому 4 км пішки. Селяни казали, ми в район ходимо пішки, то він може і до дому піти пішки» (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 2127, p. 5).

Проте, як видно із звітів уповноважених у справах релігійних культів облвиконкомів Західної України на початку 1950-х рр. ситуація дещо змінилася, і сільська молодь стала знову активно відвідувати церковні служби. Зокрема, як зазначено у звіті уповноваженого у справах релігійних культів у 1950 р. в Тернопільській області: «молодь продовжувала дотримуватися релігійних поглядів в плані хрещення дітей, шлюбів у церкві». Секретар Золотопогоцького РК КП(б)У Тернопільської області вимагав закрити церкву в с. Прошова, оскільки діти приходячи до школи вітаються Слава Ісусу. У цьому проханні було Тернопільським обкомом КП(б)У відмовлено (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 2127, p. 9, 17).

Зокрема, у Немирівському районі Львівської області у 1950 р. в частині сільських шкіл в дні релігійних свят відвідування уроків на рівні 20–25 %. Зокрема, в час релігійних свят учні не ходили в семирічках сіл Жуличі, Гончарівці, Князівці. У Львівській області траплялися випадки, коли на релігійні свята сільські школи взагалі не працювали. Наприклад, учні старших класів Пониковецької школи Заболотівського

району Львівської області в дні релігійних свят замість школи відвідували церкву (LRSA, f. P-3, d. 3, a. 659, p. 23, 24, 75).

В Тернопільській області у 1951 р., як зазначено у звіті уповноваженого у справах релігійних культів: «існували райони з високою релігійною свідомістю. Зокрема у Великоглибочківському районі в селах Купчинці та Плотича відвідуваність церков на рівні минулого року, не зменшується, навіть діти шкільного віку ходять з батьками і без.

Під час святкування Паски у 1952 р. спостерігалася висока відвідуваність церков. Наприклад в с. Товсте, в суботу і неділю, храм відвідало близько 1800 осіб. Контингент відвідувачів 80 % особи середнього та похилого віку, 20 % молодь. У 1952 р. в багатьох парафіях, особливо Бережанського, Чортківського, Тлустенського районів, дуже важко долаються релігійні пережитки» (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 2325, p. 4, 77, 97).

У звіті уповноваженого у справах релігійних культів Тернопільської області від 21 квітня 1953 р. зазначалося: «28 березня 1953 р. у релігійне свято Вербної Неділі у с. Дубівці Гримайлівського району на службі було 100 осіб, в т.ч. 10 дітей шкільного віку, 60 осіб середнього віку. Відвідуваність церков у 1953 р. на рівні минулого 1952 р не падає. Під час служби 1 січня 1953 р. в с. Довжанка Козлівського району Тернопільської області із 250 присутніх, 100 осіб молодь, 100 особи середнього віку. В с. Колодівка Скалатського району під час такої служби із 200 присутніх 100 молодь, переважно молоді дівчата.

На водохреще 1953 р. в с. Нові Заложці Залозецького району на службі були присутні 500 осіб, в тому числі 200 осіб середнього віку, 300 осіб молоді в т.ч. 50 дітей шкільного віку. Від загальної кількості 70 % становили жінки» (TRSA, f. P-1, d. 1, a. 2521, p. 3, 4, 7, 9, 10).

Висновки і перспективи подальших розвідок цього питання. Повернення радянської влади на територію Західної України серед іншого продовжило політику атеїстичної пропаганди у сільській школі розпочатої у 1939–1941 рр. Базуючись на рекомендаціях А. Луначарського та маючи попередній досвід атеїстичної кампанії 1920–1930-х рр., радянська влада у регіоні розпочала доволі активну кампанію антирелігійного виховання молоді. Основними провідниками цієї політики стали новоприбулі вчителі із східних регіонів СРСР та УРСР. Місцеві освітяни різними способами намагалися саботувати участь у подібних заходах. Щоб активніше залучати місцевих педагогів до «формування свідомості нових радянських громадян» органи радянської влади постійно проводили різноманітні ідейно-пропагандистські заходи спрямовані на «підвищення ідейно політичного рівня» західноукраїнських вчителів. Чинником, котрий стримував активне поширення антирелігійної пропаганди у сільській школі виступало українське націоналістичне підпілля. Загалом, якщо на кінець 1940-х рр. часина сільської молоді підділася антирелігійним клич ас радянської влади, то вже на початку 1950-х рр. участь сільської молоді в активному релігійному житті зростає. Важливу роль у цьому відіграв чинник родини, де релігійні переконання старших родичів мали більший вплив на свідомість молоді ніж штучні шкільні антирелігійні гасла.

Загалом проаналізований у публікації досвід радянської влади із проведення атеїстичної кампанії є важливим для розуміння сутності складних та суперечливих трансформаційних процесів духовного життя сільської молоді в умовах тоталітарного режиму. Вивчення такого досвіду дозволить уникнути багатьох помилок під час реалізації духовної політики сучасної України.

Вважаємо що питання духовного життя сільської молоді Західної України потребує подальших наукових розвідок у напрямку дослідження щоденних релігійних практик.

Бібліографія

- Андрухів, І., Лисенко, О., Пилипів, І.** (2010). Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект. Надвірна, 410 с.
- Войналович, В. А.** (2005). Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політичний дискурс. Київ: Світогляд, 741 с.
- Горожанкіна, Х.** (1980). Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979: збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, 545 с.
Державний архів Івано-Франківської області.
Державний архів Львівської області.
Державний архів Тернопільської області.
Екскурсії вчителів західних, Ізмаїльської і Закарпатської областей по промислових і культурних центрах України. (1950). Радянська Україна, (175), 2.
- Кирчук, Ю.** (2003). Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія і практика. Львів: Добра справа, 464 с.
Кримінальний кодекс УРСР. (1950). Київ: держполітвидав, 168 с.
- Лисенко, О.** (1998). Церковне життя в Україні в 1943–1946 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 404 с.
- Луначарский, А. В.** (1965). Почему нельзя верить в Бога? Москва: «Наука», 443 с.
- Луначарский, А. В.** (1976). О воспитании и образовании. Москва: «Педагогика», 530 с.
Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Обов'язок вчителів Західної України. (1945). Прикарпатська правда. (25), 1.
- Одинцов, М.** (1990). Хожденіє по мукам 1939–1954. Наука і релігія. (8), 19–21.
- Петренко, О.** (2019) Під перехресним вогнем: життя і смерть радянських вчительок у повоєнній Західній Україні. URL: <http://uamoderna.com/md/petrenko-teachers>
- Петрович, І.** (2013). Проповідь на неділю по Різдві. Сівач, 1 (161), 11–15.
- Стоцький, Я.** (2008). Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років. Київ: ФАДА ЛТД, 510 с.
- Чавдаров, С. (ред.).** (1939). Радянська школа та організація її роботи: збірник на допомогу вчителів західних областей України. Київ: державне учбово-педагогічне вид-во «Радянська школа», 159 с.
- Чавдаров, С. (ред.).** (1946). Радянська школа та організація її роботи: збірник на допомогу вчителів західних областей України. Київ: державне учбово-педагогічне вид-во «Радянська школа», 168 с.

References

- Andruchiv, I., Lysenko, O., Pylypiv, I.** (2010). Stanislavska (Ivano-Frankivska) yeparkhiia UHKC kriz pryзму stolit: istoryko-relihiinyi aspekt [Stanislavskaya (Ivano-Frankivsk) The diocese of the UGCC through the prism of centuries: historical and religious aspect]. Nadvirna, 410 p. [in Ukrainian]
- Voinalovych, V. A.** (2005). Partiino-derzhavna polityka shchodo relihii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politychnyi dyskurs [Party and State Policy on Religion and Religious Institutions in Ukraine 1940–1960s: Political Discourse]. Kyiv: Svitohliad, 741 p. [in Ukrainian]
- Horozhankina, Kh.** (1980). Sotsialistychni peretvorennia v zakhidnykh oblastiakh Ukrainskoi RSR 1939–1979: zbirnyk dokumentiv i materialiv [Socialist transformations in the western regions of the Ukrainian SSR from 1939 to 1979: a collection of documents and materials.] Kyiv: Naukova dumka, 545 p. [in Ukrainian]
Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [Ivano-Frankivsk Region State Archive].
Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti [Lviv Region State Archive].
Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti [Ternopil Region State Archive].
Ekskursii vchyteliv zakhidnykh, Izmailskoi i Zakarpatskoi oblasti po promyslovykh i kulturnykh tsentrakh Ukrainy [Excursions of teachers of western, Izmail and Zakarpattia regions on industrial and cultural centers of Ukraine]. (1950). Radianska Ukraina, (175), 2. [in Ukrainian]

Kyrychuk, Yu. (2003). Ukrainyski natsionalnyi rukh 40–50-kh rokiv KhKh stolittia: ideolohiia i praktyka [Ukrainian national movement 40–50-th years 20th centuries: ideology and practice]. Lviv: Dobra sprava, 464 s. [in Ukrainian]

Kryminalnyi kodeks URSR. (1950) [The Criminal Code of the Ukrainian SSR]. Kyiv: derzhpolityvydav, 168 s. [in Ukrainian]

Lysenko, O. (1998). Tserkovne zhyttia v Ukraini v 1943–1946 rr [Church life in Ukraine in 1943–1946]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 404 p. [in Ukrainian]

Lunacharskyi, A. V. (1965). Pochemu nelzia veryt v Boha [Why can not you believe in God]? Moskva: «Nauka», 443 p. [in Russian]

Lunacharskyi, A. V. (1976). O vospytanny y obrazovanny [About education and education]. Moscow: «Pedagogy», 530 p. [in Russian]

Naukova biblioteka L'vivs'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Franka [Scientific library of I. Franko National University of Lviv].

Oboviazok vchytelstva Zakhidnoi Ukrainy [The duty of the teaching of Western Ukraine]. (1945). Prykarpatska Pravda, (25), 1. [in Ukrainian]

Odyntsov, M. (1990). Khozhdenye po mukam 1939–1954 [Walking through the torments of 1939–1954]. Nauka y relyhiya. (№ 8), 19–21. [in Russian]

Petrenko, O. (2019). Pid perekhresnym vohnem: zhyttia i smert radianskykh vchytelok u poviennii Zakhidnii Ukraini [Under the cross-fire: the life and death of Soviet teachers in the postwar Western Ukraine]. URL: <http://uamoderna.com/md/petrenko-teachers> [in Ukrainian]

Petrovych, I. (2013). Propovid na nediliu po Rizdvi [Sermon on Sundays for Christmas]. Sivach, 1 (161), 11–15. [in Ukrainian]

Stotskyi, Ya. (2008). Derzhava i relihii v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy: konfesiini transformatsii v konteksti derzhavnoi polityky 1944–1964 rokiv [State and Religions in the Western Regions of Ukraine: Confessional Transformations in the Context of the State Policy of 1944–1964]. Kyiv: FADA LTD, 510 p. [in Ukrainian]

Chavdarov, S. (Ed.). (1939). Radianska shkola ta orhanizatsiia yii roboty: zbirnyk na dopomohu vchytelevi zakhidnykh oblastei Ukrainy [Soviet school and the organization of its work: a collection for the assistance of a teacher of the western regions of Ukraine]. Kyiv: derzhavne uchbovo-pedahohichne vyd-vo «Radianska shkola», 159 s. [in Ukrainian]

Chavdarov, S. (Ed.). (1946). Radianska shkola ta orhanizatsiia yii roboty: zbirnyk na dopomohu vchytelevi zakhidnykh oblastei Ukrainy [Soviet school and the organization of its work: a collection for the assistance of a teacher of the western regions of Ukraine]. Kyiv: derzhavne uchbovo-pedahohichne vyd-vo «Radianska shkola», 168 s. [in Ukrainian]

UDK 272 (477.83) «1958/1964»

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.18

Тарас ДІДУХ

здобувач кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, Тернопіль, Україна, 46027 (diduchtaras@ukr.net)

Taras DIDUKH

Researcher of the Department of World History and Religious Studies, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, M. Kryvonos, 2, Ternopil, Ukraine, postal code 46027 (diduchtaras@ukr.net)

ORCID: 0000-0002-4834-4369

ОСОБЛИВОСТІ КОНФЕСІЙНОГО ЖИТТЯ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ТЕРИТОРІЇ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1958–1964 РР.

Анотація. *Мета дослідження* – комплексне висвітлення та аналіз конфесійного життя Римо-католицької церкви на території Львівської області у період антирелігійної кампанії (1958–1964 рр.). **Методологія дослідження** базується на основоположних принципах наукового пізнання: історизму, системності та об'єктивності. **Методи дослідження** пов'язані з метою, об'єктом, предметом і науковими завданнями дослідження. **Наукова новизна** полягає у тому, що на основі опрацювання спеціальної літератури, залучення й комплексного аналізу архівних джерел у публікації досліджено вплив антирелігійної кампанії радянської влади на конфесійне життя РКЦ, зокрема скорочення її мережі на території Львівської області у 1958–1964 рр. **Висновки.** Таким чином, упродовж 1958–1964 рр. радянська влада реалізовувала курс спрямований на поступове скорочення й повну ліквідацію РКЦ на території СРСР в цілому і на Львівщині зокрема. Враховуючи те, що РКЦ легально діяла на території Радянського Союзу, у боротьбі з нею органи влади не могли відкрито застосовувати репресії. Відтак, щоб скорочувати конфесійну мережу РКЦ працівники радянських органів влади шукали законні підстави для зняття з реєстрації громад і священників та дотримувалися, хоча й формально, радянського законодавства про релігійні культу. У цьому контексті з метою послаблення впливу РКЦ на території Львівської області органи влади заохочували поступове переселення римо-католиків у Польщу. Цілеспрямований тиск з боку влади на римо-католицьке духовенство і віруючих мав своїм наслідком значне скорочення конфесійної мережі РКЦ на Львівщині у досліджуваній період.

Ключові слова: Римо-католицька церква, Львівська область, римо-католицьке духовенство, державно-церковні відносини, антирелігійна кампанія.

THE PECULIARITIES OF CONFESSIONAL LIFE OF THE ROME-CATHOLIC CHURCH ON THE TERRITORY OF THE LVIV AREA IN 1958–1964

Abstract. *The aim of the study is the comprehensive coverage and analysis of the confessional life of the Roman Catholic Church on the territory of the Lviv region during the period of the anti-religious campaign (1958–1964). The methodology of the research is based on the fundamental principles of scientific knowledge: historicism, systemicity and objectivity. Methods of research are related to the purpose, object, subject and research tasks of the study. The scientific novelty is that the influence of the anti-religious campaign of Soviet power on the confessional life of the RCC, in particular the reduction of its network in the territory of the Lviv region in 1958–1964, has been investigated on the basis of the development of special literature, the attraction and comprehensive analysis of archival sources in the publication. **Conclusions.** Thus, during 1958–1964, the Soviet authorities implemented a course aimed at the gradual reduction and complete elimination of the RCC on the territory of the USSR as a whole and in Lviv region in particular. Given that the RCC legally acted on the territory of the Soviet Union, the authorities could not openly apply repression in its fight against it. Consequently, in order to reduce the confessional network of the RCC, Soviet government officials sought the legitimate grounds for registering communities and priests and adhere, albeit formally, to Soviet legislation on religious cults. In this context, in order to weaken the influence of the RCC on the territory of the Lviv region, the authorities encouraged the gradual resettlement of Roman Catholics into Poland. The targeted pressure from the authorities on the Roman Catholic clergy and*

the believers resulted in a significant reduction of the confessional network of the RCC in Lviv region during the researched period.

Key words: Roman Catholic Church, Lviv region, Roman Catholic clergy, church-state relations, anti-religious campaign.

Постановка проблеми. У сучасній історичній науці важливе місце займають дослідження політики радянської влади щодо Римо-католицької церкви (далі – РКЦ). Особливої уваги заслуговує проблема взаємовідносин між органами радянської влади і римо-католиками у 1958–1964 рр. У цьому контексті важливо простежити вплив антирелігійної кампанії радянської влади на конфесійне життя РКЦ, зокрема скорочення її мережі на території Львівської області у 1958–1964 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема політики радянської влади щодо РКЦ у період антирелігійної кампанії, яку проводило радянське керівництво на чолі з М. Хрущовим, належить до малодосліджених. Окремі аспекти даної проблеми у своїх працях досліджували Е. Бистрицька, В. Войналович, О. Калакура, В. Байдич та інші. У своїх працях науковці акцентували увагу на політичній складовій цих відносин, але не розглядали їх локальних, територіальних відмінностей.

Більш комплексно становище РКЦ у західних областях України в період керівництва країною М. Хрущовим досліджували В. Сергійчук, Я. Стоцький, А. Моренчук. У працях цих учених частково висвітлено особливості конфесійного життя Львівщини. Однак ряд аспектів у діяльності РКЦ на території Львівської області у період антирелігійної кампанії радянської влади ще потребують детальних досліджень.

Основу для написання публікації склали матеріали Державного архіву Львівської області, які дозволили автору провести комплексне дослідження особливостей конфесійного життя РКЦ на території цієї області у вказаний період та проаналізувати зміни, що відбувалися у римо-католицькій конфесії внаслідок тиску на неї органів радянської влади.

Мета статті. Метою наукової праці є комплексне висвітлення та аналіз конфесійного життя РКЦ на території Львівської області у період антирелігійної кампанії (1958–1964 рр.). Досягнення мети дослідження передбачає розв’язання таких завдань: висвітлити становище РКЦ на території Львівської області та проаналізувати заходи, які проводили радянські органи влади з метою обмеження її діяльності.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст. внаслідок антирелігійної кампанії, яку проводило радянське державно-партійне керівництво значно погіршилося становище РКЦ, оскільки у боротьбі з римо-католиками органи влади використовували адміністративні заходи, спрямовані на скорочення кількості діючих релігійних громад і священників.

Так, у 1958 р. на Львівщині діяли 10 зареєстрованих римо-католицьких громад, в яких функціонували костели, проте регулярні богослужіння проводилися лише в 6 храмах. Постійно діючі костели, духовну обслугу яких за місцем проживання здійснювали ксьондзи, знаходилися у м. Львові – кафедральний костел Успіння Пресвятої Діви Марії (ксьондзи В. Керницький і К. Ящемський); св. Антонія (ксьондз І. Хвірут); св. Марії Магдалини (ксьондз З. Галуневич); м. Золочів (ксьондз Я. Ценський); смт. Поморяни (ксьондз С. Костиловський); смт. Щирець (ксьондз Л. Северин). У костелах міст Бібрка і Городок та селах Дунаїв Поморянського і Новосілки Красненського районів у зв’язку з відсутністю священників віруючі були змушені самотійно проводити богослужіння. Лише раз у 1–3 місяці в ці громади для проведення відправ приїжджали офіційно зареєстровані священники. Загальна кількість віруючих у цих громадах складала приблизно 6850 осіб (SALR, f. R. 1332, d. 2, с. 26, р. 1–2).

В опрацьованих нами архівних документах ми звернули увагу на рекомендації уповноважених римо-католицьким священникам виїхати на постійне місце

проживання у Польщу. Така форма роботи мала на меті обмеження діяльності РКЦ на території УРСР аж до повної її ліквідації. Зокрема, у 1956 р. з Львівської області в Польщу виїхало 2713 осіб, а в 1957 р. упродовж 7 місяців, емігрувало 2686 осіб польської національності (SALR, f. R. 3, d. 6, c. 262, p. 66). Характерно, що кількість переселенців не зменшувалася. Упродовж 1958 р. в Польщу виїхало ще 1273 особи, а процес переселення продовжувався і в наступні роки (SALR, f. R. 1332, d. 2, c. 27, p. 26).

Наприкінці 1958 р. у Львівській області кількість зареєстрованих римо-католицьких громад не змінилася, їх налічувалося 10. Однак кількість ксьондзів, які надавали їм духовну обслугу, зменшилася з 7 до 5 осіб. 16 березня поточного року «за порушення радянського законодавства про релігійні культури» уповноважений зняв з реєстрації настоятеля кафедрального костелу м. Львів о. В. Керницького, функції якого були передані о. Л. Северину. В грудні того ж року помер настоятель костелу у смт. Поморяни о. С. Костиловський (SALR, f. R. 1332, d. 2, c. 26, p. 116; SALR, f. R. 1332, d. 2, c. 27, p. 32). У результаті застосування різних форм тиску з боку органів радянської влади відбулося поступове зменшення числа офіційно зареєстрованого духовенства і віруючих РКЦ на Львівщині. У наступні роки ця тенденція лише поглибилася.

У 1959 р. в результаті включення території Дрогобицької області до складу Львівської області відбулося значне зростання конфесійної мережі РКЦ на Львівщині. Станом на 1 червня поточного року у Львівській області діяли 24 офіційно зареєстровані римо-католицькі громади, духовну обслугу яким надавали лише 7 ксьондзів. Підкреслимо, що в цих 24 громадах діючими були 18 костелів, але лише в 6 богослужіння проводилися регулярно згідно з релігійними канонами. Постійно діючі костели, духовну обслугу яких за місцем проживання здійснювали ксьондзи, знаходилися у м. Львові – кафедральний костел Успіння Пресвятої Діви Марії (ксьондзи К. Ящемський і Л. Северин), св. Антонія Падевського (ксьондз І. Хвірут) і св. Марії Магдалини (ксьондз З. Галунович); м. Золочів (ксьондз Я. Ценський); м. Мостиська (ксьондз С. Салетник); с. Нове Місто Добромільського району (ксьондз І. Шателя). А в костелах міст Бібрка, Городок, Доброміль, Жидачів, Самбір, Стрий, смт. Поморяни Золочівського, смт. Щирець Пустомитівського та селах Дунаїв Золочівського, Лановичі Самбірського, Міженець Нижанковицького, Новосілки Глинянського районів у зв'язку з відсутністю священників богослужіння та релігійні обряди для віруючих проводили вищевказані ксьондзи лише кілька разів на рік. Натомість у 6 римо-католицьких громадах, які були розташовані в селах Баличі, Липники, Мишлятичі, Пнікут, Тщенець Мостиського і Стрільковичі Самбірського районів, через відсутність священників костели не діяли. Загальна кількість віруючих у цих громадах згідно з офіційними даними складала приблизно 13 тис. осіб (SALR, f. R. 1332, d. 2, c. 27, p. 205–207, 288].

Таким чином, спостерігалася значна диспропорція в кількості зареєстрованих громад і діючих священників, оскільки лише 6 громад мали настоятелів. Тому віруючі громад, у яких не було священника, неодноразово зверталися до влади з проханнями запросити для обслуговування їх парафій ксьондзів з інших регіонів СРСР, зокрема країн Балтії. З метою не допустити зростання чисельності римо-католицького духовенства на території області керівництво РСРК при РМ СРСР дозволило офіційно зареєстрованим ксьондзам кілька разів на рік відвідувати громади, в яких не було постійно діючого священника і проводити в костелах богослужіння та виконувати релігійні обряди для віруючих. У той же час влада продовжувала реалізовувати курс на поступове скорочення кількості офіційно зареєстрованих громад РКЦ. На підставі рішення РСРК при РМ СРСР від 9 квітня 1959 р. були зняті з реєстрації громади сіл Чуква та Бісковичі Самбірського району як такі, що «розпалися» (SALR, f. R. 1332, d. 2, c. 27, p. 207).

Також уповноважений РСРК М. Дріль планував зняти з реєстрації громади сіл Баличі, Липники Мостиського та Стрілковичі Самбірського районів. Формальними підставами для прийняття такого рішення, на думку М. Дріль, були мала кількість віруючих у вищевказаних громадах і труднощі, які виникли в них у зв'язку з посиленням податкового навантаження на релігійні об'єднання з боку держави (SALR, f. P. 3, d. 8, c. 120, p. 74–75).

Значне скорочення числа офіційно зареєстрованих римо-католицьких храмів і священників призвело до того, що тисячі віруючих католиків опинилися без духовної опіки і були змушені відвідувати діючі костели, в яких залишилися настоятелі. У результаті цього значно зросла кількість проведених ксьондзами релігійних обрядів, зокрема сповідей. Наприклад, настоятель кафедрального костелу м. Львів о. Л. Северин починав свою роботу щодня з 6 години ранку і завершував о 8 годині вечора. При цьому відправа богослужіння в нього тривала лише 2 години, а решту часу він сповідав віруючих, яких було так багато, що сам священник стверджував: «Я вже з ніг валюся від цих сповідей» (SALR, f. R. 1332, d. 2, c. 28, p. 26). Подібна ситуація спостерігалася практично в усіх діючих костелах Західної України.

Зауважимо, що за даними уповноваженого в 24 діючих римо-католицьких громадах налічувалося приблизно 13 тис. віруючих. На наш погляд, офіційна статистика потребує уточнення, адже за даними всесоюзного перепису населення станом на 1 грудня 1959 р. у Львівській області проживали 57979 осіб польської національності. Ми розуміємо, що більшість цих громадян була римо-католиками, але М. Дріль свідомо занижував справжню кількість віруючих у зареєстрованих громадах з метою створення формальних підстав для подальшого їх зняття з реєстрації (SALR, f. R. 1332, d. 2, c. 27, p. 288; c. 28, p. 8).

Характерним прикладом застосування адміністративних обмежень стосовно римо-католиків Львівщини був факт відмови в реєстрації настоятелем громади м. Самбір ксьондза С. Кашуби. У жовтні 1959 р. на прохання віруючих священник переїхав на постійне місце проживання в місто та отримав у співробітників міліції приписку, але за вказівкою керівництва РСРК при РМ УРСР М. Дріль відмовився зареєструвати його настоятелем римо-католицької громади Самбора (SALR, f. P. 3, d. 8, c. 120, p. 73–74).

Відзначимо, що в поточному році органи влади посилили тиск на активних католицьких священників і віруючих, які допускали порушення радянського законодавства про релігійні культу. Так, знятий з реєстрації настоятель громади м. Бібрка о. Я. Рабар продовжував підпільно обслуговувати віруючих. За це Бібрський районний суд засудив ксьондза до примусових робіт терміном на один рік. У 1959 р., крім священника, до примусових робіт терміном на один рік Щирецький районний суд засудив жительку м. Львів І. Красуцьку за те, що вона катехизувала дітей віруючих у смт. Щирець (SALR, f. R. 1332, d. 2, c. 27, p. 289). Отже, вказані факти свідчать про значне посилення тиску з боку держави на РКЦ, в тому числі й застосування репресивних заходів.

У 1960 р. на Львівщині кількість офіційно зареєстрованих громад РКЦ в порівнянні з попереднім роком не змінилася, їх було 24. Загальна кількість віруючих у цих громадах становила приблизно 13 тис. осіб, духовну опіку яким надавали 7 священників (SALR, f. R. 1332, d. 2, c. 28, p. 175–178).

У поточному році М. Дріль спрямував значні зусилля на виконання положень постанови ЦК КПРС від 13 січня 1960 р. «Про заходи з ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу». У результаті адміністративних обмежень з боку уповноваженого і місцевих органів влади кількість виїздів зареєстрованих священників у громади, в яких не було настоятеля, скоротилася вдвічі, до 1–2 разів на рік. Крім цього, з метою зменшення релігійної активності римо-католиків м. Львова М. Дріль відсторонив від обслуговування кафедрального костелу

Успіння Пресвятої Діви Марії о. Л. Северина, залишивши його настоятелем храму в смт. Щирець Пустомитівського району. Новим настоятелем кафедрального костелу уповноважений зареєстрував о. З. Галуновича, залишивши його при цьому обслуговувати і храм св. Марії Магдалини. У зв'язку із поважним віком (73 роки) і станом здоров'я о. З. Галунович не міг повноцінно обслуговувати обидва костели, тому щоденні богослужіння священник проводив у кафедральному костелі, а в храмі св. Марії Магдалини лише в суботу ввечері і в неділю вранці, і то не завжди. Таким чином, значно скоротилася кількість проведених богослужінь у храмі св. Марії Магдалини, оскільки священник фізично не міг регулярно надавати духовну опіку всім своїм парафіянам. Тому віруючі стверджували, що «юридично костел Марії Магдалини ніхто не закривав, а практично він закритий тому, що по суті ксьондза немає» (SALR, f. R. 1332, d. 2, c. 28, p. 55–56, 183). Подібними методами М. Дріль намагався зменшити відвідуваність у діючих храмах з метою їх подальшого зняття з реєстрації.

Підкреслимо, що римо-католицькі священники в Україні завдяки тісним контактам з католицьким духовенством і віруючими, які проживали в Польщі, Угорщині, країнах Балтії, уважно спостерігали за міжнародною ситуацією у світі, зокрема були поінформовані про діяльність та розпорядження Ватикану, які стосувалися як політичного життя, так і змін у богослужбовій практиці. Наприклад, з 1 січня 1961 р. Ватикан, щоб зменшити фізичне навантаження на віруючих, дозволив спростити та скоротити час проведення богослужінь. Дане рішення Святого Престолу ксьондзи в Україні практично одразу почали реалізовувати на практиці, що значною мірою сприяло збереженню доволі високої відвідуваності костелів з боку віруючих і кількості проведених ними релігійних обрядів (SALR, f. P. 3, d. 8, c. 266, p. 181).

Також у цей період продовжувалася співпраця між римо-католицьким та греко-католицьким духовенством, зокрема греко-католицькі священники регулярно сповідалися і причащалися у римо-католицьких. Наприклад, упродовж 1960 р. за неповними даними уповноваженого РСРК кафедральний костел у м. Львів відвідувало понад 30 греко-католицьких священників, котрим ксьондз К. Ящемський уділяв таїнства сповіді і причастя. Крім цього, ксьондзи забезпечували греко-католицьких священників миром і іншими релігійними предметами, допомагали інтенціями (SALR, f. R. 1332, d. 2, c. 31, p. 177).

На початку 1961 р. у Львівській області діяло 24 офіційно зареєстровані римо-католицькі громади, духовну обслугу яким надавали 7 ксьондзів (SALR, f. P. 3, d. 8, c. 266, p. 175; SALR, f. R. 1332, d. 2, c. 30, p. 107).

У поточному році віруючі громади м. Самбір двічі зверталися до влади з проханням запросити для постійного обслуговування їх парафії о. Я. Павліаніса. Уповноважений М. Дріль, отримавши дозвіл від керівництва РСРК при РМ УРСР, зареєстрував о. Я. Павліаніса настоятелем Самбірського костелу. У результаті цього кількість офіційно зареєстрованих ксьондзів в області зросла до 8 осіб (SALR, f. R. 1332, d. 2, c. 31, p. 30). Зауважимо, що незважаючи на вищевказану поступку віруючим з боку влади, адміністративний тиск на РКЦ впродовж року зростає.

Станом на 1 січня 1962 р. у Львівській області проживало вже 8 офіційно зареєстрованих римо-католицьких священників, однак кількість діючих громад зменшилася до 23, оскільки у другому півріччі 1961 р. уповноважений зняв з реєстрації громаду в с. Стрільковичі Самбірського району. Крім цього, на початку 1962 р. М. Дріль за поданням Мостиського райвиконкому зняв з реєстрації римо-католицькі громади в селах Баличі, Мишлятичі, Тшенець як такі, що «самі розпалися». Формальними підставами для винесення такого рішення стали тривала відсутність у громад настоятелів та неповний склад виконавчих органів, оскільки через тиск з боку місцевих органів влади віруючі відмовлялися від свого обрання до їх складу. Загальна кількість віруючих у цих громадах згідно з офіційними даними

складала приблизно 12 тис. осіб, з яких регулярно під час великих релігійних свят відвідувало костели приблизно 8,5 тис. осіб (SALR, f. R. 1332, d. 2, с. 31, р. 28–36, 102–103). За національністю майже 90 % віруючих, які відвідували діючі костели, були поляки, а 10 % – українці греко-католики (SALR, f. R. 1332, d. 2, с. 31, р. 171).

Обласний уповноважений РСРК розглядав питання «законного» зняття з реєстрації римо-католицьких громад також у м. Львів (костел св. Марії Магдалини), м. Городок, смт. Поморяни Золочівського, с. Новосілки Глинянського і с. Липники Мостиського районів. Крім цього, за порушення законодавства про релігійні культури і місіонерську роботу серед віруючих М. Дріль зняв з реєстрації виконавчий комітет і ревізійну комісію громади м. Самбір та висловив попередження виконавчому комітету костелу св. Антонія Падевського у Львові (SALR, f. R. 1332, d. 2, с. 31, р. 102–103).

У першому півріччі 1962 р. М. Дріль відсторонив від постійного обслуговування костелу св. Марії Магдалини в м. Львів о. З. Галуневича. Таким чином, він намагався створити формальні підстави для подальшого зняття з реєстрації даного храму (SALR, f. R. 1332, d. 2, с. 31, р. 107–108).

Зазначимо, що в боротьбі з РКЦ влада значну увагу приділяла зменшенню впливу церкви на молодь, зокрема школярів. У поточному році новий уповноважений РСРК у Львівській області М. Савічев з метою повністю припинити відвідування дітьми шкільного віку діючих костелів через партійні інстанції залучив комсомол, в обов'язки працівників якого ввійшло стеження за храмами і фіксація дітей, які їх відвідували. Згодом через батьків і шкільних вчителів дітей змушували припинити відвідування храмів. Такі заходи були проведені у всіх населених пунктах області, в яких знаходилися діючі костели (SALR, f. R. 1332, d. 2, с. 31, р. 176).

Підкреслимо, що керівництво костельної ради м. Мостиська за підтримки о. Є. Салетника неодноразово зверталось до вищих радянських органів влади зі скаргами «наклепницького характеру», в яких повідомляли про численні порушення їх прав та тиск з боку місцевих органів влади. Однак практичним результатом їх звернень стало те, що 23 серпня 1962 р. уповноважений М. Савічев зняв з реєстрації терміном на два місяці о. Є. Салетника і розпустив костельну раду (SALR, f. R. 1332, d. 2, с. 31, р. 178–179).

Знятий з реєстрації о. В. Керницький офіційно працював сторожем на одному із заводів у Львові. У той же час священник таємно проводив богослужіння та виконував треби для віруючих у кафедральному костелі Успіння Пресвятої Діви Марії і костелі св. Антонія Падевського. Дізнавшись про це, уповноважений М. Савічев попередив керівників вказаних релігійних громад і ксьондзів, що вони можуть понести відповідальність за «незаконні дії» священника в їх костелах. Після цього попередження о. В. Керницький, щоб уникнути репресій з боку влади, значно зменшив свою релігійну активність (SALR, f. R. 1332, d. 2, с. 31, р. 177–180). На нашу думку, вищевказані заходи, які проводив новий уповноважений РСРК у Львівській області, були спрямовані на посилення контролю з боку влади над римо-католиками і одночасно вели до зменшення впливу РКЦ на віруючих.

На початку 1963 р. у Львівській області діяло лише 16 офіційно зареєстрованих римо-католицьких громад, оскільки в другому півріччі 1962 р. уповноважений РСРК за поданням місцевих органів влади зняв з реєстрації громади св. Марії Магдалини у м. Львів, м. Бібрка, селах Липники Мостиського і Лановичі Дрогобицького районів. Духовну опіку діючим громадам і надалі надавало 8 ксьондзів. Підкреслимо, що з 16 офіційно зареєстрованих громад лише в 7 богослужіння проводилися регулярно згідно з релігійними канонами. Постійно діючі костели, духовну обслугу яких за місцем проживання здійснювали ксьондзи, знаходилися у м. Львові – кафедральний костел Успіння Пресвятої Діви Марії (ксьондзи К. Ящемський і З. Галуневич), св. Антонія Падевського (ксьондз І. Хвірут); м. Золочів (ксьондз Я. Ценський);

м. Самбір (ксьондз Я. Павліаніс); м. Мостиська (ксьондз Є. Салетник); смт. Щирець Пустомитівського району (ксьондз Л. Северин); с. Нове Місто Добромильського району (ксьондз І. Шателя). А в костелах міст Добромиль, Жидачів, Стрий з дозволу уповноваженого богослужіння проводилися лише два рази на рік – Різдво і Пасху. Натомість у 6 громадах, які були розташовані в м. Городок, селах Дунаїв Перемишлянського, Міженець Старосамбірського, Пнікут Мостиського, Новосілки та смт. Поморяни Золочівського районів, у 1963 р. богослужіння не проводилися тому, що М. Савічев вважав їх «затухаючими» і не давав дозволу зареєстрованим ксьондзам проводити в них відправи (SALR, f. R. 1332, d. 2, c. 33, p. 12–16).

Упродовж поточного року, виконуючи розпорядження партійно-державного керівництва щодо скорочення кількості офіційно-зареєстрованих римо-католицьких громад на Львівщині, М. Савічев зняв з реєстрації громади в м. Жидачів, селах Міженець Старосамбірського і Новосілки Золочівського районів. У результаті дій уповноваженого в області залишилися лише 13 діючих римо-католицьких громад (SALR, f. R. 1332, d. 2, c. 33, p. 110).

У 1964 р. у Львівській області знаходилося 13 зареєстрованих римо-католицьких громад, з яких лише в 7 були настоятелі. Постійно діючі костели, духовну обслуговували яких за місцем проживання здійснювали ксьондзи, знаходилися у м. Львові – кафедральний костел Успіння Пресвятої Діви Марії (ксьондзи К. Ящемський і З. Галунович), костел св. Антонія Падевського (ксьондз І. Хвірут); м. Золочеві (ксьондз Я. Ценський); м. Самборі (ксьондз Я. Павліаніс); м. Мостиська (ксьондз Є. Салетник); смт. Щирець Пустомитівського району (ксьондз Л. Северин); с. Нове Місто Добромильського району (ксьондз І. Шателя). Натомість у 6 римо-католицьких громадах (м. Добромиль, м. Городок, м. Стрий, смт. Поморяни Золочівського району, с. Дунаїв Перемишлянського району, с. Пнікут Мостиського району), у яких не було священника, віруючі самостійно збиралися в храмах і проводили богослужіння (SALR, f. P. 3, d. 9, c. 85, p. 64–68).

Зазначимо, що внаслідок значного зменшення числа діючих громад офіційно зареєстровані ксьондзи докладали значних зусиль для збереження впливу церкви на віруючих, зокрема у своїй діяльності використовували літургійні зміни, прийняті на II Ватиканському Соборі. Наприклад, настоятель костелу в смт. Щирець Пустомитівського району ксьондз Л. Северин, отримавши з Польщі новий молитовник, у який були внесені літургійні зміни, почав проводити за ним богослужіння (SALR, f. P. 3, d. 9, c. 85, p. 64–67).

5 травня 1964 р. за порушення радянського законодавства про релігійні культу, зокрема за активну співпрацю з греко-католицьким духовенством і віруючими, М. Савічев зняв з реєстрації терміном на один місяць настоятеля кафедрального костелу Успіння Пресвятої Діви Марії у Львові о. З. Галуновича, а виконавчий орган громади отримав попередження. Також уповноважений продовжував шукати «законні» підстави для зняття з реєстрації інших діючих римо-католицьких громад (SALR, f. P. 3, d. 9, c. 85, p. 47).

Висновки. Таким чином, упродовж 1958–1964 рр. радянська влада реалізовувала курс спрямований на поступове скорочення й повну ліквідацію РКЦ на території СРСР в цілому і на Львівщині зокрема. Враховуючи те, що РКЦ легально діяла на території Радянського Союзу, у боротьбі з нею органи влади не могли відкрито застосовувати репресії. Відтак, щоб скорочувати конфесійну мережу РКЦ працівники радянських органів влади шукали законні підстави для зняття з реєстрації громад і священників та дотримувалися, хоча й формально, радянського законодавства про релігійні культу. У цьому контексті з метою послаблення впливу РКЦ на території Львівської області органи влади заохочували поступове переселення римо-католиків у Польщу. Цілеспрямований тиск з боку влади на римо-католицьке духовенство і

віруючих мав своїм наслідком значне скорочення конфесійної мережі РКЦ на Львівщині у досліджуваний період.

Бібліографія

Байдич, В. (2008). Римокатолицизм у контексті розвитку державно-церковних стосунків в СРСР (1920–1960-ті рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ: Інститут історії України НАН України. Випуск 36. С. 294–315.

Бистрицька, Е. В. (2009). *Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.): Монографія*. Тернопіль: Підручники і посібники. 416 с.

Войналович, В. А. (2005). *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс*. К.: «Світогляд». 741 с. Державний архів Львівської області.

Калакура, О. Я. (2007). *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті*. К.: Знання України. 508 с.

Моренчук, А. А. (2009). *Церковно-релігійне життя в Україні в 1953–1964 роках (на матеріалах західних областей): монографія*. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. 196 с.

Сергійчук, В. І. (2001). *У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були неохотні*. К.: Дніпро. 228 с.

Стоцький, Я. В. (2008). *Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років: [Монографія]*. К.: ФАДА, ЛТД. 510 с.

References

Baidych, V. (2008). Rymokatolytyzym u konteksti rozvytku derzhavno-tserkovnykh stosunkiv v SRSR (1920–1960-ti rr.) [Roman Catholicism in the context of the development of state-church relations in the USSR (1920–1960's)]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Vypusk 36. Pp. 294–315.

Bystriyska, E. V. (2009). *Skhidna polityka Vatykanu v konteksti vidnosyn Sviatoho Prestolu z Rosiieiu ta SRSR (1878–1964 rr.) [Eastern policy of the Vatican in the context of relations with the Holy See and the Soviet Union (1878–1964)]: Monohrafiia*. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. 416 p.

Voinalovych, V. A. (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichnyi dyskurs [Party and government policies on religion and religious institutions in Ukraine 1940–1960's: Political Discourse]*. K.: «Svitohliad». 741 s.

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti [LRSA – Lviv Region State Archive].

Kalakura, O. Ya. (2007). *Poliaky v etnopolitychnykh protsesakh na zemliakh Ukrainy u XX stolitti [Polish in ethno-political processes on the lands of Ukraine in the 20th century]*. K.: Znannia Ukrainy. 508 s.

Morenchuk, A. A. (2009). *Tserkovno-relihiine zhyttia v Ukraini v 1953–1964 rokakh (na materialakh zakhidnykh oblastei) [Church and religious life in Ukraine in 1953–1964 (on materials of the western regions)]: monohrafiia*. Lutsk: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. 196 s.

Serhiichuk, V. I. (2001). *U borotbi za ridnu viru rymo-katolyky Ukrainy zavzhdy byly neskyhtni [In the struggle for the native faith, the Roman Catholics of Ukraine have always been notorious]*. K.: Dnipro. 228 p.

Stotskyi, Ya. V. (2008). *Derzhava i religii v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy: konfesiini transformatsii v konteksti derzhavnoi polityky 1944–1964 rokiv [State and Religions in the Western Regions of Ukraine: Confessional Transformations in the Context of the State Policy of 1944–1964]: [Monohrafiia]*. K.: FADA, LTD. 510 p.

UDK 330.341.424(09)(477.8)»1940–1980»

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.19

Олег МАЛЯРЧУК

доктор історичних наук, професор кафедри документознавства та інформаційної діяльності Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, вул. Карпатська, 15, Івано-Франківськ, Україна, 76010 (oleg.malyarchuk@gmail.com)

Ігор ГНІП

кандидат історичних наук, доцент кафедри спеціальної фізичної підготовки Львівського державного університету внутрішніх справ, вул. Городоцька, 26, Львів, Україна, 79007 (igi_2008@ukr.net)

Світлана ДАВИДОВИЧ

кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Національного університету водного господарства і природокористування, вул. Соборна, 11, Рівне, Україна, 33028 (s.n.davydovych@nuwm.edu.ua)

Оксана КОГУТ

доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри філології та перекладу Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу (zagirya.ug@gmail.com)

Oleh MALIARCHUK

Ph D hab. (History), Professor at the Department of Records Management and Information Activities of the Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, 15 Karpatska Street, Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76010 (oleg.malyarchuk@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3019-9028>

Ihor HNYP

Ph D (History), Associate Professor at the Department of Special Physical Training of Lviv State University of Internal Affairs, 26 Horodotska Street, Lviv, Ukraine, postal code 79007 (igi_2008@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3081-9568>

Svitlana DAVYDOVYCH

Ph D (History), Associate Professor at the Department of Public Disciplines at the National University of Water and Environmental Engineering, 11 Soborna Street, Rivne, Ukraine, postal code 33028 (s.n.davydovych@nuwm.edu.ua)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4591-9348>

Oksana KOGUT

Ph D hab. (Philology), Professor, Head of the Department of Philology, Interpreting and Translation of the Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas 15 Karpatska Street, Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76010 (zagirya.ug@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1110-8311>

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (НА ПРИКЛАДІ ЛЬВІВСЬКОЇ ТА ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ)

Анотація. *Мета дослідження* – висвітлити особливості економічної політики радянської влади під час здійснення індустріалізації (масштабного промислового будівництва й удосконалення економічної структури) західних областей Української РСР на прикладі Львівської та Івано-Франківської областей, успіхи і прорахунки та спростувати твердження Н. Дейвіса про виробництво хімічною промисловістю республіки «найпростіших хімікалій».

Методологія дослідження базується на принципах історизму, системності, науковості, авторської об'єктивності, а також на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-типологічний, історико-системний) методів. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше в українській історіографії, на основі аналізу невідомих раніше архівних документів і матеріалів, охарактеризовано процес індустріалізації західного регіону України та створення сучасної хімічної промисловості. Впродовж коротких термінів адміністративними методами (тотального контролю і великого терору) у західних областях УРСР звели промислові гіганти енергетичної, хімічної, машинобудівної, видобувної та інших галузей економіки. За короткий час створено хімічну індустрію західного регіону УРСР. Світовий досвід свідчить, що головним показником

прогресивності хімічної промисловості – рівень розвитку виробництва поліетилену, барвників, синтетичних смол і волокон. Ці виробництва й були визначальними для західного регіону республіки. Традиційна нафтогазова галузь поступилася новій – хімічній. **Висновки.** Економічний комплекс західного регіону України набув у 1970-х роках загальних визначальних рис радянської планової економіки і в корені відрізнявся від «колонії». Швидке впровадження у виробничі процеси електроенергії забезпечило швидкий розвиток хімічної, машинобудування, приладобудування, металообробки та інших галузей промисловості і сільського господарства. Однак, в першу чергу модернізувалися виробництва, які обслуговували військовий комплекс СРСР.

Ключові слова: УРСР, індустріалізація, хімічна промисловість, Львівська, Івано-Франківська області.

INDUSTRIALIZATION OF THE WESTERN REGION OF UKRAINIAN SSR: IN THE EXAMPLE OF LVIV AND IVANO-FRANKIVSK REGIONS

Abstract. *The aim of the study is to highlight the peculiarities of the Soviet power economic policy during the industrialization period (large-scale industrial construction and improvement of the economic structure) of the western regions of the Ukrainian SSR on the example of Lviv and Ivano-Frankivsk regions, its successes and miscalculations; to dismiss the N. Davis's statement on the production of «the simplest chemicals» by the republic chemical industry. Methodology of the research is based on the principles of historicism, systematic, science, author's objectivity, as well as the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-typological, historical-system) methods. The scientific novelty is that it is for the first time in Ukrainian historiography the industrialization process of the western region of Ukraine and the creation of a modern chemical industry are described based on the analysis of previously unknown archival documents and materials. Within a short period of time, the industrial giants of the energy, chemical, machine-building, mining and other industries of the economy were built up in the western regions of the Ukrainian SSR by the administrative methods (total control and great terror). During a short period of time, the chemical industry of the Ukrainian SSR western region was created. World experience has shown that the development level of polyethylene, dyes, synthetic resins and fibers production is the main indicator of the chemical industry progressiveness. These productions were crucial for the western region of the republic. The traditional oil and gas industry gave a way to a new one – chemical industry. Conclusions* The economic complex of the western region of Ukraine gained the general defining features of the Soviet planned economy and differed radically from the «colony» in the 1970s. Fast implementation into the production processes of electric power provided rapid development of chemical, machine building, instrument making industry, metalworking and other industries and agriculture. However, in the first place the productions, that served the military complex of the Ukrainian SSR have modernized.

Key words: Ukrainian SSR, industrialization, chemical industry, Lviv and Ivano-Frankivsk regions.

Постановка проблеми. Актуальність даної проблеми полягає в тому, що реалізація державної економічної політики в Україні потребує врахування історичного досвіду, особливостей соціально-економічного розвитку окремих регіонів. Історико-регіональні дослідження покликані сприяти виявленню факторів, які трансформували політичний устрій, змінили економіку і соціальну стратифікацію суспільства. Специфіка індустріалізації та урбанізації західного регіону Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР) полягала в швидкому переході – «стрижку» від аграрно-сировинного до промислово-сільськогосподарського характеру виробництва та привабливості міського способу життя. Водночас, відбулася соціально-психологічна адаптація вихідців із сіл у місті й швидке формування «робітничого класу» на основі радянських суспільно-політичних цінностей. У радянський період західні області республіки розглядалися через призму дешевої природної сировини, надлишку трудових ресурсів, невпинне нарощування військово-промислового комплексу, боротьби з осередками інакودумства. Розбудова промислових потужностей призвела до динамічних урбанізаційних процесів, змін у соціальній сфері. У радянській історіографії замовчувалися технологічні недоліки

соціалістичної індустріалізації та пов'язані з нею екологічні проблеми. Львівська та Івано-Франківська області вирізнялися серед західних областей України своїми особливостями економічного розвитку (потенціалу). Врахування історичних уроків гарантує здійснення державного курсу без запровадження ризикованих економічних експериментів, соціальних катаклізмів й виснаження природних ресурсів.

Формуючи гіпотезу дослідження, необхідно врахувати існування в науці різних концепцій, а саме: низка праць відзначається обґрунтуванням тези про колоніальну залежність України від Росії, що українська радянська економіка була «недорозвинутою». Здебільшого це публіцистичні праці, де немає фактичних чи кількісних показників, що характеризували б економіку, медицину, освіту, культуру. Посилання на «інформацію з надійних джерел», використання даних, одержаних за допомогою американських статистичних методів дослідження, методу порівняння числових співвідношень, не можуть бути об'єктивною характеристикою соціально-економічного життя Української РСР і окремих її земель (регіонів). Економіка радянської України за своїм потенціалом, рівнем розвитку інфраструктури відрізнялася від економіки колоній. Українська РСР мала передові позиції в освоєнні космосу, використанні атомної енергії з мирними цілями, виробництва турбогенераторів, електротехнічних приладів, аеросилу, хлорвінілу, хімічних волокон, автобусів, телевізорів, радіоприймачів та сотні інших науково-технічних досягнень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічну історію Європи не можна відтворити в усій її сукупності, не опираючись на досвід України. Проте її минуле лише побіжно висвітлено у східноєвропейських дослідженнях деяких науковців. Так, Н. Дейвіс у праці «Європа: Історія» не дотримуючись пріоритетів «союзницької схеми історії», формулює свої підходи та висновки. Ціла низка упереджень, як-от: «радянське сільське господарство виробляло величезні кількості низькосортних продуктів, проте було неспроможне доставити їх до родинного столу», «сфера обслуговування взагалі тільки народжувалася» і «роздутий комуністичний ідол важкої промисловості й далі продукував непотрібні залізо, сталь та найпростіші хімікалії» (Davis, 2008, р. 1132–1133) – лише поверхово змальовують радянську дійсність. Вони не підкріплені відповідним джерельним і статистичним матеріалом. Західні концепції та термінологію не завжди можна застосовувати для характеристики політичної системи та економіки в Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

Економіст В. Голубничий заперечував вживання терміну «колоніалізм» стосовно радянської України. Він прийшов до висновку, що «продукційні сили ССРСР розвиваються в майже чотири рази швидше, ніж продукційні сили Америки. Це є перший доказ того, що советська економічна система має переваги перед економічною системою США» (Holubnychyi, 1952, р. 9). У статті «Ринок і безвласницьке суспільство» економіст І. Майстренко аргументує: «В багатьох галузях советської економіки продукційність праці вже перевищує капіталістичну, або наближається до неї, а зарплата найнижча в світі» (Maistrenko, 1952, р. 10). Автори належали до школи «українських буржуазних націоналістів», які викривали вади як капіталізму, так і соціалізму. Науковці уникали крайностей в оцінках радянської економічної політики і в багатьох твердженнях заперечували школі класичної «советології». Вони виступали проти того, що соціалістична економіка – «постійно рухалася вниз».

Вітчизняними науковцями з нових теоретико-методологічних засад розкрито картину соціально-економічних та урбоекоекологічних процесів, що проходили на західноукраїнських землях у ХХ ст. Це наукові праці В. Барана (Baran, 2003), С. Васюти (Vasiuta, 2000), О. Васюти (Vasiuta, 2001), Ю. Гумена (Humen, 2008), В. Клапчука (Klapchuk, 2013), О. Малярчука (Maliarchuk, 2015) та ін. Проте ці

публікації неможна вважати достатніми і вичерпними. Ціла низка питань залишається недостатньо вивченими: промислове будівництво, особливості формування міської ідентичності, міське житлове та комунальне господарство, нові тенденції у архітектурно-художньому оформленні сіл, селищ, міст, комплексна забудова та благоустрій та інші.

Мета статті – висвітлити особливості економічної політики радянської влади під час здійснення індустріалізації (масштабного промислового будівництва й удосконалення економічної структури) західних областей Української РСР на прикладі Львівської та Івано-Франківської областей, успіхи і прорахунки та спростувати твердження Н. Дейвіса про виробництво хімічною промисловістю УРСР «найпростіших хімікалій».

Виклад основного матеріалу. Слабкий економічний розвиток земель Західної України при відносно надлишковому населенні в місті та селі перетворив регіон на початку ХХ ст. у джерело постачання на світові ринки дешевої робочої сили. Політичні зміни після закінчення Другої світової війни, модернізація і реконструкція промисловості, колективізація сільського господарства привели до нового перерозподілу населення між містом і селом, а також змінився вектор трудової міграції у протилежну сторону – на Схід. Розширилася сфера прикладної праці та активність працездатного населення в суспільстві. У відбудові та реконструкції промисловості західних областей УРСР у перші повоєнні п'ятирічки простежувалися певні закономірності – максимально використати природні й трудові ресурси регіону. Непоправимої шкоди зазнали запаси нафти, газу, солей, сірки, вугілля. З перших місяців встановлення радянська влада використовувала адміністративні методи з метою централізованих призовів, оргнаборів, мобілізацій, наборів скерувати західноукраїнську молодь у промислові центри Української РСР та СРСР. На шахти Донбасу, розробку нафтогазових родовищ Сибіру направлялися десятки тисяч юнаків і дівчат із західного регіону республіки.

Економічна політика комуністичної партії і радянської влади в західноукраїнському регіоні, після масових депортацій населення у віддалені регіони Сибіру, Півночі, Середньої Азії, тотального терору, проведення насильницької колективізації наприкінці 1940-х років – полягала в негайній індустріалізації аграрного сектору. Застосування системи машин у всіх галузях сільського господарства стали визначальним елементом процесу індустріалізації. Технологічний ланцюг охоплював процес від спорадичного застосування машин до комплексної механізації та автоматизації землеробства і тваринництва. Індустріальну основу виробництва створювали на основі запровадження системи машин з найширшим використанням електроенергії, тобто на новій технічній базі. Капіталовкладення були економічним фундаментом індустріальних процесів у промисловості, сільському господарстві й вирішенні соціальних проблем. Невід'ємним складником підвищення врожайності земель була меліорація земель і хімізація виробництва, застосування органічних та мінеральних добрив, пестицидів, фунгіцидів, гербіцидів. Обсяги постачання міндобривами зростали, але значна їх частина була низької якості, мало концентрованою та незбалансованою за поживними компонентами. Це завдало великої шкоди навколишньому середовищу, сільськогосподарській продукції. Хімізація негативно впливала на здоров'я населення і порушувала екологічний баланс.

У першому післявоєнному п'ятирічному плані економічного розвитку СРСР поставлено завдання перетворити м. Львів у один із великих індустріальних центрів України. Львівщина стала показовою, де впроваджували найновіші технології в соціалістичній індустріалізації західного регіону УРСР та насадженні радянського способу життя. Із восьми західноукраїнських областей республіки – Станіславська (з 9 листопада 1962 р. – Івано-Франківська) посіла друге місце щодо нарощування

промислового виробництва. Ситуація в шести інших областях складалася дещо по-іншому, хоча територіально не було суттєвої різниці між ними. Активні процеси індустріалізації й урбанізації відбувалися в обласних і районних центрах.

У 1946 р. почали випуск продукції заводи «Львівсільмаш», інструментальний, телеграфної апаратури та десятки дрібних підприємств у районних центрах. У 1948 р. став до ладу Львівський завод автотранспорту, а в 1950 р. – автобусний. На базі заводу вимірювальних приладів організовано телевізорний завод, який у 1958 р. розпочав масовий випуск телевізорів для населення і осцилографів для військового комплексу. Ще у 1952 р. розпочато будівництво Добротвірської ДРЕС (державної районної електростанції) на базі львівсько-волинського вугілля. Електростанція досягла потужності 550 тис. кВт – майже в шість разів більше, ніж потужність усіх електростанцій Західної України дорадянського періоду. Розвиток індустрії, і передусім енергетики, створили умови для підвищення технічної і електричної озброєності промисловості й сільського господарства. З 1962 р. в Івано-Франківській області будується Бурштинська ДРЕС проектною потужністю 1800 тис. кВт (Petrovskyi, 1964, p. 25).

У 1950-х роках особливо зросло хімічне виробництво у Львівській та Станіславській областях. Сировинною базою хімічно-гірничої індустрії, служили різноманітні запаси корисних копалин: самородної сірки Придністров'я, калійно-магнієвих солей Прикарпаття, львівсько-волинський вугільний басейн, нафта і газ Передкарпаття. Сірчану промисловість створено на базі Придністровського сірконосного району (територія Львівської і частково – Станіславської областей), де споруджено Роздільський гірничо-хімічний комбінат з шкідливим для довкілля відкритим способом експлуатації. Одним з перших споживачів сірки став Бориславський хімічний завод. Враховуючи великі потреби оборонного комплексу і сільського господарства країни в сірці, спорудили Новояворівський гірничо-рудний комбінат.

Особливе значення прикарпатських родовищ калійних солей полягало в тому, що вони були основним природним джерелом для отримання видів сульфатно-калійних добрив в СРСР. Запаси сировини та їх безпосередня близькість до районів сільськогосподарського виробництва сприяли розбудові великої хімічної промисловості. Неповдало курортного Трускавця споруджено Стебниківський калійний комбінат. Чималі кошти із всесоюзного бюджету виділено на розширення виробничих потужностей калійного комбінату у Калуші, який заснували іноземні інвестори у XIX ст. У його складі з 1965 р. працювала фабрика з виробництва двоокису кремнію аеросилу. Для збільшення обсягів виробництва споруджено шахту ім. 50-річчя Жовтня (так «на вимогу колективу» перейменовано калійний рудник «Ново-Голинь») та Домбровський кар'єр, на якому калійну руду видобували небезпечним відкритим способом. У 1967 р. на Калуському хіміко-металургійному комбінаті вперше в практиці Радянського Союзу введено в експлуатацію хімічну фабрику з випуску безхлорних калійних добрив. Такі масштабні виробництва виводили із сільськогосподарського виробництва значні земельні угіддя, негативно впливали на здоров'я населення міста та довколишніх сіл.

Важливу роль у розвитку хімічної промисловості західного регіону Української РСР відігравали газобензинові заводи Долинського і Битківського нафтопромислів, які були основними для виробництва цінних хімічних продуктів органічного синтезу. До західноукраїнських нафтопереробних заводів належали заводи в Дрогобичі, які були націоналізовані зі встановленням радянської влади у вересні 1939 р. Завод «Польмін» отримав назву Дрогобицький нафтопереробний завод № 1, «Галіція» – Дрогобицький нафтопереробний завод № 2. В Українській РСР у повоєнні роки побудовано два заводи у містах Кременчук і Лисичанськ, реконструйовано та розширено заводи у Дрогобичі, Львові (Львівський дослідний нафтомаслозавод), Надвірній (Станіславська область), Одесі і Херсоні, що сприяло зростанню проектних

потужностей із перероблення нафти, обсяги якої у 1990 р. досягли 62,5 млн т на рік (Bratychak, 2013, р. 35).

Новою школою «комуністичного виховання» радянських людей стали п'ятирічки, які знаменували певні етапи в трансформації багатукладної економіки в соціалістичну, зміни в побуті і культурі. Завершення чергової сьомої п'ятирічки створило умови для «виконання» наступних – восьмої, дев'ятої, десятої, одинадцятої, дванадцятої – дальшого формування народногосподарського комплексу країни. Як зазначено в офіційній доктрині, зростання масштабів виробництва й значні зміни соціальної структури суспільства прискорили процес «зближення двох форм соціалістичної власності», ліквідації відмінностей між класами, містом і селом, розумовою і фізичною працею. Офіційна пропаганда стверджувала, що зміни в економічному і соціальному житті країни поліпшили географічне розміщення продуктивних сил, господарство республік і районів. Різко збільшилися масштаби виробництва й будівництва великих і середніх підприємств. В усіх галузях економіки Української РСР зростали одиничні потужності, особливо в енергетиці, машинобудуванні, радіоелектроніці, приладобудуванні, хімічній, нафтогазовидобувній промисловості. Усе це в повному обсязі відносилось і до економічного життя західного регіону України.

У 1957 р. у західних областях Української РСР створено два економічно-адміністративні райони: Львівський (Волинська, Львівська, Ровенська, Тернопільська області) і Станіславський (Дрогобицька, Закарпатська, Станіславська та Чернівецька області). На зміну надмірній управлінській централізації підприємствами промисловості й будівництва пропонували оперативне керівництво. Спершу це сприяло подоланню міжвідомчих бар'єрів, що стримували ініціативу місцевих органів влади зі створення нових підприємств, давало змогу розв'язувати комплексні питання життя економіки західного регіону республіки.

Львівський економічний район базувався на машинобудуванні, приладобудуванні, металообробній, хімічній промисловості, промисловості будівельних матеріалів, вугільній, нафтопереробній, газовій, цементній, а також легкій та харчовій. Темпи промислового приросту району на початку 60-х рр. ХХ ст. були набагато вищі за середні в республіці. Приріст валової продукції на підприємствах, підпорядкованих раднаргоспу в 1961 р., збільшився у 2–4 рази порівняно з 1955 р. На території Львівського економічного району працювало 347 великих промислових підприємств, більшість з яких обслуговували оборонний комплекс (Maliarchuk, 2015, р. 111).

У промисловому комплексі Станіславського економічного району важливу роль відігравали гірничодобувна (видобування нафти, газу, солей), лісова і деревообробна, харчова і легка промисловість. До складу Станіславського економічного району входило 1100 підприємств і 37 будівельно-монтажних організацій, якими керували 6 галузевих управлінь. Загалом відбувалося укрупнення дрібних фабрик і заводів, що давало змогу впроваджувати нові технології, технологічні та предметні спеціалізації, ефективніше використовувати основні та обігові фонди (Maliarchuk, 2015, р. 110). Якщо у 1963 р. в УРСР видобували 4713 тис. нафти, то в Івано-Франківській – 2495 тис., Полтавській – 747 тис., Чернігівській – 667 тис., Сумській – 477 тис., Львівській – 213 тис., Харківській областях – 104 тис. тонн (Nefte dobyvaiushchaia, 1966, р. 20–21). Видобування нафти супроводжувалося одночасно з виходом супутнього газу. У 1946 р. виходить постанова Раднаркому СРСР про будівництво першого в Україні магістрального газопроводу «Дашава – Київ» довжиною 512 км, який здано в експлуатацію 17 листопада 1948 р., а пізніше продовжений на Брянськ і Москву. Після здачі в експлуатацію газопроводу у Львові створюється об'єднання «Укргаз», до складу якого входять усі експлуатаційні управління газової промисловості регіону. На базі Стрийського експлуатаційного управління організовують трест «Укргазвидобування». Наприкінці 1950-х рр. налагоджено переробку відпрацьованого

долинського газу на сажових заводах. Тоді ж почалося спорудження газопроводу «Косів – Чернівці» та «Надвірна – Станіслав». До 60-х років минулого століття основним джерелом газу в Україні були газові родовища Прикарпаття, які не містили вуглеводневого конденсату. Із введенням в експлуатацію нового газоконденсатного родовища у Шебелинці виникли труднощі у підготовленні газу до подальшого транспортування.

У вересні–жовтні 1965 р. ліквідовано економічне районування, змінено територіальне розміщення промисловості. Показовою з цього погляду була Івано-Франківська область. Найбільшу питому вагу в економіці мала харчова (27 %) і легка (23 %) промисловість. Важка промисловість області зменшила об'єми виробництва через капітальну реконструкцію. Лісова і деревообробна потребували відновлення лісових масивів. Енергетичні підприємства почали обслуговувати не лише промислові об'єкти СРСР, але й країн Ради Економічної Взаємодопомоги.

На початку 1960-х рр. у західних областях УРСР досягнуто успіхів у концентрації виробництва електроенергії на районних електростанціях. Понад 70 % загальної кількості електроенергії виробляла ця категорія електростанцій (Доброутвірська, Львівська, Чернівецька, Івано-Франківська, Жидачівська та інші – всього 26). Як енергетичне паливо тут використовували природний газ, львівсько-волинське і донецьке вугілля, буре вугілля Коломийського і Закарпатського родовищ, мазут, а також частково – нафту і торф (Petrovskiy, 1964, p. 76–77).

З 1962 р. в Івано-Франківській області вели будівництво Бурштинської державної електростанції (ДРЕС) проектною потужністю 1800 тис. кВт. Перший енергоблок потужністю 200 тис. кВт введено достроково в експлуатацію в 1965 р. (уперше в країні за 29 місяців). Раніше за встановлений термін введено в експлуатацію і другий та третій енергоблоки. Прискорене введення в експлуатацію енергопотужностей на Бурштинській ДРЕС заповнило гострий дефіцит в електроенергії, що був у Львівській, Івано-Франківській і Закарпатській областях, забезпечило стабільний відпуск електроенергії в країні Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) (SAIFR, f. P-1, d. 1, c. 3093, p. 55).

У 60-х роках ХХ ст. тривало спорудження Бурштинської ДРЕС, а також Калуської і Надвірнянської теплоелектроцентралей. Запуск енергоблоків станцій дав поштовх розвитку машинобудування. Із підприємств машинобудування Івано-Франківщини першим 30 квітня 1944 р. відновив свою роботу Станіславський паровозоремонтний завод, де відкрився ливарний цех. Станіславський машинобудівний завод у 1945 р. налагодив випуск запасних частин для тракторів і військової техніки. Коломийський завод сільськогосподарських машин виготовляв подрібнювачі грубих кормів (січкарні). Через п'ять років на підприємстві почали випускати силосорізки і соломорізки. У 1958 р. підприємство першим у СРСР освоїло випуск грейдерних навантажувачів – машин, призначених для механізації трудомісткого навантажування на транспортні засоби гною, зеленої маси, соломи, силосу і різних сипких матеріалів. Станіславський приладобудівний завод створений в середині 1950-х років на базі двох дрібних підприємств, які виготовляли ваги, водяні насоси і різне литво. Тоді також реконструйовано авторемонтний завод у Станіславі та «Нафтобурмаш» у Калуші (Maliarchuk, 2015, p. 114).

Швидко впровадження у виробничі процеси електроенергії забезпечило технічний прогрес у машинобудуванні та інших галузях промисловості. Перед машинобудівною промисловістю західних областей УРСР стояло завдання скоротити на низці підприємств номенклатуру виробів і зосередити зусилля на випуску однорідної продукції на невеликому числі спеціалізованих підприємств. Серед заводів, які підлягали перепрофілюванню і спеціалізації, можна назвати львівські заводи – автобусний, автовантажувачів, механічний № 7, «Метал» (пізніше –

мотовелосипедний), сільськогосподарських машин, а також Луцький авторемонтний (машинобудівний).

Ключове значення для розвитку технічного прогресу і підвищення продуктивності праці мала модернізація застарілого обладнання. Модернізацією називали оновлення робочого обладнання з метою повної або часткової його ліквідації. Незважаючи на велику кількість напрямків модернізації, на нашу думку, доцільно зупинитися на двох – технологічних і експлуатаційних. Технологічна – направлена на зміну технології виробництва, а експлуатаційна – на поліпшення технічних даних. З останньої можна виділити модернізацію з метою автоматизації. Автоматичні потокові лінії найкраще себе зарекомендували на автобусному, автотранспортному, інструментальному заводах. Практика львівських підприємств засвідчувала, що продуктивність обладнання за модернізації зростає на 30–50%. Передова техніка і технологія виробництва повинні поєднуватися зі спеціалізацією. Велику увагу приділяли спеціалізації у приладобудівній і радіоелектронній промисловості.

На території Львівської області концентрувалися заводи з випуску військової продукції оборонної промисловості країни. Головний напрям – випускання радіотехнічної апаратури. Завод № 797 Міністерства авіаційної промисловості СРСР створено на базі ремонтних майстерень відповідно до постанови Держкомітету Оборони № 7133 від 13 грудня 1944 р. для ремонту літаків у безпосередній близькості до лінії фронту. Завод ремонтував бойові і транспортні літаки. Згідно з указом уряду від 22 грудня 1951 р., завод передано Міністерству промислових засобів зв'язку для організації випускання радіотехнічної продукції. У 1959–1965 рр. завод освоїв випуск 72 найменувань радіотехнічної апаратури. Завод перетворився в головне підприємство з випуску бортової телеметричної апаратури для штучних супутників Землі і космічних об'єктів. У 1958 р. завод освоїв серійний випуск радіотехнічної апаратури для ракетної техніки (SALR, f. P-3, d. 9, c. 229, p. 4).

Популярним у республіці і далеко за її межами став Львівський телевізійний завод, побудований за роки семирічки. У 1965 р. випуск основної продукції доведено до потужності 150 тис. телевізорів за рік. Понад контрольні цифри семирічного плану випущено 435 тис. телевізорів на суму 102 млн крб. Якщо в 1958 р. об'єм промислового випуску становив 3,8 млн крб, то в 1965 р. – 67 млн крб. За семирічку виготовлено 1155 тис. телевізорів замість передбачених державним планом 720 тис. За цей період продуктивність праці зросла в 1,8 рази, а собівартість продукції знизилася на 57%. Завод отримав прибутку майже 82 млн крб, затрати на реконструкцію окупилися за рік. Одним із перших в країні завод впровадив організацію масового випуску телевізорів з єдиним ритмом без проміжних складальних операцій шляхом створення 22 конвеєрних ліній в системі підвісних доріг. Це зв'язало в єдине ціле весь технологічний комплекс збирання, монтажу і регулювальних робіт. Здійснюючи завдання механізації і автоматизації виробничих процесів, завод за семирічку виготовив і впровадив у виробництво 620 одиниць нестандартного технологічного обладнання і 283 одиниці нестандартних вимірвальних установок (SALR, f. P-3, d. 9, c. 229, p. 2). Пітома вага Української РСР у 1968 р. з випуску телевізорів у СРСР становила 22,2% і посідала друге місце після Російської Федерації (Макарова, 1968, p. 132).

Львівський завод автотранспортних машин був єдиним у країні підприємством з випуску автотранспортних машин з двигунами внутрішнього згорання. Значну частку мали спеціальні гідрокрани. Потужність заводу в 1966 р. становила 7200 машин за рік (план – 8200, а заявки на машини – 19 300 одиниць техніки) (SALR, f. P-3, d. 9, c. 229, p. 44). Механізація і автоматизація збиральних операцій на машинобудівних і приладобудівних підприємствах стали магістральними шляхами. Так, на Ровенському заводі високовольтної апаратури запроваджували потокові механізовані лінії для збирання приладів. Це дало можливість підвищити продуктивність праці на 15%. Для

безперебійного постачання газового господарства приборами і апаратурою у Львові збудовано завод газової апаратури, продукція якого швидко стала відома далеко за межами України, а газові плити виробляли на Закарпатті.

Внаслідок прискореного створення промисловості західного регіону УРСР збільшувалися обсяги капіталовкладень та будівельно-монтажних робіт. Так, якщо обсяги підрядних робіт в 1963 р. в Івано-Франківській області становили 31 млн крб, то в 1965 р. – 72 млн крб, а в 1969 р. – 100 млн крб. Основна частина цих робіт припадала на трести «Хімметалургбуд», «Прикарпатжитлобуд», «Нафтогазбуд» для яких обсяги будівництва зростали щорічно на 35 %. Нестача потужностей виробничих баз, будівельних машин і механізмів, а також житла стали основним гальмом в успішному виконанні будівельними організаціями поставлених перед ними завдань. Уже в 1968 р. дефіцит на обсяг запланованих робіт в тресті «Прикарпатжитлобуд» із товарного бетону становив 40 %, у тресті «Нафтогазбуд» – 50% (SAIFR, f. R-295, d. 5, c. 3352, p. 43).

На середину 1960-х років (за семирічку) в Івано-Франківській області стали до ладу Ямницький цементний і перша черга Долинського газобензинового заводу, Калуська база будівельної індустрії, перший виробничий комплекс Калуського хіміко-металургійного комбінату, два блоки по 200 тис. кіловат Бурштинської ДРЕС, крекінг-установка Надвірнянського нафтопереробного заводу, Пасічнянська газокompресорна станція, Івано-Франківська мебльова фабрика та низка цехів і дільниць різних галузей промисловості. Проведена докорінна реконструкція Івано-Франківського приладобудівного і Надвірнянського нафтопереробного заводів, шкіряно-взуттєвого комбінату та багатьох інших. Упродовж п'ятирічки споруджувалися нові приміщення швейної фабрики і металозаводу в Івано-Франківську, Калуської теплоелектроцентралі та інші. Реконструювалися і розширювалися підприємства з обробки деревини, Калуський калійних комбінат, Коломийський завод сільськогосподарських машин та низка інших. До ударних будов Прикарпаття відносився Домбровський кар'єр, де вперше в історії СРСР «камені родючості» (калійну сіль) видобували відкритим способом. У вересні 1966 р. основні роботи були завершені на шахті «Ново-Голинь». Транспортна канатна стрічка від шахти до дробильного комплексу простягалася на півтора кілометра.

У 1969 р. споруджено Івано-Франківський арматурний завод, який виготовляв герметичні клапани та арматуру для магістральних трубопроводів. У 1972 р. збудовано Івано-Франківський завод «Автоливмаш», який освоїв випускання автоматичних ливарних ліній, цехів для машинобудівних і ливарних заводів, зокрема й спеціального обладнання для Куби. Наявність дешевої електроенергії прискорила розбудову металообробної промисловості. Першу продукцію випустили Калуський завод комунального устаткування та Івано-Франківський фурнітурний. Паровозоремонтний завод реорганізовано в локомотиворемонтний. Свої виробничі потужності розширювали Івано-Франківський ремонтно-механічний і Калуський завод «Нафтобурмашремонт». На початок 1970 р. Івано-Франківськ мав 75 заводів, фабрик, комбінатів та інших підприємств, на яких працювало 43 тис. осіб (Maliarchuk, 2015, p. 122).

В Івано-Франківській області швидкими темпами розвивалася хімічна, машинобудівна, енергетична, лісова і деревообробна, легка, харчова галузі промисловості. Були створені газодобувна та електротехнічна галузі, виробництво залізобетону, великопанельне домобудування. По суті заново створена нафтова і нафтопереробна галузі. Лише за 8 днів область видобувала стільки нафти, скільки за весь 1940 р. на всіх родовищах. Виробництво калійних мінеральних добрив збільшилося в 42 рази. Освоєні сотні видів нової промислової продукції. Бурштинська ДРЕС за один день виробляла у три рази більше електроенергії, ніж за увесь 1940 р. Чисельність робітничого класу сягнула 80 тис. осіб. У 1937 р. цей показник становив

16 тис., а за національною приналежністю – більшість були поляками і євреями. Незаперечним був той факт, що область з аграрно-сировинної перетворилася у промислово-аграрну. В основі цих змін була база будівельної індустрії.

Технічний рівень виробництва на машинобудівних підприємствах постійно підвищувався – досягнуто певних успіхів у впровадженні засобів механізації, прогресивних технологій. Якість виробів покращувалася, зростала їх надійність і довговічність. Так, на Львівському заводі автовантажувачів рівень механізації виробничих процесів становив 77,4 %, кількість робітників зайнятих ручною працею, в 1968 р. скоротилася на 82 % порівняно з 1962 р. Рівень механізації виробничих процесів на Львівському інструментальному заводі доведено до 87 %, працювало 15 поточкових і механізованих ліній. У термічному цеху, де раніше переважала ручна праця, увесь процес здійснювався на автоматизованих термоагрегатах з автоматичним пересуванням виробів, регулюванням температури тощо. На Дрогобицькому долотному заводі в механічному цеху всі поточкові лінії були обладнані скізами для між операційного транспортування деталей, працювало 9 транспортерів, термічний цех обладнано агрегатами хіміко-термічного оброблення, що працювали на автоматичному циклі. На Львівському заводі автотракторних запчастин за період 1959–1969 рр. впроваджено у виробництво 15 поточкових ліній. Високого рівня механізації виробництва досягнуто на Львівському мотозаводі, де ливарне виробництво механізовано на 70 %, а зварювальні роботи – на 96,5 % (SALR, f. P-3, d. 13, c. 31, p. 26).

Хімічний комплекс продовжував нарощувати свої виробничі потужності. Виробництво отрутохімікату цинебу почало діяти у 1971 р. На ньому виготовляли засоби хімічного захисту рослин. Це було єдине в СРСР підприємство з виробництва цинебу вкрай необхідного для виноградарства, садівництва, овочівництва в Молдавії, Грузії, Азербайджані, Киргизії та інших республіках. На Калуському хіміко-металургійному комбінаті (КХМК) вперше в країні з відходів місцевих руд організовано виробництво металічного магнію. В 1973 р. цьому продукту присвоєно державний Знак якості (SAIFR, f. P-1, d. 1, c. 4048, p. 109).

Найважливішою ланкою технологічного процесу на комбінаті була сульфатна збагачувальна фабрика. На ній виготовлялися висококонцентровані мінеральні добрива, а відходи (луги) частково використовували як сировину для одержання магнію. Вони ще проходили через хлормагнієву і карналітову збагачувальні фабрики. Сульфатна фабрика щомісяця могла випускати майже 46 тис. т калімагнезії. Першу тонну хлорвінілу отримано 22 лютого 1975 р., а у вересні того ж року освоєно потужність всієї установки. Зусилля працівників виробництва дали змогу в грудні 1975 р. атестувати хлористий вініл на державний Знак якості та в майбутньому двічі його переатестувати. Складовою частиною єдиного комплексу, який здійснювала «Олефінова програма», було виробництво хлорвінілу і поліхлорвінілової смоли на об'єднанні «Хлорвініл» (наказом по Міністерству хімічної промисловості № 300 від 25 квітня 1975 р. Калуський хіміко-металургійний комбінат перейменовано у Калуське виробниче об'єднання «Хлорвініл»). Про важливість цієї події свідчить вітальний лист генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва (Maliarchuk, 2015, p. 216).

У хімічну індустрію західного регіону республіки входив завод тонкого органічного синтезу (далі – ТОС) з виробництва барвників розташований неподалік м. Івано-Франківська. У відповідності з постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР № 950 від 19 листопада 1970 р. розпочате його будівництво. Проектом постанов з розвитку промисловості хімічних волокон передбачали капітальні вкладення на промислове будівництво заводу у поточній п'ятирічці у сумі 76,7 млн крб. Ввід першої черги виробничих потужностей почався у 1973 р., а у 1975 р. не тільки всіх запроєктованих, а й додаткових – з виробництва хімічних добавок для полімерних матеріалів (SAIFR, f. P-1, d. 1, c. 3611, p. 111).

Аналіз діяльності підприємств хімічної промисловості засвідчив, що будівництво, розширення виробничих потужностей, модернізація сприяли, насамперед випуску продукції оборонної та сільськогосподарської галузей. З точки зору «кількісно-вартісних» показників, хімічна промисловість розвивалася динамічно порушуючи природний баланс цілого регіону. Для неї були характерні ті самі проблеми, що і для інших галузей соціалістичної планової економіки. Роботу промислових підприємств ускладнювали організаційні негаразди. У своїй практичній діяльності «жива організаторська робота» підмінялася направленням значної кількості листів і вказівок. Керівники підвідомчих організацій у своїй повсякденній роботі мали спиратися на первинні партійні організації, міськкоми, райкоми партії, райвиконкоми і підтримувати з ними відповідні стосунки. В їх обов'язки, окрім економічної і організаторської роботи, входило вести систематичну політичну роботу: брати дійову участь в партійних зборах, засіданнях бюро, святкуваннях державних свят, виборчих кампаніях, зустрічати з працівниками і виступати перед ними з лекціями та доповідями. Контроль за виконанням обов'язків і постанов здійснювали відповідні відділи обкомів компартії України, а також інші «вищестоящі інстанції».

У середині 70-х рр. ХХ ст. на західні області України припадало 100 % республіканського виробництва автобусів, 97 % – кранів на автомобільному ходу, 97 % – калійних добрив, 95 % – нафтоапаратури, 67 % – картону, 57 % – целюлози, майже третина м'ясних консервів, панчішно-шкарпеткових виробів. Тут сконцентровано все республіканське виробництво автотранспорту, мопедів, бурових доліт, електронно-променевих трубок. Лише за три роки десятиї п'ятирічки приріст промислового виробництва становив у Львівській області понад 20 %, Івано-Франківській – 22,9 %, Закарпатській – 29,6 %, Волинській – 39,9 % (в 2,5 рази вище за республіканський показник) (Yaremchuk, 1980, p. 17).

З початку 1980-х рр. у західному регіоні темпи промислового будівництва, як і в країні загалом, уповільнилися. На думку «архітекторів перебудови», причини кризи системи крилися в бюрократичному апараті, консервативних владних структурах. Вихід вбачали в демократизації радянської політичної системи через «гласність», яку назвали засобом прискорення перебудови. Її знаряддям були засоби масової інформації, а економічної стратегії – концепція «прискорення», що передбачала здійснення рішучого прориву до високої ефективності виробництва, вершин науково-технічного прогресу. Певні зрушення в економіці країни у попередні десятиріччя були результатом комплексних заходів, серед яких – продаж західним країнам вітчизняних природних багатств.

Висновки. Впродовж коротких термінів адміністративними методами (тотального контролю і великого терору) у західних областях УРСР звели промислові гіганти машинобудівної, видобувної, енергетичної, хімічної та інших галузей економіки. Ці процеси проведені радянською тоталітарною системою отримали офіційну назву «соціалістичні перетворення», а економічна модель – «соціалістична індустріалізація». За короткий час створено хімічну індустрію у західному регіоні УРСР. Світовий досвід свідчив, що головним показником прогресивності хімічної промисловості є рівень розвитку виробництва поліетилену, барвників, синтетичних смол і волокон. Ці виробництва були визначальними і для західного регіону УРСР. Традиційна нафтогазова галузь поступилася новій – хімічній. З початку 80-х рр. ХХ ст. темпи реконструкції і технічного переобладнання підприємств значно знизилися, що призвело до старіння основних фондів, використання неефективних технологій. Хімічні й нафтогазові підприємства найбільше забруднювали навколишнє середовище регіону. Щодоби десятки тонн шкідливих хімічних речовин викидалися у атмосферу й водні артерії. Спорудження установок з використання вторинних матеріальних ресурсів для одержання дефіцитної продукції, очисних споруд відкладали на подальшу перспективу.

Перспективи подальших розвідок цього питання. Окремого наукового дослідження потребують, в першу чергу, специфіка урбанізація західних областей Української РСР, а також участь західних українців в освоєнні «чорного золота» в Тюмені (Російська Федерація), в освоєнні цілинних та перелогових земель Середньої Азії. Важливу роль у подальшому перспективному розвитку хімічної промисловості західного регіону України відіграють величезні запаси менілітових сланців, родовища яких простягаються вздовж східного схилу Карпат на десятки кілометрів. Перелік продуктів, які можна одержати зі сланців, – від будівельних матеріалів до фармацевтичних виробів. Основна причина – не було єдиного центру, який би взяв на себе вирішення проблем комплексного перероблення карпатських сланців. За кордоном у той час вже були сланцепереробні комбінати. Проведена науковцями розвідувальна робота ствердила наявність урано-поліметалічного басейну на території Івано-Франківської та Львівської областей.

Бібліографія

Баран, В. К. (2003). Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 670 с.

Братичак, М. М. (2013). Від газолінових заводів Прикарпаття до сучасної нафтопереробної промисловості України. *Нафтогазова галузь України*. 2013. № 2. С. 33–37.

Васюта, С. І. (2000) Радянський екоцид в Україні: історичні витоки та труднощі подолання. Тернопіль: СМП «Астон», 2000. 536 с.

Васюта, О. А. (2001). Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального розвитку. Тернопіль: Галдрук. 600 с.

Гумен, Ю. Є. (2008). Урбоекологічні проблеми Західного регіону України 1960–1990 рр.: історичний аспект. Тернопіль: Вектор, 2008. 264 с.

Голубничий, В. (1952) Плянова економіка. Порівняння. *Вперед*. Мюнхен. Ч. 1–2 (21–22). С. 8–10.

Дейвіс, Н. (2008). Європа: Історія [пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко]. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи». 1464 с.

Клапчук, В. (2013). М. Корисні копалини Галичини: видобування та переробка. Івано-Франківськ: Фоліант. 508 с.

Луньков Ю. Н., Хабер Н. В. (1980). Производство концентрированных калийных удобрений из полиминеральных руд. К.: Техніка. 158 с.

Майстренко, І. (1952). Ринок і безвласницьке суспільство. *Вперед*. Мюнхен. Ч. 1–2 (21–22). С. 10–11.

Малярчук, О. М. (2015). Соціально-економічні процеси в західному регіоні Української РСР (1964–1991). Івано-Франківськ: Симфонія форте. 548 с.

Народное хозяйство СССР в 1968 г. Статистический ежегодник (1969) / ред. О. Макарова, Ю. Чупрова. М.: Статистика. 832 с.

Нефтедобывающая и газовая промышленность СССР. Статистический сборник (1966). 666 с.

Петровський, М. І. (1964). Розквіт економіки західних областей УРСР (1939–1964 рр.) / [відп. ред. М. І. Петровський; І. Ф. Гриновець, І. О. Луцик, В. І. Михайлов та ін.]. Львів: Вид-во Львівського ун-ту. 290 с.

Тарасов Б. Г., Гаркушин, П. К., Глоба, В. М. (1987) Комплексное освоение калийных месторождений Предкарпатья. Львов: Вища школа. 128 с.

Яремчук, Д. (1980) Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939–1979. Збірник документів і матеріалів / [відп. ред. Д. Яремчук]. К.: Наук. думка. 548 с.

Державний архів Івано-Франківської області.

Державний архів Львівської області.

References

- Baran, V.** (2003). *Ukraina: novitnia istoriia (1945–1991 rr.)* [Ukraine: contemporary history (1945–1991)]. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. 670 p. [in Ukrainian].
- Bratyshchak, M.** (2013). *Vid hazolinovykh zavodiv Prykarpattia do suchasnoi naftopererobnoi promyslovosti Ukrainy*. [From the gas plants of Prykarpattia to the modern oil refining industry of Ukraine]. *Naftohazova haluz Ukrainy. № 2. P.* 33–37 [in Ukrainian].
- Davis, N.** (2008). *Yevropa: Istoriia* [Europe: History] [translated from English by P. Tarashchuk, O. Kovalenko]. K.: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «Osnovy», 1464 p. [in Eng.].
- Humen, Yu.** (2008). *Urboekolohichni problemy Zakhidnoho rehionu Ukrainy 1960–1990 rr.: istorychnyi aspekt* [Urban-ecological problems of the Western region of Ukraine in 1960–1990: historical aspect]. Ternopil: Vektor, 264 p. [in Ukrainian].
- Holubnychi, V.** (1952). *Plianova ekonomika. Porivniannia* [Planned economy. Comparison]. *Vpered.* 1–2 (21–22) [in Ukrainian].
- Tarasov, B., Harkushyn, P., Hloba, V.** (1987). *Kompleksnoe osvoenie kaliynykh mestorozhdeniy Predkarpattia* [Integrated development of potash deposits of the Precarpathian region]. Lviv: Vyscha shkola [in Ukrainian].
- Klaphuk, V.** (2013). *Korysni kopalyny Halychyny: vydobuvannia ta pererobka* [Minerals in Galicia: mining and processing]. Ivano-Frankivsk: Foliant, 508 p. [in Ukrainian].
- Maistrenko, I.** (1952). *Rynok i bezvlasnytske suspilstvo* [The market and the ownerless society]. *Vpered.* 1–2 (21–22) [in Ukrainian].
- Maliarchuk, O.** (2015). *Sotsialno-ekonomichni protsesy v zakhidnomu rehion Ukrainiskoi RSR (1964–1991)* [Socio-economic processes in the western region of the Ukrainian SSR (1964–1991)]. Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte, 548 p. [in Ukrainian].
- Narodnoe khoziaistvo SSSR v 1968 g. Statisticheskii ezhehodnik (1968)** [National economy of the USSR in 1968. Statistical yearbook] /edit. by Makarova O., Chuprova Yu. M.: *Statystyka Statistic*
- Lunkov, Yu., Khaber, N.** (1980). *Proizvodstvo kontsentrirrovannykh kaliynykh udobreniy iz polimineralnykh rud* [Production of concentrated potassium fertilizers from polymineral ores]. K.: Tekhnika, 158 p. [in Russian].
- Petrovskiy, M.** (1964). *Rozkvit ekonomiky zakhidnykh oblastei URSS (1939–1964 rr.)* [The heyday of the economy of the western regions of the Ukrainian SSR (1939–1964)] / [edit. by Hrynovets I., Lutsyk I. Mychailov V. Petrovskiy M.]. Lviv: Publishing House of Lviv University, 290 p. [in Ukrainian].
- Neftedobyvaiushchaia i gazovaia promyshlennost SSSR. Statisticheskii sbornik (1966)** [The oil and gas industry of the USSR. Statistical compilation], 666 p. [in Russian].
- Vasiuta, S.** (2000). *Radianskyi ekotsyd v Ukraini: istorychni vytyky ta trudnoshchi podolannia* [Soviet ecocide in Ukraine: historical sources and difficulties of overcoming]. Ternopil: SMP «Aston», 536 p. [in Ukrainian].
- Vasiuta, O.** (2001). *Problemy ekolohichnoi stratehii Ukrainy v konteksti hlobalnoho rozvytku* [Problems of the ecological strategy of Ukraine in the context of global development]. Ternopil: Haldruk, 600 p. [in Ukrainian].
- Yaremchuk, D.** (1980). *Sotsialistychni peretvorennia v zakhidnykh oblastiakh Ukrainiskoi RSR. 1939–1979. Zbirnyk dokumentiv i materialiv* [Socialist transformations in the western regions of the Ukrainian SSR. 1939–1979. Collection of documents and materials] / [edit D. Yaremchuk]. K.: Naukova dumka, 548 p. [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [SAIFR – State Archives of Ivano-Frankivsk Region].
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti [SALR – State Archives of Lviv Region].

UDK 378.091(477.84)ГДПІ «1985/1991»

DOI: 10.2518/2307-7778.19.01.20

Яна КУКУЛЕНКО

аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, Вінниця, 21001 (yamusik@meta.ua)

Yana KUKULENKO

postgraduate student of the Department of World History, Vinnytsa State Pedagogical University named after Mikhailo Kotsyubinsky, Ostrozky str., 32, Vinnytsa, 21001 (yamusik@meta.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9329-5909>

НАВЧАЛЬНА РОБОТА ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ В РОКИ ПЕРЕБУДОВИ

Анотація. *Мета дослідження* – використавши архівні джерела і матеріали періодики, проаналізувати навчальну роботу Тернопільського державного педагогічного інституту у роки горбачовської перебудови. **Методологія дослідження** базується на загальнонаукових методах, у т.ч. аналізу, синтезу, методах аналогії і порівняння, діалектичному. Використовувалися також різні спеціально-історичні методи історичного дослідження. Серед них – ретроспективний та історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний, структурно-функціональний. **Наукова новизна** полягає в тому, що на сьогоднішній день не створено аналітичного наукового дослідження з історії Тернопільського педагогічного університету, зокрема, вперше у цій статті досліджено навчальну роботу попередника нинішнього педуніверситету – педагогічного інституту у перебудовчий період. **Висновки.** упродовж другої половини 80-х рр. – початку 90-х рр. ХХ ст. сталися значні зміни у навчальній роботі Тернопільського педінституту. Зокрема, впроваджено національно орієнтовані плани підготовки, почали використовувати нові форми організації навчального процесу, поглибилися українізаційні процеси, хоча, загалом, питання українізації інституту вирішувалося складно. Керівництво вишу брало до уваги пропозиції, зокрема, студентів щодо удосконалення навчальної роботи. Впроваджувалися нові спецкурси, спецсемінари, практикуми і факультативи, більше уваги приділяли вивченню іноземних мов, зміцненню зв'язків зі школами, поширювались нові форми і методи активного навчання, розширювалася комп'ютеризація навчального процесу. Водночас, до кінця десятиліття суттєво знизився абсолютний і якісний показник успішності студентів, частина з яких отримала стягнення.

Ключові слова: інститут, навчання, викладач, студент, успішність.

EDUCATIONAL WORK OF TERNOPIL PEDAGOGICAL INSTITUTE IN THE YEARS OF RECONSTRUCTION

Annotation. *The purpose of the study* – using archival sources and periodicals, to analyze the educational work of the Ternopil State Pedagogical Institute in the years of Gorbachev's reconstruction. **The research methodology** is based on general scientific methods, incl. analysis, synthesis, methods of analogy and comparison, dialectical method. Were used also various special historical methods of historical research. Among them are retrospective and historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, problem-chronological, structural-functional. **The scientific novelty** lies in the fact that today there is no analytical research on the history of the Ternopil Pedagogical University, in particular, for the first time in this article, the educational work of the predecessor of the current pedagogical university – Pedagogical Institute during the reconstruction period. **Conclusions.** During the second half of the 80s. – early 90s. Of the XX century there have been significant changes in the educational work of the Ternopil Pedagogical Institute. In particular, nationally-oriented training plans were introduced, new forms of organization of the educational process began to be used, Ukrainization processes deepened, although, in general, the question of the Ukrainization of the institute was difficult to decide. The management of the university took into account the proposals, in particular, of students to improve academic work. New special courses, special seminars, workshops and electives were introduced, more attention was paid to learning foreign languages, strengthening ties with schools, new forms and methods of active learning were spreading, and the computerization of the educational process was expanding. At the same time, by the end of the decade, the absolute and qualitative indicator of student performance declined significantly, some of which received a penalty.

Key words: institute, teaching, teacher, student, progress.

Постановка проблеми. В умовах перебудови вищої школи, демократизації і гласності, переоцінки цілого ряду суспільних явищ, поглиблення уваги до самостійної творчої роботи студентів особливого значення набувала чітка організація навчально-виховного процесу. В організації навчальної роботи були об'єктивні труднощі. Вони зумовлені, насамперед, зростанням кількості студентів, внаслідок чого не вистачало навчальних приміщень, молодь на тривалий період залучалася на сільськогосподарські роботи. Значною мірою це стосується і Тернопільського педінституту імені Я. О. Галана.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дане питання практично не досліджене. У колективному виданні «Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Тернопільська область» у розділі, що висвітлює віхи історії Тернопільського педуніверситету (Vyshcha, 2011), жодного слова не сказано про перебудовчий період. На сайту цього вишу зазначено, що у 1990 р. посаду ректора обійняв В. Кравець. Зважаючи на це, у нашій статті, використавши архівні джерела і матеріали періодики, спробуємо проаналізувати навчальну роботу в означеному закладі у роки перебудови.

Мета дослідження – використавши архівні джерела і матеріали періодики, проаналізувати навчальну роботу Тернопільського державного педагогічного інституту в роки перебудови.

Виклад основного матеріалу. Важливим чинником вдосконалення системи підготовки учителів і основою навчального процесу були навчальні плани і програми. У липні 1989 р. впровадили національно орієнтовані плани підготовки, внаслідок чого у навчальний процес ввели принципово нові суспільствознавчі курси. Замість традиційних курсів історії КПРС і наукового комунізму з'явилися соціально-політична історія ХХ ст., соціально-політична теорія сучасного соціалізму, а у 1990 р. – основи економічної теорії і соціології, філософія, політологія, соціальна психологія. Запровадили історію України, історію і теорію релігії і атеїзму, історію і теорію світової та вітчизняної культури, спецкурси з актуальних проблем суспільного розвитку (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1607, p. 23–24; f. r. 21, d. 9, c. 2261, p. 89). Щоправда, у ряді випадків змінювали лише назву предмету, а зміст програми практично не оновлювався. На цю обставину звернув увагу ректор В. Кравець, який 30 серпня 1990 р. з цього приводу зазначав: «Програму з предмету [«Історія релігії і атеїзму»] треба докорінно переробити. А то вийшло, що ми змінили лише назву предмету, залишивши попередню програму. Сьогодні ж в суспільстві відбувається зближення церкви і культурно-освітніх закладів, іншими очима дивляться на релігію і духовність, відкриваються недільні школи і звести викладання даної дисципліни лише до атеїстичної пропаганди було б в крайньому випадку недалекозоро» (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 2261, p. 24). Відповідно, вносили зміни у назви кафедр. У лютому 1990 р. у Тернопільському педінституті кафедру історії КПРС і наукового комунізму перейменували на кафедру політичної історії і теорії соціалізму (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 2159, p. 208], а в серпні 1990 р. – на історії і політології (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 2261, p. 93].

У педінституті почали використовувати нові форми організації навчального процесу. Наприклад, у 1988/89 н.р. впроваджували концептуально-дійовий підхід при організації лекцій (кафедра інформатики), модульну систему навчання і контролю (кафедри хімії і ботаніки), використання ПЕОМ «Агат» і «Ямаха» при моделюванні мікро- і мікроявищ (кафедри анатомії, фізики), відеотехніки (кафедри ботаніки і зоології), безсесійне навчання і плаваюча сесія (кафедра російської мови), моделювання конкретних педагогічних ситуацій (кафедра педагогіки, випускаючі кафедри), впровадження активних методів навчання і ділових ігор, проведення

лабораторно-практичних занять на базі школи-лабораторії (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 2159, p. 10].

У зв'язку із реалізацією закону «Про мови в Українській РСР» зріс план прийому на спеціальність «Українська мова і література». Крім того, у 1990 р. у виші відкрито спецфакультет з перепідготовки педкадрів з вищою освітою для одержання другої спеціальності «Українська мова і література». Того року набрали групи у 25 осіб, що студіювали на стаціонарі (CSAHAAU, f. 166, d. 17, c. 72, p. 98–101).

Більшість дисциплін викладалися українською мовою (CSAHAAU, f. 166, d. 17, c. 43, p. 138). Все ж маємо зазначити, що питання українізації інституту вирішувалося складно. Вина лежала, насамперед, на ректорів Ю. Іващенко. Про це відкрито заявив 30 серпня 1989 р. вчений секретар інституту М. Ткачук. Він вважав, що в інституті слід прийняти ухвалу про викладання навчальних дисциплін українською мовою, оскільки інститут готував спеціалістів переважно для шкіл Тернопільщини, де навчання велося українською мовою. М. Ткачук критикував ректора і за те, що він відтягував створення факультету української мови і літератури. Вже й міністр освіти М. Фоменко дав «добро», підтримав цю ідею народний депутат СРСР Р. Гром'як, але для цієї благородної справи нічого не робилося. Наукову продукцію у виші видавали переважно російською мовою. Стенди музею історії освіти Тернопільщини оформлені «суржилом». Миколу Платоновича підтримав завідувач кафедри естетики, етики і наукового атеїзму, який вважав, що слід піднести рівень української мови в інституті й місті (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 2159, p. 9–10). Усе ж тоді це питання вирішити не вдалося. 27 лютого 1990 р. на розширеному засіданні парткомітету, завідувач кафедри української мови В. Мельничайко повідомив, що до того часу до втілення в життя Закону про мови ще не приступили. Не розроблені конкретні заходи щодо переходу на українську мову, не вся документація оформлялася українською мовою (Zasidannia, 1990, p. 1). Водночас, на цьому ж засіданні прийняли звернення до депутатів Верховної Ради СРСР з приводу передбачуваного узаконення на сесії офіційний статус російської мови в радянській федерації: «Закон про офіційний статус російської мови, якщо він буде прийнятий, означатиме катастрофу для української нації, бо він перекреслить сподівання українського народу на відродження української мови після кількостолітньої наруги. Ухвалений закон про мови буде зведений нанівець. Законопроект є проявом великодержавних амбіцій, відгомін імперського, але ніяк не нового мислення...» (Zvernennia, 1990, p. 1).

Колективи вишів отримали право вносити пропозиції щодо вдосконалення навчального процесу. 28 лютого 1990 р. члени вченої ради інституту ухвалили задовольнити вимоги студентів щодо удосконалення навчального процесу. Зокрема, вони вимагали: 1) ставити не більше трьох пар на день, а один з днів тижня відводити для самоосвіти; 2) надати юридичної і фактичної чинності праву студентів на вільне відвідування лекцій, а також праву студентів складати екзамени і заліки з будь-якої дисципліни по мірі готовності; 3) зменшення обсягу і змісту предметів шляхом їх деідеологізації і деполітизації; 4) викладання марксизму-ленізму як однієї з багатьох суспільних теорій на рівних правах з іншими теоріями, скасування екзамену з історії атеїзму та релігії як такого, що закону про свободу совісті; 5) введення альтернативних курсів шляхом залучення позаінститутських кадрів (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 2159, p. 226, 229).

Впроваджувалися нові спецкурси, спецсемінари, практикуми і факультативи, наприклад, «Соціальна психологія колективу» (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1828, p. 3), «Основи педагогічної майстерності», яку вперше прочитано у Полтавському педінституті (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1942, p. 74). Завідувач кафедри педагогічної майстерності, яка була створена у 1987/88 н.р., Тернопільського педінституту професор Е. Гришин вказав на помилки, яких припускалися колеги-полтавчани: «...[вони] зосередили всю свою увагу на педагогічній техніці (міміка, жест, поведінка

вчителя), по-друге, вони не подолали замкнутості своєї кафедри, оскільки все вирішує педагогічна майстерність, по-третє, полтавчани не об'єднали методистів інституту». На думку професора доцільніше було б звернути увагу, насамперед, на викладання спецкурсів з педагогічної етики і естетики, дисциплін, пов'язаних з технікою уроку, технікою виховання. Завідувач кафедри природничих дисциплін В. Таресєв був ще категоричнішим: «...душа болить, коли йдеться про навчальні плани, народжені у Полтавському педінституті. У всьому потрібна розумна межа, у полтавському плані такої розумної межі немає. Полтавський план – це професійний злочин, вони перейшли норми» (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1942, p. 74; c. 2159, p. 332).

У педінституті більше уваги почали приділяти вивченню іноземних мов. У 1985/86 н.р. англійську мову вивчали 1338 студентів, німецьку – 749, французьку – 219 (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1699, p. 2), у 1990/91 н.р. – відповідно 1384, 560 і 310 (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 2265, p. 1zv.).

Певна увага приділялася навчально-методичній роботі. Зокрема, працював інститутський семінар педагогічної майстерності для молодих викладачів. Зміцнювалися зв'язки вишу зі школою. У 1987 р. до роботи в школі залучено 146 викладачів, а 78 вчителів середніх шкіл проводили заняття зі студентами інституту, керували педпрактикою. Кафедри запрошували для читання спецкурсів кращих вчителів-новаторів, наприклад, Є. Сампару, Л. Безуглу, С. Денеку (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1942, p. 13, 16, 78). Практикували спільні виїзні засідання кафедр і методичних об'єднань шкіл (СІШ № 1, № 15 і № 16, СПТУ № 25) (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1694, p. 221; c. 2054, p. 39). Кафедри створювали свої філії у школах. На 1988 р. працювали 5 реально діючих філій: кафедри фізики і методики викладання фізики (СІШ № 1); української мови та української літератури (СІШ № 15); педагогіки і методики початкового навчання (СІШ № 17); теоретичних основ фізичного виховання (СІШ № 23). У травні 1990 р. філії мали 22 кафедри із 34 (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1942, p. 72; c. 2054, p. 41; c. 2159, p. 342). Крім того, кафедра педагогіки і методики початкового навчання створила школу раннього естетичного виховання школярів 1–3 класів, в межах якої функціонував дитячий музичний театр (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 2054, p. 44]. Викладачі здійснювали керівництво написанням кандидатських дисертацій учителями міста і області. Результати наукових досліджень вчителі доповідали на звітній науковій конференції інституту, наприклад у 1988 р. (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 2054, p. 46).

Тернопільський педінститут був важливим методичним центром всеукраїнського масштабу. Так, 1 січня 1988 р. у виші створили факультет підготовки і підвищення кваліфікації організаторів народної освіти. До грудня 1989 р. тут студіювали 626 директорів загальноосвітніх шкіл та їх заступників із 22 областей України (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 2159, p. 148, 335). У 1990 р. на курсах підвищення кваліфікації інститут прийняв 660 вчителів (CSAHAAU, f. 166, d. 17, c. 37, p. 27–28]. У березні 1987 р. і в березні 1990 р. у виші проведено республіканські предметні олімпіади учнів шкіл та СПТУ відповідно з математики і хімії (CSAHAAU, f. 166, d. 15, c. 9312, p. 97; d. 17, c. 68, p. 11–12).

Поширювались нові форми і методи активного навчання. У педінституті, реалізуючи цільову програму «Учитель» впровадили у навчальний процес лекції з проблемно-концептуальним підходом, ділові і дидактичні ігри, моделювання навчальних ситуацій, психолого-педагогічний тренінг тощо. З вересня 1988 р. ввели нову форму роботи – індивідуальні заняття. Склали графіки контролю за їх проведенням та наданням допомоги студентам. Водночас, у звіті про роботу вишу щодо реалізації програми зазначалося, що викладачі не надавали конкретної допомоги студентам, не здійснювали контроль за роботою кожного з них. Кафедри не розробили банк індивідуальних занять, рекомендації та вказівки по їх виконанню. Не випадково половина опитаних студентів висловили своє незадоволення організацією

самостійної роботи та індивідуальних занять. Значна частина молоді зазначили, що самостійна робота студентів перетворилася на їх самопідготовку під «наглядом» викладачів (CSAHAAU, f. 166, d. 17, c. 4, p. 33–35).

Однією з форм вивчення і пропагування передового педагогічного досвіду і досягнень педагогічної думки було запрошення для читання лекцій знаних спеціалістів. У 1985/86 н.р. заняття проводили 7 вчених, що представляли АН УРСР, провідні виші, а у 1986/87 н.р. – 13 (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1831, p. 27].

Починаючи з другої половини 80-х рр. ХХ ст., регулярно проводилося анкетування «Викладач очима студентів», у якому давали оцінку професійним якостям викладачів, які мали обиратися на новий термін роботи. Тернопільському педінститутах (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1942, p. 29].

Розширювалася комп'ютеризація навчального процесу. Це пов'язано з тим, що з 1985/86 н.р. відповідно до березневої постанови 1985 року ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР в усіх середніх навчальних закладах запроваджено курс «Основи інформатики та обчислювальної техніки» (Miroshnychenko, 1985, p. 93). У 1985/86 н.р. було 319 ЕОМ, з яких у навчальному процесі використовували 64, що розміщувалися у двох комп'ютерних класах (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1607, p. 8), у 1986/87 н.р. – відповідно 452 і 72 (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1831, p. 16]. Успішна робота у цьому напрямку зумовили те, що поступово виш почав перетворюватися у методичний центр. У червні 1987 р. тут відповідно до наказу міністра освіти УРСР проведено регіональний семінар на тему «Використання «КУВТ-86» в навчальному процесі» і «Використання персонального комп'ютера «Агат» у навчальному процесі» (CSAHAAU, f. 166, d. 15, c. 9316, p. 27). 10 жовтня 1990 р. наказом Міністерства народної освіти УРСР при трьох педінститутах, у т.ч. Тернопільському, створили регіональні центри з впровадження у навчальний процес нових інформаційних технологій з використанням ЕОМ типу IBM PS/2 (проект «Пілотні школи»). Згідно з проектом передбачалося, починаючи з 1991 р., обладнати базові середні загальноосвітні школи комплектами обчислювальної техніки фірми IBM для проведення експериментальної роботи з широкого впровадження нових інформаційних технологій у навчальний процес (CSAHAAU, f. 166, d. 17, c. 73, p. 142–143).

У підготовці фахівців важливим критерієм якості навчання є результати екзаменаційних сесій. У 1985/86 н.р. абсолютний показник на літній сесії склав 96,5 %, якісний – 54,3 % (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1607, p. 13; c. 1694, p. 15); у 1986/87 н.р. – 96 % і 51,7 % (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1828, p. 11); у 1988/89 н.р. – 93,01% і 44,6 % (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 2159, p. 11), у 1989/90 н.р. – 89,9 % і 45,6 % (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 2261, p. 18–19). Таким чином, до кінця десятиліття абсолютний і якісний показник суттєво знизився. На заочній формі навчання успішність була ще нижчою. У Тернопільському педінституті у 1985/86 н.р. абсолютний показник на літній сесії склав 88 %, якісний – 23,4 % (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1694, p. 15), у 1986–1987 н.р. – відповідно 86 % і 22 % (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1828, p. 12).

Частина молоді отримала стягнення, наприклад, у 1985 р. – 87, у 1986 р. – 186, у т.ч. по комсомольській лінії – відповідно 53 і 61, адміністративній – 23 і 112, профспілковій – 11 і 13 (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1607, p. 33; c. 1831, p. 5). Низка студентів через неуспішність вибули з інституту. У 1986/87 н.р. загалом покинули стіни закладу 185 студентів стаціонару і 202 заочників, серед яких відповідно 67 і 145 – через неуспішність (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1942, p. 22). У 1987/88 н.р. вибуло 204 студентів, у т.ч. 71 – через неуспішність (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 2058, p. 1), у 1989/90 н.р. – відповідно 302 і 129 (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 2265, p. 1). Деякі студенти порушували трудову дисципліну. У 1988/89 н.р. вони мали 57 тис. год. пропусків (у середньому 20 год. на одного студента), у т.ч. без поважних причин – відповідно 20 тис. і 6 год. (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 2159, p. 31). У 1986/87 н.р. зі

стаціонару відрахували 7 студентів за порушення трудової дисципліни, 5 – за аморальні вчинки (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1831, p. 4; c. 1942, p. 22).

Студентів і викладачів морально і матеріально заохочували. У 1985 р. було заохотили 656 студентів, у 1986 р. – 1002. Зокрема, у 1985 р. отримали грамоти 79 хлопців і дівчат, у 1986 р. – 229, подяки – відповідно 347 і 318, премію – 204 і 207, нагрудні знаки ЦК ВЛКСМ «За відмінне навчання» – 20 і 46, занесли до Книги Пошани – 20 і 46 (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1607, p. 33). У 1986/87 н.р. заохотили 731 студента (грамоту отримали 257 осіб, грошову премію – 316, цінний подарунок – 67, подяку – 91) (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1831, p. 5).

Кращим студентам надавали іменні ленінські стипендії. У Тернополі щорічно таку стипендію отримували по 4 студенти (CSAHAAU, f. 166, d. 15, c. 9317, p. 5–17; c. 9343, p. 164–165). Наприклад, у 1987/88 н.р. ленінські стипендії призначили Н. Дробик, О. Маланюк, В. Остапцю, О. Токару; стипендії профспілок СРСР – Н. Нетребяк (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1828, p. 375), у другому семестрі 1990/91 н.р. – ленінські стипендії отримували З. Сидор, О. Шевчук, В. Медвідь, І. Зуляк; профспілок СРСР – В. Бойчук; вченої ради інституту – Л. Миронова, Т. Лях (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 2261, p. 207).

Що стосується викладачів, то у 1985/86 н.р. заохочення отримали 234 особи, у 1986 р. – 154, у т.ч. значок «Відмінник народної освіти УРСР» – відповідно 1 і 3, грамоти Міністерства освіти УРСР – 6 і 5, подяки інституту – 190 і 109, грамоти – 17 і 18, цінний подарунок – 21 і 15 (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1607, p. 33). У 1986/87 н.р. Почесну грамоту Міністерства освіти УРСР отримали 4 викладачі, подяку – 215, грошову премію – 3. Водночас, деякі викладачі отримали стягнення, наприклад, у 1985 р. їх було 3, у 1986 р. – 4, у 1986–1987 н.р. – 21 (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1831, p. 5).

Ректорат, деканати і кафедри інституту приділяли значну увагу організації і проведенню педагогічної практики студентів. У виші практикували заслуховування на засіданнях кафедр керівників педпрактики, а також самих практикантів про хід їх роботи. Під час таких звітів студенти не лише інформували кафедру про проведення навчальної і виховної роботи в школі, але і про те як вони теоретичні знання реалізовували на практиці. Наприкінці педпрактики студенти захищали звіти про результати своєї роботи, виступали з доповідями про проведені наукові дослідження по конкретних темах, оформляли виставки підготовлених ними наочних посібників, приладів і т.п. (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 2159, p. 341). Водночас, 25 грудня 1990 р. на засіданні вченої ради звернули увагу на такі недоліки: «Не було чіткої системи і контролю з боку деканатів, на окремих кафедрах не раціонально розподіляється години між викладачами по керівництву педпрактикою, на кафедрах не було належного рівні підготовленої документації з питань педпрактики, не заслуховуються звіти студентів про їх навчально-виховну роботу в школі, не завжди своєчасно і якісно проводяться настановчі і підсумкові конференції тощо» (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 2261, p. 151).

Частина викладачів Тернопільського педінституту вводили до складу Державних екзаменаційних комісій інших педвишів. Наприклад, у 1988 р. науково-педагогічні працівники екзаменували випускників Івано-Франківського, Кам'янець-Подільського, Луцького, Мелітопольського і Полтавського педінститутів. Водночас, до Тернополя для участі у деках прибули представники Інституту мовознавства АН УРСР, Кіровоградського, Вінницького, Житомирського, Бердянського, Дрогобицького, Івано-Франківського педінститутів, Тернопільського фінансово-економічного інституту, Львівського політехнічний інституту (CSAHAAU, f. 166, d. 15, c. 9344, p. 93–124).

Частина молоді виконували дипломні роботи. У 1986 р. у Тернопільському педінституті захистили 178 дипломних робіт, у т.ч. на стаціонарі – 116 (DA TNPU, f. r.

21, d. 9, c. 1828, p. 191), у 1989 р. – відповідно 341 і 260 (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 2159, p. 180, 335], у 1990 р. – 398 (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 2261, p. 39].

Маємо деякі дані щодо кількості випускників. У 1985 р. закінчили виш 968 осіб при плані 931 особа, у т.ч. 592 за денною формою навчання, 376 – заочною; у 1986 р. – відповідно 765 і 805, 455 і 310 (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1607, p. 2; c. 1699, p. 1; c. 1833, p. 1). У 1987 р. стаціонар випустив 464 молодих спеціалістів (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1946, p. 1), у 1988 р. – 549 (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 2058, p. 1), у 1990 р. – 559 (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 2265, p. 1).

Більшу частину випускників розподіляли. У 1985 р. отримали право на вільне працевлаштування 0,7 % випускників, у школи направили 96,8 %, у т.ч. сільські – 71,5 %; в інші організації – 2,6 %; у 1986 р. – відповідно 2 %, 90 %, 75,1 %, 3,9 %. У 1986 р. 19 випускників не прибули за призначенням, з яких 17 були призвані на військову службу (DA TNPU, f. r. 21, d. 9, c. 1607, p. 3].

Висновки. Упродовж другої половини 80-х рр. – початку 90-х рр. ХХ ст. сталися значні зміни у навчальній роботі Тернопільського педінституту. Зокрема, впроваджено національно орієнтовані плани підготовки, почали використовувати нові форми організації навчального процесу, поглибилися українізаційні процеси, хоча, загалом, питання українізації інституту вирішувалося складно. Керівництво вишу брало до уваги пропозиції, зокрема, студентів щодо удосконалення навчальної роботи. Впроваджувалися нові спецкурси, спецсемінари, практикуми і факультативи, більше уваги приділяли вивченню іноземних мов, зміцненню зв'язків зі школами, поширювались нові форми і методи активного навчання, розширювалася комп'ютеризація навчального процесу. Водночас, до кінця десятиліття суттєво знизився абсолютний і якісний показник успішності студентів, частина з яких отримала стягнення.

Бібліографія

Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Тернопільська область (2011). Київ: Знання України. 279 с.

Відомчий архів Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (ВА ТНПУ)

History of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. URL: <http://tnpu.edu.ua/en/about/history/> (дата звернення: 12.03.2019).

Засідання парткому (1990). *Студентський вісник*. Тернопіль, 6 берез., 1.

Звернення до депутатів Верховної Ради Союзу РСР (1990). *Студентський вісник*. 6 берез., 1.

Мірошниченко, І. Г. (1985) Підготовка студентів-фізиків до експлуатації навчальної електронної апаратури. *Радянська школа*, 8. С. 93–95.

Нагачевський, І. А. (1989). Реалізуємо програму «Вчитель». *Радянська школа*, 8. С. 81–82.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

References

Vyshcha (2011) Vyshcha pedahohichna osvita i nauka Ukrainy: istoriia, sohodennia ta perspektyvy rozvytku. Ternopil'ska oblast [Higher pedagogical education and science of Ukraine: history, present and prospects of development. Ternopil region]. Kyiv: Znannia Ukrainy. 279 p. [in Ukrainian]

Vidomchy arkhiv Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka [DA TNPU – Departmental archive of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University]

History of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. URL: <http://tnpu.edu.ua/en/about/history/> (data zvernennia: 12.03.2019). [in Ukrainian]

Zasidannia (1990) Zasidannia partkomu [Meeting of the Party Committee]. *Studentskyi visnyk*. Ternopil, 6 berez., 1 [in Ukrainian].

Zvernennia (1990) Zvernennia do deputativ Verkhovnoi Rady Soiuzu RSR [Appeal to deputies of the Supreme Soviet of the USSR]. *Studentskyi visnyk*. 6 berez., 1 [in Ukrainian].

Miroshnychenko, I. H. (1985) Pidhotovka studentiv-fyzykiv do ekspluatatsii navchalnoi elektronnoi aparatury [Preparation of physics students for the operation of educational electronic equipment]. *Radianska shkola*, 8, pp. 93–95 [in Ukrainian].

Nahachevskyi, I. A. (1989). Realizuiemo prohramu «Vchytel» [We implement the program «Teacher»]. *Radianska shkola*, 8, pp. 81–82 [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy u m. Kyiv [CSAHAAU – Central State Archives of the Higher Authorities and Administration of Ukraine in Kyiv]. [in Ukrainian].

UDK 327 (477+560) «1991/2014»

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.21

Тетяна ЛАХМАНЮК

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, Тернопіль, Україна, 46027 (lahmanjkt23@gmail.com)

Tetyana LAKHMANYUK

PhD (History), Associate Professor of the department of world history and religious studies, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, M. Kryvonosa, 2, Ternopil, Ukraine, postal code 46027 (lahmanjkt23@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6171-2261>

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПОЛІТИЧНИХ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ ТА ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1991–2014 РР.)

Анотація. *Мета дослідження* – розглянути історію українсько-турецьких міждержавних взаємин; визначити основні закономірності й тенденції зародження і розвитку співробітництва між Україною та Турецькою Республікою, його місце в структурі міжнародних відносин; висвітлити історико-політичні передумови і чинники налагодження співпраці між даними країнами у нових геополітичних умовах; дослідити основні тенденції процесу становлення та розвитку політичних зв'язків, механізми формування і реалізації повноцінних двосторонніх відносин; проаналізувати напрямки політичної співпраці між Україною та Турецькою Республікою, її зміст і пріоритети; звернути увагу на договірно-правову базу цих контактів; показати місце українсько-турецьких стосунків у структурі міжнародних відносин. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності, поміркованого нарративного конструктивізму, а також на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний) методів. **Наукова новизна.** З'ясовано становлення і розвиток системи політичних міждержавних відносин України та Турецької республіки (1991–2014 рр.). **Висновки.** Формування українсько-турецьких відносин характеризується поступовим посиленням двостороннього політичного діалогу, розширенням та зміцненням співробітництва. Цьому також сприяють зустрічі президентів, інших вищих посадових осіб, проведення двосторонніх консультацій, більш інтенсивні контакти міністерств і відомств, ділових кіл країн тощо.

Ключові слова: Україна, Турецька Республіка, політичне співробітництво, відносини, зовнішня політика.

BECOMING AND DEVELOPMENT OF SYSTEM OF POLITICAL INTERGOVERNMENTAL RELATIONS OF UKRAINE AND TURKISH REPUBLIC (1991–2014)

Summary. *The purpose of the research* – to consider history of the ukrainian-turkish intergovernmental mutual relations; to define basic conformities to the law and tendencies of origin and development of collaboration between Ukraine and Turkish Republic, place in the structure of international relations; to light up pre-conditions and factors of adjusting of collaboration between these countries in new geopolitical terms; to explore the basic tendencies of becoming and development of political connections, mechanisms of forming and realization of valuable bilateral relations; to analyse directions of political collaboration between Ukraine and Turkish Republic, its maintenance and priorities; to pay attention to the base of these contacts; to rotin the place of the ukrainian-turkish relations in the structure of international relations. **The research methodology** is based on the principles of historicism, a systematic approach, a scientific approach, a verifying approach, the author's objectivity, a moderate narrative constructivism, as well as the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-system) methods. **The scientific novelty.** Becoming and development of the system of political intergovernmental relations of Ukraine and Turkish republic is found out (1991–2014). **Conclusions.** Forming of the ukrainian-turkish relations is to the gradual strengthening of bilateral political dialog, expansions and strengthening of collaboration. Meetings of presidents are also instrumental in it, other higher public servants, leadthrough of bilateral consultations, more

intensive contacts of ministries and departments, business communities of countries and others like that.

Key words: *Ukraine, Turkish Republic, political collaboration, relations, foreign policy.*

Постановка проблеми. Сьогодні українська держава знаходиться у надзвичайно складній політико-економічній ситуації. За таких умов важливим є пошук перспективних партнерів для подальшого співробітництва в політичному, економічному та гуманітарному вимірах. Прикладом такого альтернативного зовнішньополітичного напрямку є малоазійський регіон, а саме – Турецька Республіка. Важливість поглиблення співробітництва України з Туреччиною визначається низкою об'єктивних чинників: географічною близькістю і зручністю транспортних комунікацій, тісною економічною та політичною співпрацею країн, можливістю отримання Україною енергоносіїв із метою диверсифікації джерел енергопостачання, взаємодоповнюючим характером економічних комплексів тощо.

Актуальною проблемою сьогодення залишається вивчення українсько-турецьких відносин у політичній сфері, визначення специфіки договірно-правової бази співробітництва.

Метою дослідження є аналіз основних подій історії налагодження і розвитку українсько-турецьких міждержавних взаємин. Завдання: висвітлити історико-політичні передумови та чинники налагодження українсько-турецької співпраці в нових геополітичних умовах; дослідити основні тенденції процесу становлення і розвитку політичних зв'язків, механізми формування та реалізації повноцінних двосторонніх відносин; показати місце українсько-турецьких стосунків у структурі міжнародних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність започаткованого дослідження зумовлена також тим, що наукових праць дослідницького спрямування з даної проблематики в українській історіографії практично немає. Це пояснюється незначною віддаленістю у часі, незавершеністю процесу, варіативністю двосторонніх стосунків, що вимагає подальшого ґрунтовного, цілісного й об'єктивного вивчення. Однак закономірно, що ці питання в час розвитку оновленої державності України дедалі більше стають предметом дослідження вчених. Окремі аспекти досліджуваної теми висвітлено у працях Н. Волошиної (Voloshyna, N., 2004), С. Корсунського (Korsunskyi), В. Побережного (Poberezhnyi, 2001), варто виділити також В. Шижкіну (Shyshkina, 2003, 2005).

Виклад основного матеріалу. Міжнародна політика у сфері міждержавних відносини між Україною і Турецькою Республікою є системою дипломатичних, економічних, правових, ідеологічних, військових, культурних та інших зв'язків. Серед них, безсумнівно, основне місце посідають саме політичні міждержавні відносини, на основі яких будується співпраця на рівні великих держав.

Після референдуму 1 грудня 1991 р., на якому український народ висловив тверде бажання мати свою суверенну державу, Україна стала повноправним суб'єктом міжнародних відносин. Із країн Азії її незалежність першою визнала Туреччина (16 грудня) (Serhiichuk, 2012, p. 252).

Українсько-турецька співпраця має широкі горизонти. Сповідуючи європейські цінності, наші країни розвиваються в одному напрямку. Ми спільно переходимо на нові ринкові умови праці, відкриту економіку, тісніші торгівельні зв'язки з Європейським Союзом. Це потужний сигнал для подальшого поглиблення партнерства (Lakhmaniuk, 2012, p. 140).

Співпраця з Турецькою Республікою набуває для України особливого значення. Вона – найближчий сусід, історично пов'язана з Україною, тому її проголошено стратегічним партнером України. Протокол про встановлення дипломатичних відносин підписано 3 лютого 1992 р. (Poberezhnyi, 2001, p. 28).

Початком розвитку міждержавних відносин між обома країнами можна вважати візит в Україну тодішнього Президента Турецької Республіки Тургута Озала. 13 березня 1991 р. відбулася зустріч голови українського парламенту з турецьким президентом. Українська сторона підкреслила свою зацікавленість у підтримці ініціативи турецького президента щодо створення зони Чорноморського економічного співробітництва як одного з шляхів розвитку інтеграційних процесів в Європі. У зв'язку з цим Декларація виявила згоду двох країн спільно працювати в справі охорони навколишнього середовища, передусім Чорного моря, а також вироблення відповідної екологічної конвенції. Під час цього візиту підписано документи про співробітництво у сфері телекомунікацій, в галузі культури, досягнуто домовленості про утворення українсько-турецької Асоціації зовнішньоторгівельних і зовнішньоекономічних зв'язків. Ще 20 листопада 1991 р., тобто до українського референдуму щодо незалежності, Туреччина оголосила про встановлення консульських зносин з Україною.

Розпад Радянського Союзу й утворення незалежної України поставили перед Турецькою Республікою нові завдання та виявили нові перспективи. 5–6 березня 1992 р. відбувся офіційний візит до Києва Міністра закордонних справ Туреччини Х. Четіна, під час якого підписано Протокол про консультації з питань зовнішньополітичної діяльності. Вже у травні 1992 р. відбувся перший в історії наших двосторонніх відносин офіційний візит до Туреччини Президента України Леоніда Кравчука і був підписаний Договір про дружбу та співробітництво між Україною і Турецькою Республікою (Dohovir, 1994, p. 25).

Сторони підтвердили «свої зобов'язання в рамках усіх підписаних між ними раніше й нині діючих актів, особливо Договору про дружбу та братерство між Україною і Туреччиною від 2 січня 1922 р.». Договір від 4 травня 1992 р. заклав основу для всебічного двостороннього співробітництва у політичній, економічній, культурній та інших сферах. Він передбачає розвиток прямих зв'язків між підприємствами, а також тісне співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища, науки і техніки, зв'язку, інформатики, туризму та спорту. Зафіксовано, що «сторони погоджуються проводити консультації з метою упорядкованого розвитку їх відносин й обміну думками з міжнародних і регіональних питань» (Poberezhnyi, 2001, p. 28). Особлива увага надається взаємодії у Чорноморському регіоні на основі «Декларації про Чорноморське економічне співробітництво», яка була підписана в Стамбулі 25 червня 1992 р. одинадцятьма країнами причорноморського регіону та включає взаємні зобов'язання країн-учасниць щодо поступового зняття обмежень на пересування капіталів, товарів, послуг і людей. Угода передбачає розвиток інфраструктури, а також максимальне заохочення ділового партнерства (Motsyk, 2001, pp. 3–9).

Перелік двосторонніх Угод не обмежується співробітництвом у таких галузях, як енергетика, комунікації, сільське господарство, інвестиції, туризм, морське співробітництво та розподіл економічних зон у Чорному морі, а також дипломатичними та консульськими питаннями. Із двосторонніх заяв слід окремо виділити Спільне Комюніке від 28 листопада 1998 р., в якому президенти України і Турецької Республіки Леонід Кучма та Сулейман Демірель засудили ті політичні сили у Росії, які на той час висували претензії щодо статусу міста Севастополь. В Спільному українсько-турецькому комюніке від 13 лютого 1998 р. висловлювалось задоволення станом двосторонніх відносин (Parakhonskyi, 2001, p. 5).

Після отримання Україною незалежності політичний діалог між двома державами був доволі активним. Країни співпрацювали не тільки на двосторонньому рівні, а й у межах міжнародних установ, таких, як Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, Організація з безпеки і співробітництва в Європі, та організацій регіонального співробітництва (ОЧЕС, BLACKSEAFOR). Співробітництво у военній галузі

підтримується як на двосторонньому рівні, так і в рамках Комісії Україна–НАТО та програми Партнерство заради миру. Угоду про військово-технічне співробітництво між двома країнами підписано у 1994 р. Продовжується інтенсивна співпраця між Національною академією МВС України і Поліцейською академією Туреччини. Розвиток співробітництва в галузі безпеки об'єктивно необхідний у зв'язку з наростанням нерегульованої міграції з азійських країн через Україну, організованої злочинності та наркобізнесу. Що ж стосується спільної боротьби проти міжнародного тероризму, між міністерствами внутрішніх справ двох країн досягнуто домовленості щодо налагодження співробітництва й обміну досвідом у цій галузі (Dolhov, 2003, р. 6).

На початку ХХІ ст. відбувається тимчасова пауза в 2001–2002 рр. у зустрічах на вищому рівні між обома країнами, яка зумовлена «касетним» і «кольчужним» скандалами в Україні, проте не загальмувала процес розширення договірно-правової бази українсько-турецького співробітництва.

2 квітня 2001 р. були підписані: Угода про створення Чорноморської групи військово-морського співробітництва (за участю Болгарії, Грузії, Румунії, Росії, Туреччини й України), Угода про створення Чорноморської групи військово-морського співробітництва.

Тема відносин Україна–НАТО стала порядком денним зустрічей, що відбулись під час Стамбульського саміту НАТО в 2004 р. Як підкреслив Міністр закордонних справ Туреччини Абдулла Гюль: «Україна зі своїм географічним розташуванням, історичним, культурним багатством, великим потенціалом для розвитку є особливим партнером для Туреччини та НАТО. У рамках досягнень України на сьогодні ми віримо, що Україну найближчим часом очікують великі успіхи й упродовж найкоротшого терміну вона досягне своєї мети – повної інтеграції в євроатлантичні структури. Туреччина всіляко співпрацюватиме з Україною і допомагатиме їй у цьому процесі» (Syłina). Слід також зазначити, що обидві країни прагнуть стати членами Європейського Союзу. Зокрема переговори про вступ до цієї організації Туреччини офіційно розпочато в жовтні 2005 р.

25 січня 2003 р. в рамках проведення Всесвітнього економічного форуму в Давосі відбулася зустріч Прем'єр-міністра України В. Януковича з прем'єр-міністром Турецької Республіки А. Гюлем.

12–13 березня 2004 р. відбувся перший офіційний візит у Турецьку Республіку Голови Верховної Ради України В. Литвина.

Під час візиту до України прем'єр-міністра Реджепа Таїпа Ердогана в квітні 2004 р. між урядами двох держав підписано «Спільний план дій про посилене співробітництво», який наголошує на співпраці у сферах посилення миру, безпеки та стабільності в Чорноморському регіоні, спільній боротьбі проти тероризму й організованої злочинності, посиленні економічного виміру двосторонніх відносин, покращенні транзитного потенціалу країн, Європейської та євроатлантичної інтеграції, науки і технології, розвитку гуманітарних справ, екології та морських питань (Ofitsiine).

27 вересня 2004 р. Міністр закордонних справ України К. І. Грищенко зустрівся із Віце-прем'єр-міністром, Міністром закордонних справ Туреччини А. Гюлем у рамках участі в 59-й сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку (за ініціативою української сторони).

На запрошення Великих Національних Зборів Туреччини 15–20 січня 2005 р. в Туреччині з візитом перебувала депутатська група Верховної Ради України з міжпарламентських зв'язків із Турецькою Республікою, на чолі з народним депутатом України Р. Чубаровим.

Під час свого візиту до Турецької Республіки 6–8 червня 2005 р., Президент Віктор Ющенко говорив про необхідність збільшення взаємного товарообігу (Lakhmaniuk, 2012, p. 142).

1–2 березня 2006 р. Міністр закордонних справ України Б. І. Тарасюк перебував з офіційним візитом у Туреччині. 17 січня 2007 р. Туреччину з офіційним візитом відвідав Прем'єр-міністр України В. Янукович. 25–26 червня 2007 р. Міністр закордонних справ України А. Яценюк перебував у Стамбулі в рамках Саміту ОЧЕС.

14 лютого та 17 квітня 2008 р. Міністр закордонних справ Турецької Республіки А. Бабаджан двічі відвідав Україну з метою участі у заходах по лінії РМЗС ОЧЕС. У жовтні 2009 р. візит в Україну здійснив депутат турецького парламенту, Віце-президент Парламентської Асамблеї Ради Європи, доповідач ПАРС з питання Голодомору М. Чавушоглу.

3 грудня 2009 р. відбулася зустріч міністрів закордонних справ України та Турецької Республіки П. Порошенка й А. Давутоглу в рамках участі у засіданні Комісії Україна-НАТО у Брюсселі.

Тобто після здобуття Україною незалежності відбувається інтенсивний розвиток відносин із Туреччиною, які в основному були на високому рівні довіри та взаєморозуміння. У політичній сфері не було проблемних питань, що зашкодили б розвиватися добросусідським відносинам. Тому з 2010 р. обидві країни висловили наміри про посилення партнерства.

7–8 червня 2010 р. відбувся робочий візит Президента України Віктора Януковича до Туреччини, в рамках якого він провів переговори з Президентом Турецької Республіки Абдуллахом Гюлем і Прем'єр-міністром Реджепом Таїпом Ердоганом (Korsunskiy, S. V.). Досягнуто домовленості щодо проведення офіційних візитів в Україну глав турецької держави й уряду. Сторони принципово погодилися вивести взаємини на рівень стратегічного партнерства (Shcherba, 2012, p. 70).

Погоджено текст Декларації про створення Стратегічної ради високого рівня між Україною та Туреччиною. Зазначений документ планувалося підписати у ході майбутнього офіційного візиту в Україну Прем'єр-міністра Турецької Республіки Р. Т. Ердогана, намічено коли сторони також планують провести перше засідання Ради. Зазначалося, що очолять раду глава турецького уряду і Президент України В. Янукович. Передбачалося, що вироблення такого механізму стратегічного партнерства стане ключовим елементом у систематизації та подальшому розвитку двостороннього співробітництва.

Плідні взаємини налагоджено й на міжпарламентській основі. З листопада 2010 р. відбувся робочий візит до Туреччини Голови Верховної Ради України В. Литвина. У наступному році спікер українського парламенту запланував здійснити офіційний візит (Posolstvo). Крім того, українські та турецькі парламентарії тісно взаємодіють по лінії роботи профільних комітетів і групи міжпарламентської дружби, що має позитивний вплив на узгодження позицій сторін та надання взаємної підтримки в рамках міжнародних парламентських асамблей.

Конструктивний діалог проводиться також по лінії зовнішньополітичних відомств двох країн. 25 лютого 2010 р. Міністр закордонних справ Турецької Республіки Ахмет Давутоглу відвідав Україну з метою участі у церемонії інавгурації Президента України В. Ф. Януковича, а 5–6 травня ц.р. здійснив офіційний візит в Україну. Також у ході участі в роботі 63-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН Міністр закордонних справ України Костянтин Грищенко провів зустріч зі своїм турецьким колегою. Між міністерствами закордонних справ двох країн на регулярній основі здійснюються політичні консультації на рівні заступників міністрів. Останній, шостий раунд таких консультацій відбувся 23 березня 2010 р. в Києві. Цей консультаційний механізм охоплює широкий спектр питань двосторонніх відносин, зокрема питання співпраці у політико-військовій галузі, безпеки на Чорному морі, євроінтеграції, консульської

проблематики, співробітництва в галузі енергетики тощо. Налагоджено тісну взаємодію між українськими та турецькими дипломатами і в міжнародних організаціях (Korsunskyi).

7–8 жовтня 2011 р. Голова делегації Великих Національних Зборів Туреччини у Парламентській Асамблеї Організації чорноморського економічного співробітництва Ізмаїл Сафі відвідав м. Ялту з робочим візитом.

22 грудня 2011 р. в рамках офіційного візиту Президента України В. Януковича до Турецької Республіки відбувся візит Міністра закордонних справ України К. Грищенка.

15 лютого 2012 р. в Міненерговугілля України відбулася робоча зустріч Міністра енергетики та вугільної промисловості України Юрія Бойка і Міністра енергетики та природних ресурсів Турецької Республіки Танера Йилдиза, під час якої обговорювались питання співпраці двох держав у енергетичній сфері. У зустрічі також узяли участь представники Міненерговугілля України, заступник Міністра закордонних справ України Віктор Майко, голова Державного агентства з інвестицій і управління національними проектами Владислав Каськів, представники НАК «Нафтогаз України», представники Міністерства енергетики та природних ресурсів Турецької Республіки й турецьких компаній. Вітаючи учасників зустрічі Міністр енергетики та вугільної промисловості України Юрій Бойко наголосив, що Україна і Туреччина мають багато важливих спільних тем для співробітництва. «Ці теми є важливі й для Туреччини, і для України. Я впевнений, що ті напрацювання, які вже у нас є, повинні дістати реалізацію вже протягом найближчого року», – зазначив Міністр.

«На прикладі ситуації, яка сталася цієї зими, ми побачили, наскільки можемо бути корисними одне одному, наскільки важливо мати добросусідські відносини», – підкреслив Ю. Бойко.

«Я сподіваюся, що ця зустріч дасть новий поштовх розвитку відносин наших країн в енергетичній сфері», – сказав Міністр енергетики та вугільної промисловості України.

У свою чергу Міністр енергетики та природних ресурсів Турецької Республіки Танер Йилдиз подякував Міністру енергетики та вугільної промисловості України Юрію Бойку за те, що в період екстремальних холодів Україна на прохання Туреччини надала їй додаткові обсяги газу з власних сховищ. «Перш за все хочу подякувати, що Ви допомогли нам, надавши додаткові обсяги газу зі своїх сховищ. Під час екстремально холодної погоди Ви нас виручили. Ми відчули себе дуже близько до Вас – усього на відстані однієї телефонної розмови. Зрозуміло, що такі жести і такі підходи ніколи не забуваються», – сказав Танер Йилдиз.

Він також висловив упевненість, що плідна співпраця України й Туреччини буде продовжуватися.

Під час зустрічі сторони обговорили питання експорту електроенергії, газової співпраці, реалізації Національного проекту LNG-термінал та інші перспективні питання двостороннього співробітництва в енергетичній сфері.

Учасники зустрічі домовились поглиблювати двостороннє співробітництво й інтенсифікувати діалог з обговорених питань (Uriadovyi).

З 1 серпня, вступає в силу безвізовий режим із Туреччиною. Так, Україна і Турецька Республіка підписали угоду про безвізовий режим у грудні 2011 р., а Кабмін затвердив цю угоду 25 квітня 2012 р. Угода запроваджує безвізовий порядок в'їзду, виїзду, прямування транзитом та перебування громадян однієї сторони на території держави іншої сторони на підставі дійсних проїзних документів, за умови, що термін їх безперервного перебування не перевищує 30 днів від дати в'їзду. При цьому сумарний термін їх перебування на території держави іншої сторони не має перевищувати 90 днів упродовж кожного періоду в 180 днів (Posolstvo). У 2013 р.

уряд Туреччини збільшує час перебування українських громадян на їх території з 30 діб до 60.

12–14 вересня 2012 р. відбувся офіційний візит в Україну Прем'єр-міністра Турецької Республіки Р. Т. Ердогана, у ході якого проведено переговори Президента України В. Януковича та Глави турецького Уряду у форматі «віч-на-віч», Друге засідання Стратегічної ради високого рівня між Україною і Туреччиною, а також зустріч Прем'єр-міністра України М. Азарова з його турецьким колегою Р. Т. Ердоганом. За результатами засідання Стратегічної ради високого рівня підписано Спільну заяву Президента України В. Януковича та Прем'єр-міністра Туреччини Р. Т. Ердогана, а також ряд інших двосторонніх документів про співпрацю (Posolstvo).

У рамках перебування в Україні Р. Ердоган також узяв участь у щорічній Конференції «Ялтинська європейська стратегія» в якості почесного гостя. У ході зазначених заходів детально обговорено сучасний стан і перспективи подальшого розвитку українсько-турецької співпраці в торгівельно-економічній, енергетичній, транспортній, науково-технічній, культурно-гуманітарній та інших сферах двосторонніх відносин, а також визначено першочергові завдання на перспективу. Сторони відзначили високу динаміку політичного діалогу між Києвом й Анкарою, підтвердили взаємну налаштованість на подальше поглиблення стратегічного партнерства між Україною та Турецькою Республікою, основою якого мають стати конкретні довгострокові проекти у ключових сферах двосторонньої взаємодії. В ході переговорів позитивно оцінено запровадження із 1 серпня безвізового режиму короткострокових поїздок громадян двох країн і активне просування переговорного процесу щодо Угоди про вільну торгівлю між Україною та Туреччиною.

У рамках перебування Глави турецького Уряду Р. Т. Ердогана в Криму відбулася також його зустріч із Головою Кабінету міністрів Автономної Республіки Крим А. Могильовим, під час якої сторони обговорили можливості подальшої активізації міжрегіонального співробітництва (Posolstvo).

30 листопада 2012 р. відбувся робочий візит Міністра економічного розвитку і торгівлі України П. Порошенка до Турецької Республіки (м. Стамбул) на запрошення Міністра економіки Туреччини З. Чаглаяна.

Україна й Туреччина, виходячи з прийнятих на себе міжнародних зобов'язань, домовились також про тісну співпрацю в органах ООН, співробітництво у рамках Наради з безпеки та співробітництва в Європі (Posolstvo).

Початок 2014 р., як в Україні так й у Турецькій Республіці характеризується великими змінами. В першій у лютому відбулося повалення режиму В. Ф. Януковича, і до влади приходить нова політична сила, яку очолює Петро Порошенко. В Туреччині – проходять вибори президента у квітні й перемогу на них здобуває Реджеп Таїп Ердоган. Тобто обидві країни вступають на новий етап свого розвитку і на новий етап співробітництва.

Висновки. Якісно новий етап україно-турецьких політичних відносин розпочинається ще з 1991 р. визнанням Турецькою Республікою незалежної української держави. Вирішальними для становлення політичних міждержавних відносин можна назвати: Протокол про встановлення дипломатичних відносин підписаний 3 лютого 1992 р.; Договір про дружбу і братерство від 2 січня 1992 р., а також 25 січня 2011 р. підписано Спільну декларацію про створення Стратегічної ради високого рівня між Україною та Туреччиною, якою зафіксовано встановлення стратегічного партнерства між двома країнами. Становлення і розвиток українсько-турецьких відносин характеризується поступовим посиленням двостороннього політичного діалогу, розширенням та зміцненням співробітництва. Цьому також сприяють зустрічі президентів, інших вищих посадових осіб, проведення

двосторонніх консультацій, більш інтенсивні контакти міністерств і відомств, ділових кіл країн тощо.

Бібліографія

Біленко, Т. (2004). Стан та перспективи українсько-турецьких зовнішньоекономічних відносин на засадах сталого розвитку. *Україна–Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: збірник наукових праць*. К.: Денеб, 632 с.

Волошина, Н. (2004). Становлення відносин між Туреччиною та Україною на сучасному етапі. *Україна–Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: збірник наукових праць*. К.: Денеб, 632 с.

Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Турецькою Республікою (1994). *Політика і час*. №7. С. 25–29.

Долгов, Н. (2003). Не лише чорне море єднає нас // *Політика і час*. №1. С. 6.

Жангова, Р. (2000). Турецький вектор геополітичної орієнтації України. *Україна – Туреччина: Безпека та співробітництво в Чорноморському регіоні: Матеріали міжнародної конференції*. Київ, 10–11 квітня 2000 р. / Фонд Фрідріха Берта; За ред. В. І. Андрійка, Г. М. Перепелиці. К., С. 33–36.

Корсунський, С. В. Українсько-турецькі відносини: минуле, сьогодні, завтра. URL: <http://vuzlib.com/content/view/2575/31/> (дата звернення 05.04.2019).

Лахманюк, Т. В. (2012). Україна і Турецька Республіка: шляхи співробітництва. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини* / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. Вип. 9: Україна–Європа–Світ: творимо історію РАЗОМ. Присвячується Євро-2012. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, С. 140–145.

Моцик, О. (2001). Чорне море єднає нас: Українсько-турецькі відносини. *Політика і час*. №7. С. 3–9. Офіційне представництво президента України. URL: <http://www.president.gov.ua/news/?cat=1> (дата звернення 05.04.2019).

Парахонський, Б. О. (2001). Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки. К.: НІСД, 134 с.

Побережний, В. (2001). Туреччина у зовнішній політиці України. *Нова політика*. №3. С. 28–33.

Посольство України в Турецькій Республіці. URL: <http://turkey.mfa.gov.ua/ua/ukraine-tr/culture> (дата звернення 05.04.2019).

Сергійчик, Б. (2012). На межі двох світів: українсько-турецькі відносини в серед. XVI – на поч. XXI ст. К.: Сергійчик М. І., 320 с.

Силіна, Т. Абдулла Гюль: Туреччина підтримує приєднання України до плану дій щодо ... URL: www.zn.kiev.ua/nn/show/505/47305. 30 (505) <http://turkey.mfa.gov.ua/ua/ukraine-tr/culture> (дата звернення 05.04.2019).

Урядовий портал: Україна і Туреччина обговорили питання двосторонньої співпраці в енергетичній сфері. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244964013&cat_id=244276429 (дата звернення 05.04.2019).

Шишкіна, В. (2005). Історико-політичні підстави українсько-турецького партнерства. *Політика і час*. №5. С. 84–94.

Шишкіна, В. (2003). Сучасні українсько-турецькі відносини: здобутки і перспективи. Актуальні проблеми міжнародних відносин: 36. наук. пр. Вип. 42. Ч. І. К.: Київський національний університет ім. Т. Шевченка, С. 47–54.

Щерба, О. В. (2012). Становлення та розвиток політичних відносин між Україною і Туреччиною у першій декаді XXI ст. *Панорама політологічних студій*. Вип. 9. С. 69–74. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pps_2012_9_12.pdf (дата звернення 05.04.2019).

References

Bilenko, T. (2004). Stan ta perspektyvy ukrainisko-turetskykh zovnishnoekonomichnykh vidnosyn na zasadakh staloho rozvytku [Status and prospects of ukrainian-turkish foreign economic relations on the basis of sustainable development]. *Ukraina–Turechchyna: mynule, suchasne ta maibutnie: zbirnyk naukovykh prats*. K.: Deneb, 632 s. [in Ukrainian].

Voloshyna, N. (2004). Stanovlennia vidnosyn mizh Turechchynoiu ta Ukrainoiu na suchasnomu etapi [The establishment of relations between Turkey and Ukraine at the present stage]. *Ukraina–Turechchyna: mynule, suchasne ta maibutnie: zbirnyk naukovykh prats.* K.: Deneb, 632 s. [in Ukrainian].

Dohovir pro druzhbu i spivrobitnytstvo mizh Ukrainoiu i Turetskoiu Respublikoiu (1994) [Treaty on friendship and cooperation between Ukraine and the Republic of Turkey]. *Polityka i chas.* №7. S. 25–29. [in Ukrainian].

Dolhov, N. (2003). Ne lyshe chorne more yednaie nas [Not only the Black sea connects us]. *Polityka i chas.* №1. S. 6. [in Ukrainian].

Zhanhozha, R. (2000). Turetskyi vektor heopolitychnoi oriiantatsii Ukrainy [Turkish vector of geopolitical orientation of Ukraine]. *Ukraina – Turechchyna: Bezpeka ta spivrobitnytstvo v Chornomorskomu rehioni: Materialy mizhnarodnoi konferentsii.* Kyiv, 10–11 kvitnia 2000 r. / Fond Fridrikha Berta; Za red. V. I. Andriika, H. M. Perepelytsi. K., S. 33–36. [in Ukrainian].

Korsunskiy, S. V. (n. d.) Ukrainsko-turetski vidnosyny: mynule, sohodennia, zavtra [Ukrainian-turkish relations: past, present, tomorrow]. URL: <http://vuzlib.com/content/view/2575/31/> [in Ukrainian].

Lakhmaniuk, T. V. (2012). Ukraina i Turetska Respublika: shliakhy spivrobitnytstva [Ukraine and the Republic of Turkey: ways of cooperation]. *Ukraina–levropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriya: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny / Hol. red. L. M. Aleksiiyevets. Vyp. 9: Ukraina–levropa–Svit: tvorymo istoriiu RAZOM. Prysviachuietsia Yevro-2012. Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka, S. 140–145.* [in Ukrainian].

Motsyk, O. (2001). Chorne more yednaie nas: Ukrainsko-turetski vidnosyny [The black sea unites us: ukrainian-turkish relations]. *Polityka i chas.* №7. C. 3–9. [in Ukrainian].

Ofitsiine predstavnytstvo prezidenta Ukrainy [Official representation of the president of Ukraine]. URL: <http://www.president.gov.ua/news/?cat=1> [in Ukrainian].

Parakhonskyi, B. O. (2001). Stratehichni interesy Ukrainy v krainakh Chornomorskoho rehionu ta problemy natsionalnoi bezpeky [Ukraine's strategic interests in the countries of the Black Sea region and the problems of national security]. K.: NISD, 134 s. [in Ukrainian].

Poberezhnyi, V. (2001). Turechchyna u zovnishnii politytsi Ukrainy [Turkey in the foreign policy of Ukraine]. *Nova polityka.* №3. S. 28–33. [in Ukrainian].

Posolstvo Ukrainy v Turetskii Respublitsi [Embassy of Ukraine in the Republic of Turkey]. URL: <http://turkey.mfa.gov.ua/ua/ukraine-tr/culture> [in Ukrainian].

Serhiichuk, B. (2012). Na mezhi dvokh svitiv: ukraïnsko-turetski vidnosyny v sered. XVI – na poch. XXI st. [On the brink of two worlds: ukrainian-turkish relations among.] K.: Serhiichuk M. I., 320 s. [in Ukrainian].

Sylina, T. (n. d.). Abdulla Hiul: Turechchyna pidtrymuie pryiednannia Ukrainy do planu dii shchodo ... [Abdullah Gul: Turkey supports Ukraine's accession to the action plan for .]. URL: <http://turkey.mfa.gov.ua/ua/ukraine-tr/culture> [in Ukrainian].

Uriadovyi portal: Ukraina i Turechchyna obhovoryly pytannia dvostoronnoi spivpratsi v enerhetychnii sferi [Government portal: Ukraine and Turkey discussed bilateral cooperation in the energy sector]. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244964013&cat_id=244276429 [in Ukrainian].

Shyshkina, V. (2005). Istoryko-politychni pidstavy ukraïnsko-turetskoho partnerstva. *Polityka i chas* [Historical and political foundations of the ukrainian-turkish partnership]. №5. S. 84–94. [in Ukrainian].

Shyshkina, V. (2003). Suchasni ukraïnsko-turetski vidnosyny: zdotuky i perspektyvy [Modern ukrainian-turkish relations: achievements and prospects]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn: Zb. nauk. pr. Vyp. 42. Ch. I.* K.: Kyivskiy natsionalnyi universytet im. T. Shevchenka, S. 47–54. [in Ukrainian].

Shcherba, O. V. (2012). Stanovlennia ta rozvytok politychnykh vidnosyn mizh Ukrainoiu i Turechchynoiu u pershii dekadai XXI st. [Formation and development of political relations between Ukraine and Turkey in the first decade of the XXI century]. *Panorama politolohichnykh studii.* Vyp. 9. S. 69–74. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pps_2012_9_12.pdf. [in Ukrainian].

UDK 94(477):339.16.012.34 Гелей

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.22

Василь ФУТАЛА

доктор історичних наук професор кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, 82100 (vfutala@ukr.net)

Vasyl' FUTALA

PhD hab. (History), Professor, Department of Ukraine's History of Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Street, Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (vfutala@ukr.net)

ORCID: orcid.org/0000-0003-2521-4710

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ В ТВОРЧІЙ ЛАБОРАТОРІЇ СТЕПАНА ГЕЛЕЯ

Анотація. *Мета дослідження* – показати внесок С.Гелея у вивчення історії українського кооперативного руху, з'ясувати концептуальні засади його праць. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, системності, об'єктивності, а також на методи історіографічного аналізу та синтезу. **Наукова новизна** полягає у тому, що з'ясовано якісну повноту історичної інформації історіографічних джерел, виокремлено персональний внесок ученого в кооперативну науку. **Висновки.** Показано, що у текстах дослідника чітко простежуються історико-теоретичні, історичні та соціально-економічні аспекти минулого й сучасного української кооперації. Учений дав фахівцям-кооператорам та широкому загалу необхідні знання про сутність споживчої кооперації, її місце та роль в історичному й економічному процесах, розкрив основні етапи розвитку кооперативного руху та його вплив на господарське і суспільне життя країни.

Ключові слова: Степан Гелей, творча лабораторія, історіографічне джерело, український кооперативний рух, споживча кооперація, кооперативна ідея, кооперативна наука.

HISTORY OF THE UKRAINIAN COOPERATIVE MOVEMENT IN THE STEPAN GELEJ'S CREATIVE LABORATORY

Summary. *The aim of this study.* To show S. Gelej's contribution to the study of the history of the Ukrainian cooperative movement, to find out the conceptual foundations of his works, and, therefore, to prepare the prerequisites for the creation of a scientific biography of a scientist. **Research methodology** is based on the principles of historicism, systemicity, and objectivity. In solving specific problems, methods of historiographical analysis and synthesis were applied. **Scientific novelty** of the research consists in the fact that the factual level and qualitative completeness of the historical information of the analyzed historiographic sources are determined, the personal contribution of the scientist to the cooperative science is singled out. **Conclusions.** In the creative heritage of Professor S. Gelej – dozens of studies about social and economic processes in the pre-Soviet and Soviet Ukraine, the cooperative movement of Ukrainians in modern times. The texts of the researcher clearly trace the historical-theoretical, historical and socio-economic aspects of the past and modern the Ukrainian cooperations. The scientist gave the cooperative science, specialists-cooperators, heads of business organizations, students of institutions of higher education and the wide readership the necessary knowledge about the essence of consumer cooperation, its place and role in historical and economic processes, revealed the main stages of development of the cooperative movement and its influence on the economic and public life of the country. The researcher showed the contribution of cooperations in the Ukrainian national movement and the practice of state formation, traced the development of the Ukrainian cooperative idea in the context of the pan-European and world cooperative movement, substantially supplemented the existing ideas about the traditions of the domestic cooperative movement. In addition, S. Gelej became the organizer and ideological inspiration for studying the history of Ukrainian cooperation, as evidenced by the textbooks published under his leadership, historical sketches of cooperative leaders, a series of serial scientific publications, materials of scientific conferences. The scientist evaluates cooperations as a social discovery of modern civilization, based on the natural properties of man, on economic interest and most fully corresponds to the ideals of justice and freedom.

Key words: Stepan Gelej, creative laboratory, historiographic source, Ukrainian cooperative movement, consumer cooperation, cooperative idea, cooperative science.

Постановка проблеми. В умовах розбудови незалежної Української держави значно активізувався науковий та пізнавальний інтерес до історії української кооперації. Особливо важливим є суспільний резонанс теми, адже йдеться про те, як досвід кооперативного будівництва може бути використаний сьогодні і в перспективі для успішного розвитку кооперації, залучення широких людських мас до участі в суспільному житті і трансформаційних економічних процесах. Кооперативною тематикою сьогодні займаються десятки істориків та представників інших соціогуманітарних наук (М. Аліман, С. Бабенко, В. Вісин, Т. Вісіна, Л. Дрогомирецька, С. Кульчицький, В. Марочко, Р. Пастушенко, В. Семчик, З. Струк, І. Фареній та ін.), серед яких найпомітнішим є С. Гелей. Відтворення творчого доробку вченого дає можливість глибше зрозуміти економічний, соціокультурний та державотворчий потенціал українського кооперативного руху.

Аналіз досліджень. Перші оцінки творчого доробку вченого у вигляді рецензій на його праці з'явилися наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. Багато біоісторіографічного матеріалу міститься у ювілейному збірнику на пошану С. Гелея (Коруч (ed.), 2011). Вагоме слово про ювіляра сказали науковці Р. Кирчів, І. Копич, М. Литвин, журналісти А. Михайленко та М. Мазур, письменник Р. Коритко. Автор цих рядків також поцінував науковий доробок професора С. Гелея, опублікувавши 2016 р. розлогу рецензію на його найновішу книгу (Futala, (2016). Проте аналітичних праць недостатньо як порівняти з наявним обсягом фактологічних досліджень, які вийшли з-під пера цього історика.

Мета статті – показати внесок С. Гелея у дослідження історії українського кооперативного руху, з'ясувати концептуальні засади його праць, а відтак, підготувати передумови для створення наукової біографії вченого.

Виклад основного матеріалу. У науковому доробку С. Гелея є близько 80-ти публікацій на означену тематику, у т. ч. шість монографій (чотири одноосібні та дві у співавторстві) (Helej (ed.), 1999, Helej (ed.), 2001), Helej (ed.), 2007, Helej, 2008, Helej, 2010a, Helej, 2011 a, Helej, 2016) і п'ять підручників (у співавторстві) (Helej, Babenko, Haliuk, 1995, 2004, Helej, Pastushenko, 2006, Helej, Semchuk, Babenko, 1998). У його текстах чітко простежуються історико-теоретичні, історичні та соціально-економічні аспекти українського кооперативного руху.

Аналізуючи процес зародження та еволюції кооперативної ідеї, вчений з'ясував, що українська кооперативна думка формувалася в умовах капіталістичної системи і відображала як загальноєвропейські ознаки, так і національні особливості, притаманні ментальності українського народу (Helej (ed.), 2013, р. 44). Формування кооперативної ідеології в Україні відбувалося у декілька етапів. На першому, що охоплював 60–70-ті рр. XIX ст., спостерігається кристалізація в суспільній свідомості кооперативної ідеї в найширшому її розумінні, як господарської співпраці та взаємодопомоги (Helej (ed.), 2013, р. 61).

У цьому контексті предметом пильної уваги С. Гелея стали економічні погляди видатних українських мислителів другої половини XIX ст. – М. Драгоманова, М. Зібера, С. Подолинського та І. Франка. На думку автора, у кооперативній ідеології М. Драгоманова віддзеркалилися традиції української суспільно-політичної думки – соціальна спрямованість, пошук соціальної справедливості в економічних відносинах, оцінка цих відносин із позиції етики і моралі. Його теорія ніколи не була суто економічною, кооперативною, натомість виглядала явищем синтетичним, багатоплановим, вводила в свій контекст духовні цінності, потужний соціальний пласт (Helej (ed.), 2013, р. 66, Helej, 2001a, р. 145). М. Зібер ввів у науковий обіг поняття теорії кооперації в розширеному розумінні слова як «теорії самого суспільства» (Helej (ed.), 2013, р. 68). Соціалістичні міркування С. Подолинського ґрунтувалися на ідеях виробничого кооперування, а структура його громадянства дуже нагадує сучасне кооперативне будівництво: споживчі товариства, територіальні

спілки, національна спілка, міжнародний кооперативний альянс (Helej (ed.), 2013, p. 71).

На думку С. Гелея, найбільший внесок у розвиток кооперативної думки на західних землях України зробив І. Франко (власне з І. Франком історик пов'язує важливий етап у розвитку українського кооперативного руху в Галичині). Організацію українського суспільства у спілки й товариства великий мислитель розцінював як потужний засіб культурного, політичного й економічного піднесення українського народу. Кооперативну форму співпраці пропонував використати для боротьби з соціальним злом (Helej (ed.), 2013, p. 73, Helej, 2007, p. 22).

Отож, резюмував дослідник, кооперативна думка в Україні впродовж другої половини XIX ст. не тільки засвоїла основні засади кооперативної теорії країн Західної Європи, а й відродила традиційні цінності національного способу життя, що були властиві українцям у минулому – добровільно об'єднуватися у вільні спілки для співпраці, самопомоги і самооборони (Helej (ed.), 2013, p. 78).

Наступний етап формування національної кооперативної ідеології, як слушно вважає С. Гелей, припадає на першу половину XX ст. Одними з перших популяризаторів нової кооперативної ідеології – кооператизму – були С. Кузик, К. Паньківський, І. Петрушевич та ін. Та чи не найбільший вплив на формування кооперативного світогляду української молоді мав М. Левитський. Завдяки його кооперативно-просвітницькій діяльності український національний рух дедалі більше поєднувався з кооперативним. Незважаючи на те, що М. Левитський вважав кооперацію самодостатньою формою господарського життя, що здатна охопити всі сфери і становити соціально-економічну основу нового суспільного ладу, він все ж не вважав кооперативне суспільство завершальним етапом соціального прогресу. «Артільний батько» був переконаний у тому, що селянські господарства за рядом характеристик ефективніші за великі сільськогосподарські підприємства. Однак тільки за умов кооперування вони спроможні реалізувати свої переваги дрібнотоварного виробництва (Helej (ed.), 2013, p. 82–83).

На переконання С. Гелея, до числа тих, хто палко підтримував ідею створення національної системи кооперації, належав М. Туган-Барановський. У філософській основі мислення великого вченого лежала свобода самовизначення особи, яку він вважав найвищою суспільною цінністю, без якої не могла вирішуватися проблема суспільної справедливості та «гармонійного поєднання свободи кожного із свободою всіх». Цей же ідеал, на думку М. Туган-Барановського, покладався в основу кооператизму (Helej (ed.), 2013, p. 85–87, Helej, 1998b, p. 13–14).

В епіцентрі дослідницької уваги С. Гелея перебував і творчий доробок подвижників кооперативної ідеї в еміграції та в Західній Україні – Б. Мартоса, Ю. Павликовського, О. Луцького, К. Коберського, А. Жука, Є. Храпливого, І. Витановича та ін. (Helej (ed.), 2013, p. 87–108). Як висновував автор, в українській кооперативній думці «закладено найпривабливіші демократичні і гуманістичні ознаки прогресивного розвитку людства» (Helej (ed.), 2013, p. 108).

До історико-теоретичних праць С. Гелея слід віднести його статтю «Етапи розвитку споживчої кооперації України» (Helej, 1998a, Helej, 2011a, p. 370–381). На думку автора, 1860–1880-ті рр. – це період зародження споживчої кооперації. Його характерні ознаки: ознайомлення українців з кооперативною ідеєю, поява перших споживчих товариств, спроби українських кооператорів налагодити зв'язки між товариствами і налагодити контакти з європейським кооперативним рухом, пробудження «кооперативного духу», кооперативної ідентичності (згоди і бажання спільно кооперативом вирішувати свої проблеми).

1890–1918 рр. – новий період в історії споживчої кооперації України. Для нього характерні: поширення кооперативної ідеї серед населення українських земель, різке зростання кількості споживчих товариств та загальної чисельності їх членів,

формування системи споживчої кооперації на східно- та західноукраїнських землях, орієнтація споживчих кооперативів на задоволення національно-культурних потреб і захист національних інтересів українців (переважно на західноукраїнських землях), утвердження кооперативної ідентичності у свідомості багатьох керівників та членів споживчих товариств, створення основ національної кооперативної ідеології (Helej, 1998a, p. 112, Helej, 2011a, p. 372–373).

Наступний етап розвитку споживчої кооперації С. Гелей пов'язує з часом українських визвольних змагань. Ставши внаслідок історичних причин важливим фактором національного українського відродження, ствердив автор, українська кооперація існувала до кінця 1920-х рр., заповнюючи структурні ніші в соціальному, господарському та культурному житті народу (Helej, 1998a, p. 116, Helej, 2011a, p. 377).

За спостереженнями дослідника, в умовах УРСР споживча кооперація стала бюрократичною організацією – складовою радянської бюрократичної системи. Кооперативне чиновництво все більше втрачало гнучкість, ефективність його праці знижувалася, особисті та групові інтереси працівників апарату поступово ставали домінуючими, відсунувши на другий план безпосередні цілі діяльності кооперативної системи. Назагал, підсумував автор, упродовж 1930–1980-х рр. споживча кооперація набула інших, невластивих їй ознак. Вона стала суто господарською інституцією, офіційною метою якої була організація «товарного обміну між містом і селом, промисловістю та сільським господарством» (Helej, 1998a, p. 118, Helej, 2011a, p. 380).

Розмірковуючи про сучасний стан споживчої кооперації, вчений висловив сподівання, що вона «розвиватиметься в єдиному руслі устроєвих змін української держави, спрямованих на розбудову демократії та ринкової економіки» (Helej, 1998a, p. 119, Helej, 2011a, p. 381).

Ця теза отримала дальший розвиток у статті, присвяченій перспективам української кооперації (Helej, 2001b). На думку автора, активізація кооперативного руху в Україні сприятиме вирішенню господарських проблем як на державному, так і на місцевому рівнях. Для цього потрібна розробка концептуальних засад функціонування кооперативного сектора як певної системи в народногосподарському комплексі, що складалась би з автономних підсистем, тобто кооперативних структур різних оферта видів діяльності. Особливо важливо, щоб вже на початковій стадії функціонування різних видів кооперації її діяльність ґрунтувалась на досконалому законодавстві (Helej, 2001b, p. 22, Helej, 2011a, p. 423).

В умовах сьогодення, як вважає вчений, рівень соціального розвитку кооперативного руху все більше буде визначатися рівнем управління, яке потребує удосконалення як кооперативної ідеології, тобто основних принципів і цінностей, так і фахового менеджменту (Helej, 2001b, p. 22, Helej, 2011a, p. 423). Щодо споживчої кооперації, то вона вимагає обґрунтованого визначення стратегічних напрямів здійснення ефективної економічної політики. Без цього неможливо забезпечити стабілізацію та нарощування обсягів виробництва і на цій основі підвищення добробуту пайовиків, усіх верств населення (Helej, (2001b, p. 23, Helej, 2011a, p. 424). Автор наголосив, що потребує вдосконалення система кредитування кооперативних формувань із обов'язковим включенням в цю систему оподаткування кооперативів і запровадити відповідні пільги для стимулювання їх розвитку. Вимагають заохочення наукові пошуки щодо розробок механізму регулювання внутрішніх економічних взаємовідносин у кооперативах та економічних міжкооперативних взаємовідносин.

У 2013 р. С. Гелей знову повернувся до проблеми уроків і перспектив українського кооперативного руху. Тоді автор висловив низку оригінальних думок, одна з яких така: «На жаль, цей безцінний досвід сьогодні нереалізований і невикористаний потенціал, здатний за сприятливих умов стати реальною силою забезпечення матеріальних і духовних потреб людей. Для поліпшення ситуації слід лібералізувати

економіку, демократизувати політичне життя, сформувати основи громадянського суспільства. Держава повинна чітко визначити кооперативну політику, активно пропагувати кооперативну ідею, яка неодмінно знайде своїх ширих прихильників серед еліти української нації» (Helej, 2013a, p. 44).

Інший напрям наукових студій С. Гелея – історія української кооперації. Цей блок публікацій відкриває стаття про перше споживче товариство в Галичині «Народна торгівля» (Helej, 1996a). Автор довів, що ця спілка була найбільшою споживчою кооперацією 1-го ступеня, мала свої філії і склади по всій Західній Україні. Якщо у 1924 р. «Народна торгівля» об'єднувала 5 481 членів, а в 1935 – 6 247 (у т. ч. 428 кооперативів), у 1937 – на всіх її 6 443 члени було 5 837 фізичних осіб, 86 міських споживчих кооперативів, 271 сільський закупочно-збутовий кооператив. Це свідчило про те, констатував дослідник, що «Народній торгівлі» належала велика роль у справі розвитку українського «третього стану», провідною ідеєю якого було «створення індустріального крамарства» (Helej, 1996a, p. 50, Helej, 2016, p. 417).

Зародження і розвиток економічної освіти в Галичині висвітлено у статтях «З історії торговельної та кооперативної освіти в Галичині» (Helej, Pastushenko, 1996a) та «Просвіта і кооперативний рух у Галичині» (Helej, Pastushenko, 1996b). З'ясовано, що фахова торговельна освіта в національному регіоні України бере свій початок від 1817 р., коли засновано реальну школу у Львові. Спеціалістів для торговельних та промислових приватних, кооперативних і державних організацій готували мандрівні інструктори, короткотермінові курси і практика в закладах «Народної торгівлі», господарські гуртки, що їх з початку ХХ ст. створювали при філіях товариства «Сільський господар», засновані Просвітою дворічна торговельна школа у Львові (1911) і господарська школа для дівчат в Угерцях Винявських (1912). Найпоширенішими в міжвоєнний період були трирічні торговельні школи. Тоді ж вищу торговельну освіту в Галичині давала Вища школа закордонної торгівлі у Львові. Як слушно зауважив автор, важливим результатом подвижницької праці Просвіти було виникнення в краї розгалуженої мережі українських економічних закладів кооперативного типу. А наступним її кроком стала навчально-господарська діяльність (Helej, Pastushenko, 1996b, p. 101, Helej, 2016, p. 431–432).

Регіональні аспекти кооперативного руху в Галичині С. Гелей вдало проілюстрував на прикладі Львова. Автор показав, що вже в 90-х рр. ХІХ ст. це місто відіграло роль консолідуючого центру української кооперації. Наприкінці 1930-х рр. на підприємствах, у крамницях і конторах українських кооперативів працювало майже півтори тисячі робітників та службовців. Працівники інших українських громадських установ, викладачі українських шкіл, журналісти, власники та робітники дрібних приватних торговельних, промислових і ремісничих підприємств, які здебільшого також були кооператорами, становили приблизно стільки ж. Разом з членами їх родин – це близько 12 тис. осіб, тобто до 20 % тодішнього українського населення Львова. Гуртування навколо кооперації робило цих людей дійсно «поважною армією» національної ідеї, що її не в силі були знищити ані економічні негаразди, ні принади колонізації та антиукраїнські погроми (Helej, Pastushenko, 1998b, p. 65, Helej, 2011a, p. 387–388).

Духовною основою економічного розвитку української Галичини було греко-католицьке духовенство. Ця теза С. Гелея пронизує всю статтю «Для загального добра. Вплив Української Греко-Католицької Церкви на становлення та розвиток кооперативного руху в Галичині». Відомими кооператорами, як показав історик, стали отці Степан Качала, Данило Тинячкевич, Теодор Цегельський, Степан Городецький та багато інших. У 1926 р. серед 1 460 українських кооперативів було 646 або 44,2 %, в яких до складу надзірних рад чи дирекцій входили греко-католицькі священники. На думку С. Гелея, така висока участь духовенства у керівництві кооперативним рухом була зумовлена: 1) браком кваліфікованих кадрів; 2)

структурою українського суспільства, в якому переважало сільське населення; 3) практикою священницького господарювання; 4) тісним зв'язком кліру з національним рухом (Helej, 2003, p. 121, Helej, 2016, p. 445).

У статті «Кооперативний рух в Галичині кінця XIX – першої половини XX ст. На матеріалах Рогатинського повіту» автор довів, що західноукраїнська кооперація досягла найбільших успіхів у міжвоєнний період XX ст. Підтвердженням цього є, зокрема, те, що на початок 1930-х рр. Ревізійний союз українських кооперативів став найбільшим кооперативним об'єднанням у Польщі. Під його підпорядкуванням перебувало 26,3 % загальної кількості кооперативів, хоча українці становили лише 11 % населення. Водночас п'ять польських ревізійних союзів об'єднували лише 61 % кооперативів (Helej, 2016, p. 519).

Внесок чільних кооператорів у боротьбу за українську державність представлено у статті «Українські кооперативні діячі Західної України – учасники Першої світової війни та Української національної революції». Автор зосередив свій погляд передусім на постаті Костя Левицького, згодом висвітлив діяльність Зиновія Пеленського, Іллі Витановича, Романа Смаль-Стоцького, Андрія Палія, Євгена Храпливого, Дениса Коренця. Не оминув увагою громадську діяльність представниць українського жіноцтва – Олени Степанів, Ольги Бачинської, Іванки Блажкевич, Константини Малицької. Підбиваючи підсумок, дослідник вказав на те, що саме в часи великих випробувань українське населення виявило несподівано високу моральну силу. В його середовищі формувався новий тип лідерів свідомих своїх цілей, з ідеалістичною сміливістю, почуттям відповідальності за власні слова і вчинки, готовністю віддати життя за національну справу (Helej, 2016, p. 554).

Слід зауважити, що біографічний метод дослідження є одним із провідних у творчій лабораторії С. Гелея. Це засвідчують вже названі його книги (Helej (ed.), 1999, p. 20–28, 169–191, 300–315, 421–441, Helej (ed.), 2001, p. 67–79, 93–121, 136–140, 178–188, 217–235, Helej (ed.), 2007, p. 15–77, 154–167, 180–196, Helej, 2011a, p. 565–699, Гелей, С. (2016): 667–724). Саме тут зібрано й науково осмислено найбільшу кількість емпіричних даних про діячів української кооперації – Платона та Василя Смирненків, Івана Франка, Михайла Туган-Барановського, Романа Залозецького, Степана Федака, Зиновія Пеленського, Остапа Нижанківського, Костя Левицького, Омеляна Сасевича, Миколу Заячківського, Дмитра Ісаєвича, Йоахима Волошиновського, Кузьму Безкровного, Михайла Холєвчука, Михайла Корчинського, Андрія Качора та ін.

Найбільшим досягненням С. Гелея у цій сфері наукового пошуку є створення просопографічного портрету визначного українського вченого та громадського діяча Іллі Витановича. С. Гелей аргументовано довів, що І. Витанович був глибоко обізнаний з актуальними проблемами історії України, економічної думки, соціології, проте найбільший внесок зробив у розвиток кооперативної науки. Кооперацію учений вважав соціальним відкриттям новітньої цивілізації, яка об'єднувала людей скромного достатку, дрібних товаровиробників, відносно небагатих споживачів товарів і послуг. Кооперативи, на думку І. Витановича, захищали їх інтереси, задовольняли матеріальні і духовні потреби, сприяли розвитку ринкових відносин і створювали у державі соціальну стабільність. У кооперації українське громадянство було схильне вбачати конкурентну форму демократії, яка наближала Україну до демократичного Заходу й відривала її від деспотичного Сходу. І. Витанович, переконливо ствердив С. Гелей, завжди відстоював незалежний розвиток української кооперації як економічної основи незалежності Української держави (Helej, 2010a, p. 511–512).

Багатством фактологічного матеріалу та глибоких узагальнень позначена стаття «Українська кооперація в Галичині у період між світовими війнами» (Helej, 2013b, p. 201–239, Helej, 2016, p. 567–608). Основні аспекти розвідки такі: стан української кооперації після закінчення Першої світової війни, політика польської влади щодо

української кооперації (переслідування українських кооперативів на початку 1920-х рр., брутальне нищення українських кооперативів під час пацифікації Галичини 1930 р. та ін.), особливості українського кооперативного руху, динаміка зростання кількості кооперативів та їх соціальний склад, поширення кооперативних знань, пропаганда кооперативних ідей засобом друкованого слова. Як і в попередніх публікаціях незмінною залишається авторська концепція: «Українська кооперація... привчала селян до товарно-грошових відносин, прилучала до новітніх технологій та передових європейських методів господарювання... Пробудивши припані можливості селянства до розвою масової господарської культури вона спонукала українців реалізувати свої творчі можливості у розбудові національного життя. Наявність національної економіки у вигляді «кооперативної республіки» ставала важливою зброєю у боротьбі за незалежність, доводячи всьому світові, що українці є повноцінною нацією, здатною власними силами розвинути своє господарство, а отже мати свою державність» (Helej, 2013b, p. 239, Helej, 2016, p. 608).

Успішно розвивалася кооперація й на Волині. Незважаючи на великі труднощі – нестачу власних коштів, недостатній розвиток комунікацій, віддаленість від великих торговельно-промислових центрів, відсутність належного досвіду кооперування тощо, – на початку 1938 р. у Волинському воєводстві діяли 577 кооперативних організацій, з них 228 – ощадно-позичкових, 92 – молочарських, 231 – споживчих, 11 – сільськогосподарсько-торговельних, 15 – іншого профілю. Загальна кількість членів цих кооперативів становила 130 тис. осіб (Helej, Shabala, 1998a, p. 50, Helej, 2011a, p. 391). Штучні перешкоди польської влади (створення т. зв. «сокальського кордону») не завадили українсько-волинським споживчим кооперативам підтримувати нелегальні стосунки з галицькими кооперативними союзами, зокрема налагоджувати ділові контакти з Центросоюзом і «Народною торгівлею». Назагал кооперативний рух на Волині виконав свою історичну місію. На обмеженій території він був частиною тих глобальних процесів, які охопили всю Україну (Helej, Shabala, 1998a, p. 57–58, Helej, 2011a, p. 398).

Ознайомлення з науковим доробком С.Гелея переконує, що найбільше зацікавлення вченого викликала історія споживчої кооперації. На його переконання, періодом відродження української кооперації в Західній Україні стали 1920-ті рр. Споживчі кооперативи розбудовувалися за триступеневою організаційною схемою: місцеві низові кооперативи по селах, або кооперативи I ступеня (об'єднували фізичних членів, діяли на підставі статуту, за яким, зокрема, передбачалося ведення ними торговельно-споживчої діяльності, організація промислових відділів, будівництво й експлуатація малих підприємств, надання кредитів для відбудови та раціоналізації господарства, піднесення рівня агрокультури тощо; вони мали створюватися на засадах самокупності); окружні або повітові союзи (ОСК і ПСК), або кооперативи II ступеня (мусили пропагувати ідеї кооперації, об'єднувати та координувати діяльність кооперативів). Контролював усю кооперативну діяльність Крайовий ревізійний союз. Краєвим об'єднанням сільської закупівельно-збутової кооперації став «Центросоюз» – кооператив третього ступеня. Його членами могли бути тільки юридичні особи, тобто кооперативні спілки та товариства (Helej, 2010b, p. 166, Helej (ed.), 2013, p. 477). У 1925 р. у Західній Україні функціонувало вже 27 ПСК і ОСК, які об'єднували 724 сільські господарсько-споживчі кооперативи (Helej, 2010b, p. 167, Helej (ed.), 2013, p. 478). Основу західноукраїнської кооперації складало селянство. Національний склад споживчих товариств був таким: українці становили 97,4 %, поляки – 2,3 %, євреї – 0,2 %, представники інших національностей – 0,2 % (Helej, 2010b, p. 171, Helej (ed.), 2013, p. 486).

С.Гелей ґрунтовно дослідив не тільки економічні здобутки споживчих товариств, а й їх соціальну роль. З'ясовано, що культурно-освітня діяльність українських кооперативів спрямовувалася на підвищення загальноосвітнього рівня українського

населення та підготовки кадрів для кооперативної й господарської роботи. Кооперація також сприяла піднесенню культури господарювання українського народу. Зміст і засоби роботи у цьому напрямі визначалися необхідністю поширення передових форм господарської самодіяльності, що мало сприяти піднесенню прибутковості селянських господарств, а отже підвищенню добробуту й рівня життя українського населення (Helej, 2010b, p. 179–181, Helej (ed.), 2013, p. 498–501).

Привертають увагу погляди С. Гелея на становище української кооперації в період Другої світової війни. Доведено, що поділ Польщі 1939 р. на дві окупаційні зони – радянську та німецьку – зумовив відмінність у правовому статусі кооперації. Гостра потреба у закупівлі сільськогосподарської продукції та відсутність власних кадрів для виконання цього масштабного завдання були причиною того, що німецька влада залишила в кооперації довоєнні кадри. Важливим здобутком політичних та кооперативних діячів у 1939–1941 рр. було виокремлення українських кооперативів зі структури польських ревізійних союзів. Політика радянської влади щодо української кооперації в Галичині полягала в уніфікації з кооперативною системою України. Спроба кооператорів знайти якусь форму співпраці з новою владою закінчилася невдачею. Українська кооперація, яка підпорядковувалася німецькій адміністрації, виконувала визначені їй завдання щодо збору контингенту, розподілу преміальних товарів і пайків за картками, але водночас захищала інтереси українського населення від надмірних контингентів, від вивезення на роботу до Німеччини, від голоду та безробіття. Українські кооперативи своєю працею створювали економічну основу культурно-освітнього та політичного життя на окупованій території, допомагали підпіллю. Після звільнення Галичини від німецьких окупаційних військ українська кооперація в її класичній формі припинила існувати (Helej S, Helej T, 2001, p. 369–370, Helej, 2011a, p. 467–468).

Важливим фактором у розвитку кооперативно-культурного просвітництва стало видання кооперативної періодики. С. Гелей класифікував кооперативні видання першої половини ХХ ст. за формою, періодичністю виходу у світ і тематичним напрямом, а також охарактеризував найбільш відомі форми таких видань. Найбільше уваги приділив тижневикам «Світова Зірниця», «Господарсько-кооперативний часопис», місячникам «Економіст», «Кооперативна республіка», «Кооперативна родина», календарю «Сільський господар». Провідна авторська думка – кооперативні видання стали не тільки носіями кооперативних знань і переваг кооперативних організацій для широких верств населення, а й сприяли здійсненню модернізації господарського життя України (Helej, 2011b, Helej, 2016, p. 493–507).

Висновки. Як бачимо, у доробку професора С. Гелея – десятки розвідок про соціально-економічні процеси в дорадянській і радянській Україні, кооперативний рух українців у модерну добу. Учений дав кооперативній науці, фахівцям-кооператорам, керівникам господарських організацій, студентам закладів вищої освіти та широкому читацькому загалу необхідні знання про сутність споживчої кооперації, її місце та роль в історичному й економічному процесах, розкрив основні етапи розвитку кооперативного руху та його вплив на господарське і суспільне життя країни. Дуже важливим є те, що дослідник показав внесок кооперації в український національний рух і практику державотворення, простежив розвиток української кооперативної ідеї в контексті загальноєвропейського та світового кооперативного руху, суттєво доповнив наявні уявлення про традиції вітчизняного кооперативного руху. До того ж, С. Гелей став організатором та ідейним натхненником вивчення історії української кооперації, про що свідчать видані під його керівництвом навчальні підручники, історичні нариси про діячів кооперації, низка серійних наукових видань, матеріали наукових форумів.

Бібліографія

- Гелей, С.** (2001a). Михайло Драгоманов – предтеча українського кооператизму. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис: зб. на пошану професора Олександра Карпенка. Ч. 5–6.* 139–146.
- Гелей, С. Д.** (2008). Львівська комерційна академія: Нарис історії. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії. 624 с.
- Гелей, С.** (1996a). «Народна торгівля» – перше споживче товариство в Галичині. *Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти: зб. наукових статей.* Київ: Вісті. 44–54.
- Гелей, С.** (1998b). Михайло Туган-Барановський – визначний теоретик кооперативного руху. *Українська кооперація: Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 1.* Львів: Коопосвіта. 5–17.
- Гелей, С.** (1998a). Етапи розвитку споживчої кооперації України. *Проблеми розвитку споживчої кооперації України в ринковому середовищі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Ч. 1.* Львів: Коопосвіта. 109–119.
- Гелей, С.** (2001b). Організаційно-економічні засади процесу відродження національного кооперативного руху. *Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи: матеріали науково-практичної конференції. 22 листопада 2001 року. Ч. 2.* Львів: ЛФ УАДУ. 20–25.
- Гелей, С.** (2003). Для загального добра. Вплив української греко-католицької Церкви на становлення та розвиток кооперативного руху в Галичині. *Дзвін. Ч. 4. (702). Квітень.* 117–125.
- Гелей, С.** (2007). Кооперативна ідея в науковому доробку Івана Франка. *Вісті. Діловий випуск. Ч. 16 (777). 20 квітня.* Київ: Центральна спілка споживчих товариств України. 7–24.
- Гелей, С.** (2010a). Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність: монографія. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії. 584 с.
- Гелей, С.** (2010b). Розвиток української споживчої кооперації у Західній Україні в 20-х роках ХХ століття. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Вип. 9.* 158–192.
- Гелей, С.** (2011b). Кооперативна преса України у першій половині ХХ століття. *Вісті. Діловий випуск. Вкладка. Ч. 39 (631). 30 вересня.* Київ: Центральна спілка споживчих товариств України. 1–8.
- Гелей, С.** (2011a). Від національної ідеї до державності. Вибрані статті з історії України, політології, теорії та історії кооперації. Львів: Вид-во ЛКА. 738 с.
- Гелей, С.** (2013a). Кооперація і національне відродження української державності. *Вісник НТШ. Ч. 49.* 39–44.
- Гелей, С.** (2013b). Українська кооперація в Галичині у період між світовими війнами. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції. Том ССLХV.* 201–239.
- Гелей, С.** (2016). Про ідеї, героїв і політику. Вибрані статті та повідомлення. Львів: Вид-во Львівського торговельно-економічного університету. 928 с.
- Гелей, С.** (ed.) (1999). Українські кооператори (Історичні нариси). Книга 1. Львів: Коопосвіта. 456 с.
- Гелей, С.** (ed.) (2001). Українські кооператори (Історичні нариси). Книга 2. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії. 338 с.
- Гелей, С.** (ed.) (2007). Українські кооператори (Історичні нариси). Книга 3. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії. 328 с.
- Гелей, С.** (ed.) (2013). Споживча кооперація України. Від зародження до сьогодення: монографія. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії. 976 с.
- Гелей, С. Д., Бабенко, С. Г., Галуок, В. Г.** (1995). Історія кооперативного руху: підручник для студентів кооперативних вузів. Львів: Інститут українознавства НАН України. 410 с.
- Гелей, С. Д., Бабенко, С. Г., Гончарук, Я. А., Пастушенко, Р. Я.** (2004). Основи кооперації: Навч. посіб. Київ: Знання. 470 с.
- Гелей, С. Д., Пастушенко Р. Я.** (2006). Теорія та історія кооперації: Підручник. Київ: Знання. 513 с.

Гелей, С. Д., Семчик, В. І., Бабенко, С. Г. та ін. (1998с). Кооперативне право: підручник для кооперат., сільсько-госп., екон., юрид. вищих навч. закладів і фак. / за ред. чл.-кор. НАН України В. І. Семчика. К.: Ін.-Юре. 336 с.

Гелей, С. Д., Аліман, М. В., Бабенко, С. Г. (1996с). Історія споживчої кооперації України: Підручник для студентів кооперативних вузів / за ред. С. Гелея. Львів: Інститут українознавства НАН України. 384 с.

Гелей, С., Пастушенко, Р. (1996b). Просвіта і кооперативний рух у Галичині. *Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти: зб. наукових статей*. К.: Вісті. 99–105.

Гелей, С., Пастушенко, Р. (1996a). З історії торговельної та кооперативної освіти в Галичині. *Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти: зб. наукових статей*. К.: Вісті. 87–99.

Гелей, С., Пастушенко, Р. (1998b). Львів – столиця української кооперації. *Українська кооперація: Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 1*. Львів: Коопосвіта. 59–66.

Гелей, С., Гелей, Т. (2001). Правове становище української кооперації в період Другої світової війни. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Вип. 4*. 345–372.

Гелей, С., Шабала, Я. (1998a). Кооперативний рух на Волині у 1921–1939 роках. *Українська кооперація: Історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 1*. Львів: Коопосвіта. 47–58.

Конич, І. (ed.) (2011). Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея (*Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Вип. 10 / Львівська комерційна академія*). 640 с.

Футала, В. (2016). Рец. на: Гелей С. Про ідеї, героїв і політику. Вибрані статті та повідомлення. Львів: Вид-во Львівського торговельно-економічного університету, 2016. 928 с. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Серія: Гуманітарні науки. Вип. 14*. 139–144.

References

Helej, S. (2001a). Mykhailo Drahomanov – predtecha ukraïnskoho kooperatyizmu [Mikhail Drahomanov – forerunner of Ukrainian cooperatism]. *Halychyna. Naukovi i kulturno-prosvitni kraieznavchyi chasopys: zb. na poshanu profesora Oleksandra Karpenka. Ch. 5–6*. 139–146 [in Ukrainian].

Helej, S. D. (2008). Lvivska komertsiina akademiia: Narys istorii [Lviv Commercial Academy: History Essay]. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi komertsiinoi akademii. 624 s. [in Ukrainian].

Helej, S. (1996a). «Narodna torhivlia» – pershe spozhyvche tovarystvo v Halychyni [«Folk trade» – the first consumer society in Galicia]. *Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy: Istorychni ta sotsialno-ekonomichni aspekty: zb. naukovykh statei*. Kyiv: Visti. 44–54 [in Ukrainian].

Helej, S. (1998b). Mykhailo Tuhán-Baranovskyy – vyznachnyi teoretyk kooperatyvnoho rukhu [Michael Tugan-Baranowski – a prominent theoretician of the cooperative movement]. *Ukrainska kooperatsiia: Istorychni ta sotsialno-ekonomichni aspekty. T. 1*. Lviv: Kooposvita. 5–17 [in Ukrainian].

Helej, S. (1998a). Etapy rozvytku spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy [Stages of Consumer Cooperatives Development in Ukraine]. *Problemy rozvytku spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy v rynkovomu seredovyshchi: materialy mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii. Ch. 1*. Lviv: Kooposvita. 109–119 [in Ukrainian].

Helej, S. (2001b). Orhanizatsiino-ekonomichni zasady protsesu vidrozhennia natsionalnoho kooperatyvnoho rukhu [Organizational and economic principles of the process of revival of the national cooperative movement]. *Ukrainske derzhavotvorenna: uroky, problemy, perspektyvy: materialy naukovy-praktychnoi konferentsii. 22 lystopada 2001 roku. Ch. 2*. Lviv: LF UADU. 20–25 [in Ukrainian].

Helej, S. (2003). Dlia zahalnoho dobra. Vplyv ukraïnskoi hreko-katolytskoi Tserkvy na stanovlennia ta rozvytok kooperatyvnoho rukhu v Halychyni [For the general good. Influence of the Ukrainian Greek Catholic Church on the Formation and Development of the Cooperative Movement in Galicia]. *Dzvin. Ch. 4. (702). Kvitén*. 117–125 [in Ukrainian].

Helej, S. (2007). Kooperatyvna idea v naukovomu dorobku Ivana Franka [The cooperative idea in the scientific heritage of Ivan Franko]. *Visti. Dilovyi vypusk. Ch. 16 (777). 20 kvitnia*. Kyiv: Tsentralna spilka spozhyvchykh tovarystv Ukrainy. 7–24 [in Ukrainian].

Helej, S. (2010a). Illia Vytanovych: nauko-pedahohichna ta hromadska diialnist: monohrafiia [Ilya Vytanovych: scientific-pedagogical and public activities: monograph]. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi komertsii noi akademii. 584 s. [in Ukrainian].

Helej, S. (2010b). Rozvytok ukraïnskoi spozhyvchoi kooperatsii u Zakhidnii Ukraini v 20-kh rokakh XX stolittia [The development of the Ukrainian consumer co-operation in Western Ukraine in the 20's of the twentieth century]. *Visnyk Lvivskoi komertsii noi akademii. Seriia – humanitarni nauky. Vyp. 9*. 158–192 [in Ukrainian].

Helej, S. (2011b). Kooperatyvna presa Ukrainy u pershii polovyni XX stolittia [Cooperative press Ukraine in the first half of the twentieth century]. *Visti. Dilovyi vypusk. Vkladka. Ch. 39 (631). 30 veresnia*. Kyiv: Tsentralna spilka spozhyvchykh tovarystv Ukrainy. 1–8 [in Ukrainian].

Helej, S. (2011a). Vid natsionalnoi idei do derzhavnosti. Vybrani staty z istorii Ukrainy, politolohii, teorii ta istorii kooperatsii [From national idea to statehood. Selected articles on the history of Ukraine, political science, theory and history of cooperation]. Lviv: Vyd-vo LKA. 738 s. [in Ukrainian].

Helej, S. (2013a). Kooperatsiia i natsionalne vidrodzhennia ukraïnskoi derzhavnosti [Cooperation and national revival of Ukrainian statehood]. *Visnyk NTSh. Ch. 49*. 39–44 [in Ukrainian].

Helej, S. (2013b). Ukraïnska kooperatsiia v Halychyni u period mizh svitovymi viinamy [Ukrainian co-operation in Galicia during the period between the world wars]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi Istorychno-filosofskoi sekti. Tom CCLXV*. 201–239 [in Ukrainian].

Helej, S. (2016). Pro idei, heroiv i polityku. Vybrani staty ta povidomlennia [About ideas, heroes and politics. Selected articles and messages]. Lviv: Vyd-vo Lvivskoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu. 928 s. [in Ukrainian].

Helej, S. (ed.) (1999). Ukraïnski kooperatory (Istorychni narasy). Knyha 1 [Ukrainian cooperators (Historical Essays). Book 1]. Lviv: Kooopovita. 456 s. [in Ukrainian].

Helej, S. (ed.) (2001). Ukraïnski kooperatory (Istorychni narasy). Knyha 2 [Ukrainian cooperators (Historical Essays). Book 2]. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi komertsii noi akademii. 338 s. [in Ukrainian].

Helej, S. (ed.) (2007). Ukraïnski kooperatory (Istorychni narasy). Knyha 3 [Ukrainian cooperators (Historical Essays). Book 3]. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi komertsii noi akademii. 328 s. [in Ukrainian].

Helej, S. (ed.) (2013). Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy. Vid zarodzhennia do sohodennia: monohrafiia [Consumer co-operation of Ukraine. From birth to now: monograph]. Lviv: Vyd-vo Lvivskoi komertsii noi akademii. 976 s. [in Ukrainian].

Helej, S. D., Babenko, S. H., Haliuk, V. H. (1995). Istorii kooperatyvnoho rukhu: pidruchnyk dlia studentiv kooperatyvnykh vuziv [The history of the cooperative movement: a textbook for students of cooperative universities]. Lviv: Instytut ukraïnoznavstva NAN Ukrainy. 410 s. [in Ukrainian].

Helej, S. D., Babenko, S. H., Honcharuk, Ya. A., Pastushenko, R. Ya. (2004). Osnovy kooperatsii: Navch. posib. [Fundamentals co-operations: Textbook]. Kyiv: Znannia. 470 s. [in Ukrainian].

Helej, S. D., Pastushenko, R. Ya. (2006). Teoriia ta istorii kooperatsii: Pidruchnyk [Theory and history of co-operation: Textbook]. Kyiv: Znannia. 513 s. [in Ukrainian].

Helej, S. D., Semchyk, V. I., Babenko, S. H. ta in. (1998c). Kooperatyvne pravo: pidruchnyk dlia kooperat., silsko-hosp., ekon., yuryd. vyshchykh navch. zakladiv i fak. / za red. chl.-kor. NAN Ukrainy V. I. Semchyka [Cooperative Law: Textbook]. K.: In.-Yure. 336 s. [in Ukrainian].

Helej, S. D., Aliman, M. V., Babenko, S. H. (1996c). Istorii spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy: Pidruchnyk dlia studentiv kooperatyvnykh vuziv / za red. S. Heleia [History of Consumer co-operation: A Textbook for Students of Cooperative Universities / ed. S. Gelia]. Lviv: Instytut ukraïnoznavstva NAN Ukrainy. 384 s. [in Ukrainian].

Helej, S., Pastushenko, R. (1996b). Prosvita i kooperatyvnyi rukh u Halychyni [Enlightenment and cooperative movement in Galicia]. *Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy: Istorychni ta sotsialno-ekonomichni aspekty: zb. naukovykh statei*. Kyiv: Visti. 99–105 [in Ukrainian].

Helej, S., Pastushenko, R. (1996a). Z istorii torhovelnoi ta kooperatyvnoi osvity v Halychyni [From the history of trade and co-operative education in Galicia]. *Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy: Istorychni ta sotsialno-ekonomichni aspekty: zb. naukovykh statei*. Kyiv: Visti. 87–99 [in Ukrainian].

Helej, S., Pastushenko, R. (1998b). Lviv – stolytsia ukrainskoi kooperatsii [Lviv – capital of Ukrainian co-operation]. *Ukrainska kooperatsiia: Istorychni ta sotsialno-ekonomichni aspekty. T. 1*. Lviv: Kooposvita. 59–66 [in Ukrainian].

Helej, S., Helej, T. (2001). Pravove stanovyshche ukrainskoi kooperatsii v period Druhoi svitovoi viiny [Legal status of Ukrainian co-operation during the Second World War]. *Visnyk Lvivskoi komertsii noi akademii. Serii – humanitarni nauky. Vyp. 4*. 345–372 [in Ukrainian].

Helej, S., Shabala, Ya. (1998a). Kooperatyvnyi rukh na Volyni u 1921–1939 rokakh [The cooperative movement in Volyn in 1921–1939 years]. *Ukrainska kooperatsiia: Istorychni ta sotsialno-ekonomichni aspekty. T. 1*. Lviv: Kooposvita. 47–58 [in Ukrainian].

Kopych, I. (ed.) (2011). Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Stepana Heleja [Jubilee book in honor of Stephen Gelej] (*Visnyk Lvivskoi komertsii noi akademii. Serii – humanitarni nauky. Vyp. 10 / Lvivska komertsii noi akademii*). 640 s. [in Ukrainian].

Futala, V. (2016). Rets. na: Helej S. Pro idei, heroiv i polityku. Vybrani staty ta povidomlennia. Lviv: Vyd-vo Lvivskoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu, 2016. 928 s. [Review of: Gelej S. About ideas, heroes and politics. Selected articles and messages. Lviv: Publishing House of Lviv Trade and Economic University, 2016. 928 p.]. *Visnyk Lvivskoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu. Serii: Humanitarni nauky. Vyp. 14*. 139–144 [in Ukrainian].

UDK 94(477.54/.62) «16»:352.077.1

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.23

Сергій КУШНАРЬОВ

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Східної Європи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи. 4. м. Харків, 61022 (s.s.cuschnarev@karazin.ua)

Serhiy KUSHNAREV

PhD hab. (history), Senior Lecturer of the Department of History of Eastern Europe, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, (s.s.cuschnarev@karazin.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2076-9904>

«ГОРОД САЛТОВ РУБЛЕН ДУБОВОЙ НА КАМЕННОЙ ПОШВЕ...»: МІСТА СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ В ПРИКАЗНІЙ ДОКУМЕНТАЦІЇ XVII СТ.

Запропоноване до публікації джерело є типовим документом російського приказного діловодства XVII ст., що, разом з тим, є унікальним джерелом з історії міст Слобідської України. Річна сметна книга міста Салтова 1696 року дає змогу дослідити історію будівництва міських фортифікаційних споруд, соціальну структуру населення міста та повіту, організацію митної справи, землеволодіння та землекористування окремих соціальних груп.

Ключові слова: Слобідська Україна, Салтів, служилі люди, колонізація, приказна ізба.

«GOROD SALTOV RUBLEN DUBOVOY NA KAMENNOY PODOSHVE.»: THE CITIES OF SLOBODA UKRAINE IN MANDATIVE DOCUMENTATION OF THE 17TH CENTURY

The source proposed for publication is a typical document of Russian mandative document flow of the 17th century. At the same time it serves as a unique source on the history of Sloboda Ukraine cities. The annual budget book of Saltov city in 1696 makes it possible to study the history of urban fortifications construction, social structure of the city and county population, the organization of custom service, landowning and land use of certain social groups, providing salary to «military people». The document contains information on toponymy, anthroponymy of the urban population, family composition and individuals' occupation. The source allows us to trace colonization stages of the region, the attitude of the government to local voievodal administration, the evolution of local bureaucratic elite.

Key words: Sloboda Ukraine, Saltov, «military people», colonization, «prikaznaya izba».

Історія заселення та господарське освоєння в середині та другій половині XVII ст. території Поля, що в історіографії отримала назву «Слобожанщина» або «Слобідська Україна», вихідцями з Московської держави, Речі Посполитої та Гетьманщини, нерозривно пов'язана з просуванням на південь осередків російської приказної бюрократії. Виконавчим органом воєводського управління в містах Слобідської України стали приказні (або з'їжджі) ізби. Вони виконували функції воєводської адміністрації, де проходили зустрічі воєводи з населенням з адміністративних, побутових та господарських питань. В приказній ізбі створювався ряд документів та зберігався архів, що за своїм інформаційним потенціалом є чи не найбільш потужним комплексом джерел з питань господарського освоєння регіону, заселення, військової справи.

Окрім різноманітної за змістом документації, воєводи щорічно звітували перед Розрядним приказом у Москві про стан ввіреного їм міста. Такі звіти мають назву сметні річні списки (розписи). Вони створювалися на місцях і передавалися спочатку до Белгорода, де з них робили копії, потім – до Москви. В Розрядному приказі списки, з незначними купюрами, зводилися в окремі книги за всіма містами, що відалися приказом. Сметні списки у вигляді рукописних книг зберігаються у фонді Розрядного приказу Російського Державного архіву давніх актів (м. Москва), мають чітку структуру і містять різноманітну інформацію з історії міст. Зокрема, в них наводяться дані про час побудови укріплень, місце розташування, необхідність ремонту,

наявність таємних ходів з міста до потайних колодязів, що забезпечували гарнізон на час облоги водою. У документі міститься детальна інформація про запаси пороху та свинцю, солі та хліба.

Особливо цінні данні стосовно соціальної структури населення міста. Персональні списки подаються за служилими корпораціями: діти боярські, стрільці, полкові козаки, черкаси і т.д. Наводяться дані про склад адміністрації міста, наявність чи відсутність посадського населення. В окремих випадках до сметних списків включено переписи чоловічого населення повіту чи приміських служилих слобод.

Нижче подано текст сметної книги міста Салтова за 1696 рік. Документ зберігається в Російському державному архіві давніх актів (Фонд 210. Розрядний приказ. Опис бд. Книги Белгородського столу. Справа 168. Частина 2. Аркуші 860–889 зворот. Оригінал XVII ст.).

Перші згадки в джерелах території Салтівського юрту відносяться до 1630-х рр., коли вона була спірною землею, на яку претендували чугуївські черкаси та російські служилі люди. Заснування міста-фортеці припадає на 1652 р. В цей рік на Салтівське городище зведено 19 новіків з Чугуєва. З наведеного нижче джерела ми бачимо, що служила структура Салтова є подібною до більшості міст Слобідської України. Виключення становить значна за кількістю корпорація дітей боярських, що, власне, стали тією силою, яка упродовж другої половини XVII – на початку XVIII ст. колонізувала Салтівський та Чугуївський повіти. Вказані розміри помісних окладів салтівських служилих людей дозволяють дослідити особливості їх землеволодіння та землекористування на території окремого повіту, що наприкінці XVII ст. ще перебував у стані формування. Подібна соціальна структура та стан землеволодіння були характерними також для Чугуєва та Харкова, що відігравали роль адміністративних та військових центрів.

Документ містить детальну інформацію щодо наявних фортифікаційних споруд, оскільки в слобідських містах оборонні укріплення різнилися залежно від топографії місцевості. Так, зокрема, ми бачимо, що дерев'яні стіни та башти збудовано на кам'яних рештках ранньосередньовічного міста.

Сметні списки є важливим джерелом з ономастики та антропоніміки слобідського міста. Аналіз відтопонімних прізвищ служилого населення Салтова дозволяє робити висновки про напрямки колонізаційних потоків та їх соціальну стратифікацію. Так, наприклад, прізвище «Рыленин» вказує на місто виходу – Рильськ, Нежегольцев – Нежегольськ і т.д. Поряд з християнськими іменами ми бачимо імена традиційні слов'янські, нецерковні – Любим. Більшість черкаських (українських) прізвищ вказують на професію їх носія – Швець, Кушнер, Шерстюк, Пивовар, Селітренко тощо. Наведене джерело має потужний потенціал щодо генеалогічних та просопографічних розвідок служилого населення південного порубіжжя Московської держави. Так, наприклад, серед численних представників російських служилих людей ми бачимо рід Булавіних, вихідцем з якого був ватажок народного повстання Кіндрат Булавін.

Таким чином, наведений для публікації типовий документ російської приказної бюрократії за своїм інформаційним наповненням є чи не єдиним комплексним джерелом з історії не тільки окремого слобідського міста, а й усього регіону в цілому. Введення до наукового обігу даного типу джерел дозволяє дослідити специфіку діяльності місцевої адміністрації та її роль у процесі заселення та господарського освоєння Слобідської України, а перепис служилого населення, що наведено в документі, робить його важливим для вивчення історії повсякдення та соціально-демографічних процесів на теренах Поля.

(Арк. 860)

Салтов Глава 50¹

Книги сметныя городу Салтову крепостям и людям и казне и всяким примерным
статьям нынешнего 204² году

Город Салтов

Построен меж Белгорода и Чугуева в прошлом во 173³ году на речке Северском Данце на Салтовском городищу с крымской стороны⁴ подле каменной пошвы⁵ оставлен дубовым лесом от земли в вышину две сажени⁶ в трех аршинною печатною сажень⁷ три венца. Пошвы каменные с трех старон под городовья крепости вместо торасов⁸ выкладено камнем в вышину четыре ступни, а на четвертой стене до городской коровати⁹ выкладено камнем а меж камени поделаны лесницы. По мере городской стены выкладено вместо торасов камнем ширины полтары сажени с четвертью.

По городу две башни с проезжими вароты. Да наугольных две башни с чердаками. Глухих три башни (Арк.860зв.)

в том числе

Башня Московская проезжая рублена в четыре стены мерою по два сажени с аршином и с четвертью. Обламов¹⁰ полторы сажени. На обламах караульной чердак сажени, в нем три моста с лесницы. Два притвора дубовые брусеные на затворех. Засов железной замок смычной московского дела.

От Московской проезжей башни до наугольной глухой башни подле каменной пошвы городской стены тридцать пять сажень без четверти с аршином. А на городской стене сверх обламов на связех положено сорок два котка¹¹. Да с той же Московской проезжей башни через ров зделан мост дубовой но[...] [...]лках. По мере того мосту сорок сажень.

А от той проезжей Московской башни напрове четверо угольная глухая башня рублена в четыре стены по два сажени с аршином в верх да обламов трех сажень. Обламов полторы сажени с четвертью. В ней два моста с лесницы.
(Арк.861)

А от той четверо угольной башни на углу четверо угольная караульная башня с чердаком. Рублена в четыре стены мерою по два сажени с аршином в верх да обламов трех сажень с четвертью. Да караульного чердака сажень и две четверти. На обламах караульной чердак. В ней три моста с лесницы.

А от той четверо угольной башни да наугольной караульной башни подле каменной пошвы городской стены сорок сажень с полу саженью. А меж тех башен сверх обламов на связех положено сорок восемь катков.

А от той угольной башни к реке Северском Данцу шти угольная Чугуевская проезжая башня рублена в шесть стен мерою по два сажени. Сверх обламов пять сажень да

¹ За нумерацією книги

² 1696 р.

³ 1665 р.

⁴ Кримська сторона – правий берег річки. Ногайська сторона – лівий берег.

⁵ Пошва – фундамент, основа. Мається на увазі залишки кам'яних фортифікаційних споруд на Салтівському городищі часів Хазарського каганату, що використовувалися у якості основи для будівництва міста в середині XVII ст.

⁶ Сажень – одиниця вимірювання відстані, що дорівнювала 2,16 м.

⁷ Аршин – одиниця вимірювання відстані, що дорівнювала 71 см. Трьохаршинна сажень – еталонна міра в Російській державі.

⁸ Тараса – елемент фортифікаційної споруди.

⁹ Кровати – містки, влаштовані уздовж стін з бійницями.

¹⁰ Облам – виступ на фортечному мурі, що нависає в сторону атакуючого ворога.

¹¹ Котки – колоди, що укладаються на фортечних мурах (під покрівлями) і під час штурму скидаються на противника.

кораульного чердака полторы сажени. На обламах шетерь. На шетре кораульной чердак полторы сажени. В нем четыре моста с лесницей. Два притвора дубовые брусеные. На притворех засов железной замок смычной московского дела. Да и с той же Чугуевской проезжей башни через ров зделан мост дубовой. По мере того мосту восемь сажень.

(Арк.861зв.)

А от наугольной кораульной башни до Чугуевской проезжей башни подле каменной пошвы горадавой стены тритцать три сажени без полу аршина. Сверх обломов на горадавой стене на связех положено тритцать девять катков.

А от проезжей Чугуевской башни к реки Северскому Данцу на углу четверо угольная кораульная башня с чердаком рублена в четыре стены мерою стены по два сажени с аршином. В верх да обломов трех сажень, да караульного чердака сажень и две четверти. На обламах кораульной чердак. В ней три моста с лесницы.

А от Чугуевской проезжей башни да наугольной кораульной башни подле каменной пошвы горадавой стены дватцать две сажени. На горадавай стене сверх обломов на связех положено дватцать семь катков.

А от кораульной угольной башни на тайнике¹² башня четверо угольная рублена в четыре стены мерою стены по два сажени с аршином. Сверх облам дву сажень.

(Арк.862)

А от наугольной кораульной башни до тайничкой четвероугольной глухой башни горадавой стены дватцать шесть сажень без полу аршина. На горадавой стене сверх обломов на связех положено тритцать катков.

От тайничкой башни на углу четверо угольная глухая башня рублена в четыре стены мерою стены по два сажени с аршином. В верх да обломов трех сажень. В ней два моста с лесницы.

А от тайничкой башни да наугольной глухой башни горадавой стены сорок девять сажень. На горадавой стене сверх обломов на связех по[ло]жено сто дватцать катков.

А от наугольной глухой башни до Московской проезжей башни подле каменной пошвы горадавой стены тритцать одна сажень. На горадавой стене сверх обломов на связех положено тритцать шесть катков.

У башень и у верхних чердаков кровли во многих местех огнили и от ветров те с них опали.

(Арк.862зв.)

Всего по мере окала всего города Салтова городовые стены из башни две сте семь десят четыре сажени с аршином.

С трех старон окола города выкопан ров в глубину дву сажень ширины пол третьи сажени. И тот ров от горадавой стены оставлен дубовым лесом пластинами. И тот ров во многих местех осыпался и пластины огнили.

А за рвом вкопаны были в землю столбы дубовые в два ряда. И те столбы огнили и опали.

Меж башен окола всего города на связех положены катки в три ряда. С той же стороны к горадавым кроватям поделаны были лесницы дубовые. И те лесницы огнили и опали и кровати огнили и опали и катки во многих местех обвалялись. А за городом с той же стороны рву неkopано для того что городовая стена над крутою горою.

Да из нутря города ис тайничкой башни устроен был тайник к реке Северскому Данцу от горадавой стены по мере до реки дватцать сажень.

(Арк.863)

¹² Місце, з якого виходив підземний хід в сторону річки або колодязя.

Да выходу ис тойника два сажени. А в тойнике выкопан был колодезь. В колодезь впущен и струб дубовой, а воды в колодезе было полсажени с четвертью в глубину, а в ширину сажень. А в тайнике поделаны были ступни. И тот тайник весь огнил и заволился.

В городе колодезей и государевых денежных неокладных доходов и хлебных запасов и запасной соли нет.

В городе воевоцкой двор. На дворе строенья две горницы, двои сени, в сенях чулан дощатой, повалуша¹³, черная изба. Под горницами амшенники¹⁴. Да горенка малая с комнатою, две канюшни, хлебная житница, ледник¹⁵ дубовой покрытые лубьем. Погреб с выходом был, и тот погреб огнил и заволился. Две житницы крытые лубьем. В городе приказная изба двойная. Под нею тюрьма. В приказной избе на столе сукно красное.

(Арк.863зв.)

В приказной избе великих государей указныя грамоты о всяких делах дано из Белгорода и ис полков от бояр и воевод отписки и памяти и челобитные вершенныя и не вершенныя дела.

Салтова города строенья книги Засима Маслова 173 и 174 годов¹⁶.

Книги межавые Салтова города от Белгорода и от Харкова земли и санным пакосам.

Книги разборные думного дьяка Семена Титова салтовцам всяких чинов людям 183¹⁷ году.

Книги разборные Дмитрея Рымского Корсакова 187¹⁸ году.

Книги разборные стольника Федора Веригина 193¹⁹ году

Книги разборные думного дьяка Михайла Прокофьева да дьяка Ефима Кошеева салтовцом всяких чинов людем 203²⁰ году

(Арк.864)

Знамя белое полотняное с дротиком.

По городу наряду²¹

Пищаль²² железная московского литья. А по справке со сметными книгами прошлых годов каковы книги посланы ис Салтова в Белгород написано весу в ней тридцать шесть пуд, мерою трех аршин. К ней девяноста шесть ядер весом по четыре гривенки ядро. На волоковом станку, на колесах. А станок окован железом на связях. Сверх уха окова нет. К стрельбе годитца.

Пищаль железная московского литья. А по справке со сметными книгами прошлых годов каковы книги посланы ис Салтова в Белгород написано весу в ней девять пуд и девять гривенок, мерою полтора аршина. К ней сто ядер весом по гривенки ядро. На походном станку на колесах на вертлюге, станок окован железом. К стрельбе годитца.

В городе казенной погреб построен в прошлом во 199²³ году.

(Арк.864зв.)

¹³ Повалуша – вежа в комплексі житлових хором, в якій знаходилося приміщення для бенкетів та прийому гостей.

¹⁴ Омшаник – приміщення для зберігання вуликів взимку.

¹⁵ Приміщення з льодом для зберігання продуктів.

¹⁶ 1665 та 1666 рр.

¹⁷ 1675 р.

¹⁸ 1679 р.

¹⁹ 1685 р.

²⁰ 1695 р.

²¹ Артилерія

²² Гармата

²³ 1691 р.

В казенном погребе зелья пушечного²⁴ в бочке семь пуд без четырех гривенак. В другой бочке шесть пуд. Да особо в бочке четырнатцать пуд с пол пудом.

Свинцу мелкова изсеченова тритцать пуд.

Три мишкета²⁵ з жакры²⁶ попорченних худых.

Фитилю из пушечных припасов, рагулюк нет.

Вестовой колокол, весу в нем десять пуд дватцать гривенок. Прислан с Масквы во 188²⁷ году.

В Салтове на посаде прихоцкая церковь Рожества Христова.

На посаде ж таможенной и кружечной двор²⁸. На дворе строенья две избы, меж ими сени з забором покрыты лубьем. Погреб с выходом (Арк.865) оставлен дубовым тыном. И тот погреб вомногим местах огнил.

Монастырей, иноземцов. стольников и стряпчих, дворян московских жильцов в Салтове нет.

От реки Северского Донца сто тритцать сажень. От города от проезжей Чугуевской башни семь десят сажень зделаны для крепости от воинских людей надолбы²⁹ в 202³⁰ году.

Список салтовцом полковые и городовые службы всяких чинов руским людем³¹ и черкасом³²

Сотенняя службы
неверстаные³³

Григорий Гигорьев сын Марков. У него брат Гришка возрасте (Арк.865зв.)

Игнатей Федотов сын Мохонин. У него три брата Антошка двадцети пяти, Ефремка пятнатцати Силка десети лет

Иван Иванов сын Мохонин. У него четыре брата Сенка шестнатцати, Стенка десяти, Елифанка шти, Савка четырех лет

Иван Григорьев сын Марков. У него сын Петрушка девети да брат Микулка шеснатцати лет

Рейтарского строю³⁴
прапорщик

Иван Евтифеев сын Чихочев. У него два сына Терешка десяти, Федка шти лет

Копейщики

По 480 четь³⁵ денег из четверти по 28 рублей

(Арк.866)

Костентин Васильев сын Пузиков. У него два два сына Игнашка возрасте, Мелешка осмии лет

Иван Анофреев сын Головин. У него два сына Алпатка четырнатцати, Фомка шти лет

Трубач

Денег из четверти 28 рублей

²⁴ Порох

²⁵ Мушкета

²⁶ Отвір у казенній частині гарматі для запалювання пороху

²⁷ 1680 р.

²⁸ Після реформи 1652 р. в Росії так називався кабак.

²⁹ Польові укріплення проти кінноти

³⁰ 1694 р.

³¹ Маються на увазі діти боярські, солдати, рейтари, пушкарі.

³² Черкаси – українці, переселенці з території Правобережжя, Запоріжжя або Гетьманщини.

³³ Тобто ті служили люди, які не були наділені помістями та грошовими окладами.

³⁴ Рейтари – кіннота «нового строю».

³⁵ Четь – міра помісного окладу (землеволодіння), ½ десятини.

Иван Кондратьев сын Герасимов. У него сын Кондрашка тринадцати лет.

По 430 четей денег из четверти по 12 рубли

Семен Федоров сын Трухочев. У него два (Арк.866зв.) сына Алешка петнатцати, Иювка четырнаццати лет

Павел Федоров сын Трухочев. У него два сына Васка возросте, Кирюшка семи лет
320 четей денег из четверти 11 рублев

Савелей Тарасов сын Павлов. У него сын Федка дватцати лет
300 четей денег з городом 17 рублев

Афонасей Харитонов сын Демшинской. У него брат Ивашка дватцати да два сына Архипка семи, Ларка дву лет
(Арк.867)

По 280 четей денег из четверти по 13 рублев

Антон Иванов сын Коледин. У него два сына Кленка петнатцати Стенка пети лет

Потап Ерофеев сын Толдыкин. У него два сына Васка семи, Терека пяти лет, да брат Федка возросте

150 четей денег з городом 5 рублев

Семен Трофимов сын Коледин. У него два сына Демка петнатцати, Антошка пяти лет
Трубач

Помесным и денежным окладом не верстан

Григорей Тимофеев сын Кузнецов. У него сын Дениска дватцати лет

150 четей денег з городом 5 рублев

Данила Дмитров сын Красной. У него три брата Мишка возросте, Евтешка двенатцати, Сенка пяти лет
(Арк.867 зв.)

300 четей денег з городом 10 рублев

Тихан Тарасов сын Павлов

Неверстаные

Василей Михайлов сын Акулов. У него сын Фролка пети лет да пасынок Стенька Поромонов

Ипат Борисов сын Акулов. У него брат Стенька меньшей

Юрья Федосеев сын Дашин

Терентей Симонов сын Малеев

Родион Микифоров сын Сысоев. У него сын Сафрошка пети лет

Викула Степанов сын Третьяков. У него два брата Фирсик дватцати, Васка петнатцати лет

Иван Емельянов сын Пузиков. У него два брата Колинка восьми, Антипка семи лет
(Арк.868)

Макар Сидоров сын Петров. У него брат Тимошка дватцати пети лет

Козма Голохтионов сын Мохонин. У него два брата Ивашка петнадцати, Мишка адинаццати лет

Михайла Павлов сын Красной. У него два брата Ивашка петнатцати, Сысойка десяти да племянник Мишка тринадцати лет

Епифан Козмин Мохонин. У него брат Васка дватцати да племянник Стенька шти лет

Рейтары литарв[...]

330 четей денег из четверти 13 рублев

Обакум Иванов сын Рыленин. У него сын Потапка осмии лет

320 четей денег из четверти 11 рублев

Иона Михайлов сын Дрокин. У него три сына Фомка семнатцати, Фектистка
 четырнатцати, Васка пети лет
 (Арк.868 зв.)

280 четей денег из четверти 7 рублей

Иван Федоров сын Лукьянов. У него два сына Ларька осмнатцати, Карнюшка
 семнатцати лет

По 150 четей денег з городом по 5 рублей

Тараска Гапонов

Федор Микифоров сын Бочарников. У него сын Петрушка двенатцати да пасынок
 Васка тринатцати лет

Григорей Денисов сын Талстого. У него два брата Якушка дватцати, Гришка девяти
 лет

Федор Антонов сын Шлехов. У него брат Титка возросте

Василей Ларионов сын Демьянов. У него два сын Кондрашка пети, Петрушка дву лет

По 70 четей денег з городом по 3 рубли с полтнюю

Иван Логинов сын Коржавого. У него сын Максимка (Арк.869) четырех лет да зять
 Кондрашка Дехтерев

Микита Тимофеев сын Козаринов. У него два сына Данилка петнатцати, Стенка пети
 лет

Афонасей Савельев сын Тотаринов. У него сын Ооска осми лет, да зять Кондрашка
 Черкашенин

Неверстаные

Осип Лукьянов сын Зикеев. У него два сына Ивашка семи Кирюшка шти лет

Савелей Перфилов сын Буловин. У него сын Трофимка осмнатцати лет

Микифор Степанов сын Воронкин. У него два сына Терешка осмнатцати Васка семи
 лет

Андрей Иванов сын Ватулин. У него сын Корнюшка семи да брат Пронка возросте. У
 брата сын Сенка осми лет

Хорлам Сергеев сын Ржевской. У него три сына (Арк.869зв.) Филимошка двенатцати
 Федосейка десети Савинка пети лет

Фирс Васильев сын Стрельников. У него три брата Игнатка осмнатцати Ивашка
 девети Мартинка семи лет

Исай Павлов сын Ватулин. У него брат Костик петнатцати лет

Фотей Федоров сын Провоторов. У него два брата Аниска петнатцати Бориска семи
 лет

Максим Евтифеев сын Кряковцов. У него брат Якушка семнатцати лет

Павел Яковлев сын Черкашенин. У него три сына Дениска дватцати Родка петнатцати
 Ивашка десети лет

Малафей Максимов сын Чихочев. У него сын Дронка шести да племянник Андрюшка
 дватцати лет

Михаил Емельянов сын Тотаринов. У него брат // Макушка дватцати трех лет

Леон Алексеев сын Аргомаков. У него зять Ермошка Черкашенин

(Арк.870).

Леон Степанов сын Гусев. У него брат Фролка возросте

Дмитрей Федотов сын Трунов. У него племянник Савка дватцати одного году

Семен Меньшой Антонов сын Демин

Иван Марков сын Шеховцов. У него брат Андрюшка дватцати трех лет

Федор Тимофеев сын Золотухин. У него два брата Андрюшка пети Савка четырех

Федор Иванов сын Репин. У него два брата Понкрашка десети Климка трех лет

Роман Савельев сын Дергоусов. У него брат Терешка дватцати лет

Василей Микитин сын Микитин

Кондратей Данилов сын Лукьянов. У него сын Андриюшка одинатцати лет.

(Арк.870зв.)

Сафон Лукьянов сын Провоторов. У него племянник Игнатка пети лет.

Семен Филипов сын Морозов. У него сын Федька двенадцати лет.

Лев Михайлов сын Лабозов.

Иван Вавилов сын Еремин. У него брат Федька тринадцати лет.

250 четей денег из четверти 7 рублей

Иван Семенов сын Головин. У него два племянника Гришка осмнатцати, Мартинка тринатцати лет.

150 четей денег з городом 5 рублей

Самойла Петров сын Нежегольцов. У него три сына Фирска дватцати, Минка Осмнатцати, Викулка семи лет.

Иван Меньшой Федоров сын Облецов. У него племянник Малафейка [...] да сын Мишка пети лет.

(Арк.871).

Микита Микитин сын Дергоусов. У него два брата Гришка дватцати, Антошка восьми лет

Осип Меркулов сын Кунеев. У него два брата Игнатка дватцати, Данилка шестнадцати лет

Салдаты

400 четвертей денег из четверти 26 рублей

Осип Иванов сын Лихочев. У него два сына Мелешка дватцати пети, Дениска девети лет

200 четь денег з городом 3 рублей

Петр Акимов сын Саполев. У него приемыш Антошка черкашенин.

По 70 четь денег с городом по по 3 рубли с полтиною

Карней Максимов сын Еремин. У него два сына Ивашка адинатцати, Кондрашка девяти лет

Федор Федоров сын Черкашенин. У него два сына Евдакимка семи, Демка трех лет (Арк.871зв.)

Проход Асеев сын Смогорев. У него сын Васка осмнатцати лет

Иван Аверкиев Семенов. У него брат Костка да сын Савостка двенадцати лет

Михаил Дмитриев сын Зубков. У него два пасынки Стенка да Максимка Лежибоковы

Гурей Хоритонов сын Ситников. У него сын Кузька десяти лет

Андрей Иванов сын Михайлов. У него брат Карпик возрасте

Вавила Федоров сын Шলেখов. У него два сына Минка дватцати, Федотка семи лет

Захар Степанов сын Гусев. У него сын Микитка дватцати пети лет

Федор Леонтьев сын Провоторов. У него два сына Стенка пятнатцати, Васка десяти лет

Аким Иванов сын Шевелев. У него зять Иван Зазерин

Антон Павлов сын Алехин. У него два сына Карнюшка (Арк.872) девети, Арешка шти лет

Неверстаные

Герасим Корнеев сын Мохонин. У него брат Андриюшка семнатцати лет

Филип Фектистов сын Бобырев. У него брат Автомошка дватцати лет

Семен Афонасьев сын Владыкин

Василей Фомин сын Стоянов. У него сын Кудимка двенадцати лет

Афонасей Акимов сын Пузанов. У него племянник Ивашка дватцети лет

Влас Фролов сын Жилин

Яков Васильев сын Добросоцкой. У него сын Ивашка дву лет
Трофим Лазорев сын Сакольников. У него сын Савостька десяти да приемыш Ивашка
Белой

(Арк.872зв.)

Кирила Иванов сын Корчагин. У него У него брат Ивашка дватцати семи лет
Фирс Исаев сын Слюнин. У него два брата Титка дватцати дву, Васка адинатцати лет
Степан Ларионов сын Репин. У него племянник Сенка четырнатцати лет
Григорей Михайлов сын Сапронов. У него брат Тимошка возросте
Микита Васильев сын Горемыкин. У него брат Ларка осми лет
Леонтий Моисеев сын Ватулин. У него брат Мишка осмнатцати лет
Самойла Сидоров сын Русанов. У него брат Ивашка семнатцати лет
Петр Давыдов сын Борисов. У него сын Гришка году
Логин Савинов сын Зубов. У него шурин Павел Скрыгин
Афонасей Иванов сын Мухин. У него два брата Анифашка четырнатцати. Федка
денатцати лет

(Арк.873)

Агафон Иванов сын Сысоев. У него два сына Петрушка девети, Ганка семи лет
Панкрат Васильев сын Учнев. У него два сына Мишка шестнатцати, Игнатка шти лет
Емельян Гаврилов сын Воронкин. У него брат Пронка десети лет
Андрей Иванов сын Сафронов. У него брат Сенка петнатцати да отчим Кондратей
черкашенин

Тимофей Иванов сын Мальцов. У него три сына Филка двенатцати, Гераска шти,
Афонка пети лет

Семен Акимов сын Лебедев. У него сын Якушка осмии лет

Сепан Лазорев сын Чичирин. У него брат Панка возросте

Борис Ефимов сын Гнутой. У него два брата Петрушка четырнатцати, Игнатка
тринатцати лет

Алексей Понкратов сын Ушаков. У него сын [...] десети лет

Иван Степанов сын Орехов. У него два брата Мокарка десяти, Ефремка шти лет

(Арк.873зв.)

Афонасей Борисов сын Александров. У него два брата Оска петнатцати, Андрюшка
тринатцати

Иван Понтелеев сын Гнутой. У него сын Игнатка тринатцати лет

Иван Степанов сын Байков. У него брат Антипка осмнатцати лет

Григорий Осипов сын Власов. У него два брата Гаврилка дватцати дву, Федка
тринатцати лет

Селиван Евтифеев сын Васильев. У него брат Михейка десяти лет

Ларион Леонтьев сын Беседин. У него сын Ларка трех лет

Семен Филипов сын Демьянов. У него брат Васка петнатцати лет

Иван Ларионов сын Репин. У него брат Дарошка шестнатцати лет

Логин Федоров сын Гринчин. У него брат Володка дватцати семи лет

Яков Павлов сын Трунов. У него брат Ивашка трех лет

(Арк.874)

Дементей Михайлов сын Демьянов. У него два брата Максимка петнатцати,
Петрушка семи лет

Ерофей Федосов сын Ковалев. У него брат Пронка десяти лет

Семен Федотов сын Гололобов. У него брат Ивашка возросте

Григорей Иванов сын Шевелев. У него брат Сенка возросте

Кузма Семенов сын Смогоров. У него зять Вак[...] Стариков.

Иван Иванов сын Селеменев. У него приемыш Евтюшка Черкашенин

Иван Филипов сын Кобяков. У него племянник Карпушка десяти лет
Данила Аверкиев сын Семенов. У него два сына Максимка дватцати, Дениска пяти лет

Леонтий Моисеев сын Смогорев. У него два сына Андриюшка пяти, Якушка дву лет
Авдей Федоров сын Беседин. У него два племянника (Арк.874зв.) Ерошка семи, Ивашка четырех лет

Василей Фомин сын Твиленев. У него два брата Петрушка тринаццати, Ивашка шти лет

Кирила Иванов сын Твиленев. У него сын Афонка пети лет

Степан Иванов сын Головин. У него брат Сенка четырехнаццати лет

Максим Федоров сын Глаткой. У него брат Петрушка пети лет

150 четь, денег 13 рублей

Лазарь Андреев сын Тимофеев. У него два брата Бориска петнатцати, Сидорка осмии лет

100 четь денег 5 рублей

Кузма Иванов сын Чихочев. У него брат Сенка дватцати пети лет

Савелей Филипов сын Коротаев. У него брат Клика тринаццати лет

(Арк.875)

Артем Селиванов сын Селиванов. У него брат Силка двенатцати лет

Иван Прокофьев сын Семенякин. У него брат Акимка семнатцати лет

Самойла Андреев сын Почуев. У него сын Мокарка дву лет

Иван Колинин сын Скуратов. У него брат Оска дватцати дву лет

Михайла Иванов сын Острцов. У него брат Карпушка семнатцати лет

Данило Лукьянов сын Востриков. У него брат Ивашка шестнатцати лет

Андрей Самойлов сын Нежегальцов. У него брат Савка тринаццати лет

Матвей Иванов сын Герасимов. У него брат Лазарка петнатцати лет

Афонасей Григорьев сын Дьяков. У него брат Сидорка дватцати лет

Данило Васильев сын Лукьянов. У него брат Евтюшка пятнатцати лет

Григорей Епифанов сын Козаринов. У него брат Гаврилка дватцати лет

Павел Иванов сын Лукьянов

Дмитрей Давыдов сын Щекин. У него брат Мартинка шестнатцати лет

(Арк.875зв.)

Михайла Иванов сын Лихочев

Семен Алексеев сын Золотого. У него брат Лунка дватцати дву лет

Степан Иванов сын Васильев. У него брат Амелка десяти лет

Герасим Степанов сын Рыбников. У него брат Данилка тринаццати лет

Тит Васильев сын Бочарников

Лукьян Дементьев сын Струков. У него брат Исайка петнатцати лет

150 четей денег з городом 5 рублей

Иван Логинов сын Дрокин. У него племянник Микитка дватцати да сын Андриюшка семи лет

Симон Сидоров сын Ватулин. У него два брата Игнатка дватцати пяти, Филка дватцати лет

Иван Кондратьев сын Герасимов. У него брат Абакумка дватцати лет

Ефим Федоров сын Крюков

Терентий Иванов сын Чихочев. У него брат Сафонка возросте

Осип Карпов сын Сопотов. У него брат Максимка дватцати трех лет

Яков Васильев сын Беляев. У него брат Митька дватцати лет

(Арк.876)

Иван Михайлов сын Золотого. У него два сына Ивашка петнатцати, Кузка тринаццати лет

Степан Родионов сын Быков. У него дядя Микифор возрасте

Григорей Ларионов сын Хоборов. У него тесть Тимофей Воропачев

Фрол Дарофеев сын Шиповской

Иван Федоров сын Бочарников

Афонасей Венедихтов сын Неронов. У него брат Савка дватцати пяти лет

Афонасей Клементиев сын Понарин. У него брат Андрюшка четырех лет

Карп Савельев сын Двуплясов. У него брат Петрушка дватцати пяти лет

Максим Сафонов сын Бобрешов. У него брат Лунка семнатцати лет

Семен Логинов сын Ченцов. У него брат Мишка дватцати трех лет

Степан Потапов сын Лапшин. У него сын Володка дву лет

Алексей Прокофьев сын Асеев. У него брат Сафошка дватцати лет

Алексей Савельев сын Алтунин

Григорей Никонов сын Ведерников. У него два сына Ивашка шти, Федка году (Арк.876зв)

Анисим Максимов сын Глаткого

Иван Филатов сын Слацов. У него сын Ивашка дву лет

Степан Яковлев сын Черкашенин. У него два сына Гришка девяти, Сенка пяти лет

Василей Иванов сын Кашин

Василей Михайлов сын Михайлов

Иван Петров сын Пчельников. У него брат Исайка дватцати пяти лет

Савелей Титов сын Козанцов. У него пасынок Тимошка десяти лет

Федор Борисов сын Спесивцов

Максим Федоров сын Глаткого

Городовыя службы дети боярские³⁶

300 четей денег з городом 3 рублей

Евсей Микитин сын Копейкин. У него сын Потапка двенатцати лет

170 четей денег з городом 3 рублей с полтиною

Фрол Михайлов сын Акулов. У него три сына Тимошка дватцати, Анисимка девети, Алешка семи лет

(Арк.877).

По 150 четей денег з городом по 6 рублей

Яков Савельев сын Сапелин. У него два сына Васка семи, Самошка дву лет

Фома Иванов сын Лосев. У него зять Сенка Духанин

По 100 четей денег з городом по 5 рублей

Семен Пименов сын Пойминов. У него сын Андронка трех лет

Денег з городом 7 рубли

Григорий Иванов сын Дьяков.

Данила Кондратьев сын Герасимов. У него два сына Митка десяти, Карпушка пяти лет

70 четей денег з городом 3 рублей

Микита Васильев сын Новиков. У него два сына Сенка дватцати трех, Осташка четырех лет

Неверстаные

Фектист Григорьев сын Денежников. У него брат Ивашка дватцати четырех да сын Евстюшка десяти лет

³⁶ Діти боярські – стан, що існував на Русі в період з кінця XIV – до початку XVIII ст. Діти боярські несли обов'язкову військову службу у кінноті, за що отримували помістя та грошові оклади.

Иван Федосов сын Михеев

Семен Васильев сын Новиков. У него сын Савка двенатцати лет
(Арк.877 зв.)

Ананья Иванов сын Лежибоков. У него сын Ивашка семи лет

Семен Клементьев сын Коротаев. У него три сына Филка пятнатцати, Еремка
тринатцати, Понкрашка семи лет

Сидор Зотов сын Изотов. У него зять Бориска дватцати трех лет

Андрей Адамов сын Черкашенин. У него два сына Данилка тритцати, Ларка семи лет

Кондратей Иванов сын Беляев. У него три сына Андрюшка дватцати, Федка
четырнатцати, Савка десяти

Семен Прокофьев сын Демин. У него сын Алешка десяти лет

Логин Дементьев сын Посников. У него два сына Климка петнатцати, Мартинка семи
лет

Емельян Семенов сын Дергоусов. У него сын Алешка десяти да зять Сенка Панов

Григорей Гаврилов сын Залоторев. У него два сына Демка дватцати, Мишка
пятнатцати лет

Иван Антипов сын Золотухин. У него сын Ивашка трех лет

Василей Федоров сын Лукьянов. У него сын Лукашка девяти лет

Епифан Иванов сын Козаринов. У него сын Федотка семи лет

(Арк.878)

Агап Афонасьев сын Погожей. У него сын Емелка двенатцати лет да пасынок Емелка
Сапелин

Давыд Петров сын Шейкин. У него сын Ивашка девяти лет

Молафей Иванов сын Лихочев. У него сын Терешка шти лет да зять Ивашка Лазорев

Алексей Астафьев сын Залотого

Иван Агафонов сын Васильев. У него сын Костька четырех лет

Любим Григорьев сын Зыбцов. У него зять Андрюшка Черкашенин

Киприян Васильев сын Халин. У него сын Гордюшка дву лет

Антон Лукьянов сын Замятнин. У него сын Алешка дватцати четырех лет

Хоритон Андреев сын Репин

Фрол Понкратов сын Кожевников

Архип Яковлев сын Аулов. У него сын Гришка дву лет

Демид Степанов сын Коротаев. У него брат Гришка дватцати трех лет

Никон Семенов сын Лабозов. У него племянник Сафошка пяти лет

Устин Михайлов сын Кряковцов

(Арк.878зв.)

Герасим Понкратов сын Рубцов. У него сын Гаврилка осмнатцати лет

Кирила Ермолов сын Воробьев. У него два сына Анюшка двенатцати, Ивашка семи
лет

Киприян Аверкиев сын Семенов. У него сын Сенка трех да брат Игнатка дватцати
пети лет

Сысой Моисеев сын Смогорев

Василей Обросимов сын Богаев. У него два племянника Ивашка дватцати, Тараска
двенатцати лет

Алексей Иванов сын Чекморев. У него сын Левка осмии да пасынок Игнатка дватцати
лет

Иван Савельев сын Карпов. У него два сына Ерошка семнатцати, Захарка двенатцати
лет

Андрей Васильев сын Понкратов. У него два сына Киприянка дватцати пяти,
Понкрашка осмии лет

Дмитрей Перфилов сын Буловин. У него два сына Автомошка девятнадцати, Емелка семнадцати лет

Герасим Яковлев сын Сысоев. У него два сына Трошка дватцати одного, Стенка адинатцати лет

Антон Микифоров сын Бочарников

Ерофей Михайлов сын Медведков. У него три сына Ивашка десяти, Федотка шти, Селиверстка дву лет

(Арк.879)

Иван Тихонов сын Балотов. У него пасынок Сенка девяти лет

Степан Иванов сын Юров

Семен Иванов сын Черной

Федор Афонасьев сын Буловин. У него брат Александрик семи лет

Андрей Иванов сын Лобов. У него сын Данилка семи лет

Яков Иванов сын Лунин. У него два сына Якушка одинатцати, Петрушка семи лет

Семен Петров сын Дравнин. У него шурин Ивашка двенатцати лет

Родион Елисеев сын Сапелин. У него сын Автомошка дватцати шти да внук Исайка трех лет

Иван Миронов сын Бочарников. У него сын Бориска дватцати одного да пасынок Афонка четырех лет

Сидор Микифоров сын Махонин. У него сын Пронка дву да брат Гераска тринатцати лет

Иван Епифанов сын Мальцов. У него сын Родка тринатцати лет

(Арк.879зв.)

Яков Степанов сын Арехов. У него четыре сына Терешка четырнатцати, Фотюшка одинатцати, Пронка шти, Илюшка дву лет

Федор Васильев сын Пузиков. У него четыре сына Ефимка десяти, Аношка осми, Максимка пяти, Серешка дву лет

Хоритон Пракофьев сын Глотов. У него сын Тимошка дватцати да внук Мишка году

Василей Юрьев сын Курасов

Лазарь Иванов сын Сарокин. У него два сына Акимка одинатцати, Ивашка девяти лет

Андрей Варфоломеев сын Дергоусов. У него три сына Каленка осмнатцати, Осташка одинатцати, Мелешка шти лет

Иван Яковлев сын Бобырев

Иван Осипов сын Медведев. У него шурин Микишка дватцати трех да три сына Якушка четырнатцати, Бориска шти, Фолимошка четырех лет

Семен Обакумов сын Санин

Василей Савельев сын Зубов. У него два брата Исайка дватцати, Панка десяти лет

Иван Филипов сын Бочарников. У него брат Гришка двенатцати лет

(Арк.880)

Прокофей Корнеев сын Быков

Аникей Семенов сын Чуйков. У него сын Васка дву лет

Микифор Раманов сын Горячкин

Леонтей Микифоров сын Стрельников. У него два брата Гераска семнатцати, Гераска ж меньшей двенатцати лет

Иван Фомин сын Кулаков

Лаврентей Григорьев сын Марков

Михайла Иванов сын Быков. У него два брата Автомошка петнатцати, Ивашка тринатцати лет

Степан Борисов сын Акулов

Родион Степанов сын Третьяков

Агей Марков сын Павлов
Ларион Степанов сын Третьяков
Торас Галахтионов сын Мохонин
Корнила Костентинов сын Пузиков
Кузма Семенов сын Трухочев
Кирила Иванов сын Коледин
Иван Михайлов сын Акулов
Агей Денисов сын Толстого
(Арк.880зв.)
Лука Меркулов сын Кунеев
Игнатей Меркулов сын Кунеев
Андрей Павлов сын Ватулин
Микифор Павлов сын Ватулин
Сава Денисов сын Прунов. У него сын Тимошка шти лет
Нефед Данилов сын Лукьянов. У него два сына Федка десяти, Мишка осми лет
Марка Савин сын Буловин
Иван Осипов сын Головин. У него брат Кирюшка пяти лет
Герасим Иванов сын Лукьянов. У него сын Митрошка пяти лет
Микита Васильев сын Гапонов
Самойла Максимов сын Чихачев
Потап Иванов сын Облецов
Петр Кондратов сын Герасимов. У него сын Тимошка трех лет
(Арк.881)
Михайла Кондратов сын Герасимов
Клим Дементьев сын Демьянов
Иван Яковлев сын Демьянов
Фома Евстратов сын Кренев
Федор Сафонов сын Бобрешов
Ларион Федотов сын Голалобов
Исай Осипов сын Лихочев
Масей Акимов сын Саполев
Михайла Назаров сын Таратухин
(Арк.881зв.)
Кирила Корнеев сын Мохонин
Герасим Васильев сын Стоянов
Кирила Васильев сын Стоянов
Степан Колинин сын Скуратов
Петр Асеев сын Смогорев
Ларион Моисеев сын Ватулин
Викула Давыдов сын Борисов
Александр Евдокимов сын Стрельников. У него два брата Терешка девяти, петрушка
пяти лет
(Арк.882)
Иван Иванов сын Русанов. У него сын Данилка четырех лет да брат Поликрапик
осмнатцати лет
Степан Козмин сын Демин. У него два брата Ивашка осмнатцати, Петрушка осми лет
Тихон Исаев сын Тимофеев. У него три сына Афонка чetyрнатцати, Сенка осми,
Илюшка чetyрех лет
Алексей Павлов сын Мохонин. У него два брата Нефедка тринацати, Захарка десяти
лет

Игнатей Ильин сын Савенков. У него сведенной брат Игнатка
Семен Моисеев сын Демцоинской. У него брат Ермошка десяти лет
(Арк.882зв.)
Игнатей Фирсов сын Данилов
Гаврила Григорьев сын Курасов
Денис Федоров сын Лебедев. У него брат Гордюшка семи лет
Федор Павлов сын Черкашенин. У него брат Пронка осми лет
Савелей Ларионов сын Демьянов. У него два пасынка Бориска семи, Акимка четырех
лет
Алексей Костентинов сын Сысоев. У него два сына Гришка пяти, Сенка трех лет
Андрей Аникеев сын Бочарников. У него брат Перфилка девяти лет
(Арк.883)
Гаврила Родионов сын Дугин
Кондратей Васильев сын Слезин. У него сын Федка дву лет
Михайла Микулин сын Лихочев
Яков Иванов сын Нежегальцов. У него сын Акимка четырех да брат Лаврушка пяти
лет
Елисей Иванов сын Ватулин. У него сын Васка семи лет
Мина Микитин сын Смольянинов
Аким Савельев сын Безбородой. У него два племянника Алешка десяти, Стенка осми
лет
Ларион Ларионов сын Ивакин. У него племянник Игнатка четырех лет
Василей Васильев сын Кунин
Афонасей Петров сын Коротаев. У него три сына Степка большой семи, Степка ж
меньшой пяти, Изотка трех лет
(Арк.883зв.)
Зот Елфимов сын Ивакин. У него два сына Минка петнатцати, Федотка четырех лет
Максим Никонов сын Поминов. У него брат Мишка семи лет
Иван Меньшой Сидоров сын Русанов
Василей Изотов сын Зотов
Дмитрей Перфилов сын Буловин. У него сын Данилка десяти лет
Дементей Логвинов сын Коржавого. У него сын Игнатка осми лет
Федор Петров сын Сапелин. У него племянник Прошка двенатцати лет
Павел Тимофеев сын Кузнецов. У него три сына Мирошка осми, Калинка пяти, Тришка
году
Степан Агапов сын Рубцов
Марка Евтифеев сын Чихочев. У него брат Гераска возросте да сын Савоська четырех
лет
(Арк.884)
Данила Кондратьев сын Пузиков. У него брат Кузка пяти лет
Фома Потапов сын Ураков. У него брат Елфимка семи лет
Понкрат Нестеров сын Лазырев. У него сын Левка трех лет
Емельян Иванов сын Лежибоков. У него сын Матюшка дву лет
Терентей Павлов сын Толмачев. У него два сына Ерошка двенатцати, Савка семи лет
Иван Ларионов сын Духанин
Гаврила Михайлов сын Спесивцов. У него сын Сенка осми лет
Евсей Петров сын Новиков. У него сын Савка пяти лет да зять Сысойка Аргомаков
Мелентей Микифоров сын Хлыстов. У него сын Акимка дву лет
Анисим Матвеев сын Салтыков
(Арк.884зв.)

Парамон Иванов сын Сарокин. У него два сына Наумка одинатцати, Тимошка семи лет

Ипат Вавилов сын Лунин. У него сын Харитошка четырех да два пасынка Панка осми, Микишка шти лет

Андрей Игнатъев сын Черкашенин. У него три сына Якушка двенатцати, Калинка семи, Кирюшка пяти лет

Карней Борисов сын Черкашенинов. У него брат Гаврилка возрасте Кондратей Евфремов сын Рябов

Захар Леонтъев сын Хадыкин. У него сын Андрюшка дватцати лет

Василей Петров сын Бочарников. У него два сына Карпушка девяти, Ивашка пяти Юрья Михайлов сын Гаврилов

Дементей Гаврилов сын Струков. У него сын Гераска десяти лет

Борис Перфилов сын Туленинов. У него зять Митка Марков (Арк.885)

Тимофей Григоръев сын Мелеховской. У него пасынок Мишка Золотарев пяти лет

Алексей Иванов сын Кузнецов. У него два сына Микитка тринатцати, Ивашка шти лет

Тит Федоров сын Катов

Ларион Антонов сын Калугин. У него два сына Мишка семи, Акимка трех лет

Павел Родионов сын Шахов

Автомон Степанов сын Воронкин. У него сын Конка пяти да племянник Свиридка пятнатцати лет

Приказные избы подьячие³⁷

Аврам Зотов сын Глазунов. Со 205³⁸ году по Указу великих Государей и по отписке из Белагорода боярина и воеводы Алексея Семеновича Шеина с товарищи. Из помещенных.

Иван Логинов сын Сыромятников. С 205³⁹ году по Указу великих Государей и по отписке из Белагорода (Арк.885зв.) боярина и воеводы Бориса Петровича Шереметева с товарищи за приписью дьяка Любима Судейкина. Из помещенных.

Карней Прокофьев сын Глазунов. С 203⁴⁰ году по Указу великих Государей и по отписке из Белагорода боярина и воеводы Бориса Петровича Шереметева с товарищи за приписью дьяка Михайлы Торасова. Из помещенных.

Государева жалованья им не ис каких доходов нет и окладов помесных и денежных им не учинено.

Отставные сотенные службы
150 четь денег з городам 5 рублей

Федот Иванов сын Мохонин

Неверстаной

Иван Иванов сын Мохонин

Ис копейщиков

(Арк.886)

500 четь денег из четверти 34 рубли

Федор Иванов сын Дашин

530 четь денег из четверти 31 рубли

Кондратей Михайлов сын Акулов

³⁷ канцелярский службовец в приказах і в місцевих державних установах Російської держави XVI–XVIII ст.

³⁸ 1697 р.

³⁹ 1697 р.

⁴⁰ 1695 р.

По 480 четь денег из четверти по 28 рублей

Емельян Васильев сын Пузиков

Сидор Михайлов сын Петров

Симон Терентьев сын Малеев

300 четь денег из четверти 11 рублей

Микифор Яковлев сын Сысоев

По 150 четь денег з городом по 5 рублей

Иван Афонасьев сын Быков

Степан Власов сын Третьяков

(Арк.886зв.)

Голохтион Микифоров сын Мохонин

480 четьей денег из четверти 20 рублей

Яков Антонов сын Шлехов

300 четь денег из четверти 11 рублей

Федот Денисов сын Трунов

280 четь денег из четверти 13 рублей

Семен Антонов сын Демин

200 четь денег из четверти 7 рублей

Петр Степанов сын Демьянов

По 150 четь денег з городом по 5 рублей

Тимофей Данилов сын Золотухин

Иван Герасимов сын Репин

Савелей Варфоломеев сын Дергоусов

Павел Леонтьев сын Правоторов

Данила Микитин сын Лукьянов

Лукьян Иванов сын Провоторов

(Арк.887)

Харлам Васильев сын Новиков

Агей Тимофеев сын Русанов

Прокофей Мокаров сын Жилин

Василей Карнеев сын Еремин

Из салдат

250 четь денег 11 рублей

Андрей Фолимонов сын Тимофеев

100 четь денег 5 рублей

Иван Фолимонов сын Чихочев

Неверстаные

Филип Клементьев сын Коротаев

Савостьян Фирсов сын Снигирев

Прокофей Емельянов сын Семенякин

Андрей Трофимов сын Почуев

Из городовые службы

(Арк.887зв.)

Колина Данилов сын Скуратов

Евдоким Иванов сын Стрельников

Иван Иванов сын Русанов

Кузма Антонов сын Демин

Исай Иванов сын Тимофеев

Павел Макаров сын Мохонин

Семен Васильев сын Востриков

Мосей Васильев сын Демшинской

Пушкари

Дмитрей Андреев сын Трухочев. У него два брата Исайка дватцати трех, Серешка пятнатцати лет

Федос Прохоров сын Семенякин. У него сын Алдакимка десяти лет да зять Андрюшка Шкирунов

Емельян Федоров сын Верзилов. У него два пасынка Гаврилка дватцати, Петрушка пятнатцати лет

Иван Селиванов сын Чернышев. У него брат Демка дватцати пяти лет
(Арк.888)

Иев Петров сын Шевелев. У него два брата Фолимошка дватцати трех, Обрамка пятнатцати лет

Яков Ермолов сын Шевелев. У него два сына Микишка дватцати, Гераска двенатцати лет

Григорей Петров сын Шевелев

Павел Яковлев сын Кунин. У него сын Ивашка двенатцати лет

И с того числа

По указу великих Государей и по выбору салтовцев градцких и уездных всяких чинов людей выбран в Салтове на кружечной двор в головы Фрол Михайлов сын Акулов. В ларечные Лаврентей Григорьев сын Марков. В целовальники Фома Кренев, Степан Большой Акулов, Хоритон Глотов, Сава Трунев, Иван Головин, Семен Новиков, Иван Карпов, Автомон Воронкин, Лукьян Кунеев

Салтовцы ис Салтова бежали

Салдаты

Игнат Горигорьев сын Баиев
(Арк.888зв.)

Павел Кузмин сын Черкашенин

Карп Трунов

Городовые службы

Иван Максимов сын Максимов

Пемерли⁴¹ ис копейщиков

Борис Михайлов сын Акулов

Из городских

Иван Понфилов сын Острцов

Микита Васильев сын Торхов

Городовые службы

черкасы войт

---

⁴¹ Померли

Василь Гордеенко
Степан Боранник
Иван Усенко
Андрей Темненко
Мирон Швец
Грицко Сивовол
Апонас Ткач
Грицко Швец
Семен Прокуда
Антон Сенжаровский

(Л.889)

Андрей Боранов
Иван Ткач
Дмитро Пужайленко
Иван Поломарь
Василь Светенко
Илюш Глухий
Иван Морозенко
Лукьян Кобыленко
Яков Дехтяр
Аким Рудый
Мосей Петров
Миско Гайворонский
Яцко Ткач
Иван Семенякин
Федор Мулченко
Яков Бутенко
Артем Кузнецов
Семен Краснянской
Кузма Ткач

Василь Сухий
Грицко Черный

(Л.889об.)

Петро Надырев брат
Иван Дудник
Феско Гончаренко
Тимош Крыворотый
Матвей Токорев зять
Иван Надыр
Андрей Турчин
Феско Степаненко
Яким Расошенко
Андрей Громовитченко
Юська Тоша

Гаврила Сасонка
Фома Пивовар
Клим Сенжаровский
Степан Босый
Карней Безносченко
Павло Буцуленко
Тимко Черный
Тимош Шевченко
Василь Белоносченко

Иван Заярный
Василь Близнюк
Фома Худолап
Горасим Колмытчин
Юрко Котляр
Андрей Шеповал
Иван Хмель
Корней Белоносченко
Семен Гончаренко
Григорей Куни
Алексей Сидоров
Федор Черкашенин
Иван Кушнер
Василь Корунниченко
Степан Гайворонский
Яцко Мартиненко
Павел Черкашенин
Клим Сенжаровский
Мирон Чеприк

Села Мартоветы
войт

Максим Ресько
Ермол Бердник
Остап Шерстюк
Семен Матузник
Антон Громовиченко
Максим Полупан
Процьк Урменин
Петро Расошенко
Данила Токарь
Грицко Сердюк

Села Хотомли

Мартин Стадник
Данила Гамолей
Василь Невстойко
Емельян Чередник
Иван Красноштан
Фома Черкашенин
Василей Кутовый

войт

Яцко Воробец
Влас Заверней
Иван Мартинов
Роман Немилостивый
Антон Селиторник
Герасим Черкашенин
Павло Черный

Рецензії. Огляди

UDC 94(477)

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.24

Микола МУШИНКА

доктор філологічних наук, професор (Пряшів, Словаччина)

Mykola MUSHYNKA

Ph D hab. (Philology), Professor (Presov, Slovakia)

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: ТРЕМБІЦЬКИЙ А. М. «РОДИННА ДИНАСТІЯ СІЦІНСЬКИХ-ЧЕХІВСЬКИХ-СІЧІНСЬКИХ-ШАНДОРІВ: ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ (XVIII – XXI СТ.)»: МОНОГРАФІЯ. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: ФОП СТРИХАР А. М., 2019. 850 С.

REVIEW OF THE BOOK: TREMBITSKY A. M. «FAMILY DYNASTY OF SITSIAN-CHEKHNIVSKI-SICHINSKI-SHANDORIANS: PROSOPOGRAPHIC PORTRAIT»: MONOGRAPHY. KHMELNYTSKY: FOP STRIKHAR AM, 2019. 850 S.

Монографія Анатолія Трембіцького є першим спеціальним дослідженням у вітчизняній історіографії в форматі цілісного комплексного вивчення представників відомих українських родин, зокрема родини Січінських-Чехівських-Січінських-Шандорів, члени якої більше 300 років проживали і трудилися в багатьох регіонах України, та більше століття в середовищі української діаспори Чехії, Словаччини, Німеччини, Сполучених Штатів Америки і Франції, брали активну участь у національно-культурному житті України та діаспори.

Монографія А. Трембіцького складається зі вступу, шести розділів (22 підрозділів), висновків, списку більше чотирьох тисяч використаних джерел і літератури, виконана на належному науковому рівні і заповнює один із важливих секторів фундаментального знання про персоніфікацію української історії, про історичну роль членів родини як родової української еліти і роль кожного зі значних особистостей в певну історичну добу. Через ідеологічну заангажованість офіційної радянської історіографії спеціальних узагальнених досліджень життя та діяльності кращих представників цієї української родини не проводилось, оскільки на неї радянським та чехословацьким режимами накладено ідеологічний штамп «українські буржуазні націоналісти».

У першому розділі «Історіографія проблеми, джерела і теоретико-методологічні засади дослідження» з'ясовано, що науковий інтерес українських і зарубіжних дослідників до життя та діяльності найбільш знаних членів цієї відомої української родини в своєму розвитку пройшов чотири основних періоди: перший (60-ті рр. XIX – поч. XX ст.); другий (20–40-і рр. XX ст.); третій (50–80-і рр. XX ст.); четвертий (90-і рр. XX – поч. XXI ст.), однак спеціально і комплексно запропонована тема ще не вивчалася, тому створенням колективного (просопографічного) портрету кращих представників династії є досить актуальним в сучасній історичній науці.

У монографії автор творчо підійшов до обрання необхідних принципів і методів та підкреслив свою рівновіддаленість від будь-якої політичної партії, політичної кон'юнктури або ідеології. Проаналізувавши, зіставивши і конкретизувавши різні, багато в чому протилежні методологічні концепції – радянську історіографію різних часових періодів, західну, діаспорну, сучасні зарубіжну та новітню українську, автор виділив найбільш цінне в кожній з них і застосував комплекс основних загальнонаукових, міждисциплінарних і спеціально-історичних методів пізнання (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історично-типологічний, системно-історичний, порівняльно-критичний, культурологічний, соціальний,

біографічний, просопографічний і герменевтичний) створивши шляхом реконструювання життєвих шляхів, багатоаспектної діяльності та творчих здобутків соціальний портрет династії Сіцінських-Чехівських-Січинських-Шандорів.

У Розділі 2 «Родинні зв'язки та особистісно-індивідуальний потенціал членів родини» Анатолій Трембіцький розкрив спорідненість членів відомої української родини, узявши за головний стрижень династії одного з найвизначніших членів родини, званого українського історика, протоієрея Євфимія Сіцінського. Основну концептуальну лінію монографії автор зосередив на особистісно-індивідуальному потенціалі Володимира та Олени Чехівських, Володимира та Ярослава Січинських, Вікентія Шандора, Любиці Баботи, які зробили вагомий внесок у розвиток і збереження історії та культури українського народу, виступили генераторами, творцями і захисниками української національної ідеї, за що майже всі переслідувалися та неодноразово були репресовані царськими (Володимир Чехівський), радянськими (Євфимій Сіцінський, Володимир і Микола Чехівські), мадярсько-фашистськими (Володимир Січинський, Маргарета і Микола Баботи, Михайло Шандор), чехословацькими (Вікентій Шандор) та словацькими (Маргарета і Микола Баботи) режимами.

Для створення повного та об'єктивного колективного (просопографічного) портрету автор простежив та узагальнив родинні зв'язки ще більше 30-ти її представників, зокрема таких національно свідомих членів родини, як-от: Микола та Сергій Сіцінські, Зінаїда Овчарук, Андрій, Марія, Михайлина та Ніна Січинські, Марія Орисик, Софія Живар, Богдан, Іван, Оксана Шандори, Анастасія, Андрій, Борис, Віктор, Микола, Мойсей та Олекса Чехівські, Галина Верхівська, Зінаїда Курчинська, Маргарета та Микола Баботи, Роксолана П'ятік. Все це загалом дало можливість вибудувати ґрунтовну історію та створити просопографічний (колективний) портрет династії шляхом послідовної реконструкції життя та діяльності вказаних особистостей.

Розділ 3 «Внесок членів родини Сіцінських-Чехівських-Січинських-Шандорів у дослідження української історії» автор присвятив висвітленню членами родини загальних аспектів історії України, показав проблеми вивчення регіональної історії та розробку представниками родини української історичної біографістики, які в цілому розкрили життєві шляхи та різноаспектну діяльність півтора сотні відомих українських мистців і діячів з України та осідків української еміграції.

Четвертий розділ «Українська культура в науковій спадщині представників рідні» монографії автор присвятив обґрунтуванню загальних аспектів творення і дослідження членами родини української культури, вивчення і творення ними пам'яток української архітектури, храмових споруд в українському архітектурному стилі, української графіки, гравєрства та малярства. Розкрив місце членів династії в світовій та українській історії й культурі, з'ясував їх внесок у народознавче вивчення українців, їх традицій, звичаїв, ремесел і промислів.

У п'ятому розділі «Освітньо-педагогічна, наукова та релігійно-богословська діяльність членів родини» автор показав членів родини як ініціаторів та організаторів наукових, навчально-освітніх і культурно-мистецьких інституцій, історично-краєзнавчих і професійних осередків української еміграції, розкрив їх колосальну працю щодо творення та розвитку осередків української вільної науки та освіти в Україні та в місцях свого поселення. Автор охарактеризував їх педагогічно-освітню діяльність упродовж ХХ – початку ХХІ ст. у світських державних, громадських і приватних закладах освіти Канади, Німеччини, Словаччини, США, України, Чехословаччини; мистецтвознавчо-педагогічну працю у навчально-мистецьких закладах Німеччини, США, України, Чехословаччини; релігійно-освітню роботу в духовних навчальних закладах, а також релігійно-проповідницьку та релігійно-просвітницьку на теренах України. Крім того, А. Трембіцький охарактеризував внесок

і роль членів династії у творення та розбудову української музейної, бібліотечної, видавничої, енциклопедичної, бібліографічної та пам'яткоохоронної та іншої справи в місцях свого проживання.

Розділ 6 «Суспільно-державницька і громадсько-просвітницька діяльність» автор присвятив розкриттю громадсько-просвітницької та суспільно-державницької діяльності членів династії щодо творення та утвердження Української держави. Показав їх роль як ініціаторів та організаторів створення культурно-мистецьких інституцій та різноаспектних професійних осередків. Також розкрив внесок і роль Євфимія Сіцінського, Володимира, Миколи та Олени Чехівських, як активних українських церковно-релігійних діячів, у процес творення, становлення й діяльність Української автокефальної православної церкви в 20–30-ті рр. XX ст.

Монографія характеризується багатоплановістю порушених проблемно-теоретичних ліній та сюжетів, які дозволили під різними кутами зору здійснити теоретичне узагальнення і нове розв'язання наукової проблеми, пов'язаної зі створенням колективного (просопографічного) портрету династії Сіцінських-Чехівських-Січинських-Шандорів, знакової в науково-культурному, державницькому, суспільно-просвітницькому та церковно-релігійному житті України та української діаспори багатьох країн світу.

Аргументовані та чітко структуровані висновки зроблені автором у монографії засвідчили, що уперше вирішено велику наукову проблему – створено колективний (просопографічний) портрет родини Сіцінських-Чехівських-Січинських-Шандорів та утверджено їх статус, як династії: визначних українських істориків, дослідників регіональної історії, істориків Української церкви, біографістів, мистців та мистецтвознавців, дослідників української храмової архітектури, науковців XX – початку XXI ст.; як представників сучасної української наукової еліти, досвідчених національно свідомих організаторів історико-краєзнавчих, українознавчих і мистецтвознавчих досліджень, українських педагогів і мистців-педагогів, музейників і музеєзнавців, бібліотекарів і бібліотекознавців, видавців і редакторів, енциклопедистів та бібліографів XX – початку XXI ст.; українських громадсько-просвітницьких діячів XX ст., що мали досить значний вплив на формування національно свідомих українців у місцях їх осідку, визначних українських суспільно-державницьких діячів XX ст. Крім того автор у своїх висновках цілком справедливо вважає Володимира Січинського одним із найбільш визначних діячів українського мистецтва та українських графіків XX ст.

Автор у своїй монографії продемонстрував постмодерністський підхід до розуміння історії і на стику дисциплін і субдисциплін історії, зокрема біографістики, соціальної, культурної та інтелектуальної історії, історії ідей та історії пам'яті, зробив безсумнівно, фундаментальне, глибоке та аналітичне дослідження, подавши цілком переконливі твердження про українську династію Сіцінських-Чехівських-Січинських-Шандорів.

UDC 930 (477.83/.86)

DOI 10.2518/2307-7778.19.01.25

Іван КУЩИЙ

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичної науки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, Тернопіль, Україна, 46027 (kutsyy@ukr.net)

Ivan KUTSYI

Ph D hab. (History), Professor of the Department of History of Ukraine, Archeology and special branches of historical science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, M. Kryvonos, 2, Ternopil, Ukraine, postal code 46027 (kutsyy@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3556-1962>

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЕТНОГЕНЕЗ В «СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ» НАУКОВО-ІСТОРИЧНИХ ДИСКУРСАХ: ВІД НАРАТИВНИХ СТУДІЙ ДО ІСТОРИОГРАФІЧНИХ РЕФЛЕКСІЙ [РЕЦЕНЗІЯ НА:] ІВАНГОРОДСЬКИЙ К. В. ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У СУЧАСНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ (УКРАЇНСЬКИЙ, БІЛОРУСЬКИЙ І РОСІЙСЬКИЙ ДИСКУРСИ): [МОНОГРАФІЯ]. ЧЕРКАСИ, 2018. 422 С.

THE ETHNOGENESIS OF SLAVS IN THE «EAST-SLAVIC» SCIENTIFIC-HISTORICAL DISCOURSES: FROM NARRATIVE STUDIES TO HISTORIOGRAPHIC REFLECTIONS [REVIEW OF THE BOOK:] KONSTIANTYN IVANGORODSKY. THE ETHNIC HISTORY OF EAST SLAVS IN THE CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY (UKRAINIAN, BYELORUSSIAN AND RUSSIAN DISCOURSES). CHERKASSY, 2018. 422 P.

Проблема етногенезу слов'ян цікавила українських істориків та інтелектуалів на всіх етапах українського історіографічного процесу. З утворенням Української держави спостерігався вагомий зріст науково-пізнавального інтересу до проблематики генетичних витоків українського народу. Цей інтерес виражався як у читацьких зацікавленнях, так і у тематиці науково-дослідницьких студій й видавничих практик. З перспективи сьогодення цей етап можна оцінювати двозначно. З одного боку, він спричинив вагомий поступ науково-історичної думки у царині археології та стародавньої історії, сприяв новим археологічним, джерелознавчим пошукам та інтерпретаційним рефлексіям. Проте, з іншого боку, популярність даної тематики породила цілий пласт наукоподібної продукції на історичну тематику сумнівної вартості. У 1990-х роках читацькою популярністю користувались альтернативні псевдонаукові інтерпретації найдавнішого минулого України. На ранніх етапах новітнього українського державотворення особливо відчутним було соціальне замовлення на історичні тексти із доведенням «прадавності» як історії українського народу, так і української державності. Ця обставина, зрозуміло, обумовила тенденцію до хронологічно-часового поглиблення («удавнення») процесів етногенезу українського народу. Ця тенденція проявлялась не лише у публіцистів, а й у фахових істориків. Така історіографічна ситуація, очевидно, не сприяла створенню цілком сприятливого клімату для продуктивного студіювання стародавньої історії України загалом, й етногенезу слов'янства зокрема. Як результат окреслених процесів ми на сьогоднішньому етапі маємо величезний (як за обсягом, так і за концептуально-змістовим наповненням) обсяг літератури, присвячений тематиці етногенезу слов'ян. У ньому можна віднайти різні жанри – починаючи від ґрунтовних фахових науково-академічних студій істориків, археологів, етнографів, лінгвістів, і закінчуючи наукоподібною белетристикою з відвертою міфологізацією (або й містифікацією) найдавнішого минулого України.

Зрозуміло, що тематика слов'янського етногенезу зацікавлювала не лише українських науковців. Вона має давню історію студювання в багатьох зарубіжних історіографіях. Особливий інтерес вона викликала у наукових середовищах тих країн, які традиційно у нас маркуються «слов'янськими». Тому для повноцінного студювання проблем слов'янського етногенезу українським вченим необхідна насамперед глибока обізнаність із науковими напрацюваннями зарубіжних вчених у цій царині. Без цього неможливим буде повноцінний науковий поступ у вивченні цих проблем.

Порівняльний аналіз досягнень вчених різних країн у сфері слов'янського етногенезу має науково-теоретичну значимість і далеко поза цією тематикою. Проблематика слов'янського етногенезу активно цікавила у зазначений період представників російської та білоруської історичних наук. І це зрозуміло – російські та білоруські історики у цьому тематичному комплексі теж дошукувались першовитоків походження власних народів. У трьох національних історіографічних традиціях (які умовно можна окреслити «східнослов'янськими») процес вивчення найдавнішого минулого слов'янства був позначений певною специфікою. Ця різниця була обумовлена багатьма чинниками: відмінною соціокультурною ситуацією, різницею історіографічних традицій, специфікою політичного «замовлення» на науково-історичну продукцію, кадровим потенціалом чи навіть фінансовим забезпеченням студій цього напрямку. Проте ці три історіографічні традиції загалом мають між собою багато спільного. Досить згадати тільки такий факт: на попередньому історіографічному етапі вони були об'єднані єдиним спільним «знаменником» – були складовою такого феномену, як радянська історична наука. Звідси компаративне зіставлення різниці інтерпретацій ключових проблем у рамках кожної із окресленої традицій здатне виявити характерні особливості кожної із трьох «східнослов'янських» історіографій. Іншими словами, порівняння українського, російського та білоруського науково-історичних дискурсів у сфері етногенезу слов'ян може слугувати своєрідним «індикатором» стану кожної із трьох національних історіографій.

Окреслені вище обставини приводять до думки, що поява в українській історичній науці ґрунтовної студії на тему історіографічного аналізу проблеми слов'янського етногенезу у трьох «східнослов'янських» історіографіях є давно на часі. Тому вихід з друку у 2018 році монографічної студії черкаського науковця Константина Івангородського «Етнічна історія східних слов'ян у сучасній історіографії (український, білоруський і російський дискурси)» розцінюємо як закономірний й очікуваний факт сучасного українського історіографічного процесу. Актуальність досліджуваної теми не підлягає сумніву. Появу цієї ґрунтовної монографічної студії варто розцінювати як вагомий поступ у двох наукових площинах: як у сфері вивчення власне слов'янського етногенезу, так і у сфері української історіографії. У першій сфері рецензована монографія виразно сигналізує, що вивчення тематики етнічної історії слов'ян переходить із наративно-проблемної площини в історіографічну. У другій сфері монографія Константина Івангородського ілюструє, що українська історіографія як спеціальна науково-історична галузь успішно освоює новий (або дещо занедбаний) жанр – компаративно-історіографічні студії.

Логічно вмотивованою є структурна побудова рецензованого дослідження. Сім основних розділів й двадцять три підрозділи монографії засвідчують прискіпливий дослідницький погляд й аналітичну майстерність автора. Розділ I «Концептуальний вимір етноісторіографічного студювання» ілюструє обізнаність автора із сучасними теоретико-методологічними підходами як у царині етнічних студій, так і у сфері історіографії. Здійснений у підрозділі 1.3 аналіз джерельної бази засвідчує, що автор

монографії опирався на історіографічні джерела так званого «першого рівня» (за І.Колесник) – тобто конкретні тексти українських, російських та білоруських істориків. Не можемо не відзначити обширність джерельної бази – бібліографія проаналізованих праць нараховує понад півтори тисячі позицій.

Розділ II «Спостереження за спостереженнями: історіографічний аналіз проблеми» переконливо ілюструє, що у кожній із аналізованих історіографій вже мали місце неодноразові спроби історіографічних рефлексій над проблемою етнічної історії слов'янства. Аналітична проникливість дозволила авторові відстежити як сильні, так і слабкі сторони кожної із трьох «східнослов'янських» наук у їх історіографічних «спостереженнях». Компаративний характер дослідження Константина Івангородського спонукав його прискіпливо простежити рецепцію «сусідських» поглядів на проблему. Цей аспект структурно виокремлений в підрозділ 2.4.

Як відомо, у студіях над етногенезом слов'ян вагомим проблемно-тематичним комплексом постають інтерпретації джерельних комплексів. Саме від них великою мірою залежить вектор наративних моделей етнічної історії слов'янства. У рецензованій монографії розгляду інтерпретативних моделей джерельної бази історії слов'янства присвячений Розділ III «Інтерпретації джерельної бази етнічної історії слов'ян». У ньому цікавим видається дослідницьке спостереження К.Івангородського, що у сучасній білоруській історіографії наявна тенденція до уникнення джерелознавчого аналізу (с. 110). Передумови цього він вбачає насамперед в «дуалістичному» становищі білоруської історичної науки. В українській та російських науках стосовно даного питання автор констатує довільну інтерпретацію чи навіть маніпулювання історичними джерелами. На думку К.Івангородського, значна кількість «теоретичних та методологічних слабкостей» (с. 137) спричинена сформованими на попередніх етапах етноісторіографічними стереотипами. Стосовно «конфесійної домінанти» давньоруського літописання, то вона, як переконаний автор, ставить на порядок денний переосмислення наративних пам'яток щодо їх придатності для етнологічних реконструкцій.

Вагомий науковий інтерес становить Розділ IV «Когнітивні моделі в методологічній та теоретичній проекції», який присвячений аналізу теоретико-методологічних підходам білоруської, російської та української наук стосовно реконструкції етнічної історії слов'янства. В цілому К.Івангородський констатує стан «розгубленості» сучасних дослідників в умовах методологічного плюралізму. Попри наявність значних позитивних зрушень він все-таки визнає домінування застарілих принципів «радянського позитивізму», небажання застосовувати сучасні зарубіжні підходи до розв'язання аналогічних проблем, усвідомлену самоізоляцію дослідників як похідну домінування національного наративу (с.205). Зрозуміло, що автор монографії переконаний про негативний вплив популярності на пострадянському інтелектуальному просторі паранаукових побудов Л.Гумільова. Одним із шляхів подолання методологічної кризи К.Івангородський вбачає в орієнтації на західну гуманітаристику.

Наступні три розділи рецензованої монографії присвячені аналізу емпіричного доробку білоруської (Розділ V «Східнослов'янська етністорія в білоруській історіографії: панорамний огляд»), російської (Розділ VI «Новітні проекти «слов'янщини» російських гуманітаріїв») та української (Розділ VII «Східні слов'яни в етноісторичній оптиці українського дискурсу») гуманітарних наук. Визначальною характеристикою внеску білоруських гуманітаріїв автор вважає фрагментарність тематичних зацікавлень й міждисциплінарну диспропорцію на користь археології (с. 252). Російська ж наука, на думку К.Івангородського, відзначається домінуванням радянського етноісторичного міфу про давньоруську народність, правда вже під

«новими вивісками». Окремі спроби вирватися поза межі цього міфу він вважає малопереконливими (с. 300). Натомість в українській гуманітаристиці К.Івангородський віднаходить значно більшу варіативність концепцій та гіпотез. Виразною особливістю частини українських дослідників проблеми він вважає твердження про окреме формування трьох сучасних східнослов'янських етносів (с. 344).

Монографія завершується ґрунтовними висновками, у яких автор не лише узагальнив наявний стан наукових студій у царині вивчення етнічної історії слов'ян, але запропонував перспективні шляхи поглиблення знань у цьому тематичному комплексі. Загалом в аналізі монографії помітною є глибока обізнаність автора як із проблематикою власне давньослов'янської історії, так із сучасними теоретико-методологічними віяннями у сфері гуманітаристики. У ході аналізу об'єкта свого дослідження у студії К.Івангородського виразно прочитується його власне авторське ставлення до тих чи інших підходів, концепцій чи положень аналізованих вчених. Варто відзначити прагнення автора студії до наукової неупередженості: аргументовано вказуючи вади білоруської чи російської наук, К.Івангородський досить критично оцінив відповідні недоліки і «власної» (тобто української) історіографічної традиції у студіюванні давньослов'янського етногенезу. У монографії привертає до себе увагу стиль наукового викладу: він, з одного боку, позначений впливом сучасних методологічних віянь, а з іншого – є достатньо читабельним та доступним навіть для читачів з числа нефакхівців даної проблематики.

У якості дискусійного обговорення привертає увагу схильність К.Івангородського розглядати досягнення західної гуманітаристики в аналогічних тематиках як своєрідний взірець чи орієнтир для наслідування «східнослов'янськими» істориками. Такі переконання прямо чи опосередковано прочитуються як у тексті роботи, так і у прикінцевих висновкових положеннях (с. 353). Тут, зокрема, проглядається скептичне ставлення автора до примордіалістських підходів у розумінні сутності етносу. Зауважимо, що у студіях над феноменом нації українська гуманітаристика упродовж 1990-х–2000-х рр. уже пережила пік популярності альтернативних конструктивістських підходів. Коли перша хвиля захоплення «новітніми»/«західними» дослідницькими стратегіями спала, а «методологічна розгубленість» трансформувалась у глибші наукові пошуки, то з'ясувалось, що у конкуренції між примордіалістськими та конструктивістськими підходами далеко не все так однозначно: репрезентанти обидвох мають за собою вагомий емпіричний та теоретичні аргументи. І це, нагадаємо, стосується феномена нації, який, на відміну від етносу, зазвичай обґрунтовують суб'єктивними (свідомісними) чинниками. Тому цілком визнаючи цілковиту слушність пропозицій К.Івангородського щодо перспективних дослідницьких напрямів, хочемо застерегти від крайнощів у методологічному переоснащенні фахівців сфери етнічної історії.

Загалом не сумніваємось, що цілком новаторське й глибоке наукове дослідження Константина Івангородського «Етнічна історія східних слов'ян у сучасній історіографії (український, білоруський і російський дискурси)» невдовзі знайде свого зацікавленого читача. Появу цієї історіографічної студії розглядаємо логічним підсумком вагомого етапу вивчення етнічної історії давніх слов'ян репрезентантами трьох «східнослов'янських» історіографічних традицій. Ми переконані, що рецензована монографія допоможе багатьом вченим з'ясувати стан вивчення етнічної історії слов'янства, розібратися у великій кількості підходів, концепцій та потрактувань. Водночас праця К. Івангородського дасть поштовх до вибору нових дослідницьких тем та методологічного переоснащення тим дослідникам, наукові зацікавлення яких стосуватимуться давньослов'янської історії.

ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Комп'ютерне оформлення:
Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу
історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53–59–01

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15222 – 3794Р видано
Міністерством юстиції України
10 квітня 2009 р.

Здано до складання 26.06.2019 р. Підписано до друку 1.07.2019 р.
Формат 70×100/16. Папір друкарський. Ум. друк. аркушів 19,83.
Замовлення 165. Тираж 150 прим.